

НА МОРАВИ ЋУПРИЈА

Издавач

Општински одбор Савеза удружења бораца народноослободилачког рата у Ћуприји

Редакциони одбор:

Антић Божидар, Андријашевић Зоран, Бранковић Петар, Величковић Миле, Васиљевић Милева, Дамњановић Зорица, Дишић Љубомир, Буричић Душан, Јовановић Синиша, Матејић Љубиша, Миладиновић Милија и Паиић Алекса

Рецензент

Др МИРОСААВ НИКОЛИБ

Ликовна и графичка обрада

ГВОЗДЕНОВИБ ДИМИТРИЈЕ, академски сликар

ДИМИТРИЈЕ ЂУЛИЋ И МИОДРАГ МИЛАЧИЋ

ХРОНИКА ЋУПРИЈЕ

Ћ У П Р И Ј А
1977.

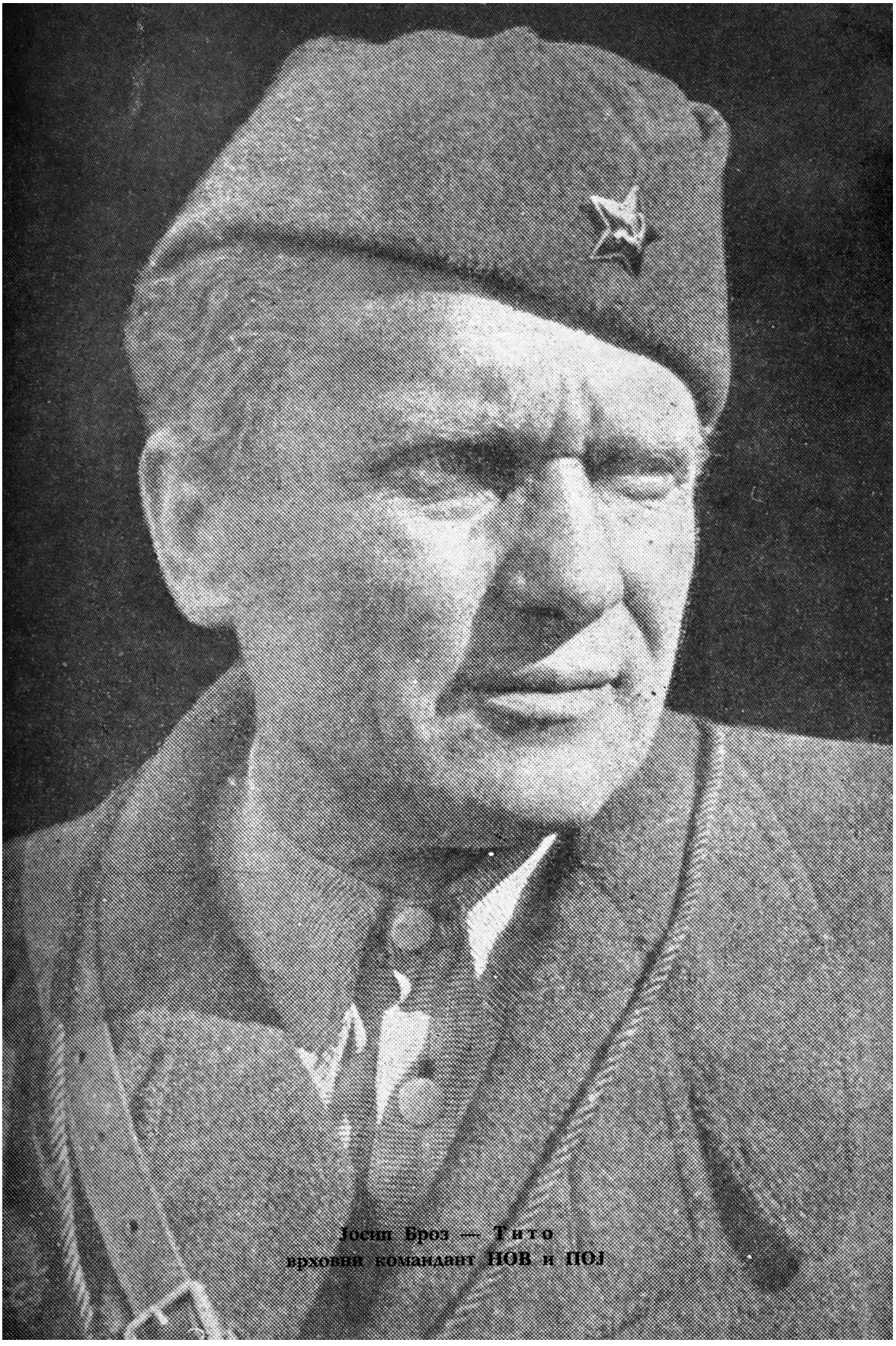

Јосип Броз — Тито
врховни командант НОВ и ПОЈ

„У свјетлости великих хисторијских тековина остварених у току четворогодишње револуционарне борбе може се лакше сагледати и улога и знанај наше Комунистичке партије, без које, разумије се, тих тековина не би ни било. Али овакав развитак био је хисторијски предодређен. У часу кад су затајиле све водеће снаге буржоаског друштва и све њихове партије, у најсудбоноснијим годинама наше новије хисторије, на хисторијску позорницу дошла је Комунистичка партија, једина до краја демократска и до краја народна, једина општејугословенска партија, која је била способна да преузме политичко вођство наших народа и да им укаже на пут којим треба ићи. Тај пут био је пут борбе, али борбе у којој ће бити сигурно остварене тежње народа. И, данас ми видимо да су те тежње осгварене, народи наше земље већ уживају плодове те борбе, која је створила услове за велику перспективу срећне будућности и данашњих и будућих генерација."

(Из реферата друга Тита на свечаној седници ЦК СКЈ поводом 40-то годишшцс оснивања и рада КПЈ, 19. 04. 1959. године у Београду)

ПРЕДГОВОР

Објављивање ове књиге у којо] се прецизира историја Вуприје од најранијих времена до победе над фашизмом допринеће оа се широј јавности презентирају драгоцени фрагменти из најсветлијих страница историје овог града.

Учинити доступним широј јавности историју и прошлост наша је дужност и обавеза према прошлости, садашњости и будућности. Лик овог града осветлиће најјачом светлошћу према данашњим и будућим генерацијама, које ће несумњиво из ове књиге моћи црпсти инспирације за нове напоре и дела.

Ова књига намењена је, пре свега, младима, али и свима другима који желе да упознају догађаје што су се одиграли на тлу Вуприје и њене ближе околине и прошлости. Писана је фактографски без научних претензија, на основу података који су аутори прикупили и уз коришћење документаристичког материјала.

Ради добијања потребне слике у уводном делу ове књиге изиети су географски, демографски и други општи подаци о Вуприји и њеној ближој околини, док највећи део представља историјски преглед, у коме се набрајају чињенице и наративно приповеда.

Аутори овс књиге уложили су озбиљан труд да отргну из заборава многе важне догађаје који живе у документима, а и већину појединих људи и да их испитају и презентирају јавности. Писана да би пружила преглед историје Бупријe од најстаријих времена до победе 1945. године и завршетка другог светског рата, она нема претензије да буде научпа синтеза. Али без ње сенеће писати историја овог града јер она садржи драгоцене податке, брижљиво прикупљене који рељефно оживљавају историју ове комуне, посебно историју народноослободилачке борбе у овом крају.

О ближој прошлости ћуприје треба писати, јер је то граЈд чија је историја занимљива. Нарочито је историја револуционарног радничког покрета и НОБ-е интересантна за читаоца. Већи број грађана пружио је помоћ НОБ и учествовао је у НОР-у у засршним операцијама за ослобођење земље, а осај град је дао и првоборце и народне хероје, који су оставили светле трагове у револуцији.

У овој књизи написано је онолико колико се, на основу објављене и прикупљене грађе и написа, могло изложити јавности и остаје задатак да се та празнина допуни.

Ова књига треба да послужи као полазна основа до/Ђим истраживањима, а као таква она ће добро доћи нашој омладини и грађанима да упознају прошлост свога града, и као тагсва она је у свом основном задатку успела. Разуме се да са радом на проучавању прошлости „На Морави Еуприје", треба наставити, па ће се надамо се, у будућности, моћи дати много сликовитији

приказ прошлосги Пуприје и њене ближе околине него мто је овај.

На крају да кажемо и то да ће ова књига попунити једну празнину, која је присутна у школама у извођењу завичајне наставе историје, посебно НОР-а и социјалистичке револуције. Она ће допринети да се младе генерације напајају патриотизмом и љубављу за свој народ за све што је створено и. што се ствара. у социјалистичкој самоуправној Југославији.

V Београду
15. септембар 1977. године.

РАТОМИР РИСТИћ —СЕЉА
ратни члан О К К П Ј за Србију

ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ ЋУПРИЈЕ

Ретко је географски положај било којег града и околине био и остао толико изложен свим најездама и сукобима као што је то случај са Купријом. У свим периодима њене историје, и старије и новије, туда су надирале и бујале татарске и османлијске хорде са истока, хунске, авареке, славенске, маЗЗарске, германске и чије све не чете са севера.

Још као Хореум Марги, налазећи се крај моста, а и газа на Морави, она је била војно упориште Римљана и бранила прилаз са севера. Уз то је ово насеље поред Мораве било и главна станица — одмаралиште на војном путу („ша гшШапз") од Костолца до Ниша и обрнуто. У средњем веку па и касније, кроз њу је и даље пролазила „царска цада" — цариградски друм и путеви свих освајача пролазили су кроз Буприју. Тако је она, ваљда је то јединствен случај у историји наших градова, доживела двадесет пута промену господара. После Келта дохпли су Римљани, од њих су је преотимали Хуни, Авари и најзад Словени, заузимали Бугари, Мађари, Грци, у међувремену опет Срби, харали и пустошили Турци. Опет подизали Срби, освајали и градили шанац — насеље Турци, од њих је преотимали Аустријанци. У доба првог и другог српског устанка неколико пута прелазила је из руке у руку и чак једно време била упориште јаничара — дахија, да би најзад у првом и другом еветском рату била предмет германско-бугарских завојевања.

Тако су Иуприја, односно њени претходници Хореум Марги и Равно и њена историја слика вековних борби Истока и Запада. И да није било Ахоста на Морави, по коме је и име добила, Иуприја би ово име заслужила симболично пошто је увек била мост за походе Запада и Севера на Исток и Југ и обрнуто. Једном речи, њен географски положај, привредно врло повољан, стратегијски је по њу саму тако непогодан и несрећан да је убрзавао и успоравао њен нормалан развитак, а некад је чак доводио и до пропасти.

Еуприја се налази у средини горњег Поморавља које почиње код Сталаћа, а завршава се близу Смедерева. Околина Буприје је у низији која се простире неколико километара с леве и десне стране Велике Мораве у правцу југ—север. На западу, а особито на истоку, ову област иостепено смењују брежуљкасти терени. Идући од севера ка југу линијом која сече Добричево, налазе се висинеке коте 199, 189 и 172 метара надморске висине. Ово је, уствари, први појас брежуљкастог терена који се уздижу из Моравске котлине. На крајњим источним границама садање општине висинске коте износе 492 м источно од Паљана и 303 м источно од Батинца, што значи да је читав терен благо нагнут ка југу. Између ових крајњих тачака на истоку лежи нешто виши терен (око 250 м) у долини реке Раванице. Ова узвишења представљају крајње огранке Кучајских планина, односно карпатског планинског система који затим ишчезавају у Моравској равници. Просечна надморска висина износи око 150 м. Према томе, општу карактеристику овог подручја сачињава равничарски или благо узвишени терен.

Геолошко-морфолошку карактеристику ширег гравитационог подручја Куприје сачињавају крајњи западни обронци карпатског система и алувијални наноси реке Мораве. Уже подручје, околину Иуприје, карактеришу гворевине периода алувијала, неогена и горњег гликоцена. Читав реон обилује наслагама угља, првенствено мрког. На самом подручју Иуприје, изузев надалеко познатих наслага песка на Морави и трагова фелдспата и лискуна, не постоје индиције за присуство осталих руда и метала. Ово земљиште је веома повољно за пољопривредну производњу, како због педолошког састава тла, тако и због наноса Мораве.

Хидрографску карактеристику овог подручја сачињавају токови река Мораве и Раванице, особито ове прве. Присуство ових речних токова чини овај крај изванредно погодним за развој пољопривреде и индустрије (првенствено оне која захтева и користи много воде). Међутим, немирни токови ових река захтевају сталну и упорну борбу против елементарних непогода и штетног испољавања стихије природних сила. Веома су значајне осцилације у водостају В. Мораве које причињавају велике штете привреди. Мада сама варош лежи на њеној десној обали, која је прилично издигнута, у историји Иуприје је забележено у прошлом и у овом веку неколико поплава ширих размера које су проузроковале огромне штете, па чак и људске жртве.

Иуприји прети опасност и од Раванице и њеног изливања при високом водостају Велике Мораве. Последњих година завршена је одбрамбена брана чиме је углавном заштићена не само Иуприја, већ и најплоднији део земљишта у њеној непосредној околини. Ужа околина Иуприје прилично је сиромашна шумом, која је немилосрдно уништавана, нарочито за време последњег рата када су окупатори исекли готово целу Муњавачку шуму.

Услед тога и фауна је доста оскудна, крупније дивљачи готово и нема.

Климатска карактеристика овог реона одређена је својствима и елементима умерене континенталне климе, просечно довољним количинама падавина и мањим утицајем ветрова, изузев кошаве. Максималне температуре достизале су у неким годинама и преко 40° С изнад, а зими и до 39° испод нуле. Чак је, мада врло ретко, Велика Морава била потпуно залеђена.

ОД ПЕЋИНСКОГ ЧОВЕКА ДО РИМСКИХ ЛЕГИОНАРА

Повољан сплет географских чинилаца (састав тла, хидрографске и климатске прилике) утицао је на то да је овај реон још од давнина представљао једно од најпогоднијих подручја наше земље, те је био настањен од давних времена. Постоје трагови људског живота, нађени у чувеним пећинама код Стрмостена и манастира Раваница, који потичу још из каменог доба. Неки потичу и из саме Ћуприје или њене најближе околине: села Супске, Влашке, Батинца. То је махом керамика, оружје и оруђа, алатке и урне са пепелом. Музеј у Ћуприји располагао је низом значајних и ретких примерака, који су тренутно смештени и чувају се у Скупштини општине Ћуприја. Међутим, сви експонати, почев од најранијих зачетака радничког покрета па до ослобођења, смештени су у Музеју радничког покрета и Народно-ослободилачке борбе у Ћуприји. (Адаптирана зграда — родна кућа народног хероја Миодрага Новаковића-Цуџе).

У гвоздено доба ову област су настањивали Трачани, велики и ратоборан народ. У овом нашем равничарском делу Поморавља помиње се њихово племе Мези, а у планинском Трибали. Они су били претежно сточари. И они су, вероватно, имали своје насеље на подручју данаш^ве Ћуприје.

У четвртом веку пре нове ере у ове крајеве су дошли Келти. Они су дошли из Панонске низије и уз Мораву. Овде су нашли повољне услове за живот и делом се настанили док су се староседеоци Трачани повукли у планинске пределе.

Владавина Келта није била дуга века, јер су се на западу Балканоког полуострва појавили нови освајачи: Римљани. Додуше, римска освајања нису била тако брза и трајала су неколико векова. Тек око 15. године пре нове ере Римљани су за владе Тиберија заузели крајеве између Мораве и Тимока. Они су донели своју културу и своје цивилне и организационе облике. За овај крај настаје сасвим ново доба, период пуног процвата. То је и период романизације затеченог живља (Трачана и Илира) који су се безуспешно одупирали једној далеко јачој култури.

Римљани су у освојеним крајевима иодизали нова насеља, градили мостове и добре иутеве. Тако је на ушћу Раванице и Мораве подигнут римски град *Хореум Марги,* што на латинском **значи** „Житница Мораве[1]. II овај град је био главна станица на војном путу Косталац—Ниш, а уједно и утврђење које је штитило новоподигнути каменР! мост на Морави. Он је пуних пет векова био главни и највећи град Горње Мезије (област **данашње** северне Србије и северне Бугарске), њен најважнији привред**ни,** трговачки, саобраћајни, аАминистративни, стратешјски и културни центар. Остатке овог града мајор Грамберг назвао је каеније град Тројан. О размерама овог града може се и судити по томе што су материјалом од градских рушевина доцније подигнуте Манасија и Раваница. Овај град је имао велике магацине жита, радионице, оружја, арсенале за читаву ову област, храмова, купатила, канализацију, паркове, а улице су ишле на све четири етране секући се под нравим углом. Најсјајније доба овог града била је друга половина IV и почетак V века. Чак је био **и** еедиште епископа, што се види из једног записа у коме се каже да је црквеном сабору у Софији 343. године присуствовао и хришћански (аријански) епископ Зосим из Хореум Марги.

Хореум Марги био је изложен честим нападима варварских племена, нарочито са севера. Позната је најезда Гота који су допрли чак до Ниша, али су ту били страховито потучени (269. године после нове ере). Међутим, границе Римске империје биле су већ знатно уздрмане, а и она сама изнутра разривена те се није могла успешно одупрети Хунима, који су у свом продирању на Балканско полуострво од 441. до 443. године опљачкали и спалили Хореум Марги. Ово дознајемо од Приска, изасланика цара Теодосија, који је 448. године прошао кроз Хореум Марти на путу за Костолац ради преговора са Атилом.[2]

У овом периоду Хореум Марги је био значајно привредно средиште, развила се и земљорадња, а такође трговина и занатство. У економском и културном погледу овај период представља доба цветања ових крајева.

На крају, треба нагласити да је Хореум Марги за свој привредни развитак имао да захвали и томе што је Морава у **ТО** време била пловна, вероватно све до Ниша. На ово указује један надгробни натпис нађен у Нишу у коме се помињу „епибати", тј. морнари.[3]

И тако је нестало лепог и богатог града на Морави, прохујала је његова слава и величина, трговина и улицама израстао је коров и замукао тешки бат римских легионара... Остало је само сећање и рушевина старог каменог моста као успомена на дане процвата. Но положај његов мамио је нове освајаче и пружао могућност новог подизања.

[1] Остатак натписа на камену. Чува се у Музеју НОР-а Буприја.
[2] Темнички зборник, III књига, стр. 83—88.
[J] Темнички зборник, I књига, стр. 10.

НОВИ ГОСПОДАРИ — НОВО ИМЕ: Р А В Н О

Можда је тамо где је некада био Хореум Марги после његовог разарања и постојало неко насеље (не више римско) и можда је град некако животарио, тек историјских података о томе нема. Познато је једино да су овај крај заузели Авари у VI веку, али да их је Византија разбила и одагнала. За њима су дошли Словени у првој половини VII века. Они су најрадије насељавали плодне жупе и речне долине, па су тако дошли и у ове крајеве. Словени су у Поморављу живели још век ипо племенским животом, док се у Рашкој у то време (VIII и IX век) већ била образовала прва српска држава, а даље на истоку Бутарска. Бугари су у првој половини IX века под вођством свога кана Крума допрли и у Поморавље и око тога чак ратовали са Рашком. Бугари су били потучени и морали су да се повуку из Поморавља. Међутим, Византија је ставила под своју влает и Бугарску и младу српску државу, те еу и ови крајеви остали под византијом све до 1180. године.[4]

О Србима источно од Велике Мораве има мало података до XII века. Но, пошто је овуда водио главни друм према Цариграду, ту је с времена на време пролазио и по неки Европљанин, а и скоро све крсташке војске гфошле су кроз овај крај. Из бележака тих путника дознајемо нешто и о овим нашим крајевима. Путних записа има још из периода пре нове ере, а каеније много више. У средњем веку у записима из крсташких ратова налазимо да су овуда пролазили многи, а нарочито крсташи из прва три крсташка рата. У тим записима Хореум Марги већина еу називали Хореум Планум. Реч „р1апиб" на латинском значи „раван", што свакако долази и од природе самог земљишта, јер се Ћуприја налази у великој равници. Вероватно је Хореум Планум доцније назив за Хореум Марти и да су га Словени по овоме прозвали „Планум" (словенски назив *Равно),* а реку поред града Равница. Арнолд из Аибека, описујући крсташки поход сеског краља Хајнриха Лава 1172. године, назива Равно „Равнеле" или „Рабнеле".

Неколико година после Немањиних ратних успеха и освајања ових крајева (1189. године) прошао је моравском долином немачки цар Фридрих Барбароса на путу у III крсташки рат. У Равном су га дочекали Немањини изасланици, браћа његова, врло пријатељски. Међутим, у путним белешкама се истиче и овога пута како је путовање било врло напорно због лошег пута, а још више због честих напада Срба. Овде треба додати и то да су ее о пределима источно од Мораве гложило три државе: Србија, Бугарска и Византија и да у тим пределима није било скоро никаквог државног уређења.

*** Темнички зборник, I књига, стр. 123.**

Трећи значајни догађај у Равном оиет је у вези са сусретом владара, само не више у крсташким ратовима. Наиме, 1215. године латински цар Хенрих Фландријски и утарски краљ Андрија II позвали су у Ниш на заједнички састанак Стевана Првовенчаног. Стеван је посумњао у њихову искреност, па је прво дошао у сусрет Андрији. Састанак је био у Равном. Андрија се према Стевану односио сасвим пријатељски, а свечаности су трајале пуних дванаест дана. Владаоци су се међусобно богато даривали. Стеван је добио од Андрије „скрлатну одећу украшену драгим камењем и бисером, пехар накићен разнобојним камењем, дивне коње са златним уздама и друге животиње".[3]

Па ипак, Равно је прелазило из руку у руке и тек је краљ Милутин проширио своју власт далеко на север, тако да је Равно сада напредовало и доживело нови процват. Пре тога, иако се није налазило под туђинском влашћу, Равно се налазило некако далеко, „забачено" како и сам Стеван Првовенчани за њега каже: „И Равно на међди отачества мојего".[6] Оно је било чак и разорено после упада Татара 1241. године. После Милутина, а пред косовску битку, оно се више не помиње као град већ као село. Наиме, помиње га кнез Лазар у својој повељи манастиру Раваници, први пут као село напоредо са Сењем и Жировницом, а други пут када се Раваници уступају приходи од бродова (прелаза, скела) код Равна, Обрежа и Глоговца.[7] Ипак је Равно, по веродостојним изворима, од Немање па све до цара Душана било административни и војнички центар области која се звала Горња Ресава. Цар Душан је ову област дао на управу војводи Вукосаву, који је за своје седиште узео тврди град Петрус, 12 км. источно од Еуприје. Овим преносскм Равно губи значај административног центра, а са прелазом пута на леву обалу Мораве умањен му је и економски значај. Због тога се брзо претвара у село, које 1413. годиие спаљује султан Муса. Међутим, Равно дефинитивно нестаје тек после пада Смедерева, за време тзв. „првог запустенија", кад су Турци из Поморавља одвели у ропство 200.000 Срба. Овим се завршава историја Равна као српског насеља. У XVI веку нико га више не сгомиње, па чак ни познати путописац Герлах. Међутим, по једном предању које и данас постоји, после проиасти Србије и спаљивања града, знатан број становништва прешао је на другу, леву обалу Мораве и ту основао насеље у подножју Јухора. Занимљиво је напоменути да једно такво насеље постоји и данас. То је нека врста засеока, сеоцета у саставу општине Мајур (Остриковац) и зове се Равново.

[5] Темнички зборник, I књига, стр. 128.
*** Стеван Првовенчани: „Житије св. Симеуна".**
[7] Константин Јуричек: „Историја Срба" I, стр. 216.

МОСТ ЈЕ ДАО КОНАЧНО ИМЕ ГРАДУ НА МОРАВИ: ЋУПРИЈА

Протутњале су османлијске хорде, нестало је српске средњевековне, самосталне државе, збрисане су стидајем историјских збивања све класне разлике, није више било феудалаца, кметова и себра — све је сада било сиротиња раја. На згариштима опустошених градова Турци су дизали нова утврђења, а Срби су се повукли у удаљена села и шуме. Замро је сваки политички, економски и културни живот, земљом је владала тешка мора и страх. Живело се од данас до сутра, живело се у сећањима на прошлост и са скривеном надом у ослобођење коју су разгарале јуначке народне песме и слободарски дух наших народа.

Па ипак, и Турци, иако освајачи, безобзирни у својим походима, схвагили су да треба да обезбеде своје залеђе, да среде прилике у новоосвојеним крајевима, како би се могли припремити за нове иоходе, нова освајања. С друге пак стране, западне земље у којима је феудализам био на измаку, схватиле су најзад да се на истоку појавила једна нова, моћна војно-феудална држава, која куца на врата средње Европе. Стога су почели слати своја посланства и стварати дипломатске односе са Огоманском Империјом. И Турцима је овај предах био добро дошао да се мало одморе и припреме за нове ратове. Тако су сада већ од половине XVI века, нарочито Моравском долином, почела пролазити изасланства европских дворова за Цариград. И са тих путовања има нешто путних бележака, истина прилично ретких, али за нас ипак драгоцених да ближе упознамо овај тамни период наше историје. Из једне путничке белешке о путу аустријског посланика Леслија из 1665. године видимо да су Турци 1660. године подигли код садашње Куприје нов дрвени мост.[?] Подигао га је, кажу, неки везир за некакву казну. Међутим, спремајући се за освајање Беча — вечити сан босфорских султана — Турци су поред мостова градили и мостобране, утврђења, из којих су се временом развили и читави градови, па се тако развијала и Ћуприја. Турци су крај моста подигли малу тврђаву Морава — Паланка или Морава — Хисар, а касније то место називају Хисар — Ћуприја или само Ћуприја. „Ћуприја" на турском значи мост. Погрешно је да је Ћуприја добила име по Нуприлић везиру, који је живео нешто касније. Напротив, он је добио презиме, додатак имену по месту одакле је, односно где је дуже живео. Из ове тврђаве и малог насеља у току XVIII и XIX века израсло је чак и седиште читаве нахије, односно округа. Ћуприја је у то време била важно упориште Турака у Горњем Цоморављу. Захваљујући своме положају поред моста и на главном цариградском друму, она је економски ојачала.

[8] Темнички зборник, I књига, стр. 14.

По одбранбеном насипу — шапцу, који су Турци подигли ради одбране моста и насеља, средином XVIII века чује се и назив „Шанац — Ћуприја", а касније само Иуприја. Судбина турског моста није позната, али према неким изворима код Буприје се Морава прелазила скелом (Јеромонах Силвестер, затим француски посланик Прист 1768. шдине). Дакле, моста више више није било али име је остало. Име Ћуприја нарочито се одомаћило у периоду аустроугарске владавине овим градом, тј. од 1718. до 1739. године, тако да када су Турци после опет заузели Нуприју, не враћају јој старо име Морава — Хисар него и сами усвајају назив Ћуприја.

У периоду аустријске владавине када су Ћуприја и читав овај део Србије пожаревачким миром потпали под Аустријом, стање се није битно изменило, напротив, Србима је било гогово горе него под Турцима. Ово утолико пре што су Аустријанци заводили нове, прилично оштре методе економског искоришћавања. Захваљујући баш тим аустријским административним мерама сачуван је из једног пописа и овај податак о Ћуприји: она је 1733. године имала 114 домова.[9] Срби су пак, надајући се побољшању својих прилика зато што је Аустрија хришћанска земља, у овом рату били на страни Аустрије. Због тога су после поновног доласка Турака у масама бежали са Аустријанцима „преко", тј. у Војводину. То је такозвано „второ запустеније".[10]

Стање у Ћуприји и читавом Београдском пашалуку, коме је она увек припадала, погоршало се, нарочито због повратка јаничара. И стога су Срби, премда су већ имали рђаво искуство из ранијих аустријско-турских ратова, ииак у новом сукобу ових сила били на страни Аустрије, мада не више тако масовно као у претходном рату. Овоме је допринео и упад Марјана из Хомоља, који је 1778. године слично Кочи-Капетану, побунио свој крај и окупио око 700 добровољаца („фрајкор"). Марјан је крстарио око Ћуприје и изазивао Турке на мегдан. Једном је 800 Турака ударило на Марјанов фрајкор, али су били потучени и повукли се у Нуприју, оставивши 48 мртвих. Марјан се после тога утврдио у равничарском граду одакле и даље изазива Турке; ови огорчени узму помоћ из Параћина и Јагодине, те њих 2.700 пођу на Марјана. Код Раванице је било великих окршаја, али је Србима помогло утврђење. Турци су били приморани да одступе и оставили су 500 својих мртвих. Најпосле је Марјан био најжешће нападнут и прилично настрадао. Једва се извукао, изгубивши 11 друшва (док Турака иаде на 70), па за увек напусти Ресаву".[11]

За то време акција аустријског генерала Михаљевића на северу пашалука није престајала. Крајем 1789. године он је већ био освојио цео Београдски пашалук западно од Мораве. У тој

[9] **'Темнички зборник, I књига, стр. 18.**
[10] **Д. М. Павловић: „Споменик" САНУ, стр. 18.**
[11] **Темнички зборник, I књига, стр. 117.**

својој успешној војни Михаљевић је септембра месеца допро до Куприје. Међутим, он је био дошао само да извиди пошто му је тек предстојало освајање Београда. Пошто је освојио Београд, Михаљевић се вратио на југ и ударио на Нуприју. У Куприји се налазио Абдипаша са 10.000 војника, али се уплашио и, спаливши дрвени мост на Морави, побегао из Ћуприје. Михаљевић је ушао у Нуприју октобра 1789. године и заплењио 11 топова и муницију. У Ћуприји је остала само резерва од 4 чете и 2 чете пешадије.'[2] Већ идуће, 1790. године Турци су поново заузели Нуприју и поправили шанац — утврђење. Овај рат завршен је свиштовским миром по коме је Србима обећана амнестија као и да се јаничари неће враћати у Пашалук. Но ово је остало само мртво слово на хартији. Још у почетку овога рата јаничари, изгнани из других места, скупљали су се у Ћуприји. На њиховом челу био је чувени јаничар Дели-Ахмед, кога је београдски везир на превару погубио у Нишу. На то Пазван Оглу пошаље нову војску предвођену Тосун-бегом који поред осталих градова осваја и Нуприју, у којој се дуже задржао. Око Ћуприје имао је неколико сукоба са ресавским кнезом Петром из Гложана (по Вуку Караџићу Петар је био из Црквенца). Ипак је Тосун-бег почетком 1798. године морао одавде да се повуче.

Када су видински јаничари 1797. године, у намери да продру у Београдски пашалук, напали Нуприју, у одбрани овог краја веома се истакао Стеван Јаковљевић, бимбаша Хаци-Мустафине народне војске. Поред њега видну улогу у одбрани Ћуприје имао је и већ поменути кнез Петар из Црквенца.

Јаничари су још увек били јачи, а централна власт у Турској слаба те им је Порта морала да дозволи повратак у Београдски пашалук према томе и у Нуприју. Стање је тада било још неподношљивије, зулуми су достигли врхунац и семе буне ницало је плахо. Узалуд су јаничари извршили сечу кнезова. У Ћуприји је Кучук-Алија почетком 1804. године посекао ресавског обор-кнеза Петра, кнеза Рајицу из Забрђа у Млави и попа Милисава. Устанак је био на прагу.

„УСТА РАЈА КО ИЗ ЗЕМЉЕ ТРАВА"

Према казивању Петра Јокића, пошто је Карађорђе почет-**КОМ** јануара 1804. године, отпочевши са припремама за устанак, од неких зеумских трговаца у Острушници примио нешто муниције, одмах је прешао Мораву и у Ресави се састао са неким својим пријатељима и истомишљеницима са којима се том приликом договорио о проналажењу људи који би у устанку уче-

[12] **Темнички зборник, I књига, стр. 128.**

ствовали. Из Ресаве се Карађорђе вратио тек крајем јануара и то са повећом групом будућих бораца. Нема сумње, ово сведочи о томе да су припреме за устанак у ћупријској нахији отпочеле још до сече кнезова. То је потврђено и чињеницом да је устаничко расположење захватило Ресаву, као уосталом и сву ширу околину, готово истовремено када и Шумадију, а то значи негде у првој декади фебруара месеца 1804. године. Већ почетком марта исте године Стојко Кривокућа преноси устанак са леве стране Мораве у Ресаву. Стојко је имао уза се око 30 одабраних момака, а био је из Аџибеговца у Смедеревском крају. Палећи међу првима турске ханове, он је почетком марта месеца прешао у Ресаву да би се одмах затим упутио ка Еуприји и даље према граници пашалука. Са појавом Кривокуће на десној обали Мораве у Ресави су одмах устали Милован Ресавац и Стеван Синђелић, док је покретом у ћупријској нахији непосредно руководио Илија Барјактаревић из села Извора. Свакако, непосредни повод за дизање устанка и у овом крају представљао је погубљење кнезова које је извршио Кучук-Алија.

Некако у исто време са избијањем устанка у овом крају, а тачније осмог марта 1804. године из Македоније је на Мораву код Ћуприје стигао Гушанац Алија са својим осам до девет стотина крџалија. Намера му је била да се са својим плаћеницима придружи или Србима или Турцима. Срби су успели да крџалијама нанесу тежак пораз. У сукобу је погинуло осамдесет крџалија, а испод Гушанца био је убијен коњ.

Али без обзира на успешно деловање српских устаника у ћупријској нахији, Ћуприја се ипак у току целе 1804. године као и у првој половини 1805. године, још увек налазила у рукама Турака. Нупријска нахија, која је тада обухватала двадесет и три села, прешла је у руке Срба тек после српске победе на Иванковцу.

БИТКА НА ИВАНКОВЦУ И ЊЕН ЗНАЧАЈ ЗА УСТАНАК УОПШТЕ, А ЋУПРИЈУ И НУПРИЈСКУ НАХИЈУ ПОСЕБНО

Значајни успеси Срба у борби с дахијама и чишћење од Турака читавог београдског пашалука, изузев Београда, улили су наду устаницима да ће Порта бар сада предузети неке мере како би се побољшао живот народа у пашалуку. С том надом на скупштини у Пећанцима Срби су изабрали специјалну делегацију и 1. маја 1805. године упутили је у Цариград како би султану предали своју молбу у којој су изнсти српски захтеви у погледу нормализације прилика. Али, уместо да удовољи овој молби Срба, јер је то, објективно посматрано, било у корист саме Порте, султан је нишком везиру Хафис-паши наредио да искупи војску и крене да поново покори Србију. И заиста, три-

десет првог јула 1805. године, Хафис-паша је са преко тридесет хиљада царских војника стигао у Параћин у намери да десном обалом Велике Мораве продужи ка Београду. Истога дана његове претходнице стигле су испред села Иванковца, четири километра североисточно од Иуприје.

Међутим, обавештени о турским намерама Срби су благовремено предузимали потребне мере како би Хафис-пашу спречили у његовој намери. Према наредби Карађорђевој четири до пет хиљада српских устаника запосело је било брдо Гил.е код Јагодине, а на левој обали Мораве, с циљем да бране главни правац турског наступања, а који је ишао линијом Куприја—Јагодина—Баточина—Гроцка—Београд. Истовремено, на другој обали Мораве, на терену изнад Иванковца, а који је загварао споредни пут којим се преко Ресаве и Поморавља могло да избије на Смедерево и одатле у Београд, Карађорђе је оставио Миленка Стојковића и Петра Добрњца са око две и по хиљаде Пожаревљана. Поред њих овде су се још налазили Стеван Синђелић с Ресавцима, војвода Илија Стошић с Хомољцима, Пауљ Материјић с Горњо-Млавчанима и кнез Милисав Црноречанин с Црноречанима.

Топографски погодан иоложај за одбрану на Иванковцу устаници су на брзу руку дан пре боја утврђивали подигавши на месту где се данас налази село два шанца — утврђења са палисадима и брљачима, а на падинама западно од шанчева два редута. У великом шанцу налазили су се само Пожаревљани, док су у другом мањем били смештени бећари и добровољци. У малом утврђењу Срби су имали и један гвоздени топ.

Одмах по избијању пред српске положаје, Хафис-паша је наредио Смаил-аги Бањском да са неколико својих пратилаца оде међу Србе и од Миленка Стојковића и Пегра Добрњца затражи да на миру пропусте турску војску на њеном путу према Београду. На овај захтев Стојковић и Добрњац су одговорили да су крајеви на десној обали Мораве опустошени у току борби са дахијама и да народ није у стању да турској војсци на путу према Београду обезбеди ни исхрану ни смештај. Зато су иредложили да Хафис-паша своју војску поведе левом обалом Мораве, путем којим су све војске ишле. Циљ оваквог предлога састојао се у намери да се турска војска упути према шумама код Јагодине, где их је очекивао Карађорђе. Али, разљућен добијеним одговором, Хафис-паша нареди својој војсци, те ова шестог августа нападне на српске положаје. Борба је трајала цео дан. Напад турске коњице био је одбијен, али је турска пешадија, мада са великим губицима, пред сам мрак успела да заузме мали српоки шанац. Устаници су одступили у велики шанац спремајући се за сутрашњи окршај. Ноћ је прекинула борбу.

Уверивши се да Турци не намеравају да се одрекну свог првобитног плана и да према Београду продуже левом обалом

Мораве, Карађорђе крене своје борде и још у току исте ноћи стигне на Иванковац.

Опазивши Карађорђа и бојећи се његова напада с бока и с леђа, Хафис-паша напусти освојени мали шанац и са свом својом војском одступи журно према Парађину.

Гонећи Хафис-иашину војску, Срби су у току седмог агвуста запосели све висове око Парађина. У град ниеу улазили, али су га из својих топова непрекидно тукли. Једна од српских граната тешко је ранила Хафис-пашу у ногу, после чега је одступио према Нишу где је убрзо и умро.

У 5оју на Иванковцу Турци су изгубили седам хил>ада војника, четири стотине коња и много ратног материјала. За Србе ово је био први отворен сукоб са регуларном војском и са сулгановим везиром, а значио је велику моралну победу. Последице боја на Иванковцу биле су успешно развијање устанка у овом крају и читавој Србији.[13]

ПРВО ОСЛОБОБЕЊЕ ЋУПРИЈЕ ОД ТУРАКА

После битке на Иванковцу, у којој су Карађорђе и Петар Добрњац потукли до ногу Хафис-пашу, Ћуприја пада у руке Срба. После ослобођења први кнез ћупријске нахије био је Бурица, који је био и члан Совјета. Њега је заменио Милија Здравковић, отац познатог војводе из Првог српског устанка Милосава Здравковића-Ресавца. За Нуприју настају лепши дани. Срби се почињу досељавати у њу, а ускоро се, 1809. године, отвара и прва школа. Та прва школа налазила се преко пута гурског гробља и џамије (садашња Тиријева кућа преко иута цркве, у улици Радета Кончара), а на земљишту где је сада црква. Зграда више не постоји, срушена је пре 70 година. Ову школу помиње и Мита Петровић у свом обимном делу: „Финансирање и установе ослобођења Србије" (I књига, ст. 605): „1815. године сем Јагодине и Остружнице у целој Србији само је још Ћуприја имала основну школу. Школа је била као и друге: народна, приватна, а учитељ у њој беше неки Константин Јанковић. У Ћуприји су до скора постојале и две друге зграде које је подигао Карађорђе, односно наредио да се подигну и поклонио их својим истакнутим устаницима за њихову храброст и заслуге у устанку. То је кућа пок. Чеде Илића у ул. Светозара Милетића и кућа пок. Аце Илића (срушена недавно). Пошто је Ћуприја била гранично место, последњи гра
лука, то је Карађорђе за њену одбрану изградио и читав одбрамбени систем, који се састојао од 4 шанца, међу којима је

[12] **Бој на Иванковцу — прилог Др. Петра Милосављевића, научног сарадника САНУ Београд, 1976. годиие.**

био најјачи поп-Мијатов шанац. Но ово је био узалудан труд. Наиме, после погибије на Чегру Турци су иробили српске редове и десном обалом Мораве допрли све до Ћуприје. „Шанац у Ћуприји чували су Петар Јокић буљубаша и капетан Радич. Но, тек што је Карађорђе стигао на Гиље, они запале шанац у намери да га напусте. У то наиђе Карађорђе и упита их шта су то учинили. Петар стаде бежати, али Карађорђе потеже пиштољ и рани га, док се Радич негде сакри. Затим се сви повуку из Ћуприје".[14] Међутим, Србију су тада, тј. 1809. године, помогле победе руске војске на Дунаву која је у октобру 1809. била поново слободна. Србија није 1813. године одолела новим снажним нападима турске војске. „И ћупријску нахију стигле су исте невоље као и остале српске крајеве, народ је много страдао и у масама бежао од турске одмазде. Нупријска нахија била је уз то и раздвојена пошто је враћена стара граница Београдског пашалука (иола пута између Ћуприје и Параћина, тзв. „Змич"). У доба Хаџи Проданове буне (новембра 1814) Ресава и крај око Ћуприје остали су мирни чекајући погоднији тренутак".[15]

Иако у овом кратком раздобљу није могло доћи до стварања крупнијих поседа и веће акумулације капитала, запажа се тенденција богаћења устаничких вођа и виших чиновника, што се види и из ових примера: Војвода Петар Добрњац био је закупио две скеле на Морави и имао од тога велике приходе, а председник Магистрата у Ћуприји одузео је једном старцу ливаде и оина му ухапсио кад је овај дошао да се жали (Деловодни протокол Карађорђа Петровића, бр. 622).

ЋУПРИЈА ЈЕ УСКОРО ОПЕТ СЛОБОДНА — НО САМО ПРИВИДНО

Само две шдине после пропасти Србије, букнуо је други српски устанак, априла 1815. и обухватио и ове крајеве. У Ресави је Милосав Здравковић-Ресавац био већ спреман за борбу. Када су се Турци из Пожаревачке нахије уиутили у Нуприју да се тамо састану са тамошњим Турцима, пред њих су изашли Милосав Ресавац са 100 и Павле Цукић са 50 људи. Док су их они задржавали, Турци из Ћуприје пођу у Ресаву, али кад су успут чули да су Турци из Пожаревца разбијени, врате се у Нуприју. Ресавац и Цукић су се били утврдили у Миливи, али су их Турци победили, разорили утврђење и село спалили. Уетаници су се привремено склонили у Манасију, а касиије су се опет, али боље утврдили у Миливи. Међутим, Турци су их

" Миленко Вукичевић: „Карађорђе" I, стр. 275.
[15] Антоније Протић: „Повесница од времена вожда Карађорђа", стр. 192.

и овде поиово разбили, пошто се у Еуприји била сакупила силна војска Марашли — Али паше (20.000 војника).

Марашлија је и даље седео у Буприји, а српски табор био је на Белици. Милош Обреновић, вођа II српског устанка хтео је да преговара и дошао је у Куприју где је преговарао са Марашлијом у лето 1815. године. После краћих преговора договорили су се да Марашлија уђе у Београд, али и султан да опрости Србима што су се побунили и да им да извесну аутономију.

Приликом тих преговора под Србијом се још увек подразумевао само београдски пашалук, те су други делови остали ван граница Милошеве Србије. Граница паЈпалука је и даље пролазила између Буприје и Параћина. Те исте 1815. године ћупријска нахија добила је свога кнеза. То је био истакнути борац Милосав Здравковић-Ресавац. Другог децембра 1815. године Милош је издао указ у коме се каже за Ресавца: „Обрјетох и изабран Нахије ћупријске обор-кнеза способна бити"[16] Ресавац је имао кућу у Свилајнцу и стога му је Свилајнац био седиште као кнезу, те је Еуприја једно време била запостављена.

Још за време дахијског режима у Иуприју су били дошли Арнаути, који су били највећи зулумћари међу Турцима, гори и од самих јаничара. О њиховим зверствима као и о многим другим догађајима у раздобљу од 1818. до 1838. године сачувано је доста оригиналних докумената у Државној архиви СРС, Београд („Подаци о нахији ћупријској"). Тако Стојан Крстић 25. априла 1822. године јавља кнезу Милошу да су неке турске силеџије извршиле зулум на црквеној слави, а 4. августа 1823. године Милосав Здравковић извештава Милоша да је са локалним турским властима немогуће одлучити о расељавању Арнаута зликоваца из Куприје и наводи њихова имена. Петог јуна 1829. године кметови ћупријски Стојан Крстић и Борће Пеливановић опет се жале на зулуме Арнаута. Све ово довело је до огорчених протеста, тако да је 13. децембра 1829. године у Куприји одржан скуп угледних Срба и Турака код муселима и на њему је Портин изасланик прочитао султанову заповест да се Арнаути иселе из Куприје. Међутим, ни ово није извршено. Колико су Арнаути били осиони и утицајни, види се из података што фебруара 1831. године нису хгели да пропусте кнежевог татарина (гласника) Богдана Борћевића и поред свих Милошевих приговора код београдског везира. Треба нагласити чињеницу да су и за њих (Турке) били права напаст: 28. јануара 1831. године пише кнез Милосав Здравковић из Свилајнца кнезу Милошу да се многи Арнаути из Голака (крај у Тољ\ици, примедба аутора) у Куприју насељавају. Купријски трговци (ерлије) бојећи се Арнаута, писали су везиру у Београд да их ослободи од њих, а у исто време молили кнеза Милоша да и он пише везиру да их овај протера из Куприје. Кнез Милош је 22. априла одговорио Милосаву

" Тихомир Борђевић: „Из Србије кнеза Милоша" II, стр. 174.

Здравковићу и поручио му да извести ћупријске трговце, који се жале на Арнауте, да ће се постарати да им се помогне. Кнез Милош је заиста настојао да ово изврши, али то није успео.

1826. године Куприју је посетио познати путописац и позоришни радник Јоаким Вујић и овако је описује у свом делу „Путешествије по Србији":

„Ова варош лежи на једном равном месту далеко од планина, при реци Морави, која може имати до 230 домова, а житеља имаде више Турака, Арнаута него ли Србаља. При крају ове вароши јест један мали градић у којему Турци, Арнаути обитавају и по караулама стражу чувају. Овај је градић свуда с палисади ограђен и у њему војническа муниција као што је барут, топови и др. обдерзавају се. Сада наше цркве нема него је једна мала школа спојена с једном механом. У овој школи нашао сам петоро деце и учитеља који се зове Никола Кулунцић, родом из села Рековца. Знаменија достојна овде јесте једна дрвена ћуприја, која је преко Мораве начињена, коју је неки везир из Азије ради преступљенија његовог за казну морао правити и толико стотина хиљада гроша потрошити. Ова је Иуприја преко 600 клафтери дугачка а 4 широка. А понеже да у овој вароши више Турака неже ли Србаља има, тако се нисам смео даље упуштати осмотравати ову варош, јербо како би преко сокака прелазио, тако би и турска деца замном трчала, језик плазила и зубе кезила, а тако би исто и матори Турци радили, што сам био у немачким хаљинама. Зато се овде ни хтео нисам бавити, него са мојим судружеством кренем се одавде и прећем Нуприју. Обаче тек што сам био прешао преко Ћуприје, а нисам био једну дуж њива ог њих удаљен, али Турци повикаше на мене: „На враденик, ђаур! Немчи човек! После и друге поругателне речи викаше замном".

Занимљив податак из горњег описа је и опадање броја домова, од 300 на 230. Разлоге треба тражити пре свега у зулумима Арнаута.

И после три године прилив српског становништва био је мали. Ћуприја 1829. године има 500 турских душа.[17] Из те године сачуван је још један опис Ћуприје:

„Варош је отворена, ниске ограде башта, пред којима је неколико препланулих ливада, то је лице вароши с једне стране (са истока). У извесној даљини варош изгледа пријатна и угодна, али чим се уђе у улице, види се да је то обмана. Ниски дућани, много прљавштине, једна главна улица, доста широка, и криве побочне улице, то је све. Куће хришћана и овде су као и у Београду, повучене унутра. Одосмо у једну такву кућу, али ону ведру елеганцију коју нађосмо код оних великих трговаца, не могасмо овде захтевати. Ћуприја нема никаквих других привредних извора, до оно што доносе главни друм за Цариград и

[17] **Тихомир Борђевић: „Из Србије кнеза Милоша" II, стр. 175.**

нешто мало земљорадњс око вароши; продужујући пут видесмо утврђење. То је био отприлике четвороугаоник са ниским обичншм бедемима, плитким рововима, доста опао, нешто више од мостобрана за овај главни прелаз преко Мораве. На бедемима био је низ гвоздених топова. У унутрашњости видела се гомила дрвених опалих кућа, са кулама, понегде и високим, шиљатим димњацима. Варошке куће долазе близу ровова. Близу утврђења начињен је дрвени мост, 400 корачаји дуг, који води преко Мораве; по ваљаној и укусној изради својој јако пада у очи према околним зградама и утврђењима. Тај мост је дао име самој вароши: *Кјупри* значи у турском „мост", отуда се после образовало њено српско име".[18]

Пада у очи да ни Вујић у своме опису, а ни Пирх у горе цитираном не помињу пристаниште и пловност Мораве, која је под Турцима дуже време била пловна што се види из два помена (један из 1450. а други из 1669. године).[19] То је свакако доета утицало на привреду Буприје која је иарестанком пловности Мораве знатно опала.

Податке о броју становништва, а посебно Турака 1833. године налазимо их код Француза Боа — л — Конта: „У Иуприји живи 1500 Турака".[30]

Но и поред свих зулума Турака и Арнаута и имовинске и личне несигурности, у Ћуприји се, одмах после њеног ослобођења и у периоду турске власти, тј. присуства Турака, већ почињу јављати капиталистички односи. Нарочито пада у очи повлашћен положај устаничких вођа, који брзо и упорно уновчавају своје заелуге у устанку и почињу се нагло богатиги. Наравно, лавовски део ишао је самоме кнезу Милошу. О томе говоре и ови документи, такође из Државне архиве. Скоро сваке зиме Милошу се шаље риба, мед и друго. Приликом почетка копања угља у Ресави (31. јануара 1837. године) послата су Милошу седмора кола угља у Крагујевац. А и раније, још 18. јануара 1821. године кнез ћупријске нахије Милосав Здравковић јавио је кнезу Милошу да трговци не тове свиње за њега (Милоша), већ само он тови 100 комада, а 11. новембра 1834. године Богдан Борђевић, први окружни начелник после одласка Турака, доставља податке о кнежевој марви. Наравно, ни кнежеви доглавници нису остали празних шака у општем грабежу. Тако је, на пример, и сам кнез ћупријске нахије Милосав Здравковић, био ћумрукција (закупац царина), а сем тога узео је у закуп и скелу на Морави 1822. године за 7.500 гроша.

Мора се признати да је Милош био и способан државник, који је водио рачуна о стању у свету и умео да организује обавештајну службу о стању у Турској. У периоду од 1818. до 1825. године Милутин Савић стално шаље извештаје кнезу Милошу

[18] Пирх: „Путовање по Србији", стр. 86.
[19] Микушев: „Прилози к српској исгорији", стр. 192.
" Стојан Новаковић: „Балканско полуострво" САНУ, стр. 18.

„из Турске" (из Ћуприје) а 17. августа 1821. године Милосав Здравковић јавља кнезу Милошу о учитељу Ећимовићу: „'5/читељ је н тајни извештач српски, па Турци и немају поверења у н>ега и прогоне га. Међутим, он ће и надаље служити Србима".[21]

Питање земље било је иитање живота или смрти, те отуда чак и у периоду турске владавине земљншнн односи заузимају прво место. Наиме, Срби, па чак и трговци и занатлије, поседују врло мало или нимало земље и зато стално настоје да повећају свој земљишни иосед. Сву земљу држале су спахије код којих су Срби радили као кметови, сеибије. То се види и из назива појединих општинских атара, који и данас постоје, као на пример: „Везирово брдо", „Ордиште", „Турско брдо" итд. Чак и када је исељавање Турака из Куприје била готово свршена ствар, многи Турци и даље купују земљу, о чему говоре следећи документи: 28. фебруара 1831. године Антоније Степановић из Куприје јавља кнезу Милосаву Здравковићу у Свилајнац: „Турци један од другога прекупљују земље у српској четврти вароши, где је сиротиња седела и ћиријy плаћала, гоне је да руши своје кућице јер они ту хоће да сеју жито".

Најзад је Куприја према Хатишерифу из 1833. године припала Србији. Па ипак, иако је извршено ирисаједињавање 6 „отргнутих" нахија Србији, судбина Ћуприје још није била решена, јер су Турци по споразуму имали да остану у градовима — утврђењима. Из малих тврђава: Лозница, Лешнице, Крупња, Сокола и Ћуприје, Турци су морали да се иселе чим прикупе летину, а те тврђаве требало је да сруше. Турцима се није лако уступала Ћуприја, те су је прогласили за град — тврђаву, напоредо са Адакалеом. Кнез Милош је то Ћуприји оспоравао и сматрао је за обичан утврђени шанац. Да би се тај спор најзад решио, а пошто су тужбе и жалбе на Арнауте додијале, султан је захтевао да се пошаљу инжењери да утврде да ли је Ћуприја град — утврђење или само шанац. Но кнез Милош је био вешт и сналажљив и умео је ову ствар да уреди са турским инжењерима и они су нашли да Ћуприја није град. После тога требало је да се поруши утврђење и то је учињено 23. и 24. децембра 1833. године. Милошев изасланик је био Милосасв Здравковић, а изасланик султанов Ахмед паша. Топове, муницију и друге војне ствари Турци су однели у Београд, а заостали Турци морали су да напусте Нуприју до јула 1834. године. Они су заиста и почели да се исељавају већ иочетком те године. Јула 1834. године Турци су покупили летину, распродали земљу, неку и у бесцење и заувек отишли из Ћуприје. Међутим, баш за овај моменат, односно период од годину-две дана везане су и највеће промене у имовинским односима. Наиме, око осамдесет од сто становништва из Ћуприје је насељено у том периоду, а земљу су досељеници па и сами староседеоци морали касније да ку-

[21] **Државни архив Србије, „Фонд — нахија ћупријска".**

пују по знатно скупљој цени од Милоша, односно од његових виших чиновника. Тако је ослобођење Куприје представљало уједно и веома уносан посао за кнеза — трговца и његове главешине, што ће имати своје последице и у каенијој историји Буприје.

ЋУПРИЈА ДО СРЕДИНЕ XIX ВЕКА

Године 1833. спојене су нахије ћупријска и параћинска, односно ова друга са својих 28 насеља припојена је ћупријској нахији. Тако 16. марта 1835. године Петар Борђевић јавља кнезу Милошу да је у споразуму са Милетом Радојковићем и Милосавом Здравковићем преселио село Жировницу у Буприју и да су плацеви ушорени дуж напред обележених улица, а село Врапчане Параћину. Занимљиво је да је жировничко гробље остало и да су Жировничани своје мртве и даље сахрањивали на њему све до краја XIX века. Три године касвије припојени су Буприји село Муњава (налазило се на платоу садашње Муњавачке шуме) и засеок Мрчевац (налазио се у подножју Везировог брда). Ова села припојена су комплетно ономе делу вароши који им је био најближи и тако су се формирале „мале" (махале), које и данас постоје.[22] Ово припајање било је претежно административна мера, али економски оправдана у периоду тежњи за јачањем окружних места.

После одласка Турака почео је снажнији прилив становништва и из других крајева. Највише је било тимочко-браничевског становништва (доста Влаха из околине), затим становништва из јужно-моравских и вардарских области, потом са Косова и Метохије и призренске области, нешто мало из Санџака, а најмање је било динарских досељеника и шопског или торлачког становништва. Староседелаца је било врло мало и састав становништва се временом често и битно мењао. Сем тога, Буприја је 5. новембра 1835. године постала седиште округа: „Исправничество округжија ћуприског" те је добила и многе чиновнике из разних крајева Србије. Први окружни начелник био је Петар Борђевић, а затим његов брат Богдан Борђевић (Татар-Богдан), поверљив Милошев човек. Тиме се да и објаснити став Буприје према Милетиној буни јануара 1835. шдине. Наиме, поред воће буне Милете Радојковића и других богатих и крупних старешина У Србији у њој је учествовао и бивши кнез нахије ћупријске Милосав Здравковић-Ресавац. Буна је дигнута због Милошеве самовоље и безакоња, али је Ресавац успео да подигне народ претежно из јагодинске нахије, док је у Буприји било релативно

[22] **Географска карта кнежевине Србије до 1815. године. Аутор Р. Дединац. 1901. године.**

мирно због присуства окружног начелника са свим његовим управним и пандурским апаратом.

Поред чиновника и нешто мало трговаца, најбројнији, најутицајиији слој биле су занатлије, што је и разумљиво у том периоду када Куприја поред прометног цариградског друма постаје и окружно место. Већ исте, 1835. године, у септембру, одржан је у Куприји први сајам (вашар, панаћур) који се полшње као један од највећих у Србији.[2,] Земљишни односи, који су почели да се формирају још у периоду турске владавине, сада се брже развијају и већину станевништва чине земљорадници. Док је у другим крајевима сељак обично заузео турску, спахијску земљу, коју је раније обрађивао као кмет, дотле је у Куприји и околини било доста и пусте, такорећи ничије земље и зато је прилив становништва у тим годинама одмах после одласка Турака био тако брз. Милош и његови људи су, додуше, напуштену турску земљу, а нарочито куће, воћњаке и винограде и продавали тим досељеницима, а оно што је најбоље задржавали за себе.

Августа 1835. године Милош је први пут „званично" дошао у Куприју да присуствује сахрани свога пријатеља и истакнутог човека Цинцар-Јанка Поповића. Међутим, тада још није било цркве у Кунрији па су све угледније људе нооили на опело чак у манастир Раваницу, а затим враћали у Куприју, на гробље. Прича се да је била велика врућина и Милош се био уморио и ознојио и одмах после повратка из Раванице узео пијук и ударио темељ овој новој цркви. (садањој и јединој). Црква је завршена 1836. гоине, а осветио ју је први српски митрополит Милентије Поповић-Добошар[24].

После проглашења Куприје за седиште округа у њу су дошле и друге установе које прате окружно место: Окружни суд (са мањим прекидима био у Куприји све до 1941. године када је премештен у Јагодину). Окружно начелство (све до 1914. године), лекар и инжењер при начелству и полиција. 1839. године кнез Милош уводи у Куприју батаљон Народне војске. Народна се звала зато што није постојао обавезни војни рок, већ се служило по потреби. За првог команданта ове јединице довео је пензионисаног аустроугарског официра Прињива, коме је и кућу сазидао, у којој је касније била и прва апотека Јакова Манделбаума. Та зграда и данас постоји (преко пута старе касарне). Сем Прињива и Манделбаума и остали стручњаци, лекар и инжењер и др. били су све сами странци, већином досељеници из Аустрије. Народу нису остали у доброј успомени и тачна су запажања Вука Караџића и Кипријана Николића да су они волели Србију „као свиња шуму, у којој налази доста жира"[25], па чак и има и онакови, „који би за неколико бутела доброг шампанара

[23] Александар Вучо: „Економски развитак Србије у XIX веку".
[24] Летопис храма св. Георгија у Куприји.
[25] Преписка Вука Караџића II, стр. 566.

Сербију жертвовали, а то све под видом побољшања, односио родољубља[26].

Пораст броја чиновиика и долазак поменутих установа допринели су даљем развитку и јачању трговине и занатства, а истовремено рељефно приказује и процес формирања чиновника буржоазије. Најимућнији људи из овога периода су несумњиво виши чиновници, који поред великих плата поседују и иепокретна имања, а своје богатство увећавају и зеленашењем. Тако је, на пример, окружни начелник Богдан Борђевић био најбогатији човек у овом крају. Чак ни носле изгнанства Милошевог из Србије 1839. године, а када је и он као остале присталнце Милоша Обреновића, био смењен, имање му је остало, мада су тек онда избиле на видело све њетве злоупотребе и корупционаштво, о чему су сачувани оригинални документи у Архиви општине ћупријске (Док. бр. 237 од 8. 11. 1844. године). Узгред треба нагласити чињеницу да је неоцењиву помоћ у обради овог раздобља, као уосталом и читавог XIX века у Ћуприји, пружала поменута архива, из које је одабрано 248 важнијих оригиналиих докумената. Најстарији документат ове архиве је одлука „Примирителног суда вароши Ћуприје", бр. 1869. од „4 октоврија" 1843. године о издавању дозвола за продају пића по кућама као и одређивању цена пићу. Акт је потписао „председник Примирителног суда" Јованча Стојановић-Булић.

Нису само чиновници били богати људи. Јављају се већ и трговци и понеки занатлија. Богаћење иде прилично брзо, јер трговци не бирају средства. Зеленаштво је узело маха, јер га и окружно начелство помаже, што се види из овог случаја: окружни начелник својим актом бр. 4901 од 4. октобра 1847. године ставља секвестар — забрану „на 400 кгр. још̌те необраног кукуруза Павла Мартиновића за дуг Таси Живковићу, трговцу".

Занатлије су у исто време и произвођачи и трговци и стављају, на пример, лој у свећу уместо воска те чак Окружно начелство интервенише и упућује распис општинама о сузбијању шпекулације. У то време у Буприји је било само око двадесетак тршваца и преко педесет занатлија. Нарочито је много било механџија, мумџија, папуџија, абаџија и др. Механџије су били обично Цинцари, а ковачи и коритари Цигани. Овако груб начин експлоатације и развитак капиталистичких односа доводи до раслојавања сељаштва и брзог распадања патријархалних задруга. Сељак је био тек добио земљу захваљујући настојањима уставобранитеља, који су хтели економски да сиутају Милошеву власт и самовољу, а већ је почео да се запетљава у дугове и продаје земљу. Постојао је, додуше, чак и распис од 15. маја 1846. године (Д. број 817) да се за излазак из задруге мора поднети молба Окружном начелству да оно размотри разлоге и одо-

[26] Кипријан Николић у писму Вуку Караџићу V, стр. 405, 406.

бри деобу, али ова адмиинистративна мера није могла да спречи овај историјско-економски процес.

Политичких странака у овом периоду још није било, али су већ биле јасно изражене две струје: присталице кнеза Милоша и његови противници. Додуше, Јаша Продановић то назива странкама у своме делу „Политичке странке у Србији XIX века". Групу око Милоша, којој су од истакиутих старешина припадали Вујица Вулићевић, Петар Тополовић, Јован Протић, Милош Здравковић, кнез Васа Поповић и др. он назива „Централистичка странка". Ова странка била је уједно турскофилска. На супротној страни налазили су се у тзв. „Аутономистичкој странци" Јеврем Обреновић, прота Матија Ненадовић, Михаило Гермаи и др. Оза странка била је изразито русопилска. Но већ од 1830. године почиње се формирати прилично јака опозиција Милошевом режихму. И ранији његов присталица, кнез нахије ћупријске Милош Здравковић, прилази уставобранител>има и активно ради против Милоша. После Милошевог прогонства из Србије 1839. године спроводе аграрну реформу и тиме стичу нове присталице. Чак се неки од личних Милошевих пријатеља, као нпр. бив. окружни начелник Богдан Борђевић (Татар-Богдан), јавно одричу Милоша и осуђују његову политику.

Па ипак, присталица је било много више. Ћуприја као окружно место имала је бројно чиновништво које је, бранећи кнеза Милоша, штитило своје класне интересе, а трговци и занатлије увек су биле „уз власт". Сиромашнији људи, у првом реду земљорадници, готово и нису имали нека политичка и друга права и њихово незадовољство, бар тада, није представљало неки озбиљнији стпор Милошевом апсолутизму и самовољи његових скутоноша. Приличан утицај на политички живот у то време имала су и данастичка расположења и привржености. Наиме, после доласка на власт кнеза Александра Карађорђевића 1842. године настала су бројна премештања и отпуштања чиновника и довођење на веће положаје људи оданих династији Карађорђевића. Понекад се та борба и оштрије манифестовала, што се види из овог примера: у низу других репресалија и политичких гоњења у Ћуприји је 1844. године стрељан поп Огњан, истакнути обреновићевац, под оптужбом да спрема буну против кнеза Александра. Међутим, са променом на престолу, односно после повратка династије Обреновића рехабилитован је и поп Огњан и подигнут му је споменик на месту где је стрељан.

За привреду Куприје и њен развитак уопште велики значај имао је мост на Великој Морави, иоред које се и читава варош пружала. Нови мост подигнут је 1842. године за време прве владе кнеза Михаила. Овај мост је вода порушила ноћу између 2. и 3. фебруара 1848. године. Исте године подигнут је нови мост, такође дрвени, али и са ледобранима. Као што је скела раније издавана под закуп присталицама релшма, тако је било и са новопо-

дигнутим мостом, који је издаван под киријy, а закупад је за прелаз преко моста наплаћивао мостарину. Забележено је да је један такав закупац бацио неког дечака у Мораву зато што овај није имао да плати мостарину. Дечак се удавио, а закупац није никоме одговарао.

Положај шегрта у овом периоду брутално експлоатације био је изванредно тежак. Сачувано је и неколико докумената — пресуда Општинског суда о кажњавању шегрта са 25 батина зато што су, не могавши вшпе да подносе ропски рад, бежали од својих газда. Радно време ових несрећника било је од ране зоре до мрклог мрака, а храна врло слаба. То се види и из великог броја смргности.

Просветне прилике такође су биле врло рђаве. Само веома мали број деце, и то чиновничке и имућних трговаца и занатлија, похађало је школу. Узгред треба нагласити да учитељи нису спадали у горњи друштвени слој и да су били врло слабо награђивани, а има и неколико докумената — тужби зеленаша и механџија против учитеља за неплаћени дуг за стан и храну. Занимљив је податак да је наш познати књижевник Милан Б. Милошевић службовао у Буприји 1850. године и да му је Општина остала дужна учитељску плату за неколико месеци (4 дуката)[27]. Кад је већ реч о просвети треба истаћи и занимљиву чињеницу да је језик овог периода прилично чист и правилан, тј. и поред многих турских речи нема грешака у падежима, које су каснијег порекла, по свој прилици под утицајем досељеника из јужних крајева наше земље. Правопис је још увек старији тј. Вукова реформа језика и правописа споро је продирала у ове крајеве тако да се после њене победе могу наћи често представке, молбе, жалбе и други документи писани старим правописом.

Пошто је Буприја била седиште округа, има и неколико докумената — расписа о чувању здравља и наредби о одржавању чистоће у вароши.

Крајем овог раздобља, тј. средином прошлог века, у Буприји се доселила већа група Срба из Војводине после бурне 1848. године, о чему и данас постоје сећања и трагови у породичним казивањима и називима улица (Сремска улица, Банатска улица). Карактеристична су нека презимена ове миграције као што су Црњански, Мушурински, Борзош, Томићи (из Јаше Томића), Субићи итд. Исто тако понегде се задржао и тип пречанских кућа: истурен прозор („еркнер”), банак крај пећи, велике пећи за печење хлеба, покривене каније, двориште поплочано црвеном циглом итд. Циљ прихватања ових избеглица из Војводине био је више практичан него родољубив и хуман (мађарска буна није имала у Буприји нарочито снажан одјек). Наиме, Банаћанима је дато нешто мало земље и сматрало се да ће они утицати на побољшање начина обрађивања земље, што је било

[27] **Оригиналан документ у Музеју НОР-а у Нудрији.**

и тачно јер се после њиховог доласка земљорадња у Буприји подигла на нешто виши ниво, мада је било доста случајева да су досељеници — Војвођани пали на ниво домородаца и брзо се претопили.

Њиховим доласком може се објаснити и прилично брз пораст броја становника. Иуприја је у овом периоду имала следећи број становника:

Година пописа		Број становника
1818.	**око**	**400**
1834.		**812**
1846.		**1.447**
1859.		**2.155**

ЋУПРИЈА ОД 1850. ДО 1890. ГОДИНЕ
ДЛЉИ РАЗВИТАК КАПИТАЛИЗМА У Ћуприји

Пре него што пређемо на приказивање даљег развоја капиталистичких односа у Куприји, сматрамо неопходним да унапред дамо и неке статистичке податке који ће помоћи обради овог раздобља. Становништво Куприје расло је у XIX веку прилично брзо, али и неуједначено:

Година пошка Број становника	
1818.	**400**
1834.	**812**
1846.	**1.447**
1859.	**2.155**
1866.	**2.439**
1874.	**2.833**
1881.	**3.408**
1890.	**4.638**
1895.	**4.738**
1900.	**5.155**

Највећи прилив забележен је у раздобљу од 1880. до 1890. године тј. после ратова 1876—1878. године, када се доста нашег живља из новоослобођених јужних крајева доселило у Еуприју. После тога пораст је равномеран и мали. Сем тога, пораст броја градског становништва условљен је и почетком пауперизације и раслојавања села уопште. Код ових пописа пада у очи (мада су горе дате коначне цифре) и знатно већи број мушкараца, што

долази отуда што је било доста војника, а и приличан број кажњеника у Добричеву код Ћуприје.

Занимљив је и социјални састав становништва што се види из аутентичних докумената — бирачких спискова. Међутим, одмах треба наглаеити да овај преглед није и апсолутно тачан пошто се у бирачким списковима налазе само лица која су плаћала одређену висину непосредне порезе (15 а касније 30 динара), но тачно је у сваком случају то да је тај необухваћени део сачињавала градска сиротиња, сиромашнији зелгљорадници, слуге, Дигани итд. а што је представљало знатан проценат.

ЗАНИМАЊА СТАНОВНИКА ЋУПРИЈЕ У ПЕРИОДУ 1850—1893.

	1857.	1869.	1880.	1893.
1. Земљорадници	**195**	**362**	**339**	**410**
2. Занатлије	**60**	**70**	**144**	**77**
3. Чиновници	**30**	**50**	**63**	**77**
4. Трговци	**33**	**31**	**64**	**66**
5. Механџије—кафеџије	**25**	**26**	**31**	**36**
6. Пандури—слуге	**7**	**17**	**19**	**26**
7. Надничари	**—**	**2**	**14**	**9**
8. Жељезничари	**—**	**—**	**—**	**7**
УКУПНО:	**350**	**558**	**674**	**708**

Напомена: **у чиновникс је урачунато и неколико ириватника или полуприватника као што су 2—3 адвоката, 3—4 свештеника, 2—3 учитеља, нема ни официра, сем пензионисаних и оних у полицији.**

У занатлије нису урачунате механџмје и кафеџије иако су и они имали свој механџијски еснаф.

Занимљив је однос броја становника према броју гласова. На основу овог односа могу се извести прилично тачни закључци о броју оних који због мале или никакве непосредне порезе нису имали право гласа, тј. колики је био проценат сиротиње:

ОДНОС БРОЈА СТАНОВИИКА ПРЕМА БРОЈУ ГЛАСОВА

I

1859. године (попис) — Избори, такође 1859.

Мушких 1.091 од чега највише 35% деце и младића до 21 године — 371. 720 одраслих. Било гласача свега 350 или у процентима 48%, значи сиротиње 52%.

II

1869. године (попис) — Избори, такође 1869.

Мушких 1.275 од чега највише 35% деце и младића до 21 године — 345. 930 одраслих. Било гласача свега 558 или у процентима 60%, значи сиротиње 40%.

III

1880. године (попис) — Избори, 1880—84.

Мушких 1.862 од чега највише 35% деце и младића до 21 године — 542. 1.320 одраслих. Било гласача свега 701 или у процентима 53 %, значи сиротиње 47 %.

IV

1890. године (попис) — Избори 1893.

Мушких 2.702 од чега највише 35% деце и младића до 21 године — 945. 1.757 одраслих. Било гласача свега 708 или у процентима 40%, значи сиротиње 60%.

Напомена: Мањи проценат сиротиње под II и IV) не значи да се он стварно смањио, већ је тада изборни цензус био нешто блажи.

ЧИНОВНИШТВО И РАЗВИТАК ЗЕМЉИШНИХ ОДНОСА

Најбогатији друштвени слој и сада били су несумњиво чиновници, наравно само они виши, окружни и сресни начелници, **полицајци,** официри, судије Окрул<ног суда, лекар, апотекар и казначеји (благајници). Тако се из списка данка за Школски фонд из 1852. године (школе су тада биле још полуприватне, на буџету општине, а издржавале су се од прireза грађана), види да су трговци, занатлије и остали грађани плаћали просечно по 2—4, а највише 8 гроша чаршијских, док је, на пример окружни начелник Богдан Борђевић „подполковник кавалерије" био опорезован са 58 гроша, Димитрије Исајловић, председник Окружног суда са 24, Милисав Јовановић, помоћник Окружног начелника, са 16, Спира Ракић, полицијски комесар, са 12 гроша итд. Ови виши чиновници давали су новац иод интерес чак и трговцима уз велике камате, куповали или чак самовласно заграбивали општинску земљу (тако је Богдан Борђевић, окружни начелник бесправно заузео општинску земљу у Ади и Ардишту, због чега се касније, када је смењен, парничио са општином), имали своје простране и удобне куће, држали послугу и уопште

били и даље типични преставници првобитне акумулације, тј. државно-чиновничког капитализма. Занимљив је и њихов однос према купопродаји земље. Постоји чак одлука Општинског суда у Пуприји од 21. маја 1853. године да се општгинска земља више не даје сиротињи „пошто она исту продаје и у другом месту опет земљу тражи". Ова одлука дошла је на основу расписа Окружног начелства, али нигде се не покушава да се спречи куповање земље, односно сва кривица за купопродају земље се сваљује на сељаке и сиротињу која је принуђена да прода, а не на оне који користе тешко стање земљорадника и купују земљу, каткад у бесцење. У општем грабежу за општинском земљом чак и адвокат Сава Радоичић 1854. године тражи од општине земљу и плац, образлажући да је он житељ општине ћупријске и да на то има право „више него Банаћани, који су добили земљу у Пуприји". Приликом деобе општинске земље у Ордишту 6. октобра 1855. године земљу (по 5 дана орања) су добили и неки имућнији трговци као Ристићи, Радојковићи и други.

Проценат чиновника и трговаца који имају земљу стално расте на штету земљорадничког живља, који још увек сачињава две трећине варошког становништва. Тако није редак случај да поједини имућнији трговци као Ристићи, Пеливановићи, Брзаковићи, Радојковићи, Поповићи, Стојковићи и други поседују и преко 50 хектара земље. Наравно, ту земљу им обрађују сељаци на наполицу (који чак и порез плаћају на туђу, тј. газдину земљу!) или надничари. Просек земље код већине земљорадничких породица, задруга, као што су били Петковићи, Мартиновићи, Пешићи, Урошевићи, Андрићи, Миленковићи и др. ретко кад прелази 10 хектара. Сем тога и распадање старих патријархалних задруга у Ћуприји, убрзава цепање земљишних поседа на ситније парцеле и процес осиромашења сељачких маса одвија се незадрживо. Сељак је за све своје потребе био упућен с једне стране на коруптивно чиновништво, а с друге стране на трговце — зеленаше. Овакво стање, а добрим делом и страх да трговци сувише не ојачају и угрозе повлашћени положај вишег чиновништва, доводи до формирања Управе фондова, кредитне установе за давање зајмова претежно земљорадницима. Но и ова установа, иако државна, има све одлике зеленашког капитала, јер тражи тапије у залогу, интерес није баш мали, шаље расписе преко окружних начелстава да се у процени земље буде што строжи пошто јој је цена у сталном паду. Па ипак, она је бар колико-толико представљала неку заштиту од зеленашења, које је, нарочито у Ћуприји, имало своје дубоке корене. Додуше, ћупријски земљорадници су се и даље, ваљда по инерцији, а и да би скратили све административне формалности око добијања зајмова (који се нису тако лако добијали) и даље задуживали код трговаца и механџија, нарочито Цинцара, који су били разапели веома разгранату мрежу лихварења. Општинска архива пуна је

тужби разиих Поповића, Штерија, Бизета, а нарочито Ристића за принудну наплату. Многима је залупао добош пред кућом, неки су одлазили — бежали у „турско" или „у преко", само да се спасу апсе због дугова, неки су постајали слуге и надничари, а неки се чак одметали у хајдуке.

Економско стање земљорадничких маса није се ништа поправило ни после оснивања пољопривредног имања Добричево 1853. године, пошто сиромашни земљорадиици на имању нису могли наћи запослење, јер је држава на њему користила бесплатну радну снагу — робијаше. Исто тако ни отварање ергеле у Добричеву 1868. године за владе кнеза Михаила није изменило ситуацију, пошто је ергела запошљавала врло мало људи. Напротив, издвајање већег комплекса општинске земље (око 800 хектара) за Добричево само је још повећало оскудицу у земљи. Остало је било нешто општинских шума, али њих су врло ретко и тешко делили, мада је било и изузетака. Такав је случај био 1874. године када је 49 сопственика добило земљу у Мућави због тога што су своју земљу у Лудом пољу морали да уступе Добричеву. Карактеристичан је однос према надничарима и сиротињи, а нарочито према избеглицама из Аустроугарске и Турске. Наиме, постојали су врло оштри расписи да се таква лица одмах стражарно спроведу и пребаце преко границе, то свакако због добросуседских односа, а и аустрофилске политике Обреновића. Тако, на пример, Општински одбор одбија молбу Томе Бергера, надничара са петоро деце, да му подели земљу. Исто тако и евиденција и увид у земљишне односе били су несређени и тек после премера 1881. године добијени су углавном тачни подаци о сопствеиичким односима у атару ћупријске општине. Нешто блажи критеријум био је према добровољцима из српско-турских ратова 1876—1878. године, те је тако Борђе Јовановић-Црногорац добио 1 ланац земље. Учешће самих ћупричана у овим ратовима било је осредње, а има око четрдесетак погинулих. Па ипак, одликовања су добили (Таковски крст IV и V степена) само окружни начелник Коста Поповић и тадашњи посланик Младен Микић „за ратне заслуге".

На земљишне односе, као и привреду Буприје уопште, утицала је и изградња пруге Београд—Ниш 1882. године и 1883. године. Пругу су градили, углавном приватни предузимачи, а радну снагу доводили су претежно из Аустроугарске (27. априла 1883. године удавили су се код железничког моста на Морави Марија Лонга и Јозеф Вукс из Горње Пољске) тако да варошка сиротиња није могла да се запосли. Грађење је ишло споро и због експроприсаних имања и неслагања са висином процене вредности њива и предложеном заменом земљишта. И после њеног завршетка избијали су чести сукоби око сточних прелаза преко пруге. Па ипак, отварање Сењског Рудиика 1853. године и сада пруге значајни су и због тога што се известан, мада још

увек мали број људи заиослио у тим погонима, тако да су то први зачеци модерног пролетеријата у Ћуприји.

У време владавине Милана Обреновића чиновништво у Србији још увек има релативно висока примања, и поред општег осиромашења становништва, а то се види из разреза порезе чиновницима Окружног суда у Иуприји за 1886. годину. (Писар и практиканти од 15 до 30 динара порезе и прирезе, док председник суда Антоније Пеливановић 192, судије Стојан Константиновић и Васа Јовановић по 108, а секретар Агатон Брајовић 52 динара). Занимљиво је да и поред врло малих плата нижих чиновника, њихов број стално расте из године у годину, што се види из прегледа занимања датог на почетку овог поглавља. То долази отуда што бирократски апарат у Србији све више јача на рачун осталих друштвених слојева. Међутим, сви ти мали чиновници са бедним платама, већином „бећари" (нежење) од којих је више од половине званичника и практиканата, тзв. „неуказних", мукотрпно се пробијају кроз живот, савијају кичме пред газдама од којих зајме новац, дугују механџијама за храну, пузе и клањају се старешинама, баве се ситним интригама и сваки је помало у овом или оном виду сличан Сремчезом Вукадину.

ТРГОВЦИ И ТРГОВИНА

У сенци виших чиновника и под њиховим скутом, споро али жилаво и упорно, формира се једна нова друштвена снага — градска буржоазија. То је углавном ситна буржоазија, мали трговци који се баве поред трговине свим и свачим, од давања новца под интерес, па све до обрађивања земље. Присуство окружних установа — начелства и суда, касније војног гарнизона и болнице и др., а нарочито много официра као и географски положај вароши (царски друм), доводи до јачања трговине. Већ 1853. године на Тројичном панађуру било је 17.688 гроша прихода, а поред осталог и 73 дућана и 42 механе на истом. Снажењу трговине допринеле су и неке административне мере заштите домаћих производа, односно забрана продаје артикала стране производње, као и врло оштро кажњавање торбара и торбарења. Као што се види из прегледа занимања становништва, број трговаца се нарочито повећао у периоду од 1870. до 1880. године. Ово долази отуда што су порезе на трговину биле још увек релативно мале, а и извесни облици трговине као купопродаја стоке, затим непокретних имања, експлоатација шума и грађе уоппгге, остали су ван пуног захвата државних финансијских органа. Но и сада је давање новца под интерес био најуноснији и најчешћи облик трговине, који су упражњавали ћупријски трговци. Они су у прво време имали свој еснаф, али после ди-

ференцирања на круиније, имућне трговце и ситне трговчиће, бакале и сл. овај еснаф изумире. Додуше, држава је покушавала да ограничи величину капитала који се улаже у радњу што се види из приложене дозволе о отварању радње, свакако у циљу заштите крупног капитала:

„Суду општине ћупријске

Милутину Милосављевићу, теж. овд. Начелство је на основу 71 Еснафске уредбе дозволило да у својој кућној згради постојећој у Банатској махали може упражњавати бакалско-ситничарску радњу, но тако да у исту радњу не сме уложити више капитала од 1.000 гроша чарш. Колико је ком дозвољено и да несме у њој држати ни шегрта ни калфе.

Ово се јавља суду ради знања и управљања с тим да суд јави начелству чим примети да овај противно поступа.

№ 6676 **Начелникокр.**
9. јула 1880. године **К. Поповић, с.р."**
Буприја

Један од најчешћих облика шпекулације и извора зараде била је лажна („јекшик") мера, каишарење на кантару. Окружно начелство је више пута слало расписе о контроли мера, али их нико није поштовао. Напротив, још 1859. године почињу сукоби Општинског суда са Окружним начелством око надлежности таксирања цене хлебу и контрола мере хлеба и односа са другим еснафима (касапима, мумџијама) као и трговцима. Општински суд се због овога жалио 1884. године чак и Министарству унутрашњих дела, али без успеха, чак ни одшвор није добијен и начелник је сам одређивао цене и било му је остављано на вољу да предузима било какве мере, казне.

1833. године отворена је нова (ирва цивилна) апотека у Буприји. Апотекар је био Цинцарин, Коста Нуша, рођени стриц књижевника Бранислава Нушића. У општинској архиви сачуван је материјал о његовој парници са општином око количине дрва, коју треба да му даје сваке године. Ово је занимљиво због тога што се и овде сукобљавају окружни начелвик и Општински суд, јер начелник наређује да се Нуши изда 24 кола дрва, док Општински суд одговара „доста му је и 10 кола годишње".

Постојало је једно посебно занимање и то под правим називом „шпекулант" (а не у погрдном значењу). Оно је сасвим блиско трговцима, само што шпекуланти нису имали дућан, магазу или неку другу радњу, већ су се бавили шпекулативним пословима: трговали су свим и свачим и прихватали се сваког уноснијег посла. То су били махом Цинцари.

Велико учешће Цинцара у варошкој привреди, кроз читав XIX век па и касније, било је од посебног значаја за привредну физиономију Куприје. Они су се ограничавали само на трговану „на сигурно" и тиме успоравали револуционарнији развитак трговине и развитак производних снага у Куприји уопште. Ово је пак, с друге стране, имало и ту последицу да је формирање индустријског, модерног пролетеријата започело касније него у другим окружним варошима, односно тек са продирањем иностраног капитала почетком овог века.

Карактеристична је и појава удруживања ситног капитала, тј. ортачке радње, формиране очигледно у намери да се, тако удружене, одупру конкуренцији финансијски јачих трговаца. Ипак, угледнијих и већих трговина—продавница било је мало и преовлађивале су мале радње, дућани.

И најзад, значајан моменат у историји Куприје био је тај што су трговци, и поред присуства приличног броја чиновника и официра, дали, утиснули вароши свој печат и улили јој малограђански, ћифтински дух, којега се тешко и споро отресала и чији су се остаци ту и тамо, у разним видовима осећали до не-Аавно, до победе социјалистичке револуције.

РАЗНИ ОБЛИЦИ РАЗВОЈА БУРЖОАЗИЈЕ

У Куприји је било 60 занатлија, а неке од њих (мумџије, абаџије, грнчари, терзије итд.) имале су и своје еснафе. Неки од ових заната воде порекло још из турског доба, неки се касније, сада (у другој половини XIX века) развијају. Занатлије су У исто време и произвођачи и продавци, те појединн, наравно знатно мањи број, прелази у трговце. Но ипак то је у основи Сттна буржоазија, несигурне егзистенције, која се брзо раслојава претежно у лумпенпролетере. И занатлије као и трговци бедеже највећи успон у периоду између 1870. и 1880. године, то Је њихово златно доба. После тога услед појаве готове робе, мНоги од ових заната само животаре или сасвим изумиру. Многи се поред заната баве обрађивањем парчета земл>е. Неки одлазе у слуге или надничаре. Општински одборници, суочени са оваквом стварношћу, често настоје да им помогну, но у томе не успевају, ЈеР општина нема ви праву власт ни материјална средства. Карактеристично је, на пример, уверење Општинског суда издато Маринку Петровићу, абаџији, који лежи у затвору због дугова, У Коме се каже да је Петровић добар и поштен човек, а у дугове Је запао због рђаве године (град му је убио виноград), а и општих пРилика у којима се налазе занатлије (4. март 1884. године). &Рој занатлија по појединим годинама овако се кретао:

Врста заната	1857.	1869.	1880.	1893.
1. Абаџија	10	12	9	4
2. Аласа	—	1	3	1
3. Алваџија	—	—	1	—
4. Баштована	5	8	13	4
5. Барутџија	—	—	—	1
6. Берберина	3	4	4	1
7. Бојаџија	3	2	6	1
8. Бравара	—	—	—	1
9. Грнчара	5	5	5	5
10. Дуванџија	2	2	9	–
11. Дунџерина	1	3	4	1
12. Земичкар	—	1	—	—
13. Јорганџија	—	—	1	
14. Касапина	1	3	10	9
15. Калдрмџија	—	—	1	—
16. Ковача	3	7	8	11
17. Колара	2	3	8	—
18. Кочијаша	—	—	1	7
19. Кујунџија	1	1	1	—
20. Лимара	—	—	—	1
21. Молера	—	—	2	—
22. Камџија	5	—	—	—
23. Налбантина	3	2	5	3
24. Папуџија	2	5	7	—
25. Пекара	—	—	8	9
26. Пил>ара	—	—	—	1
27. Пинтера	—	—	2	1
28. Пушкара	2	1	2	—
29. Седлара	—	—	—	1
30. Свирача	1	—	5	2
31. Стругара	1	—	1	1
32. Терзија	4	6	3	1
33. Тишлера	1	2	5	3
34. Туфекџија	1	1	—	—
35. Бурчија	1	2	2	—
36. Ужара	1	1	—	—
37. Фотографа	—	—	2	—
38. Циглара	—	1	—	—
39. Шнајдера	—	1	3	2
40. Шустера	2	1	9	1
41. Сајџија	—	—	—	1
	60	73	140	75

Напомена: **Називи појединих заната узети су из бирачких спискова и неизмењени (непосрбљени) унети у горњи ггреглед по азбучном реду.**

Из овог прегледа може се закључити да абаџијски заиат стално опада због појаве нове „немачке" ношње, а делом и готових одела. Алваџије се јављају касно и немају успеха услед патријархалног начина живота — све се меси и спрема у кући. Сем тога, куповна моћ грађанства опада. Аласи животаре иако је Морава богата рибом, пошто свако лови и поред забране. Баштовани су у сталном порасту због прилива чиновништва и војске, али опште осиромашење осамдесетих година погађа и њих. Барутџија је ретко занимање и јавља се тек крајем овог века. Берберн углавном стагнирају. Г1ад се осећа тек деведесетих година, а то је због нове моде, тј. ношења браде. Бојаџије су у благом порасту све до појаве готове текстилне робе увезене из иностранства. Бравар се јавља тек крајем овог периода због спорог развитка технике. Грнчара је увек исти број, али и овај занат нагло изумире са појавом готовог посуђа. Дуванџије су у почетку малобројне, али касније их је више, пошто се и дуван више троши (има докумената да је у овом периоду у околини Куприје сађен дуван), али и они потпуно нестају са појавом државног монопола. Дунђери животаре и има их мало, исто тако и циглари и стругари, а сем тога и многи грађани су и сами радили ове послове за своје потребе. Јорганџија је био само један, јер се још увек покривало поњавама — „шареницама". Калдрмџија је био само један и то је разумљиво јер комунална изградња у ово доба готово није ни постојала. Број касапа једино показује знатан пораст пред крај овог периода, а то је због присуства чиновништва и војске. И број ковача је у сталном порасту због продирања, мада спорог, технике, а нарочито због потребе земљорадње; сем тога за овај занат било је потребно најмање материјалних средстава. Ковачи су били махом Цигани. Колари су такође били у сталном порасту, али и они деведесетих година нагло пропадају због општег осиромашења. Кочијашки занат се јавља тек после изградње пруге Београд—Ниш због велике удаљености вароши од железничке станице, 3 км. Кујунџија је био само један но и тај занат је изумро, мада у овом крају никада није ни имао неку већу традицију. Лимар је такође био само један, а и молери су били ретки — само два. Мумџијски занат (свећарски) такође пропада због појаве готове робе, а и црква му конкурише продавањем свећа у цркви. Налбанти су некако животарили, али са опадањем сточног фонда и они пропадају. Папуџијски занат био је у сталном порасту све до појаве готових папуча, када нагло изумире. Пекара је било Тек касније и то због пораста броја чиновништва и војске, као И због мењања старог начина живота, тј. мешења хлеба у кућама. Постојао је такође само један пиљар, а пинтера су била свега Два. Занимљив је случај са пушкарима, стално их има један до Два, али после тимочке буне их више нема, јер народу је одузето оружје. Седлар је био само један, а свирача је било више (пореклом турски Цигани), међу којима је било неколико чувених при-

маша (Ајка, Ибра, Љупче Левак). Ужар је био један. Терзије су такође у опадању као и ђурчије. Тишлерски занат се споро развија, а крајем овог периода чак и опада, због слабе изградње. Кројачи животаре, док број шустера сталио расте. Занимљиво је да још нема опанчара, сељаци сами праве опанке. Сајџија је био само један.

Врло занимљиво је упоређење броја занатлија у два последња бирачка списка: 1880. године има их 144, док свега десетак година касније тј. 1893. године свега 77, скоро двоструко мање. Овако нагли пад броја занатлија логична је последица развитка индустрије и увоза готових производа. То је сумрак, али не и крај занатлија. Ово нагло распадање читавог једног друштвеног слоја, поред негативних, имало је и позитивних последица. Не само пропале занатлије, већ и они који још нису били пропали и над којима се злокобно надвила сенка банкротства и затвора, осетили су тада више него икада раније потребу удруживања, борбе за одбрану својих сгалешких и животних интереса. То је довело и до идејног снажења занатског покрета крајем прошлог века. Додуше, ђупријске занатлије су биле још увек далеко од пролетерске солидарности и са неразвијеном класном свешћу, али их је сам капиталистички развитак неминовно гурао на пут борбе, упућивао да постану пресудни чинилац у каснијем развитку радничког покрета у Еуприји.

МЕХАНЏИЈЕ И КАФЕЏИЈЕ

(занатлије и трговци)

Мада су и они имали свој еснаф, и то најстарији, и себе убрајали у занатлије (вероватно због порезе), ипак су некако били ближи тртовцима и шпекулантима. Тим пре што су кафеџије и механџије биле претежно Цинцари, који су се поред свога занимања бавили и многим другим пословима, а нарочито давањем новца под зеленашки интерес. Њихов број не показује тако скоковит развитак као што је случај код трговаца и занатлија, већ постепено и стално расте, тако да их крајем овог периода већ има 36.

Ипак је постојала знатна разлика између механа и кафана. Механе су биле, уствари, остаци старих турских ханова. Оне су имале собе за пренођиште као и стаје за прихватање стоке и биле су препуне пазарним даном — петком. Њих су посећивали углавном путници и пролазници као и сељаци из оближњих села.

Кафане су, међутим, биле нешто отменије (уколико се о некој отмености у то доба уопште може говорити), и посећивали су их грађани, официри, трговци, занатлије, а сељаци ређе. Оне су биле једино место окупљања људи. У њима су се обављали

трговачки послови, држали политички скупови и разговори, а уједно биле су једина разонода пошто приредби, уметничких или спортских, тада још није било, или само врло ретко. И кафане су се делиле по своме рангу на угледније и на мање угледне. Међутим, свима је била заједничка позадина и закулисни живот. Док се по дану у њима седело, разговарало и кафенисало, ноћу је у њима бујао скривени живот: проституција, коцка и пијанчење. Додуше, све се то одигравало у собама и мрачним бурдељима, јер је буржоазија чувала своју „трговачку част", али су настајале многе последице: разне болести, нагло пропадање и продавање имања и сл. што је јасно указивало на узроке, корене ових појава. Занимљиви су и називи појединих кафана који гаворе о њиховој сталешкој опредељености и муштеријама: „Грађанска касина", „Велика Србија", „Занатлијска кафана", „Трговачка кафана", „Плуг", „Орач" итд.

У другој половини XIX века кафане су штабови појединих странака и у њима се окупљају присталице само одређене странке.

ЗЕМЉОРАДНИЦИ И ЗЕМЉОРАДЊА

О земљорадницима је већ било речи, но више узгред, пошто су они и поред своје бројности ипак представљали мање значајан фактор од чиновника и трговаца у развитку капиталистичких односа. Долина Мораве, у којој се налази Буприја, одувек је била погодна за земљорадњу и зато је ова привредна грана била овде основно занимање становништва. Па ипак у временима сталних борби и сеоба, земља је остала пуста, необрађена и њени су се власници често и брзо мењали. Чак и после извршене аграрне реформе, — стање зе^мљорадника и земљорадње није се битно изменило, а побољшање било је само пролазно и краткотрајно. Турске и касније ретке домаће спахије заменили су чиновници и трговци. Сељак је, додуше, имао земљу иако су то били све ситни поседи (1867. године било је само 1.485 хектара оранице, док је на 100 становника долазило само 23,5 хектара), али је она била притиснута меницама и интабулацијама. Земљорадници су се батргали и заваравали да је земља њихова, диринчили, а ипак били вечито дужни. Касније је земља и формално-правно све више прелазила у руке трговаца и зеленаша, а сељаци су се раслојавали у паупере, тако да 1880. године има преко 40 надничара (по бирачким списковима, док их је сиромашних било свакако далеко више). С једне стране растао је број слугу и пољопрнвредних најамних радника, а с друге стране број земљопоседника неземљорадника.

Сељак је у свему био зависан од варошког становништва и пред најездом капитала одржале су се једино веће и јаче по-

родичне задруге (Несторовићи, Пешићи, Петковићи, Мартиновићи, Михајловићи итд., док су ситнији иоседи брзо проиадали. Поред високих дажбина и зеленаштва, раслојавање сељаштва појачали су и неки други моменти као што су неродне године, суша, град, затим честе поплаве од којих су најкатастрофалније биле 1864. године и 1868. затим ратови 1877/78. и 1885. године, а и еам начин обраде земље који је и поред извесиог напретка у основи још увек остао примитиван. Значајан разлог у осиромашењу ћупријских земљорадника био је и њихова културна заосталост, која се, поред осталог, нарочито манифестовала у неразумном, самоубилачком расипању приликом разних светковина, свадби, слава.

Земљорадника је у Пуприји 1867. године било више од две трећине, док је 1890. године било само нешто преко половине. Па ипак, соци јалиа структура становништва Куирије у то доба, па чак све до недавно, врло је чудна и шарена: ретко се може наћи чисто, јединствено занимање — трговци и занатлије баве се земљорадњом и другим пословима, чииовиици зеленаштвом, механџије и кафеџије исто тако, сељаци отварају мале дућане, ситни чиновници имају и споредна занимања (крчме пиће, раде земљу, неки кришом адвокатишу и пискарају итд.).

Пораст броја земљорадника, према бирачким списковима, уствари је доказ о њиховом раелојавању, тј. порасту броја имућних земљроданика на рачун осталих земљорадника. Наиме, 1893. године број земљорадника у бирачком списку износи 410, али је зато и проценат оних који због мале или некакве непосредне порезе нису унети у бирачки еписак, врло висок — и до 60%.

Присуство тако великог броја земљорадника који су и даље груписани по махалама онако како су се насељавали из својих села, неминовно је условио и задржавање обичаја и начина живота донетог са села, што је опет давало извесно обележје и самој чаршији.

ОСТАЛА ЗАНИМАЊА

Официри нису у бирачким списковима и зато не располажемо тачним подацима. Али судећи по попису из 1895. године (531 војно лице) морало их је бити прилично. Најпре је била само понтоњерска чета, а затим артиљерија која је продужила своју традицију све до недавно. Официри су имали своју мензу, читаоницу, приређивали балове и били у добром положају. Постојање тако бројног гарнизона у Ћуприји је јачало градску привреду, али је, с друге стране, уз присуство Окружног начелства спречавало јачи, револуционарнији замах у периоду док је Радикална странка била још прогресива.

Пандури и слуге као пропратна појава јачања чнновннчког апарата и раслојавање сељаштва више су карактеристични као појава и социјална категорија, а не као неки озбиљнији фактор у животу вароши. После изградње пруге Београд—Ниш било је и железничара, али мањи број.

За Куприју је карактеристично и присуство приличног броја интелектуалаца, мада не може бити ни речи о некој напредној интелигенцији. Напротив, судије, по неки лекар (махом Немац или Јеврејин), инжињер, такође странац, апотекар—Цинцарин и др. били су типични представници режима, са ређим изузецима.

Врло карактеристично је и постојање неколико адвоката, што је и разумљиво с обзиром на врло жива и бурна привредна кретања и промене. Свештеника је увек било 3—4, али они нису играли значајнију улогу у животу вароши. Чак би се могло рећи да су били непопуларни, јер у архиви Општине постоји низ докумената у којима се жале (прота Илија Димитријевић жали се неколико пута у своје име и у име својих колега) да им општина није редовно убирала поповски бир, те окружни начелник наређује да то уради, а општина то одбија или одуговлачи.

И тако је Ћуприја у овом периоду добила своју прилично одређену физиономију: окружна варош су доста чиновника и официра, релативно још увек много занатлија и трговаца, са бројним земљорадничким живљем, који, пак, и сам даје своје обележје вароши. То је и варош — окружно место са господом, газдама и њиховим чаиколизима, али и село, разбијено и развучено на дуге и мрачне, блатњаве, махале. Постоји и понека лепа, зидана зграда, али преовлађују мали дућани са ћепенцима, прљаве кафанице и низ чатрља у којима живи градска сиротиња. Та сиротиња је настала у периоду даљег развоја капитализма, у једном неминовном историјском процесу, али начин и брзина којом је она настала, услови њеног живота и облици на који је све начин капитал разарао живи организам народа, морал и породицу, савест и душу људи, заслужују посебну пажњу.

ЋУПРИЈСКА СИРОТИЊА

Стални пораст варошке сиротиње види се из табеле — прегледа бирачких спискова, али њено настајање је занимљиво и због разноврсности облика капиталистичке експлоатације, као и односа богатих према сиромашнима.

Сиромашење је убрзано пре свега зеленаштвом. Новац се даје на меницу или облигацију, а у укупну суму одмах се урачунава и интерес, тако да је зеленашка камата обезбеђена пошто се у залогу узима тапија од куће или земље.

Висина интереса се према томе не види, али се зна да је износио преко 100%. Жртве зеленаша су не само земљорадници, већ и ситни трговци и занатлије.

Други, такође веома разгранат начин експлоатације, био је коришћење бесплатне или слабо плаћене радне снаге, нарочито малолетника. Шегрти су радили данонoћно, тучени и кињени, али нису смели да напусте газду, јер су кажњавани батинама од стране Општинског суда.

Даљи, веома уносан начин богаћења, било је тзв. „туторство" или позив стараоца малолетне деце, пошто жена по тадашњем закону није била пуноправан члан друштва. Колико је овај позив био уносан, види се и ио томе што су се општинеки одборници отимали за ово звање, а општински суд, да би све задовољио, стараоце је разрешавао коцком и на њихово место бирао другу двојицу. (7. фебруара 1886. тутори Љуба Момчиловић и Милија Ристић). Или се, на пример, ишло тако далеко да су малолетног сина одстрањивали како би сами несметано могли да опљачкају масу. Наиме, одлуком Општинског суда у Ћуприји од 18. јануара 1888. године прогнан је из Ћуприје у Ваљево „на годину и један дан" младић Адам Стевановић, обућар, на тражење његових тутора Аранђела Брзаковића и Косте Трајковића, наводно зато што скита. Но тај Адам је касније био врло поштен и угледан грађанин у Ћуприји, чак дуго година кмет и председник општине.

И женска деца нису била поштеђена експлоатације. Имућнији грађани, официри, чиновници и трговци узимали су малолетне девојчице да их тобож сиреме и удоме, а уствари у њима имали бесплатне служавке од којих су се многе касније одале ироституцији.

Мушкарци су се некако одупирали или бежали (стални расписи за „отумаралим пореским главама", потернице за презаduженим лицима итд.). Неко је умео чак и оштро да одбруси зеленашима, као на пример бивши шеф железничке станице у Ћуприји Милован Костић механџији Ванђелу Штеријевићу, одговоривши на акт Општинског суда поводом Штеријевићеве тужбе за дуг од 24 дин: „Поштовани господине, (односи се на предс. општине) ако газда Штеријевић има шта од мене да тражи, нека се обрати редовним судским путем, јер ја не идем у Аустралију, но опет остајем у Србији. Иако ми изгледа да хоћете да учините једну услугу газда Ванђелу, ипак знајте: ко се и у ком случају може да задржи од пута.

26. III. 1886.
Куприја

С поздравом,
Милован"

У најтежем положају су се налазиле жене, нарочито удовице. Довољно је напоменути да се чак удовица бив. капетана Михајла Томића нашла на улици 1876. године због тужбе позна-

тог зеленаша, Цинцарина Николе Поповића, механџије. У списку варошке сиротиње од 14. фебруара 1875. године од 30 лица којима је додељена бедна помоћ од по десетак гроша из поклона краља Милана приликом његовог доласка у Иуприју, њих 18 су жене — удовице.

Тешке беде и глади нису били поштеђени ни ратни инвалиди. „Захвално отечество" делило је ордење окружним начелницима и посланицима, а инвалиди су просили и тражили запослење, о чему говори овај документ:

„Суду општине ћупријске

Учтиво молим суд да ми изволи издати од своје стране уверење каквог сам досада владања бијо, како у стајаћој војсци тако и за време како сам војни инвалид, а у исто време како сам сиротног стања и како имам жену и троје деце, а и како од имовине ништа немам, како би могао поново ступити у стајаћој војсци.

19. априла 1883. године.

Покорансуду
Илија Димитријевић
војни инвалид"

О положају сиротиње речито говори и ова молба:

„Суду општинске ћупријске.

Само за пет месеци примили смо издржавање од оиштине по 4 дин. месечно што свега чини 20 динара. Сада чујемо да нам општина више издржавање неда, — па шта да радимо. Леба немамо, дрва немамо, а ни квартир немамо са чиме да плаћамо. До пре месец дана давао нам је г. Јанаћко по 1 грош на дан за хлеб, а од пре месец дана престаде нам и он давати, јер и он нема откуда. Наше сирото и оскудно стање да неда Бог ником, али морамо да трпимо. Па да би наспрам наведеног и у будуће бар као и до сада од своје општине могли милостињу уживати молимо покорно нашу браћу г. г. одборнике да изволе решити: да нам се продужи давати као и до сада из општинске касе издржавање већ оиредељено бар за време док се не установи у Ншпу школа за глувонеме, као што је већ и узакоњено, што кад буде ми ћемо одмах тамо ићи и место тражити и онда ћемо се уклонити општини са терета њеног ...

Надамо се да ће г. г. Одборници метути руку на срце па по правди Бога истинога рећи да смо достојне сажаљења народног. Понизне баба Ките и кћи јој Ленка овд. Цветановић.

Писао јој за севап Милоје Петровић.

26. маја 1881. године.

ХАЈДУЧИЈА И ПРОСТИТУЦИЈА

Но ипак нису сви били „покорни и понизни", нису сви молили „браћу г, г. Одборнике", већ су се одметали у хајдуке. У ово суровo време када је човек човеку био вук, неки су изабрали други, опаснији пут, у нади да спасу бар голи живот, крију̂ћи се по шумама као звери и нападајући путнике и трговце. Узалудни су били бројни расписи и потере, хајдучија је била у овом крају ухватила дубоке корене и постала масовна. Чувени су хајдуци Сима, Коде, Влаче и други, који су каткад упадали и у саму пуприју . Залуд су била хапшења сумњивих за јатаковање. Јатаковање је било уносан посао, а сем тога царовао је и страх од хајдучке освете. Можда је било и нешто скривеног бунта у народу, притиснутог бедом и невољама, пређутног солидарисања са самовољним, крвавим обрачунавањем са газдама.

Колико је хајдучија била баук за капиталисте и читав режим види се, на пример, из овог поверљивог наређења:

„Начелство округа ћупријског
№ 4476
27. јуна 1889. године
Куприја

Суду општине ћупријске

Сваком оном трговцу који продаје барут и војне патроне, саопштиће суд на потпис да је дужан водити списак: коме је, кад и колико продао барута у фишецима или патрона бојиих и о свакој таквој продаји, иоле знатној или по купцу сумњивој да одмах јављају лично начелнику окружном, који ће такво саопштење држати у тајности.

Ово се чини у циљу надзора над јатацима хајдучким.

Начелник округа
Богић, с. р.

Општински суд је предње наређење одмах саопштио трговцима и свих 16, колико их је било потписали су списак.

У циљу ликвидације хајдучије расписиване су и врло високе уцене. Тако је расписом Окружног начелства од 17. августа 1885. године расписана уцена за хајдуцима Гајом Девићем и Павлом Богићевићем од 1000 дуката. Ова врста мера показала се у многим случајевима ефикаснијом од свих других.

Хватање или убијање неког хајдука представљало је увек првокласну сензацију и о томе се дуго и нашироко причало па

чак и писало у штампи. Тако Окружно начелство 12. октобра 1883. године шаље овај распис:

„Суду општине ћупријске

Ноћас убијен чувени хајдук Адам Гачић.

Нека суд општински ово саопшти у свом подручју.

Начелник окружни,
Н. Поповић, с. р.

Присуство већег броја хајдука на овом терену (чувена хајдучија у Хомољу, укључујући и околину Иуприје) омогућавало је да се под окриљем хајдучије и под њеним плаштом развије криминал уопште. Многе крађе, убиства, разбојништва и др. вршили су и други, а све је обично приписивано хајдуцима. Чак ни врло драстичне мере нису биле у стању да искорене хајдучију и она је у овом крају цветала све до 1945. године.

Друга карактеристична појава, такође последица капиталистичке експлоатације и осиромашења широких народних слојева, била је проституција. Женска деца из сиромашних породица била су принуђена да служе код богатих чиновника и трговаца, а немајући мираза, нису имала скоро никаквих изгледа на удомљење. Обично је почело са газдом или газдиним сином, затим су их послодавци одбацивали као исцеђен лимун, и ове јаднице остајале су на улици, тим пре што није било индустрије и могућности за запошљавање. Без средстава и заштите, обично су се одавале проституцији. Проституција, додуше, у овом периоду још није била потпуно легализована, али је ипак цветала. Тим пре што је у Еуприји постојао прилично бројан гарнизон. Буржоазија је формално и предузимала неке мере у циљу сузбијања проституције, но то су уствари биле само декларативне мере, срачунате да замагле очи јавности и прикрију ово социјално зло изникло из капиталистичких односа. Тако, на пример, Окружно начелство својим актом бр. 303 од 17. јула 1882. године наређује Општинском суду у Ћуприји:

„1. све женске попише и списак пошаље које за сада служе по механама и приватним кућама,

2. да све женске нове овом Начелству окружном пријави које би дошле у ову варош ради службе, и

3. да одговори и списак пошаље до 25. јула т.г.”.

Из горњег наређења јасно се види да су проституткама сматране све жене које су у служби па чак и у приватним кућама.

Далеко више рачуна вођено је о редовном лекареком прегледу проститутки, што се види из следећег наређења Окружног

начелства број 348 од 12. августа 1882. године, такође Општинском суду:

„V вези са наређењем овог Окружног начелства од 21. августа 1881. године број 221 наређује се Суду општинском да он води бригу о оним проституиеаним женскињама које не би долазиле тачно на преглед. Преглед се врши уторником и суботом у 8 сахата пре подне.

Да би се што тачније преглед вршио, препоручује се суду Општинском, да одреди свога полицају који ће после прегледа *свагда* референсати Окружном начелству: да ли су све женске дошле на преглед у одређен час и ако нису, које нису дошле".

Проституција је тиме прећутно легализована и она као таква постоји и стално се повећава сразмерно са све тежим положајем сиротиње.

Општински суд је по својој дужности, а и због учесталих тужби од стране попова, гонио и дивље бракове. Занимљиво је да су ту оштрије мере предузимане према женама него према мушкарцима и да су чак изједначаване са проституткама. Наравно, то је сасвим погрешно, јер овде је у питању било нешто сасвим друго. Наиме, високе црквене, а и друге таксе приморавале су сиромашније људе да живе невенчано. У тим „дивљим" браковима живело се често врло хармонично, било је и случајева да су се венчавали чак и под старе дане само да би им деца била законита. Међутим, по мерилима грађанског морала и цркве, та су деца и даље сматрана незаконитом и била у тежем и далеко непријатенијем положају од остале деце.

ПОЛИТИЧКЕ СТРАНКЕ И ПОЛИТИЧКЕ БОРБЕ У ЋУПРИЈИ У ПЕРИОДУ ОД 1850-1893. ГОДИНЕ

Иуприја је као седиште округа била обреновићевски оријентисана, односно они који су имали право гласа, чиновници, имућнији трговци и занатлије и понеки земљорадник. Отуда је и разумљиво што је посланик Иуприје на Светоандрејској скупштини Станоје Пеливановић, трговац, гласао за прогонство кнеза Александра Карађорђевића и Милошев повратак у Србију. Формално Пеливановић тада није припадао ни једној странци, јер их у Еуприји тада још није ни било, али је касније био либерал. Већ три године доцније тј. 1861. године Еуприја је као окружно меето имала право да бира једног посланика (Преображенска скупштина). За посланика је изабран Антоније Пеливановић, син горе поменутог Станоја, такође либерал. Он је касније био председник Окружног суда и узимао видног учешћа не само у политичком него и у културном животу вароши. Тако је на његову иницијативу 1867. године основана у Еуприји библнотека

са читаоницом, у којој су држана и предавања из разних области, а он сам био је дуго година њен председник. По оснивању Српске књижевне задруге био је повереник за Иуприју.

Владавина либерала у Иуприји била је кратког века, јер после доласка на престо кнеза Михаила главну реч воде напредњаци. На Великогосподинској скупштинн као и на потоњим скупштинама посланик Иуприје био је Јованча Стојановић-Булић који је ишао у Београд да поздрави кнеза Михаила приликом његовог повратка из Цариграда. Сем тога, он је учествовао и у раду Велике народне скупштине у Топчидеру која је довела на престо Милана Обреновића.[27] Традиција победа напредњака сачувана је и касније, када су дошли нови, млађи људи. Тако је на изборима 1880. године за посланика у Иуприји изабран Димитрије Цветковић, трговац (касније радикал). О његовом избору пише и орган напредњака „Видело" у броју од 14. децембра 1880. године: „И Истоковци (либерали) могу да виде да су српски домаћини у Ћуприји изабрали себи посланика, *и то домаћина"*. И остали посланици из тог периода (до 1890. године) и дал>е су били напредњаци (Мита Лазић и Бока Лазић).

И либерална и напредњачка странка у Ћуприји биле су, уосталом, као и у целој Србији у то доба, изразито буржоаске партије, које су се надметале у томе која ће обухватити више богатих људи, „домаћина", што се види из горњег писања „Видела". Обе су биле династичке и сличне у својим програмима. Борба ових странака била је, уствари, борба за власт, положаје и привилегије у једној капиталистичко-бирократској држави, у којој су сву власт држали полиција и војска, а парламентаризам био само играчка за масе и фирма намењена иностранству. Па ипак, ове политичке борбе распиривале су локалне страсти и сукобе, а долазило је често и до бурних окршаја па чак и до смешних ситуација као што је, на пример, ова. Богати ћупријски трговац Тодор Стојковић женио је 1888. године сина и позвао на свадбу многе госте. Они су дошли, али су на самом весељу седели одвојено, односно либерали су седели одвојено у једној, а напредњаци у другој одаји.[28]

И радикали су почели да јачају осамдесетих годнна, чак су имали своје посланичке кандидате (један од њих био је Димитрије Цветковић, раније напредњак), али нису имали посланика све до 1896. године. Било је и оштријих изборних сукоба као и онај приликом посланичких избора 1882. године, када је због Цветковића, који је био приморан да поднесе оставку, требало извршити допунске изборе. У оригиналном записиику постоје и оваква места: „Заказан је збор и избор у кафани Грује Славковића, али је доле потписати ту затекао повећу групу сва-

[11] **Оригинални документ у Музеју НОР Ћуприја.**

[28] **Мемоарска грађа, сећање Косте-Ђоје Ристића и Стојана Стојковића.**

којаког сталежа, међу којима бејаше такви који право гласања немају, јер још и порез ие плаћају, коју предвоћаше и нека им упутства даваху г. г. Милан Лукић, судија Окружног суда и Мијушко Тодоровић, адвокат, Лазар и Стојан, браћа Банковићи, Љубомир Стојановић, Мита Пауновић[29], Никодије Арсић, Ивко Ружић, тежаци, Милија и Никола, браћа Ристићи, Љубомир Сибиновић, Лазар Цветковић, Љубомир Момчиловић, Милош Радојковнћ, Тодор Стојковић, Спира Брзаковић и Милосав Ристнћ, трговци овдашњи и чланови радикалне странке".[30]

Прво што иада у очи код овог извештаја председника бирачког одбора је да најпре наводи имена чиновника, затим земл>орадника и тек на крају трговаца. То значи да му је несхватљиво да државни чиновник може бити у опозицији према влади, затим истиче „тежаке" тј. оне „који још ни порез не плаћају и права глаеа немају" и најзад трговце. Из горњег пасуса се може прилично јасно видети и социјална структура Радикалне странке у Куприји у предвечерје тимочке буне која је и овде имала доста снажан одјек. То су, сем ретких чиновника, углавном сељаци, али има и доста трговаца, који у новој странци и привржености широких народних маса њеној револуционарној идеологији и програму виде нову снагу на помолу и журе да се на време „укључе" и из тога извуку личну корист. Јер сви ови трговци, са мањим изузецима, типични су представници нове, младе буржоазије, која се бори да преузме власт од старе, крупне буржоазије, разних „домаћина", „кућица" и „оџаковића". Тиме се да и објаснити зашто је оштрица револуцнонарне борбе и напредност Радикалне странке брзо јењавала. Бар у Ћуприји.

На овим изборима маса је продрла у гласачку просторију, изнела на рукама двојицу чланова бирачког одбора и изударала их, а другу двојицу приморала да остану пасивни и у бирачки одбор поставили два своја представника. Нису помогле ни интервенције и претње најпре помоћника, а затим и самог окружног начелника. Било је чак и потезања ножа. Изјава члана бирачког одбора Ванћела Штеријевића: „Поред садржине овог писма имам да додам још да када сам за члана бирачког одбора изабрат и место то заузео, Милутин Милосављевић, тежак овд., који увелико лармаше при опомени од стране моје да се удаљи те да рад продужимо, напао је на мене ножем у руци, псујући ми том приликом отца, матер итд.". На овим изборима поково је изабран Цветковић (који је због личних сукоба био приморан да да оставку и сада се из ината кандидовао као радикал). Наравно, овај избор је поништен и на новим изборима изабран је Бока Лазић, напредњак.

[29] **Мита Паувовић је занимљива личност. Изгледа и да је био прилично револуционаран, јер се полшљс и касније, 1894. године као делегат Занатлијског савеза на Другој земаљској скупштини занатлијског савеза у Иуприји.**

[30] **Оригиналан документ у Музеју НОР-а у Ћуприји.**

Народу је остао у нарочито лошем сећању период између 1880—1888. године, тј. друга напредњачка влада, када су прогони радикала и сиротиње уопште, а сем тога и беспослица и сиромаштво, достигли врхунац. Овим се може објаснити и скори и брзи развитак занатског покрета у Иуприји, нарочито под крај века.

ЛОКАЛНЕ ПОЛИТИЧКЕ БОРБЕ

Борбе политичких старанака имале су природно свој одраз и на изборе за локалне власти, тј. општински одбор. Почетком овога периода општински избори су се некако и спроводили без много мешања полиције. Пошто је Општински суд био спутан у својим правима и могућностима да иоле самосталније одлучује по скоро свима питањима, државна власт није била нарочито заинтересована за њих. Резултати избора до 1880. године показивали су изразиту надмоћност напредњака: на изборима 1867. године Јованча Булић добио је 183 гласа, а либерал Милосав Илић 158, док је већ 1878. године Јованча Булић добио већину од само једног гласа (Јованча Булић 69, а Милосав Илић 68 гласова).[31]

Међутим, са појавом Радикалне странке народне масе одлучније траже своја права и Окружно начелство се почиње грубо мешати у изборе за локалне власти. Тако је окружни начелник 1880. године казнио, а затим сменио председника Милоша Микића, 1882. године сменио је такође Милоша Радоњића, а 1888. године окружни начелник натерао је Николу Ристића да гтоднесе оставку на положај председника општине.

Учешће бирача на изборима, и посланичким и општинским, било је врло мало. На прва три избора гласали су углавном чиновници и имућнији трговци и занатлије, док је проценат земљорадника био мањи. Тек је на последњим изборима (за које располажемо подацима) гласало знатно више земљорадника, вероватно због тога што су још веровали у програм Радикалне странке.

Проценат гласања на појединим изборима био је овај:

I. 1859. године (општински) од 350 бирача гласало 195 или 55,71%.
II. 1869. године (посланички) од 566 бирача гласало 274 или 48,60%,
III. 1884. године (посланички) од 701 бирача гласало 261 или 37,25%.
IV. 1893. године (посланички) од 708 бирача гласало 368 или 52,00%.

[31] **Оригинални документи у Музеју НОР-а у Ћуприји.**

Овако велики број апстинената на изборима (просечно 51,60%), чак и више од половине уписаних бирача може се објаснити разочарењем и отупелошћу ситног, малог човека, коме бројне промене на власти нису донеле никакво олакшање, већ само нове тешкоће и бриге. Нешто друкчије али ипак адекватно, ово мишљење изражено је у познатој народној пословици (са много горког искусгва) „Сјаши Курта да узјаше Мурта! ...".

КОМУНАЛНА ИЗГРАДЊА, ЗДРАВЉЕ, ПРОСВЕТА И КУЛТУРНИ ЖИВОТ У ПЕРИОДУ 1850—1893. ГОДИНЕ

Еуприја је као седиште округа имала окружно начелство, суд, болниду, велики војни гарнизон итд. и то је јачало градску привреду. Међутим, скоро све ове установе биле су на буџету општхше и то је представљало велико оптерећење за грађанство. Општина је, додуше, имала нешто земље и шума, али је своје расходе покривала претежно убирањем разних дажбина и аренди. Поред ћурћевског, митровског, бећарског и нелсењског данка, наплаћивала је аренду за попашу, на земљу, а постојале су и многе друге аренде (дажбине, прирези) као касапска, касапско-свињска, механска, кантарска, дућанска, вашарска аренда итд. Држава није ншпта подизала и општина је не само издржавала многе установе него је морала и зграде да им обезбеђује. Тако је општина уступила своју зграду Окружном начелству још 1849. године (то је зграда садашње Скупштине општине), затим подигла нову зграду Окружног суда (садашња кућа др Цветановића и др Митића), а себи сазидала нову зграду тек. 1886—1887. године. (Деловодник општине ћупријске № 260). Та зграда била је испред данашње основне школе „Бура Јакшић" и срушена је 1939. године приликом подизања нове општинске зграде. Прва окружна болница била је смештена у приватној згради и општина је поднгла нову од прилога грађана и општинске грађе, 1868. године на вашаришту. Једно време амбуланта је била у једном оделењу општине и ту је лекар вршио прегледе. Пошта је подигнута 1866/68. године, што се види из деловодника општине, стр. 84 „Т", № 515.

Све ове инвестиције издржавале су се од посебних дажбина, школског прireза, болничког прireза (№ 587/68, 283/72, итд.). Општина је чак све до 1875. године морала да набавља огрев и друге ствари за потребе војске: „гајтани, трубе, добоши купљени за војску № 1402/69".

Сви јавни радови, уколико их је било, обављани су принудном радном снагом, тзв. „кулуком". Тако су оправљени друмови у округу 1868. године.

Из тужбе Адалберта Штенцла, окружног „инџилира" за неплаћене „дијурне" бр. 1164 из 1867. године видимо да је те

године извршено регулисање вароши. Тада је просечена и главна улица и продужена све до данашње Фабрике шећера. То је садашња улица Моша Пијаде. (Раније се варош пружала поред Мораве). Занимљиво је да у то време улице још нису имале своје хше, већ на пример: „од кафане Грује Славковића до гробља", итд.

У општинском деловоднику за 1868. годину, № 1142 налазимо и ову занимљиву белешку: „Барут који је приликом бомбардовања ове вароши народу раздат прирезом прикупљеном и исплаћен од пр. шд.". Из овога произилази да је Пуприја бомбардована исте године кад и Београд, али других докумената и сигурнијих доказа нема.

Постојање окружне болнице и присуство окружног лекара (физикуса), као и бројни расписи о чувању здравља, о чистоћи у вароши, и сл. пружају доста верну слику здравствених прилика у то доба. То су биле административне мере, али после неколико епидемија богиња предузети су обзиљнији кораци и већ 1866. године сва деца су пелцована против богиња. Забележе-на је и велика епидемија колере 1868. године од које је умрло 176 лица. (Постоје чак и оригинални спискови оболелих и умрлих). Постојао је и ветеринар што се види из акта № 658/9: „извештава окр. физикус да се месо од једног заклоног вола не продаје јер није здраво. „Јасно је, међутим, да су лоше здравствене прилике биле условљене тешким економским стањем и да ту нису помагали расписи и наредбе. Ћуприја је исто тако била позната по великом броју туберкулозних болесника. Полне болести су такође врло распрострањене.

Просветне прилике биле су рђаве. Постојале, су додуше, две основне школе, мушка и женска, али је школу похађало мало деце. Учитељи су се често мењали и имали мале плате, а и њих нису примали редовно. Тако на пример: „Стева Лазаревић, учитељ овд. школе моли да му општина плаћа квартир и дрва за огрев даје, а одриче се да то у новцу прима и сам набавља. № 2020/68". Школованих људи било је врло мало и то су били махом досељеници. Од мештана их је било само неколико (Антоније Пеливановић, Петар Тирић, Мијушко Тодоровић). 1871. године отворене су „недељне и повторне школе" које су обухватиле млађе трговце и занатлије.[32]

Школе су биле несамосталне не само у погледу издржавања, већ и у сваком другом. Оне су биле потчињене црквеној општини, која се мало о њима бринула. Било је случајева и проневере школског новца: „Г. Татомира Миловука, свештеника овд. тужила за бир који има давати за школу Милева Стојковић, васпитатељка" ...

Пада у очи да се адвокати, свештеници и сви чиновници ословљавају односно пише „г" (господин), док то код учитеља

[32] **Оригиналан документ у Историјском архиву Крагујевац.**

није случај, из чега се могу извући закључци и о односу према њима и њиховом положају.

Однос према цркви и религији није се битно изменио у овом раздобљу. И даље су се попови парничили са својим „верницима" због неплаћеног бира. Било је чак и случајева врло слабог похађања цркве, те су свештеници молили општину за помоћ: „г. Милија Поповић, овд. свештеник предлаже да се народ из овд. вароши позове да у цркву на дан поклада дође. № 255/69". Покушаји проте Милутина Поповића, десетак година касније, да се сакупе прилози за зидање нове цркве, пропали су. Народ је више из навике обављао верске обреде, а разне црквене свечаности (заветине, свадбе, славе па и парастоси) биле су му скоро једине разоноде и прилика да се наједе и провесели. Звучи можда чудно, али је тачно да је већина дања и помена почињала кукњавом, а завршавала се смехом, шалом и песмом.

Забавни живот састојао се у посећивању кафана, којих је било на сваком углу, као и посећивању врло ретких приредби путујућих позоришта и циркуса. Артисти су били Немци или Чеси и уопште „из прека". Налазимо чак и писмени документ у општинској архиви из 1868. године како једна позоришна трупа није имала новца за повратак и моли за помоћ. Одржаване су и забаве у зимским месецима, али се већ на њима видела класна подвојеност — наиме, на официрске балове могли су да дођу само позвани, док су занатлије (а нарочито абације) имале свој клуб.

Од спортова најраније се развио коњички спорт, вероватно због близине ергеле „Добричево", те је Иуприја већ 1874. године имала своје коло јахача „Књаз Михајло".

Живљи и разноврснији културни живот јавиће се касније, тек са развитком и јачањем занатлија и радничке класе.

ЗАЧЕЦИ РАДНИЧКОГ ПОКРЕТА У ЋУПРИЈИ

(Период 1893—1903)

Тежак положај жена уопште, нарочито по мањим варошима и паланкама као што је Куприја била у то време, изазивао је пригушен отпор, скривене сузе или поверљива јадања, но све је ипак остајало само на томе. Жена је и пред законом била свуда обесправљена и понижавана, поготово у Куприји, из које су Турци врло касно изашли и у којој су још живела многа крајње заостала и накарадна схватања о положају и улози жене. Све су то оне тешко осећале, али свикнуте на ропску понизност нису се усуђивале да јавно кажу.

Па ипак, нашла се једна жена, учитељица Христина Бошковић роћ. Миленковић, тада још девојка, која то није могла мирно да гледа. Као ватрени поборник женских права, сазвала је јануара 1890. године у „Ерићевој кафани" у Куприји први женски збор (у Србији), односно збор на коме је било и мушкараца и говорила им о значају и потреби еманципације жена. Њене речи нашле су снажног одјека у срцима оног малог броја присутних жена. Можда су утицале и на неког мало напреднијег занатлију, али нису могле да измене лик учмале паланке, утонуле у мрак, са ниским, нахереним кућерцима, са свећама и гасним лампама, кафанама испред којих на пању лежи спиктијосано месо прекривено ројевима мува, са дрвеним стубовима на којима дремљиве патролције пале шкиљаве фењере (било их је свега три), са механама и биртијама, рабошима и ћепенцима, звечком која дању објављује сате, блатњавим сокацима кроз које одзвања лавеж паса и мукање крава, са њивама усред вароши — заосталошћу и у материјалном и у духовном погледу.

Христина је после две године премештена и службовала је по разним местима Миланове Србије, у којој је разлика између пандура и учитеља била врло мала (не само због онога „г"), можда чак и на штету учитеља. Наставила је своју борбу за права жена и у дубокој старости дочекала остварење својих идеала: у ФНРЈ била је прва почаена и доживотна председница Антифашистичког фронта жеиа у Нишу.

Поред борбе на политичком плану Хриетина је била и примерна учител.ица и иницијатор подизања нове, модерне школске зграде која је започета 1889. годиие, а завршена 1890. године (садашња зграда основне школе „Бура Јакшић"). Додуше, подударали су ее тренутно и интереси буржоазије са интересима просвете, јер су трговци већ почели да школују своју децу, видећи предности коју им пружа образовање н номогли ову изградњу.

У то време беда је куцала на врата многих занатлија. Настало је маеовно пропадање и читавих занатских грана пред најездом готове фабричке робе и ћупријске занатлије иочеле су тражити нове путеве и решења. Велика нада са којом су раније приступили Радикалној странци, изјаловила се. Радикална странка дошла је на власт и заборавила револуционарне пароле које је иеписивала на својим заставама у периоду борбе за власт. Као и свака друга буржоаска партија и она се задовољила освајањем власти, положајима и ситним уступцима, а наиродне масе оставила је иа цедилу. Купријске занатлије су ипак, макар и по цену сопственог проиадања и батргања у мрежама зеленаша и полиције Миланове пандурске Србије, нашле свој пут, пут удруживања и слоге, схватиле неминовност борбе за своја економска права, за заштиту својих животних интереса.

ЗАНАТЛИЈСКИ САВЕЗ

Деведесетих година прошлог века у Куприји је поред занатлија било доета најамних радника, па чак и нешто индустријских, нарочито после изградње жељезничке пруге уског колосека Куприја—Сењски Рудник. Ово је довело до оснивања Занатлијског савеза већ 1893. године, одмах после његовог формирања у Србији. Још су на првој скупштини Савеза у Београду била присутна и три представника занатлија из Куприје. Исте године основано је у Куприји Занатлијско певачко друштво „Слога", које окупља занатлије и раднике. Покрет се брзо ширио и већ следећа, друга скупштина, одржана је у Куприји о чему пише орган Савеза, лист „Занатлијоки савез" (излазио два пута недељно).

ЗАНАТЛИЈСКИ САВЕЗ

Орган Српског занатлијско-радничког савеза

Број 35 Недеља 8. мај 1894.

Савезним дружинама
Свим привредним и занатлијско-радничким удружењима и чисто занатлијским еснафима

Савезни одбор „Српског занатлијско-радничког савеза", на основу чл. 22. и 23. Савезних правила у седници својој 29. априла о. г. решио је да се на дан 6. јуна ове године сазове

Друга редовна земаљска скупштина у Ћуприји

Као место одређено на прошлој земаљској скупштини одржаној у Београду".

Овој скупштини придаван је изузетан значај и лист је у рубрици „Домаће вести" 22. маја (број 39) донео ово обавештење о току припрема скупштине:

„Занатлијско-раАНИчки савез у Иуприји извештава нас да се увелико чине припреме за земаљску занатлијску савезну скупштину и за дочек изасланика. Одбор је решио да се у скупштинском локалу („Занатлијска касина", примедба аутора) на дан 7. јуна, као другог дана саетанка скупштинског, приреди забава.

Изабрани су одбори: за прихфему сале скупштинске и њено **Аекорисање,** за дочек главног одбора и изасланика на железничкој станици, за припрему квартира за изасланике по гостионицама и приватним зградама".

А пред саму скупштину, 4. јуна (бр. 41) исти лист донео је следеће обавештење:

„Зелхаљска занатско-савезна скупштина према сазиву Главног савезног одбора „Српског занатлијско-радничког савеза" има се састати и отворити на дан 6. јуна у граду Купрнји. На истој имају право учешћа преко својих изасланика све занатлијско--раденичке привреАно-индустријске корпорације и сви чисто занатлијски еснафи".

А већ сутрадан у броју 42. од 5. јуна у рубрици *„изасланици",* поред осталих, наводе се и изасланици Куприје, и то: Милисав Мавојловић, обућар, Тодор Петровић, терзија, Драгутин Пауновић, опаичар и Димитрије Пауновић, обућар.

Из овог податка о броју изасланика може се закључити да је у Куприји покрет био развијен и да је у њему учествовало око 100 занатлија и радника, што је приличап број, јер Парађин и Јашдина имају свега по 2, Краљево 1 и Шабац 3 изасланика.

Скупштина је трајала два дана и на њој је учеетвовало 146 изасланика из целе Србије и претворила се у лепу мавифестацију јединства радника и занатлија Србије. Донето је и низ важних одлука о даљем раду Савеза. У дискусији је из Куприје учествовао Милисав Манојловпћ, обућар. Занимљива је чињеница да је ова породица тј. Манојловићи, зв. Јорганџијски, дала низ истакнутих бораца за радничка права од **кој|Их** су неки (Бора, Војислав и Душан) били у многим управама месне орга-

низације Српске социјалиетичке партије и КПЈ, 1918, 1919. и 1920. године. Скупштина је имала велики одјек у целој Србији и у току свога рада прпмила је велики број телеграма из разних места у Србији. Телеграми су стизали Главном одбору све до краја августа — преко органа Савеза, листа „Занатлијски савез".
У породици Манојловић постојала је и слика изасланика, али нажалост није сачувана.

Али и поред ове масовности и корена у редовима сиромашних занатлија и радника. Занатлијски савез у Куприји стагнира и једва животари, а крајем прошлог века потпуно замире. Постојало је вшпе узрока за његово распадање. Први и најосновнији лежао је у самој његовој структури. Иако је чак правилима Савеза било предвиђено да у њему имају право суделовања, иоред осталих, само чисто занатлијски еснафи, ипак је он био прилично хетероген и недостајала му је револуционарност, што је и разумљиво за време у коме је настао и услове у којима се развијао. Сем тога, после државног удара, кад се малолетни Александар Обреновић прогласио за краља, његова апсолутистичка владавина гушила је сваку напредну мисао. Па ипак, Занатлијски савез одиграо је значајну улогу у развитку радничког покрета у Ћуприји, чији је претеча био.

Крај прошлог века, тј. 1899. године, значајиа је за Пуприју и због катастрофалне поплаве која ју је тада задесила. Те године основана је Нупријска штедионица (кредитни завод са претежним капиталом браће Радојковић). Отварање штедионице значило је легализовање зеленаштва које је сада добило и законску форму. С друге стране, отварање штедионице представљало је смену генерација унутра буржоазије. Наиме, чиновништво више није представљало тако значајан фактор а у исто време распадала се стара, крупна буржоазија (либерали, напреАњаци Булићи, Пеливановићи итд.). Уз то је дошло и до расцепа у редовима Радикалне странке и појавили су се самостални радикали или „самосталци". Они су у Ћуприји, чак и за време владавине последњег Обреновића, имали доста присталица, па чак и свога посланика 1902. године (Милосава Б. Радојковића, оснивача Нупријске штедионице) који је у тадашњој скупштини био у опозицији и иступао врло борбено, чак и у делегацији која је ишла у Женеву да доведе за краља Петра Карађорђевића. Тиме је његов углед порастао, а са њим и утицај самосталаца, који су у то време имали чак и свој лист у Ћуприји „Самосталац" (штампан у тадашњој штампарији Драгог Петровића-Пенета). Извесне демократске слободе, неуобичајене у периоду владавине последњег Обреновића, обмануле су широке народне масе, али нису успеле да заварају и класно свесне раднике. Напротив, они користе ову буржоаску демократију и оснивају Српску социјалдемократску странку, издају свој лист „Радничке новине" и развијају врло живу и свестрану активност. То се осетило и у Ћуприји, у којој раднички покрет оживљава и успешно се развија.

РАДНИЧКИ ПОКРЕТ У ЂУПРИЈИ ДО ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

Прво што пада у очи кад посматрамо ирираштај становништва Буирије у овом периоду јесте стагнација. Тако је Буприја имала следећи број станозника:

Година иописа	Број становника
1.900	5.155
1.905	5.217
1.910	5.356

Ова стагнација може се објаснити јачањем Параћина и Свилајнца као трговачких центара, али и скученим могућностима запошљавања и зараде у Буприји. То се види из бројних расписа — упозорења синдикалних подружница радницима да не иду у Буприју. Карактеристични облици развитка капитализма су зеленаштво и ситна трговина и тада је Аука Павићевић, члан Главног одбора Српске социјалдемократске сгранке, овако описао Буприју у свом дужем чланку — путопису „Унакрст по Србији".

„Ево ме да вам се из овога великога села јавим. И збиља, ценећи једну варош по привредном начину живота, за Буприју се може рећи да је само једно велико село.

Сав привредни живот, сву трговину и целокупну пијацу одвукле су пијаце у Јагодини и Параћину. И кад се не би, на улици ретко, у кафани чешће, срели са по којим представником „државне власти", полицајцем, јер је ту начелство округа моравског, судијом и адвокатом, јер је ту окружни суд и официром, јер је ту стан понтоњера, ми бисмо по привредном животу мештана мислили да се налазимо у неком селу".[33]

Управо то опадање трговине и заната и тежак положај занатлија и радника условили су рађање радничког покрета у Буприји и његов даљи развитак. Од извесног утицаја били су и неки догађаји у непосредној близини Буприје, у првом реду велики штрајк рудара Сењског Рудника и њихово бављење у Буприји. Наиме, 600 рудара штрајкача иредвођени својим председником Добривојем Трнићем организовали су протестни марш — поход на Буприју, у коју су стигли 7. августа 1903. године у рану зору. На улазу у Еуприју сачекала их је група жандарма, али се повукла уплашена бројношћу и одлучношћу рудара. Штрајкачи су отишли у велики храстов забран (где је сада стамбена колонија Фабрике шећера) и ту очекивали решење својих питања. Једна мања група, делегација, отишла је у Београд. За то време остали штрајкачи и даље су били у забрану,

[33] **Радничке новине број 42 од 15. 08. 1903. године.**

а храну су им доносили из околних села и из саме Иуприје, нарочито занатлије и радници. Доказана је чињеница да је познати социјалистички првак, а касније и комуниста Бошко Стојановић, пекар, сваког дана бесплатно делио хлеб штрајкачима и храбрио 'их да остану упорни и истрајни. Штрајк је завршен 18. августа тиме што су рудари остварили већину својих захтева. Међутим, и ако још није била формирана партијска организација у Куприји, Бошко Стојановић је већ тада стајао на позицијама социјализма, што видимо и из најстаријег спомињања Куприје у „Радничким новинама", телеграма од 15. јула 1903. године: „Бошко Стојановић из Куприје поздравља јагодински раднички збор".

Занимљиво је да и 1903, 1904, и 1905. године, дакле још пре оснивања партијске организације у Куприји, у „Радничким новинама", има доста чланака о догађајима у Куприји. Тако 12. августа 1903. године „Радничке новине" објављују ову вест: „Штрајк сењских рудара Куприја. Радници су мирни. Начелник иослао чету војника у Рудник. Још су 6 отпуштени. Поднесите жалбу. Радован".

28. августа 1903. године исти лист доноси ову крађу вест из Куприје: *„како буржоазија агитује.* Куприја. Ми ћемо укинути чиновништво, јер је оно непотребно". Но свакако је најкарактеристичнији допис из Куприје објављен исте године:

ДЕЦА РАДНИЦИ

Нисмо могли ни замислити да ће у нас, у земљи обетованој како Србију називају капиталисти, капитализам да згради у своје ненасите чељусти и децу из основне школе, децу од 10 година да их мрцвари, да их касапи.

Димитрије Куковић, добротвор многих хуманих друштава, прослављени патриот без искрице патриотизма, у друштву са Владом Бошковићем и Јоцом Димитријевићем, има фабрику за прављење брикета код железничке ируге близу Куприје.

Радно време у овој мучионици радничкој траје лети од 4 изјутра до 8 увече. Одмор за време ручка *само неколико минута.*

Велизар Димитријевић, ђак III разреда основне школе, стар 10 година, радио је у овој фабрици 15—16 часова дневно за 4 гроша. Зими деца имају 4, а лети 3 гроша. Радници који раде на казану где се смола греје, имају надницу 8 гроша. Највећа надница је 2,5 динара. Сам фабрикант г. Јоца Димитријевић признаје да код њега деца раде од 10—12 година. До 20 радника раде у овој касапници радничкој.

Буржоаских посланика било је у Народној екупштини небројено, али њима и не пада на памет да донесу закон да се

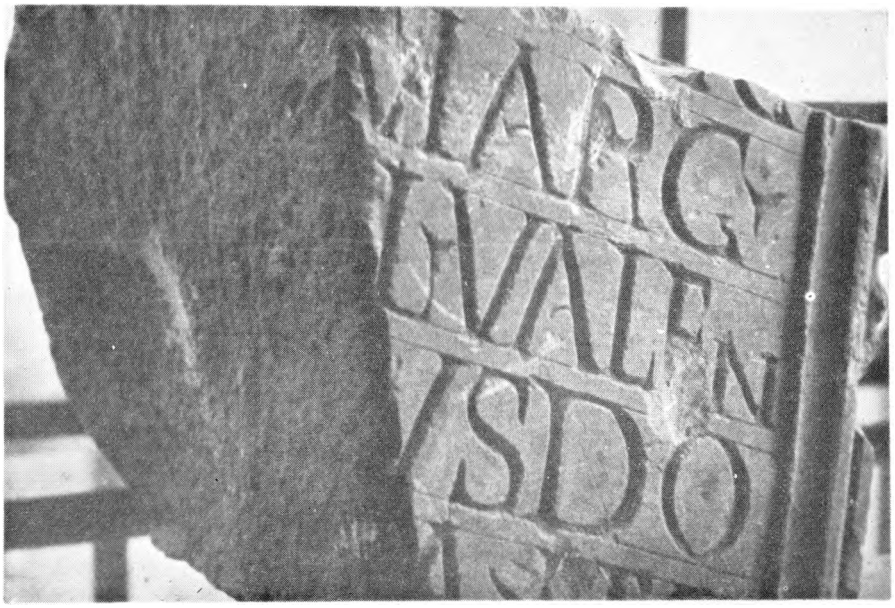

Камепи блок са натписом „Хореум Марги” римска ископина у Пуприји
(двориште бивше касарне)

Археолошки налази из околипе Б\-прије

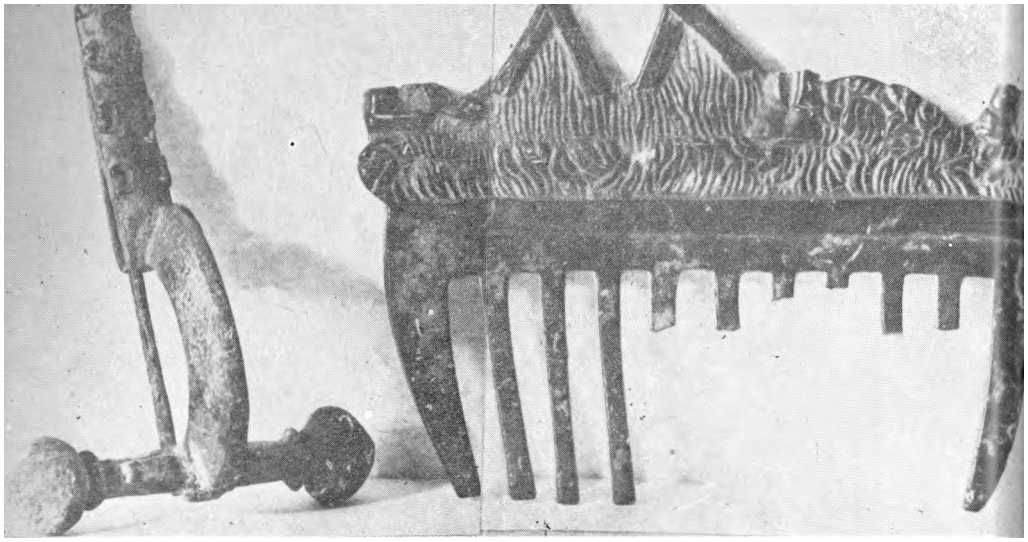

Археолошки налази из околине Куприје

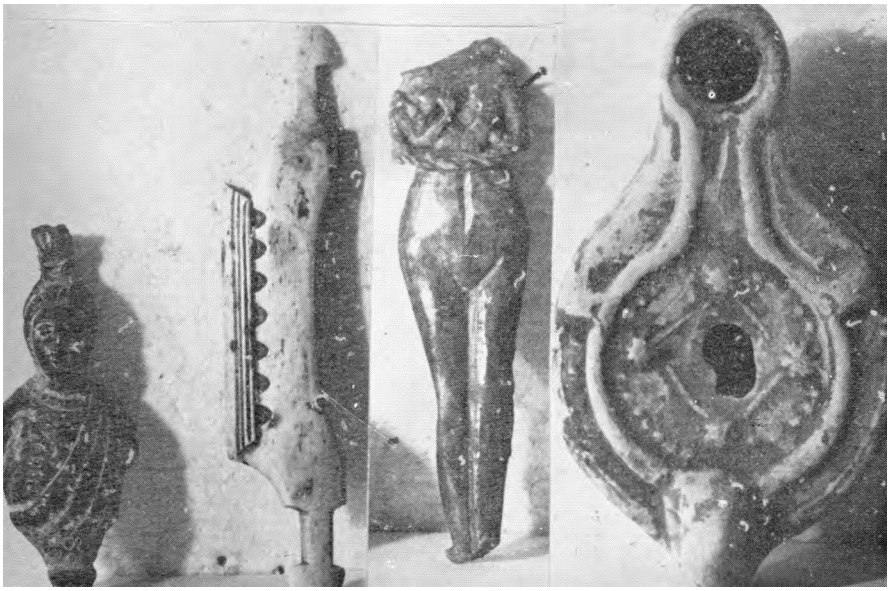

Археолошки налази из околине Ћуприје

Самуилово царство. Границе Рашке државе

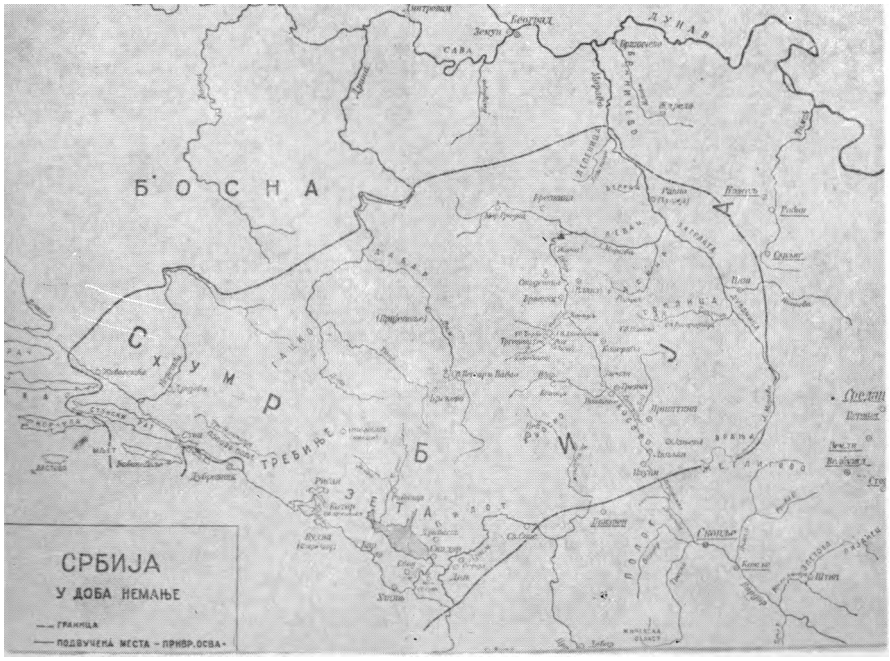

Србија у доба Немање

Србија у доба Душана

Равно је разорено. Еуприја још не постоји

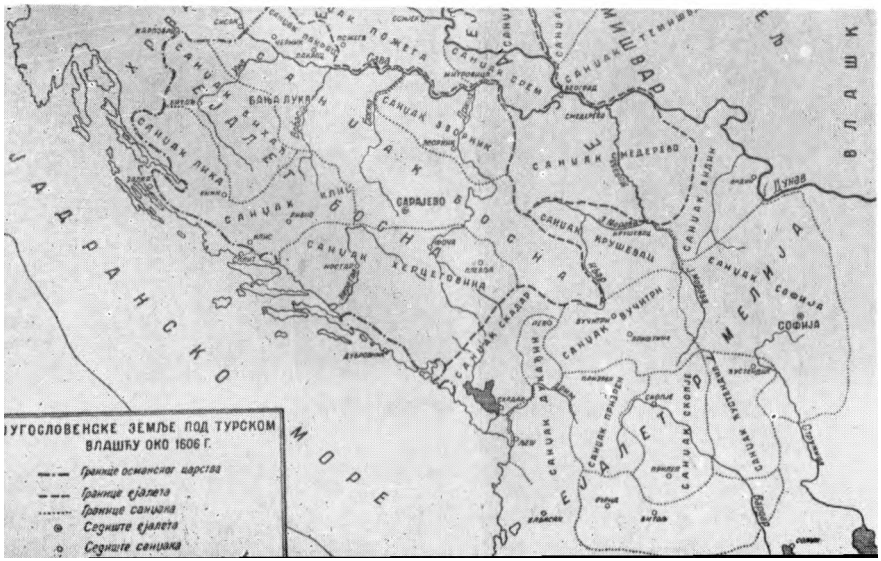

Кућа А. Илића, поклон Карађорђа 1810. године за учешће у првом српском устанку

Ћуприја 1880. године (из Карићеве Србије)

Ћуприја почетком XIX века (до 1815. год.). Мућава и Жировиица су још села, тек касније ностају ћупријске махале

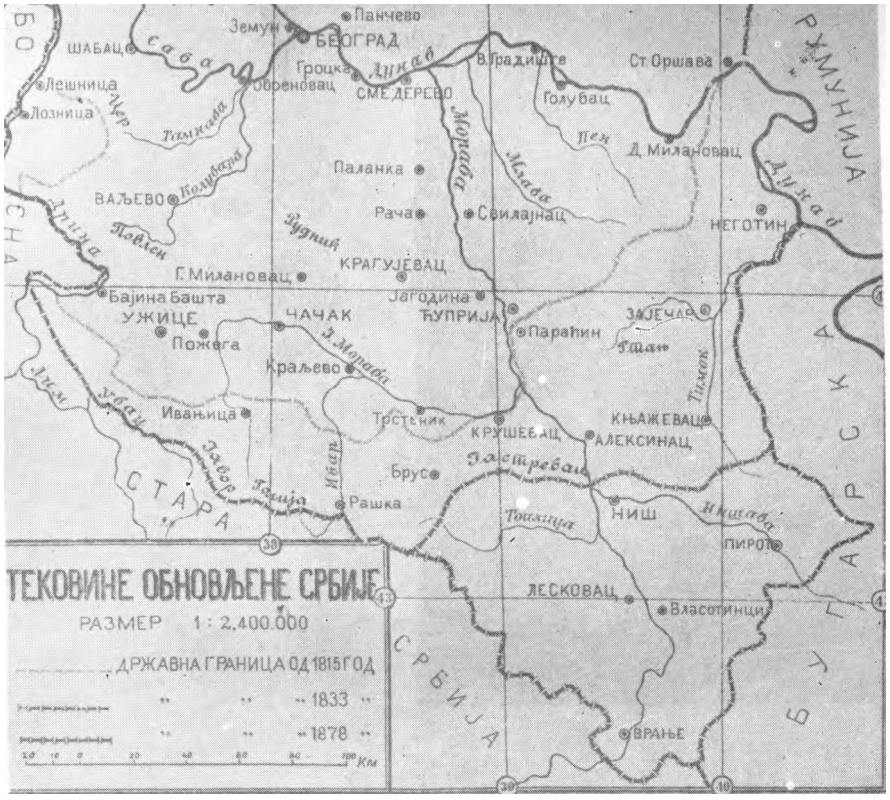

Карта обновљене Србије од 1815. до 1878. године са границама

Основна школа (касније Гимназија) подигнута 1889) 1890. године

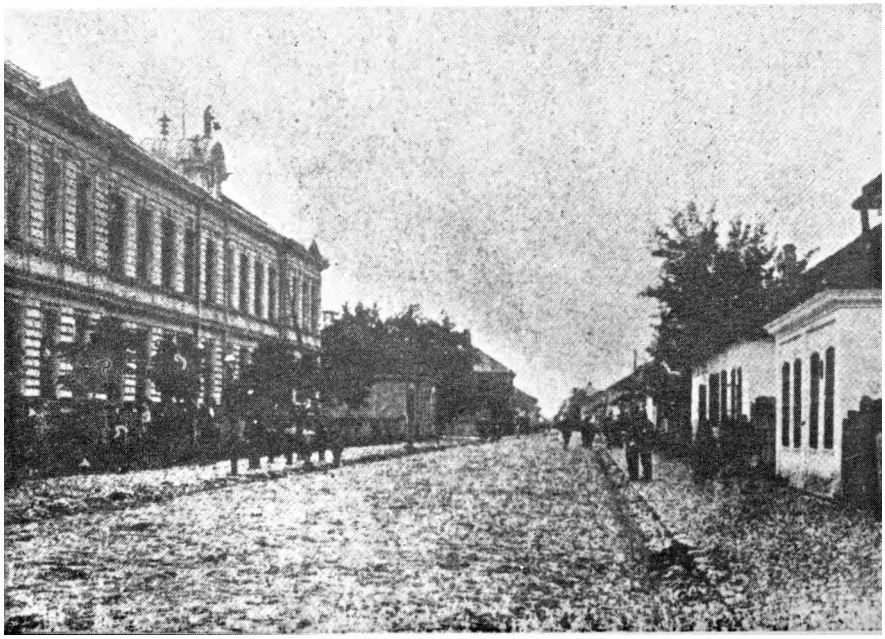

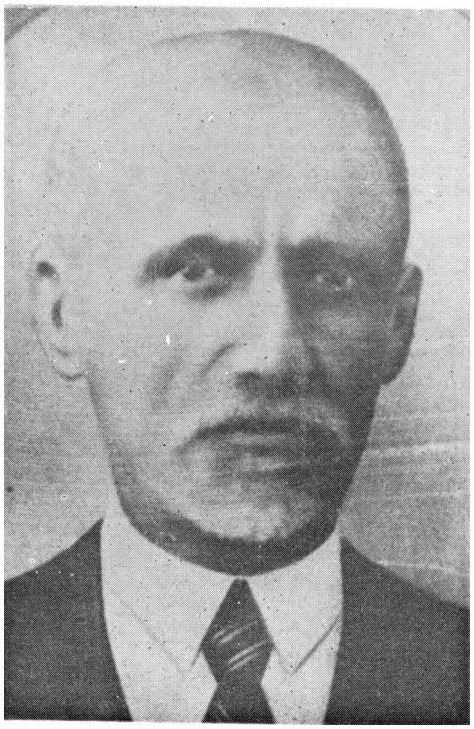

БОШКО СТОЈАНОВИН
1871—1927. година
истакнути руководилац
ССДРП, КПЈ и НРПЈ

Прослава Првога маја 1911. године у Куприји

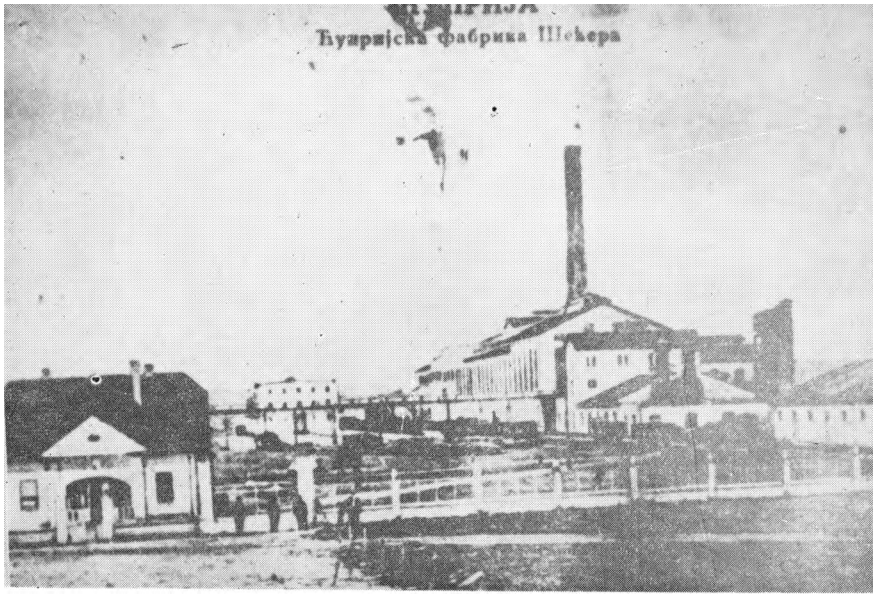

Фабрика шећера у Еуприји подигнута 1911. године

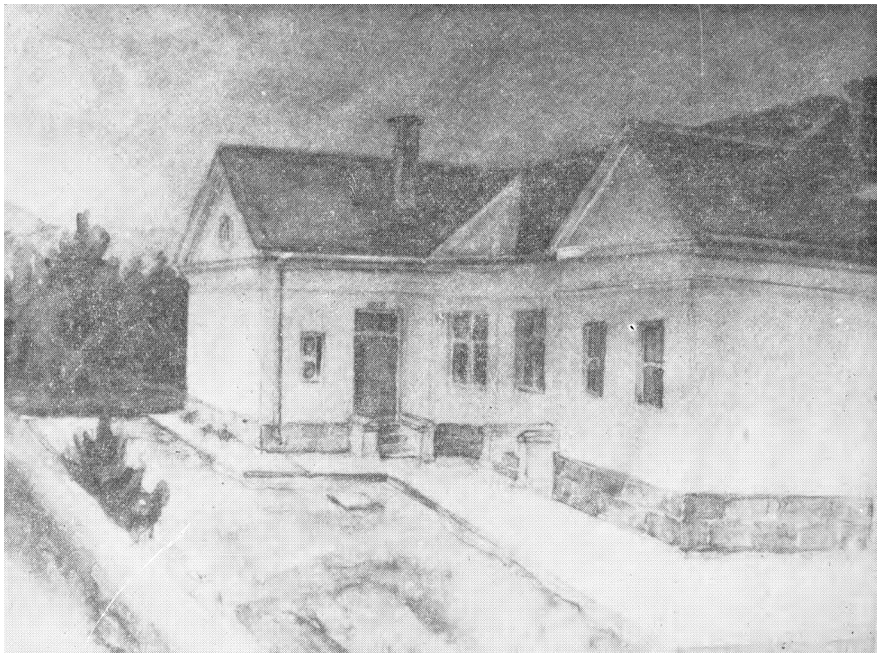

Болпица у Куприји подигнута 1911. године

Зверсгва Бугара у I светском рату
Батинање и вешање на пијаци у Буприји

Кафана „Централ" у Бупријu (1911. године) у којој је 1915. године радио друг Моша Пијаде као келнер

Касарна и иодофицирска школа у Бупријu из 1911. године

Главна улица у Куприји из 1920. године

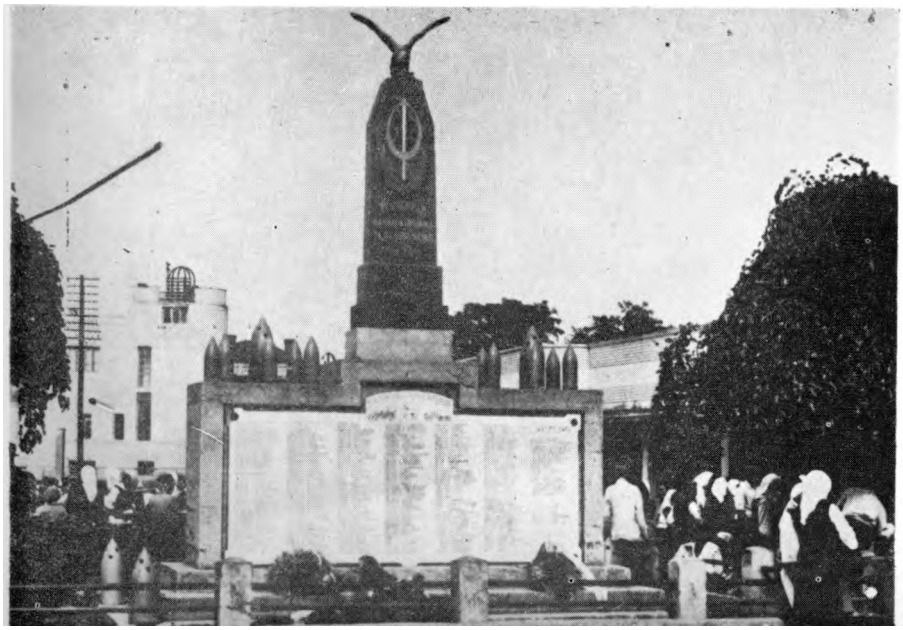

Спомепик изгинулим ратницима Куприје у балканским и I светском рату

РАДОЈКО СТАМЕНКОВИБ
Цамен (студент из Буприје)
члан КПЈ и илегалац.
Примљен у КПЈ 1919. годиие

ПЕТАР ЦВЕТКОВИН
бравар из Нуиријe.
Секретар МО КПЈ 1919/21. године и комуиистички посланик

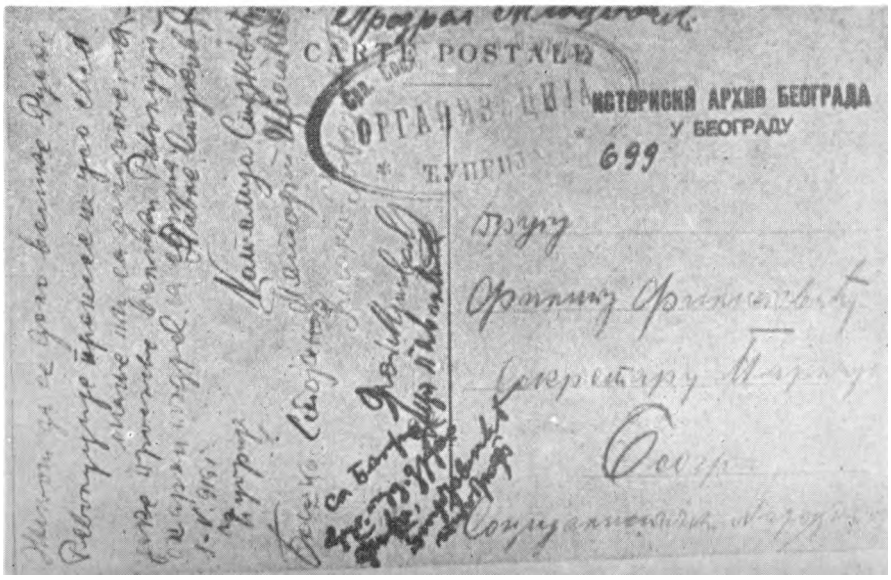

Чланови КПЈ из Нуиријe честитају 1. мај 1919. године Филнпу Филиповићу

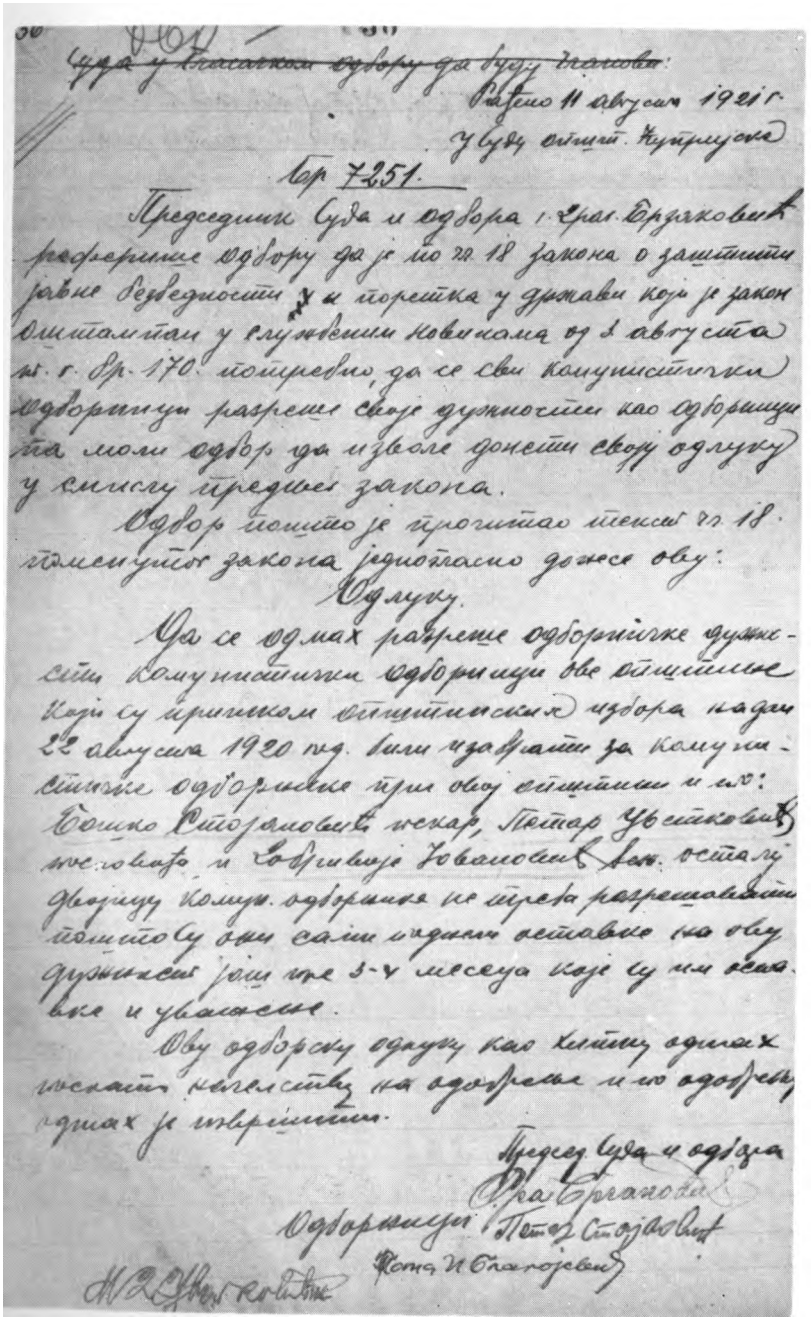

~~Суда у Гласачком одбору да буду чланови:~~

Рађено 11 августа 1921 г.

У Суду општ. Купријска

Бр 7251.

Председник Суда и одбора г. Драг. Ерзаковић реферише одбору да је по чл. 18 закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави који је закон оштампан у службеним новинама од 3 августа т. г. бр. 170. потребно, да се сви комунистички одборници разреше своје дужности као одборници па моли одбор да изволе донети своју одлуку у смислу предњег закона.

Одбор пошто је прочитао текст чл. 18. поменутог закона једногласно доноси ову:

Одлуку.

Да се одмах разреше одборничке дужности комунистички одборници ове општине који су приликом општинских избора на дан 22 августа 1920 год. били изабрати за комунистичке одборнике при овој општини и то: Бошко Стојановић пекар, Петар Уветковић пословођа и Добривоје Јовановић ~~Ден.~~ осталу двојицу комун. одборника не треба разрешавати пошто су они сами поднели оставке на ову дужност још пре 3-4 месеца које су им оставке и уважене.

Ову одборску одлуку као хитну одмах пускати начелству на одобрење и по одобрењу одмах је извршити.

Председ. Суда и одбора

Драг. Ерзаковић

Одборници: Петар Стојановић

Жона И. Благојевић

[illegible]

Фогокопија записника о одузимању манлата комунистичким одборницима 11. **08. 1921.**

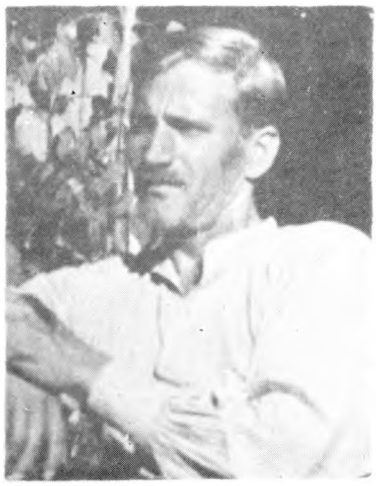

СТОЈАНОВИК МИХАЈЛО —
Мика Бошков, син Бошка СтојановиНа стрељан на Бањици 1943. године

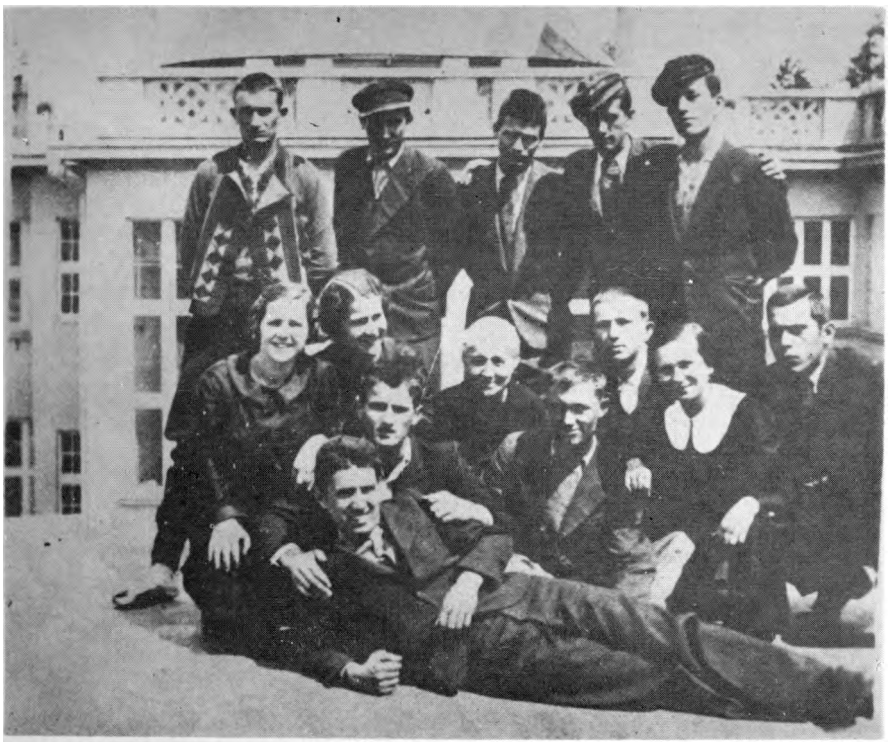

ГЈрвомајски излет групе напредних о.младинаца ћупријске Гимназије 1935. у Вр. Бањи (Живка Дамњановић, Радивоје Сибиновић, Љубиша Урошевић и др.)

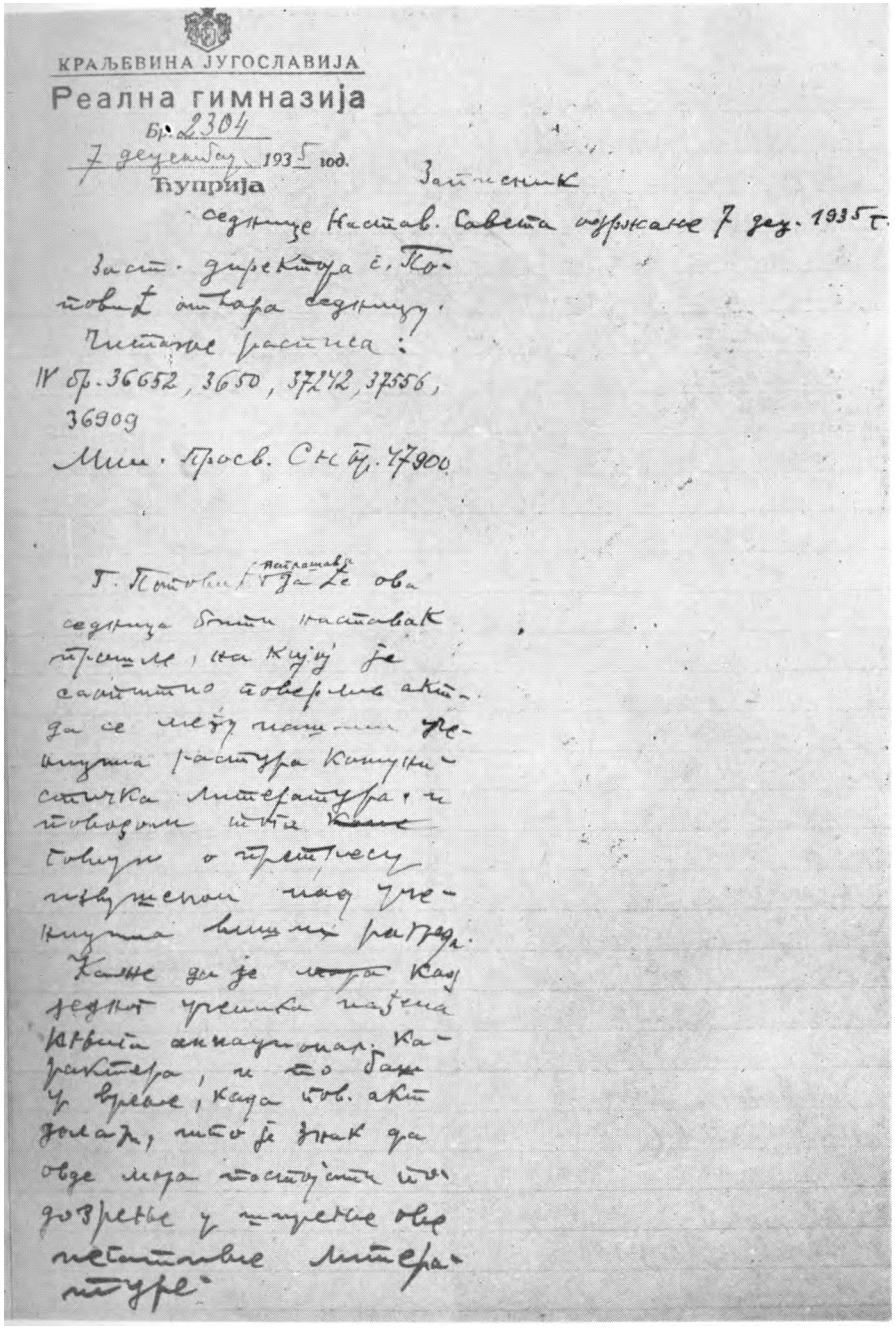

КРАЉЕВИНА ЈУГОСЛАВИЈА

Реална гимназија

Бр. 2304

7 децембар 1935 год.

Ћуприја

Записник

седнице Настав. Савета одржане 7 дец. 1935 г.

Заст. директора г. Поповић отвара седницу.

Читаће расписа:

IV бр. 36652, 3650, 37242, 37556, 36909

Мин. Просв. СН бр. 47900

Г. Поповић [наглашава] да је ова седница бити наставак прошле, на којој је саопштио поверљив акт да се међу нашим ученицима растура комунистичка литература, и поводом тога ~~[illegible]~~ говори о претресу извршеном над ученицима виших разреда.

Каже да је ~~мора~~ код једног ученика пађена књига антиационал. карактера, и то баш у време, када пов. акт долаж, што је знак да овде мора постојати подозрење у ширење ове негативне литературе.

Фотокопија **записника седнице наставничког савета Гимназије у Ћуприји о мерама иротив комунистичке активности**

деци испод 14 година забрани рад, а нарочито овакав зликовачки рад. Једна од првих дужности наших социјалистичких посланика биће да се донесе закон да деца испод 14 година не смеју да раде у фабрикама. То је и једна тачка нашег програма".[34]

Ово је свакако драстичан пример експлоатације, али положај и осталих шегрта у Куприји у то доба није био много бољи и то је нарочито дошло до изражаја приликом борби за спровођење одлука Закона о радњама, касније, 1911. године. Радничке новине нису остале на овоме, већ еу 1. 10. 1903. године донеле још један оштар чланак — допис из Иуприје о експлоатацији железничких радника, у коме се, између осталог, каже: „Ми, радници железничке ложионице, имамо шефа у лицу г. Милана Вукомановића, који раднике сматра за своје личне слуге и гони их да му заливају башту, доносе воду, ране свиње, козе, иду у варош са корпом итд. Ко од радника дође на мисао да му то није дужност и покуша да то не ради, шеф га одмах отпушта. Из тих разлога г. Вукомановић је и мене отпустио, а мени је казао да сам отпуштен „из разлога штедње". Решење ми није издао, а Дирекцију је известио да сам напустио посао. Из тих разлога је овај човек отпустио и мога предходника Димнтрија Стокића, који је оптерећен са деветоро деце". Чланак је написао Милан Мојић, бивши ложач.

И 1904. године „Радничке новине" су донеле неколико дописа из Иуприје, а нарочито је карактеристичан податак да Мих. Русовић скупља претплату за „Радничке новине". Дописник из Ћуприје имао је добар политички инстинкт и правилно је уочио све негативне појаве тадашњег режима и жигосао иоступке његових представника. Тако у броју од 26. јуна 1904. године појављује се чланак *„Ударила сила на Алила"*. „Пре неки дан је један официр, син Саве Грујића, напао железничког чиновника у Иуприји Симу Вучковића. Ако све ово буде истина што је Вучковић навео у својој тужби од 21. ов. месеца, онда је то прави ужас који је могао изазвати ужасну катастрофу сударом возова и повући са собом хиљаде жртава.[35]

Нупријски пролетаријат почиње да изграђује свој став и према религији. Предмет усмених пецкања и критика често су попови. И о њима има неколико чланака од којих су најзанимљивија два: *„Поповске сваће"*, у коме се исмевају поп „Зрика" и поп „Седларац", који су се потукли у самој цркви, на очиглед присутних грађана, око награде за „чинодејствовање".[3]" И чланак *„Један неваспитан поп"* у коме се напада поп Седларац што уцењује сељаке у Батинцу при вршењу верских обреда, а поред тога напада и социјалисте: „Он је напао нашег друга Б. Поповића, кож. радника у једној кафани у Ћуприји, грдећи га што је

[54] Радничке новине број 7, 9 и 23 из 1903. године.
" Радничке новине број 26 из 1904. године.
" Радничке новине број 39 из 1904. године.

социјалиста. Фалио се како је ои комита, како не трпи социјалисте и још ваздан којешта трабуњао. „Карактеристичан је и завршетак чланка, који даље објашњава став социјалиста према религији и поповима: „Ја ово достављам Радничким новинама, јер сматрам да су оне позване да овога попа опомену да не гули ову сиротињу, која и без његовог благослова може да живи".[37]

1905. година означава даљи пораст социјалистичких схватања и представља нови квалитет у тим схватањима, дубље и свестраније сагледавање проблема а и оштрије реаговање на поступке буржоазије. Ове године објављена су из Куприје још три чланка, али сва три тако оштра и карактеристична да их доносимо скоро у целости:

„Зеленаши" — из Куприје нам јављају: Овде ко има кукуруза продаје га за октобар по 24 динара (100 кгр. примедба аутора) уз јемство десеторице, а налази и по једног посредника, коме продају по 24, а он даље препродаје по 30 динара. Уз то, обавезе су такве да ће коштање кукуруза изаћи много, много веће кад се узме у обзир да дужници неће моћи обавезама одговорити на време. Облигације лете; све су канцеларије заузете само потврђивањем облигација и разноврсних обавеза. И што је најинтересантније, ови бездушни зеленаши доказују својим жртвама како они све то чине из патриотизма према земљи и болећивости и безграничне љубави према беди нароАНОЈ!

О људи, безочна света!"[38]

Тежак положај сељачких маса и даљи брзи развој пауперизације рељефно је отсликан у чланку: *„Последица гладн.* V околини Куприје маса сељака је пролетаризована. Немајући никаква посла у селу, они силазе у варош да би тамо нашли рада и хлеба. Али, како их је много, како их има више него што има рада, то је бестрага велики број без посла, па и без хлеба. Немајући начина да зараде кору хлеба, ови бедници краду угаљ, који се догони из Сењског рудника на станицу ћупријску, па га продају и набављају себи хлеб. До сада су покрали два вагона угља.

Кад су власници приметили како ови бедници ради коре чемерног хлеба краду угаљ, а овамо не примећују кад поштари, порезници и благајници смотавају десетине и стотине хиљада динара, почели су стављати оружане страже да чувају. Али стража не помаже где глад делује. Ван себе, у гладном беснилу, ови јадници јуришају и поред страже на угаљ да би хлебимали. До сада их је неколико рањено од стране шиљбока, можда ће који и погинути, али куршуми не утољавају глад, иако уништавају животе. Докле имаде живих гладних људи, они ће преко бајонета и преврелог олова јуришати на угаљ, јер га могу продати, а кад га продају — могу имати хлеб.

[37] **Радничке новине број 4 из 1905. године.**
" Радничке новине број 4 из 1905. године.

Хлеба, хлеба, господо, треба гладнпм људима, па неће ни погледати на угал.!”.[39]

Приликом доласка у своје родно меето Нуприју, млинарски радник Милан Нинић из Пожаревца, иначе секретар партијске организације у Пожаревцу, био је лишен слободе као непознат и „еумњив” и малтретиран у затвору неколико дана. Он је дошао приватним послом, но узгред се састао са напредним занатлијама и радницима и разговарао о могућности формирања партијске организације и то је, уствари, био главни разлог за његово хапшење. Поводом тог случаја „Радничке новине” су донеле врло оштар чланак, у коме су нарочито карактеристична следећа места: *„Чувари јавне безбедности буржоазије”*. За заштиту свога поретка и чување својих интереса буржоазија радничким грошевима плаћа тзв. чуваре јавне безбедности од министра полиције па до жандарма, којих има на хиљаде. Цео тај гломазни апарат требао би као бајаги да се брине о јавној безбедности грађана. Али је јавна безбедност класна безбедност и споља и изнутра. Ту безбедност збиља ужива буржоазија и они који бар споља на њу личе, а остављени су најгрознијој самовољи и тиранисању сви сиротнији друштвени слојеви, јер се на њима одмах примети да су „сумњива” изгледа. бкорели зликовци и препредени лопови гросисти у фином оделу и шапоклакама на глави слободно шетају по шеталишту и веселе се по хотелима. Њима се полицајци склањају с пута, а жандарми им салутирају. Они су сигурни, њима је безбедност потпуно зајемчена.

Међутим, какав убоги радник, кога је убила немаштина, сатрла експлоатација, оставила га гладног, гола и боса, одмах је „сумњива изгледа”. За њега нема ни пет ни шест, него одмах за раме, иа у затвор. Узалуд се човек брани и правда, узалуд доказује ко је, шга је, куд ће. У овом лудом свету мерило поштења и исправности је број дијамантских прстенова на руци, који су можда добијени отимањем и одсецањем туђе руке. Ми смо тако често саопштавали нападе органа јавне безбедности на раднике. Још једним примером хоћемо да утврднмо да су то органи за ништење радникове јавне безбедности”.[40]

Код горњег чланка пада у очи да је раднички покрет у Иуприји већ добио своју одређену класну обојеност, да су многе ствари већ рашчишћене. Знају се узроци зала, а и терминологија је већ марксистичка — „класна безбедност”, „сатрла експлоатација”.

Но и на другој страни, код буржоазије примећује се активност и напор да се истина замагли, ствари заташкају, народ одврати од социјалистичких утицаја. Она још увек сачињава знатан проценат варошког становништва и држи у рукама све економске позиције. Нупријска штедионица, која је окупила

[39] **Радничке новине од 22. 01. 1905. године.**
[40] **Радничке новине од 8. 09. 1905. године.**

најбогатије трговце (Миша Ристић, Милосав Радојковић, Бока Лазић и др.) једини је кредитни завод у Куприји и њени акционари, поред убирања великих прихода, воде главну реч у чаршији и држе привредне, па и политичке конце у својим рукама. Неки од њих су радикали, (Ристић, Мија Мартинац, адвокат), неки самосталци — (Радојковић, Глишић и други), али су јединствени у одбрани својих класних интереса. Дугогодишњи посланик из тог периода, од 1902. па све до 1912. године, Милосав Б. Радојковић, самостални радикал (Давидовићевац), имао је свој лист „Самосталац", који је излазио недељно. Уредник листа био је Милосав Петровић, адвокат.

И поред привредног мртвила, буржоазија настоји да формира низ организација, којима ће обухватити своје припаднике и ојачати свој утицај на масе. Тако су ћупријске жене, углавном жене трговаца, 1904. године основале Подружницу женског друштва у Ћуприји са основним циљем прихватања и стручног васпитања женске деце и уз Подружницу је већ идуће године основана такозвана Женска радничка школа, у којој су девојчице училе шивење, кројење, кување, домаћинство и, уопште узев, спремале се за домаћице".[41]

У циљу јачања утицаја на земљораднике којих је у Ћуприји тада још увек било много — преко половине укупног становништва, основана је 1905. године Земљорадничка задруга. Оснивач је био Мата Матић, касније књиговођа задруге. Ова Задруга временом се осамосталила и предузела извесне акције које нису биле по вољи ћупријској буржоацији.

1906. године основано је и соколско друштво „Душан Силни" у Ћуприји са основним задатком да ради на физичком јачању омладине, али са јасно подвученим и националнпм, великосрпским и буржоаско-освајачким циљевима.

ОСНИВАЊЕ СОЦИЈАЛДЕМОКРАТСКЕ СТРАНКЕ У ЋУПРИЈИ

Почетком јануара 1907. године основана је Нупријска трговачка омладина, која је имала и своја правила, фондове за узајамну помоћ па чак и своју књижницу, а све у циљу окупљања трговачке омладине и њеног васпитања у духу одбране буржоаских принципа.

Чиновници су исто тако уз режим, углавном се опредељују за једну од двеју водећих буржоаских странака — радикале или самосталце. Инж. Сима Катић био је чак и иосланик на листи самосталних радикала у периоду 1907—1910. године.

" Радничке новине од 18. 05. 1907. године, број 54, стр. 3.

Ето у таквим приликама и условима најзад се оснива у Ћуприји прва партијска ортанизација Социјалдемократске партије, маја 1906. године. О томе пишу „Радничке новине" у броју 67/2 од 3. јуна:

„ИЗ П А Р Т И Ј Е
СОЦИЈАЛИСТИЧКА ОРГАНИЗАЦИЈА У ЋУПРИЈИ

Пре кратког времена основана је партијска организација у Куприји у коју се уписало преко 20 чланова. У управу су изабрани ови другови: Борђе Милосављевић, кројачки радник, секретар Војислав Борђевић, инструменталски радник, благајник Бошко Стојановић, хлебарски радиик. Чланови Управе: Добривоје Јанковић, опанчар и радник Борђе Иштвановић. Надзорни одбор: председник Лазар Николајевић, кројачки радник, Чеда Лукић, рударски радник и Стеван Стевановић, кројачки радник. Позивају се другови из Куприје и околине да се организују у своју радничку партију".

Од свих чланова ове прве управе у тренутку писања (прво издање) хронике био је још жив Војислав Борђевић, који је живео у Београду, ул. Веле Нигринове 14. Од њега је добијена изјава и из ње цитирамо део који се односи на овај период:

„У октобру 1904. године дошао сам поново у Буприју код својих родитеља, пошто сам отпуштен из Војно-техничког завода као социјалиста. У ово време Куприја је била претежно земљорадничко место без икакве индустрије, са слабо развијеним занатством и трговином. Код таквог стања није се могло мислити на подизање радничких организација. У политичком погледу услова је било доста добрих, али су политичари, самосталци, радикали и напредњаци притисцима и разним смицалицама привезали за себе сиромашан народ, тако да је било тешко и врло ретко наћи људе који су могли да се одупру том притиску. Стога је било потребно да се од занатских радника, колико их је овде било, створе агитатори и протагонисти социјализма и социјалистичког покрета. Да би се постигло, требало је прибавити социјалистичку литературу и „Радничке новине", затим је требало са њима држати чешће саетанке, на којима би им се тумачила борба радничке класе и наш социјалистички програм. Када је најзад све то обављено и када смо успели да растуримо 20—30 бројева „Радничких новина", онда смо почели са оснивањем повереништва појединих синдикалних савеза (опанчарских, кројачких, обућарских, абаџијских). Ова повереншптва прихватала су оне раднике који су на пролазу свраћали у Куприју, радили по неколико дана и када у суботу приме паре, одлазили даље за послом пошто га у Куприји нису могли наћи за дуже време. То су били махом неорганизовани радници, па су их

ова повереништва прихватала, организовала и као организоване даље упућивала на посао.

Са оснивањем партијске организације почело се још 1905. године. Друг Љубомир Дицић, металски радник, тражио је од партијске управе у Београду потребан материјал за оснивање социјалистичке организације, као и социјалистичку литературу, али му се тај материјал није могао послати, пошто су се материјал и литература издавали само за готов новац. Онда сам ја покушао са „Радничким новинама" и добијао у почетку по 10 новина, а потом и по 20 бројева. Онда смо са другом Бошком Стојановићем покупили добровољни прилог и набавили неколико социјалистичких књига које су најамни радници читали.

Кад сам другу Бошку Стојановићу однео „Радничке новине", он се много обрадовао. Бошка сам знао као пекара, али га нисам знао као социјалисту. Међутим, Бошко је као пекарски радник радио у Београду, читао „Радничке новине" и био члан пекарског савеза. Од тада смо се стално састајали у његовој пекари и саветовали како да оснујемо организацију у Буприји. И најзад, када смо извршили оснивање повереништва синдикалних организација, приступили смо оснивању партијске организације, у којој сам ја био секретар, а друг Бошко благајник.

Збор за оснивање партијске организације одржан је негде у октобру 1905. године у кафани Свете Шошића. На збору је било око 30 радника. Они су се сви уписали за чланове партије. За председника је изабран Борђе Милосављевић, кројачки радник, за секретара Војислав Борђевић, инструменталски радник, за благајника Бошко Стојановић". (реча остале као у „Радничким новинама"). И даље:

„У то време дошао је у Буприју као судски приправник Војислав Стојановић и као млад социјалиста сарађивао је са нама, а како је био и музички образован, ми смо били створили један мушки хор који је он обучавао.

Крајем 1906. године напустио сам Буприју и отишао за Београд".

Мада је у почетку бројала само 30 чланова, партијска организација Српске социјалдемократске партије у Буприји развила је живу и свестрану активност. Она је одржавала честе састанке и будно пратила све важније догађаје у месту и одмах реаговала на њих не чекајући само упутства и расписе Главне партијске управе из Београда. Тиме је она већ одмах после свога оснивања била постављена на здраве ноге, пуна иницијативе и правовременог уочавања проблема. Поље њеног рада било је широко: одржавани су зборови и митинзи на којима су поред првака из места говорили и многи истакнути социјалисти из Београда, првомајске прославе биле су добро организоване и све масовније, организовано је неколико већих штрајкова, одржавана је тесна веза са синдикатима и спровођени части и успешни бојкоти непоштених послодаваца, постојао је и добро радио Суд

добрих људи, иступало се на општинским и посланичким изборима уз живу агитацију, слати су често чланци „Радничким новинама" у Београду, у којима су највише нападани експлоатација човека по човеку, насиља полиције и државне управе уопште. Организација је и бројно нарасла и водила добру кадровску политику увлачећи у руководство нове и млађе људе. Сем тога, радило се на идеолошко-теоретском уздизању ч.\анства и постојао је Фонд за партијску штампу. „Радничке новине" су се растурале у 100 примерака: чак ни балканскн ратови нису сасвим прекинули активност партијске организације и она је после краћих прекида опет настављала са интензивним радом. Кроз редове партијске организације и управе синдикалних подружница прошло је преко 120 чланова. Посебно треба истаћи орнјентацију партијске организације на обухватање индустријских радника, нарочито после подизања Фабрике шећера у Буприји.

Једна од првих акција новоосноване партијске организације била је опровођење у живот директиве Главног радничког савеза о бојкоту Шондиних производа. Уствари, ово је требало да спроведе синдикално веће, но како оно тада још није постојало у Ћуприји, то је учинила партијска организација. Од 16 ћупријских бакалина, њих 8 се одазвало апелу организације и потписало обавезу да неће примати Шондине производе, док су друга осморица одбила да то учине. Према тој осморици бакала спроведен је бојкот и позвани радници и занатлије да ни један код њих не пазарн док не потпишу обавезу.

Борба за опште право гласа, једна од тачака IV конгреса Српске социјалдемократске партије ирихваћена је и упорно вођена и у Куприји. 9. јула те, 1906. године, одржан је збор на коме је донета резолуција, која је чак објављена у „Радничким новинама" и чији су поједини делови врло карактеристични:

„а) Да је економски развитак својом нужношћу водио ову буржоаску државу пропасти, јер средства за производњу постају монопол малог броја капиталиста.

б) Да је економско ослобођење радничке класе дело самих класно свесних људи — радника.

в) Да је зарад могућности вођења економеке борбе и коначно ослобођење пролетеријата потребно извојевати политичке слободе, а на првом месту као најјаче борбено средство опште право гласа".

Сем чланова странке, ову петицију за опште право гласа потписало је у Иуприји још 40 радника, свега 64 потписника.

Идуће, тј. 1907. године у Ћуприји су одржани велики војни маневри, којима је присуствовао и тадашњи владар Краљ Петар I. Буржоазија је ово искористила у пропагандно-националистичке сврхе и почиње припремати терен за формирање четничког покрета, „Комита". Међутим, ни социјалисти не седе скрштених руку. Први пут у историји Ћуприје изведена је организова-

на, масовна Првомајска прослава, или како су је оида називали „мајска демонстрација". У њој је учествовало само 30 радника, али за почетак то је ипак нешто значило.

Апел Савеза рударских радника, у коме се моле „другови из Еуприје да се заузму за организовање рударских радника у Сењском Руднику" уједно представља и признање рада и значаја ове организације.[42]

Предлог Закона о радњама, који се повлачио неколико година пред скупштином, мобилисао је и наоштрио не само партијску организацију, већ и радништво Ћуприје уопште. Тако је на збору, који је у вези са тим предлогом одржан 8. јуна 1907. године, било жучних напада на овај законски предлог, а поред 30 чланова партије збору је присуствовало и 60 неорганизованих радника. Сем тога, на збору је говорио Бора Младеновић о раду VI конгреса Српске социјалдемократске партије коме је присуствовао као делегат из Ћуприје.[43]

У 1908. години партијска организација у Ћуприји развила је још живљу активност и одржала низ састанака, зборова и митинга.

1. јануара одржана је партијска скупштина и на њој су изабрани за председника Лазар Никодијевић, за секретара Димитрије Станковић, за благајника Душан Милутиновић. За ревизоре су изабрани Драгољуб Јончић и Владислав Мартиновић.[44]

Али већ 8. јуна исте године одржана је нова ванредна скупштина партијске организације због одласка неких другова као и због извесних неслагања у ранијој управи. У нову управу изабрани су: председник Бошко Стојановић, пекар, секретар Милан Вагнер, обућар, благајник Душан Милутиновић, обућарски радник. Надзорни одбор: Добривоје Јанковић, опанчарски радник, Боривоје Манојловић, столарски радник.[45]

Партијска организација није се устезала да критикује и официре и њихову обест. У врло оштром допису жигоше се нечовечан поступак поручника Јована Веселиновића, који је толико тукао војника да је овај ослепео.[46]

Ове године запажа се и тешње повезивање партијске организације са железничким радницима у Ћуприји и рударима. Тако је партијска организација поводом смрти Петра Терека, маневристе, који је погинуо несрећним случајем због слабе, готово никакве обезбеђености на радном месту послала допис из Ћуприје под насловом *„убијен",* у коме се нарочито наглашава да Терек оставља шесторо незбринуте деце.[47]

[42] Радничке новине број 68 од 9. 06. 1908. године, стр. 4.
[45] Радничке новине број 83 од 9. 07. 1908. године, стр. 3.
[44] Радничке новине број 15 од 19. 03. 1908. године, стр. 3.
Радничке новине број 73 од 21. 06. 1908. године, стр. 3.
Радничке новине број 81 од 10. 07. 1908. године, стр. 2.
Радничке новине број 132 од 1. 11. 1908. године, стр. 4.

Исто тако и поводом несрећног случаја, у коме су страдали мапхиновоћа Милорад Петровић и ложач Драгољуб Крстић, послат је допис. Занимљив је и случај сахране Терекове жене, која је умрла неколико месеци после њега. Наиме, поред осталих социјалиста из Иуприје, на погребу је требало да држи посмртни говор и истакнути социјалиста из Параћина Драги Степановић, али су га напали неки полицијски провокатори и омели. У чланку се каже: „Наш друг Драги Степановић са још два друга из Параћина отишао је у Буприју код тамошњих другова поради наших агитационих циљева".[48] Из свега овога може се извеети закључак да су везе између суседних партијских организација такође постојале и биле развијене. Уосталом, тога се сећају и учесници из овог периоАа."[9]

Иупријски социјалисти нису остали равнодушни према стању у рудницима и поводом напада на рудара Станисављевића, кога су тукли син и жена лекара Чеха, шаљу оштар протест „Радничким новинама".[50]

9. новембра 1908. године одржан је у Ћуприји велики социјалистички збор, који је био одлично посећен. На њему је поред осталих говорио и Драгиша Лапчевић. За време његовог говора убачени провокатори покушали су да разбију збор, али у томе нису успели. Овај покушај овако је приказан у чланку *„Неваљали насртаји!"* Кад је клеветник позван да уђе унутра, он се кукавички повукао у мрак. То је био један ћоравко, писар судски, нажалост школован човек, али као што се види, створење без моралних скрупула, и без икакве политичке културе. Са њим су у мраку стајали и на ове гадости га подстицали два попа и три адвоката, међу којима и Мија Мартинац, бивши фузионашки посланик".[51] итд.

Поред решавања практичних задатака партијска организација ради и на културном уздизању свога чланства. Тако је 1908. године обновљен рад Радничког културног друштва „Јединство" које је поред неколико самосталних приредби организовало и врло успелу „Вечеринку" уз суделовање уметничке групе „Пролетер" из Параћина на дан 30. новембра, у кафани Б. Попадића. Програм је био следећи:

„1) Радничка химна, пева квартет
2) Женско питање и соц. демократије Д. Степановић
3) Звижди ветре, декламује друг М. Пантнћ
4) Чика Панта. продукција, друг М. Пешић Струја
5) Песма раду, пева квартет
6) Наше дужности, говори друг . . . .
7) О хлебу, о хлебу, декламује друг Пантић

[48] Радничке новине број 152 од 18. 12. 1908. године, стр. 3.
*** Мемоарска грађа, сећања учесника Д. Јончића и Љубе Меркла.**
[50] Радничке новине број 134 од 6. 11. 1908. године, стр. 3.
[51] Радничке новине број 173 од 13. 11. 1908. године, стр. 3.

Улазница: 0,30 пара динарских од особе.
Почетак у 7,30 часова увече".[52]

За ову, 1908. годину везан је још један значајан догађај. Према причању живих учесника, те године свратио је у Иуприју Димитрије Туцовић, вођа српских социјалиста, на свом путу за Сењски Рудник и Зајечар. Збор, додуше, није одржан, пошто је Туцовић био само у пролазу, али је одржао краћи састанак са ћупријским социјалистима, интересујући се за рад организације.

Ова година донела је (због царинског рата са Аустроугарском) и дал>е повећање незапослености и погоршање и онако тешког стања радника и занатлија, чије су се последице осећале и у следећој 1909. години.

Крајем 1908. године, тј. 28. 12. одржана је редовна годишња скупштина партијске организације и у управу су ушли све нови, млађи људи.

1909. година је такође веома плодна. У њој се партијска организација више окреће синдикатима и настоји да кроз формирање нових подружница и њихов рад спроведе своју линију. Основано је повереништво кројачких радника, а за повереника је изабран Влајо Марковић. Даље је обновљен пододбор Савеза кожарско-прерађивачких радника. Председник пододбора био је Миливоје Радовановић. Колико се велика пажња посвећивала синдикалном раду, види се и из податка да је В. Попадић, иначе председник месне партијске организације, био у исто време и секретар овог пододбора. Најживљи рад развијала је подружница обућарских радника. Она је водила упорну и успешну борбу против послодаваца који нису поштовали радничка права. Тако „Радничке новине" 27. августа упозоравају: „Обућарски радници нека не иду ових дана у Нуприју ради тражења посла нити да се одазивају на апеле послодаваца, јер су они избацили организоване раднике, те су сада у борби". Ово упозорење поновљено је неколико пута. Радници су спровели бојкот против обућара Ивана Аћимовића. Занимљиво је да је у тој борби и поред мешања полиције и прогона радника, буржоазија изгубила битку. Наиме, Аћимовић је најзад потписао „Тарифу" и тек онда му је скинут бојкот. Полиција је са своје стране најпре донела решење да се Благоје Попадић, секретар подружнице и председник партијске организације, протера за Параћин,[53] а затим, кад је ово решење пало, осуђује га на затвор „због подстрекивања радгшка на бунт". Поред овога кажњени су и радници Миливоје Радовановић и Стојанче Минић. Ове казне нису заплашиле чланове Социјалдемократске партије у Куприји и они преко свога листа шаљу оштар протест: „Ми енергично протестујемо против овог насиља и захтевамо да се наши другови за-

'2 Мемоарска грађа сећање учесника Д. Јончића и А»убе Меркла.
55 Радничке новине број 17 од 7. 02. 1909. године, стр. 2.

штите од несавесног гоњења. На то имамо права. Тешко ономе ко нам права буде газио: у борби за своје ослобођење радници ће бити у стању и свакојаке неправде поднети. Али, уколико се теже пробијају кроз ланац непријатеља и уколико В1ппе напора поднесу за своје ослобођење радници ће бити у стању и свакојаке неправде поднети, утолико ће и тирани незгодније проћи. Господа се варају ако мисле радничку борбу зауставити и раднике заплашити казнама. Борбу условљава данашњи систем експлоатације, а радници у тој борби немају шта да изгубе до своје окове".

Ћуприја је те године имала још једну значајну посегу. Приликом свога путовања за Београд на конференцију балканских социјалиста свратио је Георги Димитров. Том приликом му је приређен срдачан дочек на станици и у кафани „Централ" највећој у вароши, мада је партијска организација имала своје седиште у кафани „Радничка касина". Није одржан збор, већ су гости остали само неколико сати и разговарали са социјалистама из Еуирије. Један очевидац овако описује Димитрова: „Леп, црномањаст младић са брчићима, са велшсом песничком машном и светлим шеширом".[54]

И ове године 1. мај је свечано прослављен, а учешће радника било је веће него ранијих година. Говор је држао Бошко Стојановић.

У ово време пада један врло занимљив догађај: први погреб без свештеника. Наиме, приликом сахране Миодрага Симоновића, испред ковчега није ишао поп, већ је била развијена црвена застава и певане су борбене, радничке песме — то је било његово завештање, последња жеља.[54а]

1909. године отворена је у Еуирији прва гимназија. Гимназија је била четвороразредна и приватна. Њено оснивање било је значајан културни догађај, али су њу посећивала само деца имућнијих родитеља, буржоазије, а наставници су били претежно професори у пензији, тако да раднички покрет, бар у првим годинама свога постојања од тога није имао много користи. Шта више, неки од професора отворено су се ставили на страну буржоазије и нападали раднички покрет.

Јуна 1909. гоине Нуприју су посетили браниоци Адама и Валеријана Прибићевића, адвокати Хинко Хинковић и Срћан Будисављевић (познати загребачки „Велеиздајнички процес"). О томе сам Будисављевић пише у „Борби" од 20. 9. 1959. године: „Кад се је у Еуприји сазнало за долазак Хинковића и Будисављевића у Јагодину, дошао је овима позив да дођу у Еуприју. А по доласку у Еуприју дошао је позив да дођу у Варварин и Параћин и још нека друга места. У Еуприји, Варварину и Пара-

[и] Мемоарска грађа сећање учесника Љ. Меркла и Др Јове Тодоровића.

[511] Мемоарска грађа сећање учесника Љ. Симоновића и Т. Тасића.

ћину, дошло је до истих манифестација какве су се одиграле у Јагодини".

Према сећању савременика и партијска организација, мада је дочек организовала буржоазија, била је на дочеку и заузела правилан став, јер се овде радило о борби наших народа за ослобођење од Аустроугарске.

У читавом овом раздобљу, тј. од 1903—1909. године било је свакако и избора и општинских и посланичких. Међугим, ћупријска организација Српске социјалдемократске партије није учествовала на изборима 1903, 1906, 1907, 1908. и 1910. године. Она није учествовала ни на скупштинским изборима који су одржани 1903, 1906. и 1908. године. Српска социјалдемократска партија учествовала је у изборним борбама само тамо где је раднички покрет био организован и већ кроз раније вођене акције потврђивао да је довољно јак. О целисходности истицања кандидатских листа у појединим местима одлучивала је Главна партијска управа Српске социјалдемократске иартије.

И у 1910. години партијска организација тежиште рада ставила је на синдикат и организовање зборова и митинга. Борба обућарских радника наставила се, а њима су се прикључили и кројачки радници. Извршен је бојкот кројачких радњи Зарића и Свете Ракића, који се такође завршио победом радника. Основан је и синдикални пододбор Савеза дрводељских радника а за председника је изабран Милорад Јаковљевић. Најбоље је радила подружница синдиката кожарско-прерађивачких радника која је редовне годишње скупштине држала чак и по два пута годишње. Обновљен је и пододбор опанчарских радника.[55]

Борба за опште право гласа била је такође један од главних задатака партијске организације у овој години. 23. марта Бошко Стојановић и Драгослав Илић шаљу поздрав социјалисгичком збору у Београду: „Дижемо свој глас против срамног цензуса буржоаског друштва. Живело опште право гласа!".[56]

На првомајској прослави Бошко Стојановић је такође говорио о овом питању: *„Мајсгса демонстрација у унутрашњости.* Буприја. Овогодишња мајска демонстрација је изведена врло добро иако је било извесних који су свом снагом из личне мржње утицали да је омету или да јој умање значај. На демонстрацији је учествовало 40 радника, ишло се кроз варош уз певање револуционарних песама. Држана су три говора: Драгослав Илић о значају мајске прославе, Бошко Стојановић о општем праву гласа и Војислав Манојловић о хришћанском религиозном ускрсу и револуционарном празнику Првом мају".[57]

6. маја одржан је у Ћуприји збор са кога су учесници послали телеграм Главној партијској управи: „Другови, енергично

[55] Подаци о раду синдиката узети из Радничких новиа.
*** Радничке новине број 38 од 23. 03. 1910. године, стр. 3.**
[57] Прославе Првог маја у Србији.

протествујте против преоптерећења радничких надница и противу неправилног осигурања радничког, с вама је 50 организованих радника ћупријских. За управу — секретар Војислав Манојловић, Бора Младеновић, Бошко Стојановић, Стојан Митић и Евгеније Богдановић, Драгослав Илић, Светозар Миловановић".[58] Број чланова већ је нарастао на 50 и у управи има доста младих људи, па чак и једна жена.

РАД РАДНИЧКИХ ОРГАНИЗАЦИЈА ПРЕД БАЛКАНСКИ РАТ

1910. године одржан је партијски конгрее. Делегат ћупријских социјалиста био је Воја Манојловић. Конгрес су у име партијске организације поздравили телеграмом Бошко Стојановић и Драгослав Илић.[59]

Исте године одржани су и посланички избори. Кандидат социјалдемократске странке био је Бошко Стојановић који је добио 182 гласа у Ћуприји и око стотину у селима.[60]. Међутим, ови избори су поништени на интервенцију самосталаца.

Партијска организација одржала је годишњу скупштину 1. јула и на њој изабрала ову управу: председник Јован Ранковић, секретар Војислав Манојловић, благајник Бошко Стојановић, чланови: Никола Милојковић и Драгослав Илић, контролори Боривоје Манојловић и Аранђел Маринковић.[61]

Поред решавања конкретних и практичних задатака, партијска организација у Куприји у овој години поклања више пажње и теоретском уздизању чланства и у ту сврху основан је 24. јуна Фонд за штампу. На састанку коме је од Главне партијске управе присуствовао Лука Павићевић, били су присутни и представници подоАбора у Пуприји. За повереиика Фонда изабран је Бошко Стојановић. Нажалост у току два светска рата скоро сва штампа и друга архива партијске организације уништени су. Сачувано је само неколико докумената и једна слика првомајске прославе у породици пок. Бошка Стојановића.

Према неким изјавама[62] у Ћуприји је те године основан Суд добрих људи, нека врста арбитраже за сукобе радника и послодаваца, али докумената о његовом раду има тек од 1912. године. Исто тако је партијска организација по доласку Богомира Јовановића, типографског радника у тадашњој штампарији

[53] Радничке новнне број 54 од 8. 05. 1910. годнне, стр. 1.
" Радничке новине број 78 од 1. 07. 1910. године, стр. 4.
" Мемоарска грађа, сећања Љ. Меркла и Б. Јовановића.
[61] Радничке новин број 78 од 1. 07. 1910. године, стр. 3.
" Мемоарска грађа, сећан>е Богомира Јовановића, Београд Поп Лукина 4.

Боке Јовановића повремено штампала по неки летак и проглас јер није имала средстава ни снага за издавање листа.

У поређењу са ранијим, а и каснијим годинама, ова, 1911. година свакако представља кулминацију. У овој години остварена је најужа сарадња са синдикатима и осиовано Месно синдикално веће, одржан највећи број иредавања, зборова и митинга, низ демонстрација против непоштовања Закона о радњама и обраћена пажња на подизање фабрике шећера и пролегаријат у њој. Једном речи, то је година афирмације напредног радничког покрета, а и његов даљи квалитетан пораст у Буприји. Већ 9. јануара одржана је скупштина партијске организације и занимљив је њен дневни ред: I. Извештај партијске управе о свом раду, 2. Извештај благајне, 3. Извештај контролне комисије, 4. Вира^Бе нове управе, 5. 0 Штампи, 6. Питања и предлози. На скупштини су изабрани у нову управу: председник Јован Ранковић, кројач, секретар Драгослав Илић, обућар, благајник Настас Миловановић, пекар. Чланови: Јосиф Настић, обућар и Боривоје Манојловић, обућар, Добросав Брзаковић, опанчар и Никола Алексић, обућар.[63]

На ванредној скупштини одржаној 20. марта изабрана је нова управа: председник Никола Милојковић, секретар Милорад Јанковић итд.[64]

Партијска организација је о своме трогодишњем раду поднела Гл. партијској управи овај статистички извештај:

Зборова	*Предавања*
Број посетилаца	**Број посетилаца**
7 700	**3 60**
Конференција	*Забава*
Број посетилаца	**Број посетилаца**
40 400	**1 160**

Рад синдикалних организација и даље је остао у центру пажње партијске организације. У новоизабраном пододбору Савеза кожарско-прерађивачких радника у Буприји више од половине били су чланови Социјалдемократске партије, а други су били њени симпатизери. У фебруару 1911. године образован је пододбор — абаџијских радника, који ће у току свога даљег рада бити и један од најактивнијих. У управу су ушли: председник Љубомир Јовановић, секретар Јован Маринковић и благајник Стаменко Стефановић. Опанчари су такође изабрали нову управу на челу са Николом Милојковићем, који је ускоро постао

“ Радничке новине број 3 из 1911. године.
[64] Радничке новине број 7 из 1911. године.

и председник Месне партијске организације. На VI синдикалном конгресу делегат из Еуприје био је М. Г1ешић-„Струја", електричарски радник, који је у својој дискусији говорио о положају радника и развоју синдикалних организација у Ћуприји.[65] И најзад, 26. марта 1909. године у Буприји је формирано синдикално веће: „Синдикално веће у Ћуприји конституисало се овако: председник Драгомир Николић, благајник Никола Милојковић, секретар Василије Маринковић. Веће се обраћа свима централама да своје пододборе помогну и упуте сва упутства за рад. И да се чешће дописују са истима и преко већа дају иста обавештења".[66]

Приликом свог путовања по Србији у Нуприју је дошао члан Главне партијске управе Лука Павићевић. Партијска организација организовала је, 4. фебруара велики збор у „Новој кафани", коме је присуствовало 350—400 посетилаца. „Највећи број слушалаца био је раднички и ситносопственички, занатлијски или сеоски елеменат. Даље, елеменат који је већ наш или ће сутра бити наш. Говорио је Лука Павићевић о финансијској политици буржоаске владе у Србији и био пажљиво саслушан''.[67]

Првомајска прослава 1911. године окупила је 60 манифестаната, који су обуставили рад и с песмом и борбеним паролама прошли кроз варош. Одржана су и два говора о општем праву глаеа и о милитаризму. Учесници су направили излет до Чамбуре, где је приређен заједнички ручак. Са ове прославе радници су послали телеграм београдском пролетеријату, који гласи: Смрт капиталистичком друштву — Живела међународна солидарност пролетеријата![68] Са ове прославе сачуван је и снимак.

Социјалисти, иако још увек не тако бројни, постају значајан чинилац у политичком животу и почињу протезати свој утицај и на сиромашније сељаке. Нупријски лист „Самосталац„ стога доноси чланак *„Сељаци, даље од социјализма!"* а на то му „Радничке новине" одговарају 9. јуна: *„Како страх говори".* У Ћуприји излази нека крпица која носи име „Самосталац" а та крпица је ономад донела на уводном месту чланак „Сељаци, даље од социјализма". Самосталце је ухватио страх што их сељаци напуштају и прилазе социјалистима. Што их изневерава чак и Ресава, њихова Вандеја, па су ударили у гнусне лажи и дебеле псовке. Као бесомучни запенушали пае ћенгијају по сељацима говорећи да их ми хоћемо да упропастимо и да их хоће да спасу Миле Радојковић и Мита Исаковић, и како смо ми послали из Немачке да их изварамо.

Цео је чланак написан тако лудо и толико је у њему лажи написано као да је у пијанству срочен, те би се уреднику могло

" Радничке новине број 76 из 1911. године.
" Радничке новине број 106 из 1911. године.
[67] Радничке новине број 51 од 16. 03. 1911. године, стр. 2.
[68] Прославе Првог маја у Србији.

рећи: „Рашта пијеш, рашта се опијаш, те у пићу грдно прогова-
раш? . [69]

У Ћуприји је већ неколико година био комитеки центар, у коме се вршила војна обука и политичка припрема комита пре њиховог слања у Македонију. Међу њима је било свакојаких — од екстремних националиста до обичних пробисвета, пијандура и нерадника. Временом су постали и права напаст за становништво те су „Радничке новине" 1. јула донеле о њима следећи чланак:

„Дахије у ћуприји" — Овде се налази једна руља мангупарије, „комита". Та руља која апсолутно ништа не ради, а вуче од државе дневнице, преко целог дана лоче ракију. Кад се налоче, онда објављује вароши своју обест: Дере се као бесна зверад, пуца усред главне улице, псује што може бити вулгарније да се цела паланка узнемири. Ово чини нарочито ноћу када радници једва чекају да одморе своје заморено тело. И полиција која чува безбедност, гледа ове дахије мирним очима. А држава? Држава их, шта више, награђује".

Неизвршавање и често грубо гажење Закона о радњама и раније је изазивало оправдан револт и протест социјалдемократа у Еуприји. Међутим, 1911. године је сва испуњена борбом иротив буржоаске самовол>е и настојањима да се извојује поштовање радничких права. Најпре је 7. јула објављен оштар и духовит, сатиричан допис из Ћуприје *„Ћупријски пауци"*. Иако заштитник раднички, Закон о радњама ступи и пред мреже ћупријске ћифтарије да објави „Пауци, пуштајте своје жртве, већ је сувише"
— они се не осврћу па и даље сисају крв нашег подмлатка од
5 часова изјутра до 12 часова ноћу, докле га сасвим не исцеде. Као најверниији портрети ових животињица јесу Радован Радосављевић и Живојин Матић, трговци. Питамо Господина министра правде: хоће ли и даље допустити да ови пауци сисају крв наших радника?.[70] Само неколико дана касније, 16. јула, у једном допису из Ћуприје каже се између осталог: „Иш, не праши чифтарију! Закон о радњама, уствари прво заштитно радничко законодавство, требало је да ступи на снагу 1. јула, али је буржоазија погазила екупштинску одлуку. Борба за примену овог закона настављена је и касније. Осмог августа изашао је још један чланак о непоштовању Закона о радњама у Ћуприји: *„Закон о радњама у Еуприји.* — Осетивши лабавост изменом Закона о радњама трговци отварају радње кад им се свиди у 4 ујутру до 9 увече. Чифтарија се пркосно смеје и вели: „Пропао је закон, сада је наша победа!". Полиција јој одобрава: „Сасвим тако, сасвим тако!". Борба је достигла врхунац 4. септембра. Тога дана одржане су велике демонстрације о чему су

[6]“ Радничке новине број 122 од 9. 06. 1911. године, стр. 3.
[70] Радничке новине број 146 од 7. 07. 1911. године, стр. 2.

„Радничке новине" писале: *Демонстрација у Ћуприји.* У Ћуприји 4. септембра осећала се још изјутра у 7 часова већа живост но обично. Нарочито међу фабричким радницима који хитају у раднички стан. Око 9 часова стиже из Јагодине наш вредни друг Видосав Трепчанин са другаридом Мицом, одређен за референта, који ће говорити против гажења Закона о радњама.

У стану се беху окупили око 60 радника. Кад смо стигли на зборно место, на пијацу, већ је било око 200 радника.

Чим је друг Бошко отворио збор и нагласио значај демонстрације, захорило се: „Доле влада која Закон гази! Живела радничка свест!". Потом је друг Трепчанин излагао тачку по тачку Закона о рањама. Говорник је често био прекидан узвицима: „Тако је! Доле с рушиоцима Закона! Живела социјална демократија!". Затим је друг Мића Радовановић говорио о мосту којим је саобраћај укочен, услед чега су поскупеле животне намирнице. Овај говорник је и буржоазију заинтересовао па је потрчала да га чује.

После збора демонстрација је окренула натраг главном улицом ка стану свом иако је начелник позвао друга Бошка и саопштио му да демонстрацију забрањује: „Само можете збор". Па ипак је демонстрација изведена.

У стану је друг Видосав Трепчанин говорио о потреби организовања радника и успеха је било, основан је пододбор грађевштских радника".[71]

1911. година значајна је за Еуприју и због тога што тада почиње изградња фабрике шећера. Домаћи капиталисти нерадо су гледали на ово, јер је у Ћуприји преовладавао зеленашки капитал, који је сасвим умртвио привреду. Сем тога, иако се она звала „Српско-чешка А.Д.", ипак је у њој доминирао страни капитал. Већ у току самог зидања фабрике испољиле су се израбљивачке тенденције инвеститора, јер су јевтину радну снагу црпли углавном из околних села. У тсме их је, по упутствима и наређењима одозго, помагао државни полицијски апарат грубим мерама присиле. Ово је довело и до првог штрајка у њеној историји већ у самом току зидања. 0 томе пише познати социјалистички борац из Јагодине Видосав Трепчанин:

„Штрајк у ћуприји... — Скоро све општинске и полицијске власти у моравском округу живо су радиле да што више радника изашљу у Еуприју, на нову грађевину, која се за нову Фабрику шећера спрема, обећавајући им дневнице од 2,5 динара.

Преко 300 сеоских паупера (које револуционарне синдикалисте према своме гледишту, не би примили у своје редове као борце за остварење крајњег циља социјализма) похитали су да својим патничким знојем залију тврде фабричке темеље као што ће и убудуће њен производ својом крвљу натапати. Ови

[71] **Радничке новине број 210 од 20. 09. 1911. године, стр. 2. и 13.**

људи, мада нису свесни своје социјалистичке борбе, мада светлост социјалиетичка још није обасјавала њихове душе, јуче су једнодушно и колективно отказали рад стога што им нису исплаћивали обећане наднице и што су их њихови наетојници грубо злостављали.

Полицијска власт, тај страсни и безобзирни чувар капиталистичког профита, и овде је ставила своје прљаве услуте фабричкој управи и ћупријске апсане испунила гладним и оболелим штрајкашима, а својим жандармима запосела грађевинско предузеће да спрече нови протест многих сеоских маса, које на томе предузећу крваву корицу хлеба буду потражиле.

Ово инстинктивно схватање солиАарности наших будућих сеоских друшва, овај неуспели штрајк од 300 људи, најбоље сведочи да је социјалистичка акција на селу нужна и оправдана и да се ни један успех, ни једна победа у економској борби пролетаријата без ње не може замислити.

С тога се буржоазија и упиње да преко својих људи докаже да је за пролетаријат политичка борба штетна и убитачна и препоручује радницима да се искључиво својој економској борби посвете.

Али нека имају на уму да ће им та буржоазија вазда ставити на супрот војску и полицију своју, да оружаном руком крстари испред чврстих бедема послодавачких картела, чувајући предано њене класне интересе".[72]

Буржоазија је однела привремену победу. Фабрика је завршена, доведени су стручни радници — Чеси и почела је производња. Међутим, капиталистичка експлоатација није се ограничила само на раднике већ се протегла и на произвођаче. Стога је те исте 1911. године, 16. октобра, одржан у Параћину протестни збор одгајивача шећерне репе, на коме су, поред осталог, изнета и врло тачна запажања и чињенице, које верно показују овај нови облик (у Пуприји и околини) капиталистичке експлоатације; „Овај протест је потпуно оправдан због тога што Фабрика шећера, кад даје засејавање репице, обећава једну цену, а кад репицу прими, онда даје другу, мању. Осим тога Фабрика шећера преко својих агената — агронома врши и просте пљачке произвођача на тај начин што им лажном мером закида по 20 кила на сваких 100. Али и то није све. „Економи", баш као оно турске порежџије кад излазе да наплаћују „десетак", врше најразличитије уцене код произвођача, постављајући најгадније жеље па да „на прво место њихову репицу приме". Фабрика шећера је данас држава у држави. Она сме да ради све шго хоће и да врши ординарно пљачкања становништва у Србији, како нас који смо принуђени куповати њен скуп шећер, тако и радника који у фабрици раде" итд.

[n] **Радничке новине број 137 од 8. 08. 1911. године, стр. 3.**

Фабрика шећера одмах по своме оснивању створила је картел шећера са чукаричком фабриком шећера — пошто у то време оне су биле једине у Србији и еаевим је правилан назив „шећерна хајдучија".[73]

Партијска организација у Буприји схватила је могућности које јој се пружају оснивањем Фабрике шећера, односно настојала да у своје редове обухвати и индустријски пролетаријат. У томе је имала подршку и помоћ од стране окружне партијске управе која је формирана у Јагодини. Извесне успехе је и постигла у обухватању радника Фабрике шећера но ипак незнатне. Разлога за неуспех било је више. Пре свега, Фабрика шећера је имала врло мали број сталних радника. То су били махом Чеси, мајстори и други стручњаци, који су били добро плаћени и повлашћени на рачун домаће радне снаге. Поред тога, било је нешто и буржоазираиих радника, које је завербовала фабричка управа за мале паре и ти подмитљивци и нерадници, тзв. настојници, слепо су јој служили. Гро радне снаге био је сезонски. То су били махом паупери или пак градска сиротиња којима је ма и повремено запослење значило много и који су се плашили отпуштања. Тако је Фабрика шећера, иако индустријски резервоар пролетаријата и социјалистичког покрета, ипак остајала некако по страни.

ДЕЛАТНОСТ РАДНИЧКИХ ОРГАНИЗАЦИЈА ОД БАЛКАНСКИХ РАТОВА ДО ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

И 1912. године партијска организација је у Буприји тежиште свога рада ставила је на обухватање пролетаријата Фабрике шећера и жигосање ексилоатације радника.

Годишња скупштина месне партијске оргапизације одржана је 8. јануара 1912. године. На њој је, после подношења извештаја управе организације о раду и дискусије изабрана нова управа у следећем саставу: председник Настас Миловановић, иекар, секретар Илија Томовић, абацијски радник, чланови: Димитрије Станковић, обућар, Јосиф Настић, обућар. Контрола: Мића Радовановић, обућарски радник, Никола Глигоријевић, молерско-фарбарски радник. За делегата на ванредном партијском конгресу изабран је Мића Радовановић, обућарски радник.

9. фебруара одржана је у Јагодини окружна конференција Социјалдемократске партије, на којој су били присутни и делегати из Буприје на челу са Бошком Стојановићем. Од стране Главне партијске управе присуствовао је Драгиша Лапчевић, који је био главни референт. Решавало се о иступању на предстојећим посланичким изборима. „Затим су иодељени реони

[73] **Радиичке новине број 129 од 17. 06. 1911. године, стр. 3.**

округа где ће која организација да врши пропаганду. Нупријска организација добила је око половину општина у параћинском и деепотовачком ерезу".[74] Избори еу одржани 1. априла 1912. године и на њима су социјалиети имали своју засебну листу, а занатлије такође своју. Због овог подвајања у Ћуприји је на овим изборима Српска социјалдемократска партија добила само 9 гласова, мада је иначе у округу чак 3.336 гласало за социјалисте. Притом треба имати у виду да је цензус био веома оштар (право глаеа имају грађани изнад 21. године етарости као и они који плаћају држави најмање 15 динара непосредне порезе). На овим изборима социјалисти еу добили укупно 3.800 гласова у градовима, док су у округзима тј. у селима добили 20.851 гласова и 2 посланичка места (Драгиша Лапчевић и Триша Кецлеровић).

Првомајска прослава изведена је обуставом рада у свим радионицама, изузев у неколико опанчарских радњи. Прослава је почела у локалу организације, затим „је поворка радника у евечаном оделу са црвеном значком, заставом и певачком дружином прошла кроз варош. На пијаци је хор отпевао радничку химну, а затим су говорили: о значају Првог маја Драгутин Јанаћковић, о општем праву гласа Бошко Стојановић и о милитаризму Богомир Јовановић. На збору је било 280 учесника, а на демонстрацијама 85. После тога је игранка целог дана у Ади".[75]

Синдикални рад у овој години био је знатно слабији. Једино је активно радио подоодбор абацијских радника, чак су секретар и благајник партијске организације били абацијски радници.

Партијска организација будним оком пратила је рад Фабрике шећера и није пропуштала ни један драстичан пример експлоатације и небриге о људима, а да о томе не обавести свој лист „Радничке новине". Овде у броју од 16. јануара поново пишу о картелисању и поскупљењу шећера, а 25. априла о експлоатацији радника: *„Опет жртва експлоатације.* — У ћупријској Фабрици шећера пре неколико дана пао је са скеле високе неколико метара радник Илија Петровић из Мијатовца, и тако се страшно угрувао да се сумња да ће остати у животу. Фабричка управа страшно пљачка радника при исплати. Сваком „партијашу" узима по 2—4 динара зато што им даје посао. Ако се успротиве, бивају отпуштени. То је раднике натерало да се организују, до сада се већ 20 њих уписало, а ускоро ће и остали. Ту у организацији и лежи спас радника. „Најживљу агитацију међу радницима Фабрике шећера вршили су Видосав Трепчанин и Милосав Миљковић из Јагодине, а из Ћуприје Бошко Стојановић и Војислав Манојловић. Већ у следећем броју „Радничких новина" појављује се још један чланак о екслпоатацији радника

" Оригинал документа, записник Окр. пар. управе у Истор. архиву Светозарево.

[75] Подаци из Радничких новина број 95 из 1911. године.

у Фабрици шећера: раде од 6 ујутру до 6 увече, а немају додатак за болесничку помоћ. Тако је страдао Спасоје Николић, радник из Иванковца и други.

У чланку *„Насиље"* од 5. јула Видосав Трепчанин пише између осталог: „Управа Фабрике шећера у Куприји у знак поданичке лојалности према краљу, нагнала је 500 својих радника на једновремено гладовање, тј. забранила им да могу своју мучну надницу од 2 динара зарадити како би се тога дана тешког гладовања ослободили. Предугим радним временом и глађу изморени, без стопарца у свом сиромашном џепу, протеривани су од кафеџија из кафане у кафану, почели су се најзад прикупљати у већим групама по ћупријским улицама, лагано се крећући својим уморним ногама као да су им нечије туђе у кукове усађене. Свечани краљевски дан ћупријска аристократија радосно је дочекала. Намирисане даме, увијене меканом свилом, гордо су корачале поред својих кавалјера, на чијим се грудима златни ордени блистаху и оне сретајући групе прљавих и одрпаних радника гласно протестоваху. А затим: „И тек што су своја уморна тела крај дебелих врба поред Мораве спустили, улетео је као кобац међу њих жандармеријски коњички поднаредник број 1307 и почео их гонити и тући. У овом крвавом насртају испребијани су другови Никола Тодоровић, Драгутин Миленковић, Светозар Милосављевић и др. Затим их је Трепчанин позвао у стан партијски и покушао да одржи збор, али га је полиција омела".[76] И поред извесног лирског тона и можда претеривања ово је, свакако, био неми протест, нека врста принудног штрајка и спонтане, тихе демонстрације.

Поред још неколико чланака о Фабрици шећера, занимљива сличица, приказ буржоаских између: *„Красни чувари"* — У Фабрици шећера у Буприји имају два чувара који су све друго, само не то. Ево примера: 11. пр. мес. они су напали прво једног електричара мајстора када је ноћу вршио инспекцију без осветљења. Они су га напали изненада баш као разбојници са револвером у рукама. Тог истог вечера они су физички напали и једну девојку, кћер главног мајстора кад је вечеру носила. Жалбе код управника и директора нису помогле.[77]

Какав је ово режим, фабрика или разбојничка пећина?".[77]

Нов облик рада партијске организације састојао се и у решавању сукоба између радника и послодаваца преко Суда добрих људи. Овај суд формиран је дефинитивно почетком 1912. године и почео да ради: *„Из праксе суда добрих људи.* — Суд добрих људи у Буприји конституисао се и почео већ радити. Али одмах на првом рочишту Општински суд преко свога председника и деловође почео се мешати у спорове Суда добрих људи. Када је управник Фабрике шећера противно чл. 49. Закона

[76] Радничке новине број 135 од 5. 07. 1912. године.
[77] Радничке новине број 206 од 3. 09. 1912. године.

о радњама без отказа истерао око 20 радника, онда су се другоси жалили Суду добрих људи. Одмах, још до суђења, управник Фабрике шећера са председниксм општине и деловођом почели су вршити притисак на судије, како они тобож нису надлежни за решавање овог спора и чак да могу одговарати пред судом за овакав свој поступак

Па ипак, Суд добрих људи осудио је директора Фабрике шећера Фрању Зајца, а друго се није могло ни очекивати од Суда који еу сачињавали убеђени, проверени социјалисти као Бошко Стојановић, Војислав Манојловић и Богомир Јовановић.[79]

Балкански ратови 1912—1913. године прекинули су, али само за кратко време, активност партијске организације. У овом рату учествовало је око 300 ђупричана. Став партијске организације према рату 1912. године био је пасиван, тј. нити су се изјашњавали за рат, нити су нападали.

И поред балканских ратова 1912—1913. године, тих година партијска организација у Пуприји је успешно радила. Додуше, нова управа изабрана је тек 20. августа 1913. године, али раније није могла због рата. Из овог разлога није одржана ни мајска прослава. Крајем године, тј. 15. новембра, „Радничке новине" донеле су дужи чланак, уствари извештај партијске организације, што је врло значајно не само по подацима које пружа већ и по оцени коју даје о политичкој ситуацији уопште и зато га наводимо у целости:

„ПОКРЕТ У ЂУПРИЈИ

(Извештај партијске организације)

Раднички покрет у овом месту нагло напредује. Кроз кратко време ћемо се моћи похвалити лепим бројем организованих партијских и синдикалних чланова.

Са штампом доста добро стојимо захваљујући нашем вредном другу чика Бошку. Радничке новине троше се у 60 примерака. Слободно се може рећи да стоје на првом месту испред свих листова, али се на овоме не сме стати. „Радничке новине" морају бити најраспрострањенији лисг и наткрилити буржоаеку штампу укупно.

Овдашња Фабрика шећера наставила је пре извесног времена рад. Сместа је нагрнула маса радника, регрутованих понајвише из паупера и ситних сопственика, из редова људи несигурног економског положаја, којима приходи са њиховог ситног имања нису у стању да подмире животне потребе ни у најнужнијим границама, а нарочито сада V овом привредном мртвилу, које је настало после крволочних ратова „за ослобођење"

" Радничке новине број 175 од 28. 07. 1912. године.
Мемоарска грађа, изјаво Бого.мира Јовановића.

„наше браће" у старој Србији, Македонији, Тракији, Албанији, тј. за проширење области капиталистичке експлоатације и стварање многих места за положаје господе официре, попова, судија итд. ради чега су радници просипали крв и животе своје давали. А сада као награду за то добијају капиталистичка класа их је преместила из једренских мрачних земуница у фабричке осветљене, али грозне просторије, из једног зла у друго, са једне кланице на другу. Али социјалистичка реч већ чини да се те масе прену и пробуде из сна и рашчисте једном за свагда са својим ситнобуржоаским заблудама и дођу онде где им је место.

Нарочиту активност показују у раду наши другови који су учествовали у ратовима, а којима су још у свежој успомени сва дивљаштва и покори вршени над њима од обесне солдатеске, којњма још бриде образи и боле кости од мамузања, батинања, гажења и шамарања, чњме су их као хероје даровали њихови официри.

„Ономад је, у недељу 10. ов. м. одржан збор који је био врло добро посећен, на коме је друг Видосав Трепчанин врло лепо говорио о потреби организације. Али се овесрдно мора захвалити другу Марку Лазићу из Зајечара, који је с пута овде свратио и одржао један тако дирљив говор да је слушаоцима изазвао сузе у очима".[80]

Настављајући рад на привлачењу радника класној борби, њиховом окупљању и организовању, објашњавању циљева класне борбе и суштине капиталистичке експлоатације, партијска организација у Буприји објашњава радницима позадину и мотиве буржоаских освајачких ратова и напада их. То налазимо не само у предњем извештају него и у неколико других чланака из Куприје. *(„Ситнице:* Војници чекају три дана на станици да их транспортују, без хране, и огорчени вичу: Доле Пашић и Драшковић! Живео социјализам!"). V другом чланку критикују се официри који од резервиста праве слуге и терају их да чувају свиње. Експлоатација радне снаге приказана је у чланку *„Жртве рада"* и наводе се имена погинулих радника на послу у Фабрици шећера (Чедомир Радосављевић из Свилајнца и Чех Линхард, а тешко повређен Милун Весић из Јовца).

Суд добрих људи и даље формално постоји, изриче пресуде и настоји да заштити радничке интересе, али буржоазија не поштује те одлуке. „Општинске власти у Куприји свесрдно санкционшпу послодавачку пљачку коју врши неисплаћивањем и закидањем радничких надница. Судови добрих људи имају више решених спорова у корист радника, али извршне власти неће да нагнају безобзирне послодавце на извршење тих одлука".[81] Или: „У Ћуприји Суд добрих људи служи тамошњој ћифтарији за поспрдице и јавне скандале. Што се тиче одупирања безобзир-

[50] Радничке новине број 200, стр. 4.
[81] Радничке новине број 243 од 15. 11. 1913. године, стр. 3.

не ћифтарије, још ее може којекако и разумети, мада се не може и оправдати, али што у томе коло води председник општине тамошње (Лазић, прим. аутора) са још једним жалосним адвокатом (Мија Мартинац, прим. аутора), то је прави гадлук, обичних свињарија. Пре годину дана пресудио је Суд добрих људи да Милија Ристић, трг. исплати дугујућу зараду двојици радника у суми од 25 динара. Првих месеци је општинска власт помогла осуђеном да избегне казну изговором о мораторијуму. Када су се радници жалили Министру правде, онда је наређено Општини да приступи извршењу пресуде. „Међутим, Општински одбор пресуду ипак није извршио". Даље се у истом чланку каже: „Ето, тако је Србија ираведна земља! Један од оне двојице радника већ годину дана како проводи у рату водећи страшне и крваве битке за рачун ових ћифтинских гадова. Он је пошао у рат са 0,30 п. дин., а оставио је код куће жену и четворо мале деце од 1 до 6 година старости. Ето како је Србија раднику отац-Оина".[82]

Синдикални покрет и даље стагнира, једино су абаџије нешто активније. Они су, уосталом, били једина синдикална организација која је наставила рад по завршетку балканских ратова. Преовлађивање зеленашког капитала утицало је и на слабљење занатлија и синдикалног покрета у целини.

Године 1914. почела је жива политичка активност месне организације Социјалдемократске партије у Ћуприји. Већ 19. јануара те године партијска организација иетакла је своју самосталну листу за општинске изборе у Ћуприји добила 37 гласова и једног одборника.

Листа је била следећа:

За председника: Добросав Брзаковић, опанчар

За кметове: Милан Здравковић, тежак и Живојин Пауновић, тежак.

За одборнике:

Бошко Стојановић
Јован Рашковић
Борислав Б. Манојловић
Милорад Миленковић
Настас Миловановић
Никола Крстић
Живојин Б. Борђевић
Лазар Николајевић
Стеван Савић
Милија Ерић
Милосав Андрејић
Лазар Марковић
Веља Марковић
Живота Бурић
Радивоје Јовановић
Ранко Глишић
Милорад Андрејић
Никола Јовановић
Владимир Борзош
Миливоје Јовановић
Радивој Јанковић
Јосиф Настић
Бора М. Дицић

" Радничке новине број 260 од 13. 07. 1913. године, стр. 3.

На окружној партијској конференцији у Јагодини 19. априла решавано је питање кандидата за социјалдемократску листу као и поделе агитационих реона организацијама. Из записника (у Историјском архиву Светозарево) види се да су овој конференцији из Куприје присуетвовали Бошко Стојановић и Бора Манојловић. Извршена је и подела реона и ћупријска организација добила је 13 општина у којима је одредила чуваре и заменике, а кандидат за Куприју био је Бошко Стојановић.

Изборне кампање су вођене увелико, али је избијање светског рата довело до накнадног ванредног сазивања већ распуштене народне скупштине, која је наставила рад у ранијем саставу. Кандидатска листа Српске социјалдемократске партије за округ моравски за скупштинске изборе расписане за 1. август 1914. године била је: Драшша Лапчевић, Душан Поповић, Милутин Аранђеловић, Димитрије Манојловић, Живко Младеновић, Бошко Стојановић, Коста Петровић; квалификовани: др Андра Живковић и Живота Милојковић.

Партијска организација изабрала је нову управу 3. априла у овом саставу: председник Драгутин Симовић, секретар Војислав Манојловић, благајник Бошко Стојановић. Контркзлори Богомир Јовановић, Драгутин Јанаћковић.[83]

Ове године опет је настављена традиција првомајских прослава. „Са заставом и музиком на челу ишло се свим главнијим улицама са певањем револуционарних песама и протестним узвицима. У току похода одржана су два збора, на којима се слегла маса сеоског и грађанског света. На збору је говорио друг Војислав Манојловић. Остатак дана, цело поподне, проведен је у државној Ади крај Мораве са весељем и игранком до одређеног времена. Из вароши је такође дошло по подне доста света обојега пола и придружило се весељу. Међу њима је и наш друг чика Бошко врло ревносно растурао Мајски спис и Радничке новине".[84]

Синдикални покрет и поред многих напора није ојачао што је било условљено беспослицом, па је чак и пододбор абаџијских радника, раније најактивнији, престао са радом, јер су се многи његови чланови одселили из Куприје: „Савез абаџијских радника из Београда скреће пажњу да не иду у Куприју да траже посао, јер влада беспослица".[85]

Сви несрећни случајеви на раду, а било их је шест, и то све у Фабрици шећера, регистровани су.

Суд добрих људи, који је требало да буде изабран још 1913. године, ни ове године није поново формиран захваљујући смицалицама и грубом гажењу законских одредби од општинских власги. У својој безочности Општински суд је ишао тако

[83] Радничке новине број 80 од 3. 04. 1914. године, стр. 2.
[и] Радничке новине број 95 од 24. 04. 1914. године, стр. 2.
" Радничке новине број 95 од 24. 04. 1914. годиие, стр. 2.

далеко да је известио Министра привреде да у Ћуприји није могао извршити избор Суда добрих људи за професије занатлијску и помоћног трговинског особља" јер људи овога занимања нема заведених у гласачком спису".[86] На овоме би и остало да се радници нису опет жалили. Предмет је дошао и до Првостепеног суда у Пуприји. Уз захтев поднети су и бирачки спискови да би се доказало да има занатлија и радника — гласача. Међутим, Првостепени суд је и ову жалбу одбио, мотивишући то тиме што сви бирачи нису унети у пореeки распоред, иако је за избор Суда добрих људи било довољно опште право гласа. Ипак се читав овај спор, као и низ неизвршених казни из ранијих година, повлачио пред разним инстанцама све до почетка првог светског рата. Суд добрих људи, бар онакав како су га замишљали, није био у стању да се афирмише као значајнији фактор у споровима насталим између радника и послодаваца, у првом реду због тога што и они који су га прихватили као нужно зло, тј. владајући режим и буржоазија уопште, у пракси су негирали све његове одлуке, јер су уз себе нмали власт, војску, полицију, судове и државни апарат.

ЋУПРИЈИ У ТОКУ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

У лето 1914. године избио је први светски рат нападом Аустроугарске на Србију. Већина војних обвезника из Пуприје мобилисана је и учествовала у њему. Остали су само старији људи и нешто трговаца, који су се некако извукли од војне обавезе. У свему је било, не рачунајући нешто мало старијих људи и младића који су добровољно отишли са српском војском, око 700 обвезника. Од тога броја пошнула је скоро трећина, тј. 262 лица. То је релативно висок број жртава које је Пуприја поднела у овом рату.

Партијска организација Социјалдемократске партије у Пуприји престала је са радом, пошто је огромна већина њених чланова отишла у рат. Остали су само Бошко Стојановић и Лазар Николајевић, који су били старији.

Посебно треба истаћи допринос и жртве ћупријских социјалиста у овом рату. Њих и није било много, свега 33 члана партије у тренутку избијања рата, а отишло их је тридесет. Од тога броја погинуло је седамнаест, дакле више од половине! Пошнули су ови социјалисти из Пуприје: Брзаковић Добросав, Дицић Бора, Нирић Живота, Илић Драгослав, Јовановић Миливоје, Здравковић Милун, Јанковић Добривоје, Јовановић Радивоје, Костић Светозар, Манојловић Борисав, Манојловић Војислав, Миленковић Милорад, Настић Борђе, Пауновић Живојин,

" Радничке новине број 21 од 24. 01. 1914. године, стр. 2.

Пешић Милан-Струја, Стојановић Милоеав и Урошевић Ангоније. Међу погинулима су се налазили и Аутогодишњи чланови партије и њеног месног руководства, доследни и упорни социјалисти, као браћа Манојловић-„Јорганџијски", од којих је Војислав био секретар у шест партијских управа, а Бора учествовао као делегат на два партијска конгреса, Добросав Брзаковић, кандидат за председника општине и делегат на партијском конгресу, Милан Пешић-Струја, делегат на синдикалном конгресу, Драгослав Илић, председник партијске организације и одличан говорник. Иако је Српска социјалдемократска странка као једина радничка партија поред бољшевичке, глаеала у скупштини против рата, ипак су њени чланови били у првим редовима бораца за одбрану земље од германско-бугарских агресора дајући светао нример млађим генерацијама. Јуначка смрт ћупријских социјалиста збрисала је многе лажи и клевете, да су социјалисти туђински плаћеници, још више их приближила народу, повећала популарност Социјалдемократске странке Србије о којој је и друг Тито на V конгресу КПЈ дао позитивну оцену.

После слома Србије и повлачења српске војске преко Албаније 1915. године, у Иуприју су ушли Бугари и Аустријанци, док је Немаца било нешто мало, већином у рудницима. После краћег времена Аустријанци су напустили Куприју као окупациона власт. У Србији до десне обале Вел. Мораве остали су Бугари. Њихов однос према становништву био је врло суров. Поред привредних мера, исцриљивања и пљачке становништва, они су настојали и да донационализују српски живаљ (Бугар-Морава, њихов вековни сан), гонили децу у бугарску школу, хапсили и пребијали не само људе него и жене, децу, старце, масовно депортовали у Бугарску „у ингернацију", па су чак и стрељали и вешали. Сачувани су и оригинални снимци њихових зверстава у Иуприји. Додуше, ретким појединцима, махом трговцима који су се изјаснили за Бугаре и сарађивали са њима, није било рђаво, па су се чак и обогатили. Наравно, то је био само мањи број, док је буржоазија, у просеку узев, осиромашила у току овог рата.

Но свакако је најтежи губитак и за историју и за културу ових крајева који су били под бугарском окупацијом, варварско и маеовно спаљивање свега што је написано на српском језику. Право је чудо како је понешто и сачувано. Тиме се може и објаснити што нема општинске архиве за период 1900—1917. године као и предратне партијске и синдикалне штампе која је пре првог светског рата растурана у Иуприји у приличном броју (60 примерака „Радничких новина" и 5 примерака партијског теоретског часописа „Борба").

Па ипак, иако партијска организација није радила, било је лепих примера радиичке солидарности и међусобног помагања у тим тешким данима. Ту свакако спада у првом реду бо-

равак Душана Поповића и Филипа Филиповића у Куприји[87]. Наиме, после уласка аустроугарских и немачких трупа у Београд у јесен 1915. године, када је настала гзв. „бежанија", у Нуприју су дошли Душан Поповић и Филип Филиповић. Они су становали код Бошка Стојановића. Колико су ту провели, није могло бити тачно утврђено. Према некима били су само десетак дана, а према другим и читава два месеца.

1916. године дошао је у Нуприју први секретар партијске организације у Ћуприји Војислав Борђевић, који у својој изјави износи један карактеристичан детаљ из тога периода: „У априлу 1916. године, после окупације Србије, дошао сам поново у Нуприју код својих рођака и том приликом посетио сам свога друта Бошка Стојановића у његовој пекарској радњи. Наш друг Бошко ме је одмах одвео у једну импровизовану кафаницу поред Мораве, која је носила назив „Христо Ботев", а коју је држао наш друг Драгољуб Николић, машиниста, који је радио у млину Радована Петровића, а који (млин, примедба аутора) у то време није радио. Ту смо затекли бугарског учитеља друга Илијева, који је био мобилисан и као војник нашао се са службом у Ћуприји и др. Семашка, лекара руске болнице Црвеног крста, који је био одређен да болницу преда Аустријанцима, па је у болници и даље задржан као лекар, као и друга Павла Стојковића, обућарског радника. Пошто смо се упознали са Семашком и Илијевом, ми смо се скоро сваког дана састајали. Друг Семашко нам је једног дана изнео стање у Русији, да се она налази пред револуцијом и да он као револуционар жели да иде у Русију и да се стави партији на располагање, али се од Аустријанаца не може да извуче. Том приликом закључили смо да то покушамо преко друга Георги Димитрова, који је тада био социјалистички народни посланик. Ту је дужност на себе примио Илијев који се добро знао са Димитровом. После неколико дана друг Илијев је добио пристанак друга Димитрова и наложио му да што пре доведе др Семашка у Софију. Друг Илијев је од своје команде добио објаву и за себе и за још једно лице и тако је др Семашка одвео у Софију и предао га другу Димитрову, чији га је илегалац пребацио у Русију. Семашко је стигао у Русију и учествовао у Октобарској револуцији. По завршетку револуције био је први комесар за народно здравље у Лењиновој влади, а касније је заузимао високе положаје у совјетској медицинској науци. Умро је 1954. године".[87]

Дошла је и 1918. година. Српска војска, добро наоружана и помогнута савезницима, у незадрживом налету надирала је на север. Вести су биле ретке и оскудне. Није онда било радија,

[87] Изјава Војислава Борђевића, стр. 5 и 6.
" Чланак у „Борби" од јануара 1967. године.

али су Нупричани, по ужурбаним припремама Бугара за повлачење, видели да је близу крај рата и ослобођење.

И најзад, 7. новембра 1918. године у подне — тачно годину дана по избијању велике октобарске револуције — у Нуприју су ушле претходнице српске војске, коњичке јединице. И то само један дан после повлачења бугарских трупа, које су се спасавале вратоломним бежањем. Одушевљење грађана Ћуприје било је огромно. У тој општој радости и слављу некако се и заборавило на тешке године окупације, па и на издајство ретких појединаца. Нико није одговарао за сарадњу са окупатором, ниико није хапшен и осуђиван. Било је, додуше, покушаја ратника да се обрачунају са експлоататорима и издајницима, али ређих и појединачних. Демобилизација није била још извршена, све их је обавезивала војна дисциплина и очекивало се да ће ослобођење и нова власт свакоме дати по заслузи. Можда је било и „солунаштва", али бар у Куприји — много више пропалих илузија и горких разочарења.

ФЛОРА СЕНД — ЉУПКИ ПОДНАРЕДНИК У ЋУПРИЈИ

Труцкајући се поред ађутанта, јахала је према граду у коме је народ приредио војсци величанствен дочек. Дуж обе стране главне улице народ је закрчио пролаз: људи и жене су махали и клицали. Војска је сачекана са тестијама ракије и црног вина. Чаше су се точиле у пролазу. Флора је успела да се насмеши, цело време мислила је о пуковнику Мирићу и Јанаћку који се нису налазили међу њима да заједнички деле радости победе. И даље:

„Осмехујући се, доктор Константин јој стави топломер у уста и измери пулс. Објаснио јој је да се привремена болница налази у Куприји. Наредио је Милоју да оде по коња и да је отпрати до Куприје. Осећајући се веома лоше, она се попе на коња и крену са Милојем у правцу мале вароши која се зове Куприја.

Кад угледа болницу, Флора се снужди. То је била оииска зграда коју су очигледно аустријске трупе напустиле.

Кад јој Милоје помаже да оиђе с коња, њој се учини да је сада почетак, сличан оном пре 4 године у Крагујевцу. Стотине војника у дроњавим униформама, болесни, мртви или на умору лежали су у дугим редовима на хладном поду. Воњ је био неподношљив.

Спотичући се преко болесника, она најзад стиже до грчког лекара, ситног човечуљка, који је очигледно изгубио моћ расуђивања. Доктор беспомоћно махну руком и објасни да су га

војне власти гурнуле у ову болницу и наредиле да започне рад са 12 болничара и шаком лекова. Да ли они очекују чуда, питао је Флору. Уосталом, он је само доктор, додао је.

Флора се врати некако на излаз очију пуних суза. Тамо је девојку чекао намргођен, тужнн Милоје. Болница је била грозна. То је Милоје одмах оценио, отишао у комшилук и пронашао јој стан. Кућа је припадала двема удатим женама, чије је мужеве непријатељ интернирао. Живеле су са бабом.

Жене су с великим симпатијама примиле Флору и помогле јој да се попне уз степенице. Свукле су јој укаљану униформу, дале јој да обуче једну велику мушку кошуљу, а затим су је положиле у један од удобних брачних кревета са чистим чаршавом.

Три дана и три ноћи Флора је спавала и дремала. Четвртог дана коњоводац Милоје пронађе неког Француза, ветеринара, и замоли га да помогне Флори. Човек прегледа Флору, а затим јој донесе неку велику боцу пуну црне, горке медицине и рече да „лечи све болести". За чудо је, изгледа, Флори помогао и седмог дана Милоје је већ седео поред ње посматрајући како једе чорбу". И даље: „Флора удари печат и пошто исцифра потпис, предаде документ болничару са инструкцијама да узме кола и да их натовари пилићима, јајима, воћем, сиром, хлебом и млеком. Ако сељаци одбију да пруже помоћ", рекла му је, „припрети да ћеш идући пут доћи с војском".

После неколико часова кола су се вратила натоварена храном. Све незгоде су престале. Пошто су сазнали да је храна намењена болници и болесним војницима, сељаци су се широкогрудо одазвали. После три недеље војна инспекција је посетила болницу у Пуприји. Инспектори су изјавили да ни једна болница у Србији није снабневена оваквом храном као ћупријска. Нису имали никаквих замерки.

Међутим, Флора није била потпуно задовољна. Нису имали неке од најелементарнијих лекова, а често су у две постеље морали лежати по тројица болесника.

Имала је незгода с француским војницима. Уствари, то су биле колонијалне трупе, једна гомила распојасаних кавгација, која није ни осетила шта је то дисциплина. Већ другог дана по Флорином доласку у болницу, старији болничар је обавестио да су француски војници упали у магацин где узимају одела да би их у граду продавали и купили вино.

Флора их је позвала и посаветовала да то више не чине, те су они престали да буду проблем ове болнице".[89]

То се уосталом види и из *„Рапоргне књиге општине ћупријске* за 1918. и 1919. годину *па докле траје"*.

[89] Чланак у „Борби" од јануара 1967. године.

„26. XI 1918. године. За прошлих (24) сата било је нереда у кафани Тодора Стефановића од француских војника. Кости Стојковићу украдено 5 ћурана. Пери Кафеџији украден један јорган, у кафани Милана Стојанчићевића разбијен један прозор.

Дежур. члан суда
J. Миленковић"

„27. XI 1918. за прошли (24) сата било је нереда у кафани Лазе Маринковића, овд. Нереда је било од француских војника. Лаза је испалио неколико метака из револвера.

Дежур. члан сула
J. Миленковић"

„29. XI 1918. године за прошли (24) сата нереда је било у кафани „Македонија" од француских војника.

Дежур. члан суда
J. Миленковић"

„4. XII 1919. за прошли (24) сата нереда је било у кафани Јована Крстића овд. Нереда је било од француских војника и једна Циганка рањена око 8,5 увече.

Дежур. члан суда
J. Миленковић"

„10. XII 1918. за прошли (24) часа, јуче око 2 сата, неки француски војници пуцали из пушке један у другог. У току пуцњаве рањен је један француски војник, другог нереда није било.

Дежур. члан суда
Д. Васић"

Само месец дана после ослобођења извршен је у Еуприји попис становништва, стоке и запрежних возила.[90] По њему је број становника нешто порастао — на 5.400. То долази отуда што се велики број избеглица у моменту пописа још увек налазио у Куприји.

ЕКОНОМСКЕ ПРИЛИКЕ У ПРВИМ ДЛНИМА ПО ОСЛОБОБЕЊУ

По завршетку рата економски положај широких народних маса знатно се погоршао. На власти је и дал>е била буржоазија, но сад је у Ћуприји настало извесно раслојавање: многи ситни

*** Оригинал у архиви СО Ћуприја.**

трговци су осиромашили, а само мањи број оних који су остали у окупираној Куприји и сарађивали са Бугарима, обогатио се. Стога је никла крилатица „Неком рат, неком брат". И заиста, поједини трговии и банкари (Радован Радосавл>евић, Миша Ристић, Еупријска штедионица) давали су веће позајмице чак и Фабрици шећера.

Тешко економско стање и опште незаловол.ство приморали су буржоазију да предузме и неке административне мере (максимирања цене хлебу и другим намирницама, реквизиција станова, суђење ратним богаташима) због којих је та иста буржоазија после другог светског рата критиковала социјалистичке привредне мере неопходне у том периоду.

Међутим, треба одмах нагласити да су све ове мере ггука формалност, да су станове добијали чиновници одани режиму, а радници и дал>е становали у уџерицама, да одлуке о опорезивању ратних богаташа нису извршене — једном речи, то је био само маневар буржоазије да умири гладне и незадовољне масе, тим пре што су се одјеци октобарске револуције осећали и у нашој земљи. Социјалног осигурања такорећи није ни било. Инвалиди и остали јунаци из рата живели су од бедне помоћи која није достизала ни стотину динара, неки су помрли, неки су просили, други опет бедио животарили и били више гладни него сити. Таква је судбина била и познатог хероја из првог светског рата Милета Илића-Јаникића, носиоца двеју Карађорђевих звезда, коме је тек наше социјалистичко друштво обезбедило престојан живот и спокојну старост. Највеће зло било је незапосленост. У самој Куприји било је одмах после рата неколико стотина незапослених и незбринутих лица. Занати су такође били у изумирању. Сељаци су орали дрвеним ралицама, у целој Куприји било је свега 37 крава и волова (по већ споменутом попису). Једино су се снашле банке, које су користиле ово стање да обнове свој зеленашки посао.

ОБНАВЉАЊЕ РАДА ПАРТИЈСКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ

У тим и таквим условима услед пораста општег незадовољства, већ 25. децембра 1918. године одржана је скупштина месне организације Социјалдемократске странке у Куприји. На њој је обновљена месна организација и изабрана управа у коју су ушли:

Председник: Бошко Стојановић, пекар.
Секретар: Душан Манојловић, студент.
Благајник: Богомир Јовановић, типограф.

Чланови управе: Јован Јовановић, општински писар, Мијајло Станојловић, жел. радник, Драгомир Ерић, студент и Светислав Митровић, браварски радник.

Како су у управу месне организације изабрани и неки који нису најамни радници, а раније нису били чланови Партије, а како је за њихов пријем била надлежна Главна управа ССДП, то ова није одобрила њихов пријем у управу. Заједно са обавештењем о обнављању месне партијске организације у Ћуприји, „Радничке новине" су о овом бележиле: „Према наређењу партијског статута сви они који нису најамни радници, а желе да као нови данас постану чланови наше партије, морају се пријавити преко месне организације и њихов пријем мора бити одобрен од Главне партијске управе. Данас, када постоји опасност да многи политички штребери и несолидни гипови уђу у наш покрет због великог напретка његовог, преко је нужно да се пријем нових чланова који нису најамни радници врши искључиво онако како наређује партијски статут. Стога ГП управа није ни одобрила избор нових чланова у управу месне организације у Куприји. Пријаве таквих чланова нека партијске организације са својим мишљењем шаљу главној управи док пријем не дође, нека их не бирају на дужности функционера".

Због тога је 23. марта 1919. године одржана нова, ванредна скупштина партијске организације и у управу су ушли само најамни радници изузев Бошка Стојановића, који је био приватни пекар, али стари, опробани револуционар и ветеран радничког покрета у Ћуприји и то:

Председник: Бошко Стојановић, пекар.

Секретар: Александар Павловић, браварски радник.

Благајник: Богомир Јовановић, типографски радник.

Чланови партије: Михајло Станојевић и Љуба Николић, опанчарски радници.

Контрола: Света Митровић, браварски радник и Драгољуб Миловановић, машиниста[91].

Већ 7. фебруара основан је у Ћуприји подобор Савеза металских радника и у његову управу су ушли: Драгољуб Миловановић, Љубомир Николић и Александар Павловић, који су касније били и у управи партијске организације.[92]

16. марта 1919. године одржан је у кафани „Лаф" у Ћуприји велики политички збор, на коме је поред осталих говорио и Сима Марковић. На збору је било око 600 присутних грађана. Главне теме биле су критика тешког економског стања у земљи као и критика постављеног, а неизабраног народног представништва. Донета је била и резолуција у којој су тражени скори избори, као и то да радничке организације учествују у контроли набавке и расподеле животних намирница и текстила из помоћи страних мисија.

[91] Радничке новине број 3 и 91 од 3(16). 01. 1919. године и 15. 04. 1919. године.

[92] Радничке новине број 155/3 од 22. 07. 1919. године.

Месна организација ССДП у Еуприји, бројно нарасла пријемом нових чланова и квалитетно ојачана обухваћањем већег броја најамних и железничких радника, заузела је правилан став по питању уједињења социјалистичких партија и преко свога делегата Бошка Стојановића, на Оснивачком конгресу априла 1919. године у Београду, приступила је новооснованој Социјалистичкој радничкој партији Југославије (комуниста). Тиме се завршава период постојања и рада Социјалдемократске странке у Иуприји и почиње раздобље делатности КПЈ. Читава управа и чланство остали су исти, а то је било омогућено и тиме што је још пре Оснивачког конгреса ћупријска партијска организација извршила упутство Главне управе и рашчистила са колебљивцима и каријеристичким елементима, оријентишући се на модерни пролетаријат.

КОМУНАЛНА ИЗГРАДЊА, ПРОСВЕТА, ЗДРАВЉЕ, КУЛТУРНИ И ЗАБАВНИ ЖИВОТ

Еуприја је и даље била седиште округа, чак јој је од 1890. године био припојен и бивши округ јагодински. Све установе (Окружно начелство, Окружни суд, Инжињеријско-понтоњерски батаљон) постојале су и радиле у овом периоду. Отворена је поново нижа приватна гимназија, која је радила нередовно због ратова. Исто тако 1911. године отворена је и Артиљеријска подофицирска школа. Те године почела је са радом Фабрика шећера, а сграђен је и парни млин, који је запошљавао мањи број радника. Једино су се биле нешто развиле и повећале ложионица и железничка станица. Па ипак, изграђено је врло мало нових, већих зграда. Постојале су само две зграде на спрат: кафана „Велика Србија" и Штедионица. Изградња ових нових кућа „на два боја" (приватних, док су постојале и две државне, Гимназија и Окружно начелство) изазвала је живо интересовање и праву малу сензацију. Варош тако није битније изменила свој спољашњи изглед. Чак је и мост био исти, дрвени.

Просветне и здравствене прилике биле су углавном исте као и раније. Болница је имала само 20 лежаја и о њеном изгледу и стању већ је било речи у одељку „Љупки поднаредник". У једној школској згради радиле су основна школа и гимназија. Од просветних радника вредан спомена је стари учитељ Владислав Кнежевић, који, додуше, није био социјалиста, али пун хуманости и самопрегора, племенит и добар човек, сав предан своме позиву, прави народни учитељ. Он је био и први заступник и пропагатор издања Српске књижевне задруге.

У Еуприји су радила и три лекара опште праксе, али је проценат болесних и даље био велики, нарочито од туберкулозе.

Хигијенске прилике биле су незадовољавајуће, нечистоћа је царовала. И већина установа била је влажна услед честих поплава. Нарочито је забележена катастрофална поплава 1911. годиие, када је Куприју поплавила и Раваница (водостај на Морави био је висок, па се сва вода из набујале Раванице сручила на варош).

Друштвени живот био је такође врло скучен и оријентисан претежно на кафане, са ретким забавама у зимоким месецима и повременим гостовањем неког путујућег позоришта или артиста. Постојао је само Коњички клуб и Иевачко друштво (црквено) „Морава".

Нешто више активности било је око Соколског друштва, нарочито после изградње Фабрике шећера, јер су Чеси били носиоци соколског покрета и спортске делатности уопшге. Они су, сем тога, имали и развијенији друштвени и забавни живот, али су били прилично затворени у свој круг. Имали су чак и своју школу „Јан Масарик", луткарско позориште за децу и своју соколану, па су донели и прву фудбалску лопту у Нуприју 1915. године и зато се први клуб звао „Славија".

ОСНИВАЊЕ И ДЕЛАТНОСТ МЕСНЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ КПЈ

Као што је већ речено раније, месна организадија КПЈ у Пуирији уетвари и није иосебно формирана, већ је одмах иосле Оснивачког конгреса у Београду наставила са радом, чак и са истом управом бивше месне организације Српске социјалдемократске странке. Додуше, њена структура се знатно изменила и обухваћен је приличан број индустријских радника.

Већ 1. маја 1919. године организација је извела и првомајску прославу, усиелију од свих ранијих:

„И код нас је целога дана страшно иадала киша, те нам другови из околних села нису могли доћи. Но ипак, прослава је изведена у сваком погледу одлично. Изјутра рано искупили смо се пред станом организације. У 8 и 30 отворен је збор на коме су говорили наши другови референти о значају 1. маја и о унутрашњој и спољашњој ситуацији. После одржаног збора извршили смо поход кроз улице и тако смо извели манифестацију. Увече је приређена забава, која је била одлично иосећена. На збору и на маиифестацији учествовало је 20 деце, 43 жеиа и 280 људи. Ни по броју, ии по одушевљењу које је овога дана владало, никада раније мајска прослава није боље изведена".[и]

Партијска организација иарочито је била активна у обнављању синдикалних подружница.

„ИЗ РАДА ОРГАНИЗАЦИЈЕ"

„Ии у овом местанцету наши другови не спавају. Мртвило је страшно. Фабрика шећера још није прорадила. Но, ипак наши другови раде на подизању покрета и то живо и енергично. Обновили су 3 синдикална пододбора са 136 чланова и то: металци 63, фабрички радници 30 и железничари 43. Партијска органи-

[83] Радничке новине број 183/3 од 3. 08. 1919. године.

зација има 90 члаиова. Одржана су 4 збора са просечно 400 посетилаца и 9 конференција. „Радничке новине" растурају се у 120 примерака".[94]

Покрет је био нарочито јак међу металским радницима и у Ложионици међу железничарима, док је у Фабрици шећера био слабији. Фабрика шећера била је још увек привилегована, те је успевала да потребну радну снагу за иривремене радове црпе чак и из редова војних обвезника, који су демобилисани на њено тражење. Но ако је неко и поред тога напустио посао због ниских надница (на пример Станојло Перић, стар 25 година, обвезник XIV пука), фабричка управа га је пријављивала војним властима које су га силом враћале на рад у фабрику. Надница је износила 10 круна, а само килограм проjиног брашна продавао се по 3—4 круне... Експлоатације нису била поштеђена ни деца од 10—12 година, која су за 5—6 круна окопавала репу. Последице рата и капиталистичке експлоатације осећале су се на сваком кораку, беда и незапоеленост су расле из дана у дан, нарочито у Буприји, која је и раније имала неразвијену привреду.

Све ово доводило је до честих зборова, демонстрација и штрајкова, као што је било 20. јула:

„Ћуприја, 20. јула: Купријски пролетаријат генералном обуставом рада и огромном посетом збора манифестовао је своју интернационалну дужност (поводом припрема Антанте за угушивање социјалистичких револуција у Русији и Мађарској, примедба аутора). Збор је био импонзантан, како својом посетом тако и дисциплином. Није дошло ни до каквог инцидента, премда је окружни начелник забранио држање збора. Резолуција заједничка за целу Југославију примљена је једногласно и уз бурно одобравање".[95]

Јачање радничког покрета и активност партијске организације уплашили су буржоазију и она предузима низ мера за одбрану својих интереса. Ту је на првом месту полиција са својим разгранатим апаратом и буљуцима жандарма и агената. Бројни расписи из овог иериода сведоче о таквим настојањима каииталистичког режима. Ни војска, односно њени врхови, официри, као један од најбоље плаћених слојева — чувара режима, није изостала у хајци против комунизма. Нарочито је карактеристичан распис министра војске број 592 од 17. септембра 1919. године у коме се, између осталог, каже: „Начелник штаба Врховне команде да се у Суботици образује пријемни логор за све наше поданике који се из Русије, Мађарске, Аустрије враћају у отаџбину. Полицијски чиновници које сам одредио, вршиће испитивање ових лица и са онима, за које се утврди да су наши поданици, овако ће поступити:

[94] Радничке новине број 197/3 од 1. 08. 1919. године.
[95] Радничке новине број 182 од 3. 08. 1919. године.

1) Они за које се утврди да код њих постоје основи подозрења и сумња да су били у Црвеној гарди или да је служио у непријатељској војсци, — спроводиће се са оптужбом за њих надлежној власти ради ислеђења и суђења за дело из чл. 84. Кривичног закона који гласи: „Поданик Краљевине СХС који у време рата, који се против Краљевтте води, прими се службе у непријатељској војсци или против Краљевства или његових сојузника бори, да се казни као издајник са двадесет година робије.

Додајем да се за постојање овог кривичног дела не тражи активно учешће у борби, већ само бављење у непријатељској војсци.

2) Они за које постоје нарочити захтеви појединих власти да им се упуте, спроводиће се тим властима.

3) Они за које нема ни основа подозрења ни сумње да су учинили кривично дело из чл. 84. Крив. закона нити постоје захтеви власти да се спроведу, а постоји ма и сумња да су се декларисали као бољшевици, упућиваће се са нарочитим објавама у место одакле су. А затим: „Сва она лица о којима је реч имају бити под сталном контролом власти, а неће се моћи удаљавати никуда ван одређеног места без нарочите дозволе власти".

Занимљив је и распис бр. 7247 Окружног начелства у Иуприји од 24. октобра 1919. године, односно потерница са неким Станишићем, бив. поручником Црвене армије и Љубомиром Радовићем, бив. руским администратором. Будност полиције и војске у служби владајуће класе траје и даље, и у акту Окружног начелства у Ћуприји бр. Пов. 176 упозорава се на бољшевичку пропаганду, нарочито у војсци, па се између осталог каже: „Да команданти обрате највећу пажњу на гранични саобраћај и хватање и иредавање сумњивих лица (шпијуна, бољшевичких агитатора) надлежним властима. При овоме увек бити у вези и сагласности са осталим држав. властима, нарочито полицијским", или: „О лицима која покушају развијање бољшевизма међу војницима најхитније". Па даље: „Предузимати најенергичније законске мере против оних који би потпомагали бољшевичку или сличну пропаганду, или не би званично достављали оно што знају или сазнају о оваквим агитацијама".

У смислу ових настојања и расписа и нижи огрнаи, разие ћате, писари, пандури и жандарми били су врло ревносни и достављању „сумњивих лица". Тако је, крајем 1919. године дошао из мађарског заробљеништва у Куприју комуниста Добривоје Јовановић-Дуцић, који је учествовао у социјалистичкој револуцији у Мађарској. И ои се морао пријављивати полицији и није се смео удаљавати из места. Дуцић је ипак активно радио у партијској организацији по њеном оснивању, а касније био и одборник општински на комунистичкој листи.

Све директиве вишег руководства партијска организација у Буприји извршавала је доследно и успешно. Поводом многих нерешених, у првом реду социјалних проблема, као и због нерада Привременог народног нредставништва, у Ћуприји је 10. августа 1919. године одржан велики народни збор. Збор је одржан у тадашњој кафани „Лаф", а главни говорник био је Сима Марковић из Београда, који је нарочито подвукао потребу и хитност расписивања избора за Конституанту. Сем њега говорили су Бошко Стојановић и Богомир Јовановић из Пуприје. О овом збору објављен је следећи допис: „10. VIII. У *унутрашњосги.* Пуприја. У три часа по подне одржали смо збор, који је био ванредно добро посећен. Буржоазија је била запрепашћена, како нашим бројем тако и нашим говорима, јер је сав сиротни свет пришао уз нас. После реферата, у којима су изнети страшна реакција данашње владе и нерад Привременог народног представништва, прочитана је и једногласно усвојена резолуција".[96]

Политичка активност партијске организације у Ћуприји састојала се и у другим облицима рада: оштром жигосању експлоатације човека по човеку, протесту против неправилности и неправде у војсци (демобилизација потпуно још није била извршена — примедба аутора), критике рђавих социјалних и здравствених прилика у месту и слично.

У допису *„Са железнице"* каже се између осталог: „Другови из Пуприје јављају нам о безобзирним поступцима бившега шефа ћупријске, а сада лаповске станице Бијаловића, једног од главних агената (режимски, реакционарни синдикат железничара, примедба аутора) и Аце Савића, надзорника пруге Пуприја—Сењски Рудник. Ова двојица употребљавају раднике стално за своје приватне послове, а кад то неко од железничарских радника с правом одрекне, јер није дужан да никоме врши личне услуге, већ само обавља посао за који је позван и плаћен, онда ова двојица оспу на њих грдњама, претњама и паковањем кривица".[97]

У отвореном писму министру војном критикује се неправилан поступак војних власти у Пуприји „које већ шест месеци нису демобилисале и пуштале на одсуство обвезнике другог одељења Коњичког пука. I. Армије, мада су то по закону морале учинити, а сем тога излажу их и другим шиканирањима".

Врло рељефну слику, слику рђавих санитетских прилика у вароши пружа допис из Куприје од 12. августа, у коме се каже: „Здравствене прилике у Иуприји никакве су: заразне болести, нарочито богиње од којих у свакаој трећој кући неко болује, царују већ више од месец дана. Поред других, један од највећих узрока заразних болести јесте нечувена и невидђена нечистоћа

[%] **Радничке новине број 197/3 21. 08. 1919. године и изјаве Предрага Младеновића и В. Стојановића из Буприје.**

[57] **Радничке новине број 262/3 од 6. 09. 1919. годике.**

што су је у наслеђе оставнле пролазне војске. Од стране санитета, полицијске власти и општине ради се на сузбијању болести толико колико и ништа. Издат је само један плакат као упутство за предохрану и лечење болести, и то је све, иако се у вароши налазе физикус и један приватан лекар. Општина свога лекара нема, нити се стара да га добије, иако има до 300 породица сиротног стања, међу којима зараза поглавито влада, којима су бесплатно лечење и лекови неопходно потребни. Поводом таквог стања ствари наш представник у општинском одбору (Бошко Стојановић, примедба аутора) захтевао је да се предузму мере против заразе. Донето је некакво решење, тек толико да не прође ни на чему, које је морало подлећи одобрењу полиције и образована комисија која је констатовала велику нечистоћу у крајевима где сиротиња станује, — Општина, полиција и окружнн лекар су то примили знању, и мирна Бачка: зараза се и даље ширила и свет од ње умирао. Изгледа да према свему овоме наши надлежни, почевши од Министарства народног здравља па на ниже, мисле да ова земља има још сувише људи на одмет".[98]

Па и поред таквог стања и многих других тешкоћа, партијска организација у Пуприји већ у току ове 1919. године радила је и на идеолошком и на културном уздизању свога чланства. На партијским састанцима се, поред решавања практичних задатака, дискутовало о Октобарској револуцији, о Лењину, пратили успеси Црвене армије и чак је послат телеграм др Семашку, првом народном комесару за здравље у првој Лењиновој владн. Сјесени је основано и културно уметничко друштво (радничко) „Душан Поповић", годину дана после његове смрти, а у знак сећања на његов боравак у Пуприји 1915. године. Оснивачи друштва били су Јован Јовановић, општиискн чиновник, Михајло Ивеша, судски писар и Бошко Стојановић. Друг Јовановић је водио драмску, а Ивеша хорску секцију. Друштво је обухватило око 50 млађих радника и неколико ђака и студената. Међу њима су се истицали својом активношћу: Богомир Јовановић, типографски радник, Михаило Живковић, студент, Душан Манојловић, студент, Ллександар Лукић, обућар, Михаило Стојановић--Мика Бошков, син Бошка Стојановића. У друштву је било и неколико жена, углавном кћери и жене комуниста: Косара, жена Јована Јовановића, Десанка, њихова кћи (каеније професор), Лепосава Стојановић (кћи Бошкова а жена Богомира Јовановића). Ово друштво имало је и своје сталне просторије у кафани „Централ" у којој је давало и приредбе. У кафани су били и стална позорница, са великом, црвеном заставом, на којој су били извезени срп и чекић и „Пролетери свих земаља уједините се!". Завесу је поред жена, симпатизера покрета, радио и Михаило Живковић. Платно је добијено од Савезничке војне мисије, која се у то време налазила у Иуприји, у згради државне болнице. Дру-

[98] **Радничке нсвине број 230/4 од 23. 09. 1919. године.**

штво је давало често приредбе, игранке, посела, али скоро увек са уметничким програмом. Играни су комади „Рудари", „Народни посланик", „Свет". Хор је певао већином борбене песме и то: „Марсељезу", „Радници се дижу свуд", „Ти што знадеш" и друге. Друштво је имало сем тога и своје значке, књиге и часописе, новине, већином марксистичке".[99]

У раду културно уметничког друштва значајну улогу играла је помоћ Видосава Трепчанина из Јагодине. Више његових песама рецитовано је на приредбама друштва.

Колико је чланство било самопрегорно и активно, види се из овог податка:

У истој згради — локалу налазиле су се просторије радничких синдиката, са неколико секција — металци, железничари, занатлије итд. У просторијама је врило као у кошници. Па ипак, чистоћа је била примерна: омладинци су се утркивали у томе ко ће боље да ориба под, па су чак синдикални и партијски руководиоци имали муке да их убеде и одврате од иамере да под рибају сваког дана.[100]

ГОДИНА ВЕЛИКИХ УСПЕХА

Година 1920. почиње у знаку даљег јачања месне организације КПЈ у Еуприји. Већ 18. јануара одржана је редовна годишња скупштина партијске организације и на њој изабрана ова управа:

Председник: Бошко Стојановић.

Секретар: Александар Павловић.

Благајник: Петар Цветковић.

Чланови управе: Светислав Митровић, Алекса Милосављевић, Богомир Јовановић, Предраг Младеновић.

Контрола: Борђе Дудић, Борђе Живковић, Љуба Николић.

Ускоро затим формирано је у Буприји и Окружно партијско веће: *„Из партије* — Окружно партијско веће за округ Моравски са седиштем у Буприји конституисало се овако:

Председник: Андра Живковић.

Секретар: Александар Павловић (Буприја).

Благајник: Коста Петровић.

[59] Претежно мемоарска грађа, сећања Б. Јовановића, В. Стојановића, М. Живковића, Д. Ерића, С. Радојковнћа, Д. Јовановића, К. Јовановића, П. Младеновића и других.

[100] Мемоарска грађа, сећања М. Живковића и П. Младеновића.

Чланови: Богомир Јовановић (Ћуприја), Милош Илић, Блажа Јовановић, Душан Катић, Душан Михајловић (Ћуприја), Александар Лукић (Еуприја).[101]

Везе и сарадња са суседним партијским организадијама у Параћину и Јагодини биле су врло живе и срдачне. Тако је 1920. године 7. односно 8. јануара, приликом сахране Боже Величковића у Јагодини присуствовала цела партијска организација из Куприје *„Пролетерска солидарност”*. У Ћуприји 7. јануара ове године погинуо је, радећи на инсталирању електричног осветљења, друг Божа Величковић. Друг Величковић погинуо је стога што је стуб на који се попео, био труо, те се срушио и тако допринео прераној смрти једног радника. Али поглавита кривица што се овај несрећни случај догодио пада на шефа који је послао радника да ради, мада се није постарао да сазна где га шаље и како ће радити. Друг Величковић сахрањен је у Јагодини. Том приликом је манифестована на диван начин пролетерска солидарност. Из Ћуприје је дошло у Јагодину 104 организована радника да друга Божу испрате до гроба. Погреб је, на тај начин, био врло свечан, јер му је присуствовала и маса организованих радника из Јагодине. При погребу су држана три говора. Говорили су другови Коста Петровић, Пера Цветковић и Аца Павловић”.[102]

С јесени исте године одржано је у Параћину такмичење радничких културно-уметничких друштава (драмска секција, хорови итд.) и претворило се у снажну манифестацију радничке солидарности.

Врло чест и ефикасан облик борбе радника за извојевање својих права био је штрајк. Нарочито су чести били штрајкови железничара. Већ 5. јануара 1920. године штрајковали су железничари на прузи Зајечар—Ћуприја (тзв. „тимочки штрајк”). Штрајк је почео 5. јануара у 4 по подне. Сво особље из Ћуприје учествовало је у овом штрајку. Избио је због обмане и — неисплаћивања тринаесте плате. Трајао је три дана. али већ 15. јануара опет је избио нови штрајк на истој прузи и трајао два дана.[103],[104]

Нека врста протестног штрајка била је и сахрана железничара погинулих на сењској прузи. Наиме, 18. фебруара „Радничке новине” донеле су дужи чланак *„Против погибије на железницама”*. Поводом погибије Боре Великића, машиновође, Чеде Миленковића, кочничара и Младена Џелатовића на прузи Сењски Рудник—Ћуприја збор железничара у Ћуприји донео је ову резолуцију: „Пошто је железничка пруга Сењски Рудник—Равна

[101] Радничке новине број 40 од 19. 02. 1920. године.
Радничке новине број 53 од 5. 03. 1920. године.
[103] Радничке новине број 27 и 35 из 1920. године и сећања живих учесника.
[104] Радничке новине број 53 од 5. 03. 1920. године и сећања живнх учесника.

Река рђаво трасирана, то је саобраћај њоме опасан како за сам превоз тако и за животе путничког особља, то збор предлаже да се ова пруга искључи из саобраћаја, а да се нова пруга постави по првобитној стази". Наравно, овај захтев железничара није усвојен, јер се радило о заштити приватног капитала — Јоцићевог рудника мрког угља „Ресава" и његовог повезивања са жел. пругом. Приликом сахране погинулих железничара сви радници су обуставили рад и пошли кроз град извикујући пароле против капиталистичке експлоатације. У поворци су учествовали и многи грађани. Неки трговци нису хтели да затворе радње, па је дошло и до оштрих сукоба са демонстрантима који су ипак успели да натерају трговце да позатварају радње. На погребу је било преко хиљаду људи, ношени су многобројни венци и одржано пет говора у којима су говорници нападали небригу о људима у буржоаском друштву.

Овај погреб — демонстрацнја имао је и своје последице: многи учесници су кажњени, а радници који су радили у касарни премештени су или чак и отпуштени.'[105]

ГЕНЕРАЛНИ ШТРАЈК ЖЕЛЕЗНИЧАРА АПРИЛА 1920. ГОДИНЕ

Свакако највећи штрајк, који је Иуприја доживела у својој историји, био је генерални штрајк железничара и бродараца Југославије априла 1920. године.

Већ тада Куприја је била значајан железнички чвор на прузи Београд—Ниш и имала велики број железничара. Постојале су ове секције — одељци: Велика ложионица, Мала ложионица, Желецничка станица Пуприја, Железничка станица Доња Иуприја (за пруту Иуприја—Сењски Рудник), затим возно и маневарско особље, у свему близу 600 железничара.

Огромна већина ових железничара била је синдикално организована док је знатан број, преко педесет био у чланству КПЈ.

Прилике под којима су тада железничари живели и радили биле су врло тешке. По изјави Предрага Младеновића, они тада нису ни примали плате већ само мање награде, и то у натури. Нешто брашна, масти и сл. и то само за себе док за породицу нису ништа добијали. И радно време било им је најмање десет часова дневно. Све ово условило је снажан талае незадовољства међу железничарима, тако да су избијање генералног штрајка прихватили сви без изузетка.

Занимљиви су и неки детаљи који су претходили избијању штрајка. Један од организатора штрајка и члан управе тадашње

[105] **Радничке новине број 39 из 1920. године.**

месне партијске организације, Предраг Младеновић, изнео је, између осталог, ове податке:

„Можда читава два месеца пре избијања генералног штрајка, негде почетком фебруара или чак крајем јануара, добили смо ирекo синдиката једно запечаћено писмо у коме се налазило друго, такође запечаћено шгсмо. На овом писму писало је крупним словима: „НЕ ОТВАРАЈ!" Ми смо били изненаћени, а и радознали. Међутим, у писму које смо отворили изричито је писало да апсолутно никако не смемо отворити ово писмо, већ да га чувамо и отворимо тек када будемо добили одобрење. Разговарали смо и нагаћали шта -може да буде у њему, али, да будем иокрен, ни ми нисмо могли да претпоставимо о чему се ради. Директиву смо ипак извршили и писмо нисмо дирали, а нисмо ни говорили ником о њему. Чували смо га на скривеном месту. И тек 16. априла, баш сам се вратио с иута, хитно су ме позвали у синдикални дом (тамо је било седиште и паргијске организације). То је било око 8 увече. Затворили смо се у малу собу и ту нам је Петар Цветковић прочитао писмо из Главног одбора синдиката. У њему је само писало: „Отворите писмо добијено тада и тада" (не сећам се датума). Наравно, смо га отворили и не мало се изненадили кад смо прочитали. У њему је било само неколико редова, отприлике ово: *„Ноћас у 0,00 сати понише генерални штрајк железничара.* НА ИЗВРШЕЊЕ!" У писму, колико се сећам, било је неколико речи у том смислу да не бринемо за другове на путу као и за оне који се затекну код нас, јер то је регулисано пошто је штрајк општи, у целој земљи, да прихватимо наше другове, а наше ће прихватити у другим местима.

Одмах смо се договорили ко ће да иде на коју страну и шта ће да ради. У тачно одређеном времену штрајк је избио свуда, у свима погонима и секцијама у Куприји и нико није ни покушао да нас спречи. Треба да нагласим да све до ујутру ни полиција ни друге власти нису ништа знале о избијању штрајка и да су биле силно изненаћене. Ми смо се за то време већ били склонили, али у мањим групама на разне стране. Обично смо били ван вароши у шумама. Највише је било у Општинској шуми, која је била и највећа. Странци, који су се овде затекли, били су само дан-два па су после кренули својим кућама: зајечарско особље пешице преко Честобродице за Зајечар и тај крај, а београдско особље је већином хватало војие камионе који су још увек пролазили са солунског фронта и превозили неку робу и оружје. Возачи су били махом Французи, а било је и Црнаца. Овњм друговима припремили смо храну за пут, а дали смо им нешто и у готову из синдикалне и партијске касе, јер таква је била директива. Полиција је ишла да нас тражи по кућама и зове нас да се вратимо на посао, али никога нису затекли. Неке су и хапсили, али мало њих, свега 7—8. После су их пустили,

јер су они рекли да ие могу сами да раде. Ми смо и даље остали у шуми, време је било лепо и тамо су нам наше породице доносиле храну, а и сељаци су нас помагали. Највише нас је помагао Бошко пекар, који је био један о.д главних организатора штрајка и који нам је после слао хлеб из своје пекаре и поручивао да наставимо са штрајком и да ћемо на крају победити. Тако је и било, колико се сећам овде је штрајк трајао још двадесет дана, и наши захтеви су прихваћени: добили смо плате, а и радно време нам је смањено на осам сати. Ииак, после завршетка штрајка настали су прогони и отпуштања железничара (ја сам отишао у Ниш и променио струку). И у синдикат смо ређе долазили и радили смо много опрезније. Главни одбор се, додуше, заузимао и обећавао да неће бити прогона штрајкача, али се ипак и то догађало.

Заборавио сам да напоменем како смо још пред избијање штрајка одредили стражу против штрајкбрехера. Но, оне су биле само неколико дана, а нису биле много ни потребне, јер су сви железничари били одушевљени штрајком.

Ипак смо мислили и на будућност, тј. поштовали смо упутство из писма и нисмо упропастили машине и др. већ смо само поскидали неке важне делове и сакрили их.

Док смо штрајковали, неколико пута је прошао воз пругом Београд—Ниш. То је била само тактика да нас иреваре како штрајк није успео и како саобраћај ради. То су били неки војници из железничког пука, али их је било мало и није им успело да оживе саобраћај.

На крају, напомињем да у Ћуприји сем железничара и њима подређених погона (Ложионица и сл.) нико други није штрајковао. На пример, из Фабрике шећера није било ни једног јединог штрајкача".[106]

А један од радника, такође синдикално организован, али који није био у управи синдиката нити члан КПЈ, Милаи Јовановић, радник у Ложионици, овако је описао штрајк железничара у Куприји:

‚уМи смо још крајем 1919. године имали свој синдикат железничара, а седиште му је било у кафани „Централ". Плаћали смо чланарину и имали смо чланске карте, на које су нам лепили маркице, као ово данас. У тој управи били су Пера Цветковић, Цредраг и Миодраг Младеновић, Света Митровић, Чеда Живић и други. Имали смо често седнице и конференције, некад су трајале и до два сата после пола ноћи. Даване су и разне приредбе. Постојале су разне секције и одбори, а био је и одбор за помоћ незапосленим друговима, утвари штрајкачки одбор. За то смо давали посебно прилоге. Није било одређено, давао је ко колико може.

Радничке новине број 82 од 7. 04. 1920. и сећања живих учесника.

А сам штрајк је овако почео. Ја о томе нисам ништа знао пре тога. 16. априла увече био сам ложач на локомотиви у Ложионици када су код меие дошли Миодраг Младеновић, Предрат Младеновић и Чеда Живић, и то тачио у 12 ноћу, и саопштили ми да испустим пару и охладим свих шест локомотива које сам ложио и да идем. Пошто сам био синдикално организован и у покрету, знао сам шта треба да радим и одмах сам прихватио директиву. То исто они су рекли и другом особљу које се припремало за пут. У то је наишао Н. Загорац, старији човек, који је изненађено упитао:

— Шта то радите, децо?

На то му је Младеновић Предраг одговорио:

— Иди ти, чико, па спавај и даље.

У штрајк је ступила не само наша партија (то је била група од 12 људи), већ и све остало особље које се тог тренутка затекло у Ложионици.

Када сам изашао из Ложионице, приметио сам да сви возови стоје у станици и да ни на једном колосеку нема особља. Сећам се да је баш наишао, нешто пре 1 час после поноћи, један воз из Зајечара. И он је стао на претоварној рампи. Ту је машиновођа охладио локомотиву и сишао са осталим особљем са ње. Ово особље прихватио је наш штрајкачки одбор и бринуо се за његову исхрану.

Док сам гасио локомотиву, позивар Ложионице Жива Димитријевић-Бећир ишао је од куће до куће и обавештавао такође све особље, које је требало да иде на службу, да не долази, јер је почео штрајк. Одмах су постављене и штрајкачке страже, а ми остали смо, по директиви, напустили варош — тамо где нам је било најближе. Велики број отишао је у Ошптинску шуму, неки у Тоњу, а ја сам са групом од двадесетак другова отишао у Церницу. Ми смо се хранили у пољу, а странци су добијали помоћ од штрајкачког одбора. Полиција је ишла и тражила штрајкаче по кућама да би их силом вратили на посао, али никога нису нашли, а ван вароши нису смели да иду. У току штрајка помагали су нас и други радници, а нарочито Бошко пекар, који је пекао и бесплатно делио хлеб. Распитивали смо се да ли штрајкују и у другим местима, докле ће да траје штрајк итд. Онда је једног дана, крајем априла, опет дошао онај исти позивар Бећир Жива и обавестио да је штрајк завршен и да се сви вратимо на посао. Док смо били у Церници, видели смо два-три воза и чудили се ко то возн, али после чули смо да су то били неки приучени војници. Али они нису умели да ложе, као ни да возе и кад сам се вратио у Ложионицу, видео сам неколико локомотива упропашћених, са прогорелим котловима.

Кад смо се вратили, у хали Ложионице је одржан велики збор. Говорио нам је Пера Цветковић и рекао да смо у штрајку

успели, јер смо добили повећање плата и скраћеио радио време".[107]

Овај велики штрајк трајао је од 16. до 29. априла и о њему су „Радничке новине" стално обавештавале своје читаоце у виду кратких вести — телеграма (мада су писале и шире о штрајку у Еуприји):

Бр. 91 од 18. априла:

„Ћуприја, Штрајк је потпун".

Бр. 95 од 21. априла:

„Иуприја. У Ћуприји хапсе целе штрајкачке породице.

Бр. 97 од 23. априла:

„Иуприја. Штрајкбрехера нема. Од машинског ооообља полиција никога не може да пронађе — као да је у земљу пропало.

Али како је железнички саобраћај био од животног значаја за капиталистички режим, штрајк је драстично угушен: ангажована је чак и војска. То је уједно био и први — мада делимичан пораз пролетаријата у нашој земљи и наговештај још суровијих, безобзирних метода које ће буржоазија употребити у борби против радничке класе већ од децембра исте године. *(Обзнана*, Закон о заштити државе). Међутим, политички ефекат штрајка — у Ћуприји бар — није за потцењивање, јер је показао јединственост и одлучност пролетаријата.

После угушивања штрајка настале су репресалија, прогони и отпуштања комуниста, па чак и хапшења. Неки су се обесхрабрили и отпали из покрета. Ипак, велики број и даље је упорно радио у партијској организацији и борио се. Тако, на пример, Иван М. Крстић, железничар, пише отворено писмо министру саобраћаја у коме се жали на самовољу и подлост шефа станице Илића и Боже Матовића. Али Крстић остаје доследан у својил' политичким убеђењима и изјављује да је ко?луниста и да ће и даље остати комуниста.[108]

Неустрашиви борац за радничка права Петар Цветковић, бравар Аожионице, држи низ говора на скуповима, зборовима и митинзима у Ћуприји и околини па чак и шаље неколико оштрих дописа о новим погибијама железничара на сењској прузи (Светислав Димитријевић, Спасоје Симић, Милан Поповић, Властимир Јовановић) и потписује их „Секретар Петар Цветковић".[109]

Прогони нису мимоишли ни једног од најистакнутијих чланова партије, организатора културно-уметничког и забавног жи-

[107] Изјава пок. Милана Јовановића жел>. пензионера.
[108] Радничке новине број 146 од 18. 06. 1920. године.
Радничке новине број 263 од 04. 09. 1920. године.

вота радника, хоровођу Михаила Ивешу, кога отпуштају из службе. *Полицијске уједурме:* „Неколико наших другова судских чиновника отпуштено је из службе. 0 другу Нвеши добили смо овај телеграм из Куприје: „На основу једног полицијског фалсификата друг Михајло Ивеша, судски писар, отпуштен је из државне службе. Детаљи следе. — „Коалициона влада усвојила је све полицијске методе прошле радикалско-клерикалне владе и Љуба Давидовић изгледа труди се да стигне министра Марка Трифковића. Гоните, правите полицијске уједурме, али истину прогнати не можете. И док добијемо податке и о осталим отпуштеним друговима, проговорићемо опширније о овој ствари".[110]

Ивеша је после тога дуго живео у Крагујевцу.

Исто тако из Буприје је премештен као „сумњив" судија Илија Красојевић у Призрен. Иначе, он је као истакнути комуниста, изабран на изборима за Уставотворну скупштину 28. новембра 1920. године за комунистичког народног посланика.

Тако се после угушивања генералног штрајка железничара буржоазија у Ћуприји разрачунавала са присталицама напредног покрета. Па ипак, она није могла да угуши и спречи пораст и јачање синдиката и партијске организације.

ДАЉИ РАД ПАРТИЈСКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ И УСПЕХ НА ОПШТИНСКИМ ИЗБОРИМА 22. АВГУСТА 1920.

Синдикални покрет је такође ојачао у 1920. години. Тако, на пример, пододбор металских радника је један од највећих у Србији, одмах после оних у Нишу и Крагујевцу и обухвата 354 организованих радника. Основан је и пододбор пољопривредних радника у Добричеву, у чијој су првој управи били: Јован Нешковић, Живојин Тоскић, Добросав Стефановић, Миленко Цветковић, Данило Обрадовић и Марко Величковић.

Политичка борба комуниста и радника уопште против буржоазије нарочито се заоштрила пред наступајуће изборе — предстојали су у овој години и општински и посланички избори (за Конституанту). Опет је буржоазија почела да труби на сав глас о „комунистичкој опасности" и да напада комунисте. А ко је, уствари, био носилац тих напада, коловођа? Све сами овејани ратни забушанти, колаборационисти и ратни богаташи из првог светског рата, шачица трговаца и банкара. Слику ћупријских ћифта, нажалост не именујући их понаособ, врло рељефно су дале „Радничке новине" у чланку *„Гаврани гракћу":*

„Црни гаврани, ратни богаташи, шверцери, шпијуни, политички шарлатани, несавесни чиновници, корумпирани интелек-

[110] **Радничке новине број 132 од 2. 06. 1920. године.**

туалци — гракћу непрекидно против комунизма. Како и не би кад су комунисти ти који их гоне и не дају им да и даље кољу измучено и израњављено тело радног народа.

После смедеревских гаврана и каишарских зеленаша које смо разјурили, сада се јављају ћупријски. И ћупријски „патриоти" се дигли у борби против комуниста.

Али који су ти што гракћу против ћупријских радника? То је једна шарена гомила народних пљачкаша и крвопија, зеленаша и каишара, коју везује једна једина идеја: пљачка. Међу тим „крстносцима" против комунизма, сем неколицине преварених и заведених, налазе се искључиво типови који су за време рата сисали радном народу крв и који су на костима хероја у гуњу и опанку зидали палате. У тој честитој дружини су чланови бугарских и реквизицијских комисија, пропалице које су певале химне краљу Фердинанду и Радославову докле су Бугари били у Еуприји, типови који су били чланови „на либерната партија" деде Радославова и носили за шеширом сојкино иерце као амблем те партије. Ту је сав онај капиталистички и филистарски морални шљам који живи од пљачке и крађе народних маса.

То су ти „патриоти" који су се дигли да спасавају „државу" то јест своју хајдучку кесу од — комунистичких радника и сељака. Вала, нека је спасавају, али мучно да ће је спасити".[111]

Оваквих и сличних чланака било је још у овој предизборној кампањи. Приближавали су се општински избори у Ћуприји и држани су чести зборови и конференције.

Избори су одржани 22. августа 1920. године. Комунистичка партија није успела у Буприји да привуче већи број сиромашних земљорадника, те су ови иступали самостално на изборима. Званични резултати били су следећи:

Демократи	339	гласова
Земљорадници	334	„
Комунисти	202	„

Међутим, на основу неколико чињеница — података, има места сумњи да су ови резултати нетачни, фалсификовани. Пре свега, носиоцу листе, као чувару кутије, Бошку Стојановићу, било је онемогућено да присуствује пребројавању гласова пошто је на дан избора био ухапшен. Сем тога, у Куприји је било близу 400 синдикално организованих радника, од чега 120 чланова КПЈ, те је сасвим логично да су гласали за комунистичку листу.

Ипак, на основу и оваквих резултата избора комунисти су добили 5 одборничких места у новом општинском одбору. Њихови представници били су:

[111] **Радничке новине број 194/2 од 16. 09. 1920. године.**

1. Бошко Стојановић, пекар,
2. Петар Цветковић, радник Ложионице,
3. Добривоје Дуцић—Јовановић, кочијаш,
4. Драгољуб Томић, машиновођа,
5. Миодраг Младеновић, машиновођа.[112]

Пада у очи и социјални састав комунистичких одборника. Док је у ранијем периоду преовлађивао већи број приватних занатлија, сада се састав знатно изменио и обухваћено је више индустријских радника—железничара.

ЋУПРИЈА ДОБИЈА СВОГ ПРВОГ КОМУНИСТИЧКОГ ПОСЛАНИКА

Ускоро после општинских, расписани су избори за Уставотворну скупштину. Партијска организација у Куприји развила је за ове изборе врло живу активност и агитацију не само у вароши, већ и у селима, као и рударским насељима. Најчешће су држали говоре Петар Цветковић, Бошко Стојановић, Богомир Јовановић, Александар Лукић, Александар Павловић. Нарочито Стојановић, који је и даље био на челу партијске организације. Иако већ зашао у године (имао је ирекo 50 годнна), Стојановић је био неуморан у агитовању.

То је донело и одговарајуће резултате на изборима за Конституанту, који су одржани 28. новембра 1920. године. На овим изборима носилац окружне комунистичке листе за округ Моравски био је *Павле Павловић,* председник Централног партијског комитета.

Кандидатских листа у округу било је 7, и то:

1. *Радикали* I — (Носилац листе Настас Петровић, адвокат из Јагодине, заменик Милош Цукавац, адвокат из Иуприје).

2. *Радикали* II — (Носилац листе Михајло Мартинац, адвокат из Иуприје, заменик Аранђел Никодијевић, земљорадник из Иуприје).

3. *Демократи* I — (Носилац листе Драгутин Печић, б. министар из Београда, заменик Милисав М. Ристић, трг. Иуприје).

4. *Демократи* II — (Носилац Милосав Петровић, адвокат из Иуприје).

5. *Републиканци* — (Носилац листе Јаша Продановић, заменик Драгољуб Петровић, штампар из Иуприје).

6. *Земљорадници* — нису имали свог представника из Иуприје.

[112] **Оригинални записник Општинског одбора у Еуприји у Музеју НОР-а у Ћуприји.**

7. *Комунисти:* 1. Павле Павловић, абатдијски радиик из Београда; 2. Петар Цветковић, железнички радник из Ћуприје; 3. Милорад Катанић, учител> из Свилајнца; 4. Милутин Аранђеловић, геометар из Јагодине; 5. Стојан Радовановић, тежак из Г. Сабанте; 6. Цетар Радовановић, рудар из Злота по чл. 14. Изб. Закона; 7. Др Андра Живковић, лекар из Јагодине; 8. Др Јосиф Буцек, лекар из Деспотовца.

Резултати избора	(У округу)	(У Еуприји)
Радикал I	**6.182**	**24**
Радикал II	**1.891**	**99**
Демократи I	**2.480**	**354**
Демократи II	**4.454**	**31**
Комунисти	**3.230**	**142**
Републиканци	**761**	**39**
Земљорадници	**325**	**55**
Свега гласало у Еуприји		**743**
Уписано гласача		**1.244**
Гласало у процентима		**59,70%**

Комунисти су добили следећи број гласова у околини Иуприје и то:

НАЗИВ СЕЛА	Гласало за комунисте
Мијатовац	**12**
Остриковац	**28**
Трешњевица	**4**
Јовац	**41**
Вирине	**3**
Стубица	**9**
Супска	**38**
Сење	**209**
Бигреница	**35**
Батинац	**3**
Влашка	**4**
Иванковац—Паљане	**42**
Крушар	**2**
Свега у селима	**430**
Свега у Еуприји	**142**
Свега у Еуприји и околини	**572**

Једино је Сење било гласачко место и за рударе из Сењског Рудника.

Из горњих резултата избора може се запазити да је КПЈ, сем у некпм селима, имала јака упоришта (то је мишљење и живих учесника) као нпр. у Сењу, Јовцу, Паљану, Супској.

У Сењу је било много рудара, а ту је било и глаеачко место за рударе из Сењског Рудника, те су комунисти у овом селу однели велику победу.

У Јовцу је било доста радника Фабрике шећера и Ложионице, од којих је огромна већина гласала за комунистичку листу.

Супска је у непосредној близини Пуприје и тамо се често одлазило у агитацију, а имала је нешто радника у парном млину у Пуприји.

Паљане—Иванковац је врло сиромашно село, са доста пољопривредних најамних радника, нарочито у Добричеву, а и устаничко, бунтовничко место, познато по томе још из првог устанка и у њему су комунисти имали велики број присталица.

Треба нагласити и чињеиицу да је половина од наведених села насељена искључиво влашким живљем (Батинац, Влашка, Бигреница) или мешовитим, те су у тим селима — културно и политички веома заосталим — и сами резулгати избора за комунисте били слабији[113],[114].

Као што се види из резултата у округу, комунисти су по броју добијених гласова били на трећем месту (баш као и у целој земљи и у Скупштини са својих 59 посланичких места) и већ представљали снажан политички чинилац у Пуприји и околини поготово. Тим пре што је Пуприја на овим изборима добила *Свога првог комунистичког посланика — Петра Цветко•вића,* радника — бравара Ложионице у Пуприји. Пошто је Павле Павловић био кандидован на три места — округа и свуда победио, то је он задржао свој мандат у Крагујевцу, а у Београду и Пуприји уступио га својим заменицима, одн. Петру Цветковићу.[115]

Победа комуниста на овшм изборима снажно је одјекнула и била бурно поздрављена у Пуприји. Најпре је одржан велики збор у самој Ложионици на коме се Цветковић захвалио својим друговима на поверењу, а затим је весеље настављено у хотелу „Централ" — седишту синдикалне и партијске организације.[116]

[113] Материјали из Библиотеке Савезне народне скупштине број 1690.

[1,4] Радничке новине из 1920. године о изборима.

[115] Изјава Павла Павловића, у Музеју НОР-а Бл/прија.

[1,6] Изјава Милана Јовановића и Предрага Младеновића из Иуприје.

ВАЖНИЈИ ДОГАБАЈИ У 1920. ГОДИНИ

После избора за послаиика Петар Цветковић је, и дал>е остао радник у Ложионици, а у Београд је одлазио само када је заседала скупштина. И у скупштини је иступао револуционарно, а једном је одржао и дужи говор. Приликом расцепа у КПЈ на Вуковарском конгресу Петар Цветковић је остао доследан комунистичкој идеологији и прекинуо све везе са Белићем, Топаловићем, Лапчевићем и осталим опортунистима. У колективу је био јако омиљен као диван друг и прави комуниста.[117]

На позив Извршног одбора КПЈ да организације КПЈ сазову 25. јула 1920. године протестне зборове против рата, који је претио да избије између Италије и Југославије, широм земље одржани су тога дана маеовно посећени протестни зборови. На протестном збору у Ћуприји, који је сазвала месна организација КПЈ учествовало је око 300 лица.

Одазивајући се позиву партијског и синдикалног руководства крајем септембра 1920. године одржан је у Ћуприји, као и широм земље добро посећен општи збор радника против пројекта Уредбе о реду и раду.[117a]

Међутим, и поред бројног пораста партијске организације и успешног спровођења многих задатака, у радничком покрету овог раздобља било је и неких слабости. Свакако је највећи пропуст партијске организације у Ћуприји био недовољна брига за подмлађивање партијског кадра. У Ћуприји тада није било студената, свега неколицина, али је било младих радника и било је услова за формирање скојевске организације, па то није учињено. То је имало тешке последице у периоду после забране рада КПЈ, тј. после Обзнане. Додуше, неколико младих људи обухваћено је иартијским радом, но они нису прошли кроз СКОЈ, већ су непосредно ушли у чланство партије, као нпр. Михаило Стојановић и други. Једини истакнутији скојевац из Ћуприје био је Стаменко Радојковић-Цамен, који је 1919. године био у Централном одбору за оснивање СКОЈ-а и који за собом има дуг партијски стаж од педесет година, али он није живео стално у Ћуприји — сем ретких, повремених долазака, када га је полиција протеривала у родно место.

1920. године варошка се буржоазија иочиње опорављати од ратних последица и економски јачати. Традиција ни овога пута није била изневерена: опет цвета зеленашки капитал на рачун подизања индустрије. Тако се ове године оснива још једна банка — Трговачка банка. У њој су најјачи акционари били Милован Ристић, Радован Радосављевић, Браћа Бизетићи и други трговци.

[117] Изјава Милана Јовановића и Предрага Младеновића из Пуприје.
[ш]* Радничке новине из 1920. године (1921).

Скупоћа је и даље велика, цеиа хлебу била се попела на 5 динара. Питање станова остало је нерешено, уредба о реквизији још је била на снази.

Земљорадња је била веома запуштена. То уосталом није никакво чудо пошто демобилизација није дуго била извршена, чак ни читаву годину после завршетка рата.

Око оно мало злехуде помоћи страних војних мисија било је увек гужве, скоро јуриша на делиоце.

Културне прилике су биле нешто бол>е и тон им је давао синдикат и партијска организација, који су били покретачи читавог културно-уметничког и забавног живота у вароши.

И најзад, 1920. године, Нижа гимназија претворена је у вишу и из ње је јуна изишла прва генерација матураната ћупријске гимназије. Међутим, ни професори ни ученици у њој нису показивали никакву политичку активност и ни један од њих није учествовао у напредном покрету.

БУРЖОАЗИЈА ПРЕЛАЗИ У ПРОТИВНАПАД И ГАЗИ УСТАВНЕ СЛОБОДЕ (1921. ГОДИНЕ)

До пред крај 1920. године организација КПЈ у Ћуприји нарасла је на близу 200 чланова. Синдикат такође. Рад је био врло жив и свестран. Поред зборова и конференција организована су и два једнодневна штрајка. Партији је приступило и нешто земљорадника и у неким селима имала је доста присталица. Посланик Цвегковић обилазио је своје бираче и обавештавао их о раду КПЈ у Уставотворној скупштини. У управи партијске организације и даље су били исти људи — проверени и упорни комунисти и борци: Бошко Стојановић, Петар Цветковић, Света Митровић, а од новијих Јован Јовановић, Добривоје Дуцић и Александар Лукнћ.

Међутим, буржоазија је економски ојачала и учврстила државни апарат. Влада Миленка Веснића донела је 29. децембра 1920. године противуставну наредбу под називом Обзнана, којом је суспендовала рад КПЈ-, СКОЈ-а и радничких синдиката у саставу Централног радничког синдикалног већа. На основу ове наредбе извршен је општи напад на револуционарни раднички покрет, онемогућен му легалан рад, затворени раднички домови и друга седишта радничких организација, забрањена комунистичка штампа, извршена многа хапшења. Комунистичка партија Југославије није се припремала за такав удар. Код једиог броја комуниста дошло је до колебања и повлачења из покрета. Под утицајем таквих прилика у Иуприји су два комунистичка одборника, Драгољуб Томић и Миодраг Младеновић, поднели оставке на одборничке положаје и оставке су им уважене. У одлуци

Општинског одбора, додуше стоји да се на њихово место „у ову дужност уведу лица која по реду са листе комунистичке долазе, а то ће се видети са листе комунистичке ко по реду долази”."[8] Међутим, њихови заменици нису позвани ни уведени у одборничку дужност.

Напротив, већ после три месеца дошло је до разрешења и и остале тројице комунистичких одборника у Иуприји. Наиме, после доношења Закона о заштити државе и стављања КПЈ ван закона почетком августа 1921. године, настали су прогони комуниста у свима местима и у свима функцијама њиховим. Тако је поступио и Општински одбор у Еуприји на својој седници од 11. августа 1921. године:

„Рађено 11. августа 1921. године у суду општине Купријске број 7251.

Председник суда и одбора г. Драг. Брзаковић реферише Одбору да је по чл. 18. Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави који је Закон одштамиан у Службеним новинама од 3. августа т. г. бр. 170 потребно да се сви комунистички одборници разреше своје дужности као одборници, па моли Одбор да изволи донети своју одлуку у смислу предњег закона.

Одбор, ношто је прочитао текст чл. 18. поменутог закона, једногласно доноси ову

О Д Л У К У

Да се одмах разреше одборничке дужности комунистички одборници ове општине који су приликом општинских избора на дан 22. августа 1920. године били изабрати за комунистичке одборнике при овој општини и то: Бошко Стојановић, пекар, Петар Дветковић, пословођа и Добривоје Јовановић, тежак. Осталу двојицу комунистичких одборника не треба разрешавати пошто су они сами поднели оставке на ову дужност још пре 3—4 месеца, које су им оставке и уважене.

Ову одборску одлуку као хитно одмах послати начелству на одобрење и по одобрењу одмах је извршити.

Председ. суда и одбора
Драг. Брзаковић

Одборници: М. Д. Цветковић, Петар Стојковић, Тома Благојевић, Влада Пандуровић, Љубомир Манојловић, Димитрије Милосављевић, Борђе Радојковић, Добросав Д. Мијајловић, Коста Рајић, прота Периша Б. Ерић, Велизар Димитријевић, Љуб.

С>Ригинални згшисник Општинског одбора у Ћуприји од 24. 04. 1921. године бр. 3375, стр. 17 у Музеју НОР-а Пуприја.

Величковић, Влада Жикић, Љуба Стојановић, Сава Јовановић (последњу тројиду потписао је деловођа општине Рад. Поповић, примедба аутора).[119]

Код горње одлуке карактеристичне су три чињенице:

Прво, седница одборника сазвана је по овом једном једином питању.

Друго, на седници није било кворума предвиђеног законом о општинама, но о томе није вођено рачуна јер се радило о што хитнијем спровођењу наређења о ликвидацији КПЈ, а и сам Закон о заштити државе био је класичан пример гажења свих закона и грађанских права. Седници је присуствовало 17 одборника, рачунајући и председника, а било их је 37.

И треће, седници нису присуствовали комунистички одборници: Стојановић, Цветковић и Јовановић, који су већ били у затвору. Но сем њих нису приеуствовали ни неки либерално оријентисани одборници као Бора Стојковић, М. Шанић, Драги Јанаћковић, Сава Банковић и други.

Занимљиво је и то да је, када је требало решавати о ратним богаташима, седница два пута одлагана (22. маја и 17. јула), јер није било кворума. И најзад, када је донет списак ратних богаташа, 14 одборника на челу с председником извојило је своје мишљење.

Последице спровођења Закона о зашгити државе тешко су погодиле партијску ортанизацију у Ћуприји. Сем неколико упорних и бескомпромисних бораца, као што су били Бошко Стојановић, Петар Цветковић, Добривоје Дуцић, Јовановић Јован и др. остали су се повукли и одрекли чланства у КПЈ. Мањи број пришао је буржоаским партијама. Остали су били, углавном политички паеивни. Додуше, међу њима их је било претежно сиромашних људи, оптерећених бројном породицом и остављених на милост и немилост буржоазији, која се брутално обрачунавала са својим противницима. То није и правдање њиховог става и држања, али неопходно објашњење да се схвати тако брзо и нагло распадање покрета.

Према тврђењу неких преживелих учесника постојала је директива да чланови КПЈ отварају приватне радње како би економски били независни, што није искључено — судећи бар по ситуацији у Ћуприји: Добривоје Јовановић-Дуцић се по изласку са робије бавио кочијашењем, Петар Цветковић је по изласку са робије радио као оштрач алата код неког приватног каменоресца на Сави, у Београду, Бошко Стојановић је био приватник — пекар.

Тако је партијска организација приликом свога преласка у илегалност била сведена само на десетак најдоследнијих који су остали верни својим начелима. Додуше, код многих који су

Записник Општинског одбора *у* Бунрији бр. 5569, од 11. 08. 1921. године у Музеју НОР-а у Иуприји.

се пасивизирали, остала су сећања на идеале њихове младости, а скривене симпатије које су се у одређеним, новим и повољним условима, развиле у поновно прилажење покрету.[120]

Необухватање млађих људи и непостојање СКОЈ-а горко се светило радничком покрету у Куприји, који у следећим годинама само животари, тиња, да би нешто живнуо и ојачао тек 1923. године са формирањем НРПЈ (Независне радничке партије Југославије).

Буржоазија не стаје на пола пута, већ врши даља чишћења. Најпре избацују Бошка Стојановића, из Одбора за станове, у коме је био иотпредседник и штитио интересе радника и сиротиње уоиште, а затим и остале комунисте и „сумњиве" из других форума са отвореним образложењем да их смењују „као комунисте и штетне по државу".

ГОДИНА ОСЕКЕ ПАРТИЈСКОГ РАДА

Буржоазија је узела сву власт у своје руке. Привредни живот и даље је неразвијен и услови живота сиротиње, које је све вшпе, врло су тешки. Хлеб у овој години стаје већ 6 до 7 динара по килограму, а плате радника крећу се од 300 до 400 динара. Помоћ општине сиротињи износи 30 динара месечно по једној породици (то је одлука општинског одбора од 18. јула 1922. године број 5581 о помоћи Раји Османовићу и Марији Радосављевић) дакле, ни четврт килограма хлеба дневно!

Колико је општински одбор био слепо оруђе у рукама неколицине ћупријских богаташа, види се из ове одлуке Општинског одбора од 22. јануара 1922. године:

„Одбор саслушава предњи реферат и имајући у виду да је
исти умесан то једногласно доноси ову:

О Д Л У К У

Да одобрава да Суд општине може од ове суме новаца дати извесну суму, колико то Суд са благајником буде нашао за сходно, неком заводу овде у Еуприји на прво место под интерес, а у крајњем случају да заводи неће примати новац под интерес предаће се и без интереса на чување, те да би се тиме избегла свака опасност по овом новцу".

[120] Александар Лукић, обућар, био је први председник НОО у Буприји 1944. године, Александар Павловић, жељезничар, потпредседник првог Среског НОО у Буприји 1944. године, Михајло Живковић, професор, председник првог Среског НОО Буприја 1944. године и члан Среског комитета КПЈ у Буприји од 1944. до 1946. године када одлази из Буприје.

Новац је дат Трговачкој банци, а радило се о великим сумама од по неколико стотина хиљада динара и банке су тај новац, општински новац, давале под зеленашки интерес и богагиле се. Наравно, ни један одборник није издвојио мишљење ...

Ослобођен критике и контроле комунистичких одборника, Општински одбор у Буприји водио је типпчну ћифтинску политику, што се види из ових примера:

1. При лпцитацијама за узимање у закуп општинске земље није се водило рачуна о томе ко лицитира, већ су земљу закупљивали богати трговци и давали је затим у наполицу сиромашнпм земљорадницима и беземљашима.

2. Постојало је око неких 80 врста општинских такса по разним ставкама. Илустрације радп наводи се ово упоређење: за једно корито рибе наплаћивана је иста пијачна такса као и за једна пуна кола текстила, тј. по 50 динара.[121]

3. И најзад, кад је Удружење ратника из првог светског рата поднело Општини молбу да му се додели још само 0,40 м. дужине и 3,40 м. дубине за подизање споменика палим ратнизима у току балканских и првог светског рата, председник и неколнко одборника се нису сложили и издвојили су своје мишл>ење: „Одвајамо мишљење по одборској одлуци бр. 6173 и противни смо да се Удружењу одобри већи простор земљишта за споменик услед стешњавања пијаце". Заиста, леп пример „захвалног отечества". Узгред напомињемо да у списак палих бораца нису унети сви погинули ратници, тј. имена оних чије породице нису имале да плате 20 дпнара за материјал за слова.

Но с друге стране одборници су били ревносни у доказивању своје поданичке верности и лојалности и на седници Општинског одбора, када се радило о сачињавању спискова сумњивих лица, изјавили су: „Одборници примају на себе дужност да провере, пронађу и доставе такве личности ..."

Треба нагласити и чињеницу да је Општински одбор у Пуприји био један од најбогатијих у Србији и да је било услова за комуналну изградњу чак и у овим годинама. Међутим, Општнински одбор је имао врло разгранат чиновнички апарат, много пандура и полицајаца (Пуприја од 1921. године није више била седиште округа, али је имала тзв. градско предстојиништво у коме је, одмах после рата био управник града злоглаени Манојло Лазаревић, касније управник града Београда) и то је гутало гро средстава, а доста је одлазило и незнано куд.

Од окружних установа у Пуприји су били још само Окружни суд и Окружна болница. Нешто се радило и на увођењу електричног осветљења, али то су били тек припремни радови. За нову зграду гимназије је откупљен плац од Андреје Стојко-

[121] Оришнални загшсник Општинског одбора број 6675 од 9. 10. 1922. у Музеју НОР-а у Иуприји.

вића и Светислава Џелатовића. И то је било све, сем насипања неколико улица и то кулуком.

Здравствене прилике се нису побољшале. Пијаца је била у центру вароши и легло нечистоће. На њој је било неколико дрвених клупа и поред Раваницe пет касапница — у дрвеним шупама.

Културни и забавни живот потпуно је био замро. Партијска и синдикална организација, као носиоци културног живога у ранијем периоду, сада више нису постојале. Све се свело на приредбе понеке путујуће групе, и то ретко.

ПОКУШАЈИ ОЖИВЉАВАЊА ПАРТИЈСКОГ РАДА КРОЗ ОСНИВАЊЕ И ДЕЛАТНОСТ НРПЈ

Ове, 1923. године, партијска оргаиизација у Куприји оживљава свој рад преко полулегалне НРПЈ (Независне радничке партије Југославије). Ипак, партијским радом није било обухваћено ни издалека чланство из ранијих година. Била је то само једна мања група истрајних и доследних бораца на челу са Петром Цветковићем и Бошком Стојановићем. Уз то се јавља и приличан број нових, већином млађих људи.

Месна партијска организација НРПЈ основана је у Куприји врло рано, одмах после формирања НРПЈ у Југоелавији, тј. марта 1923. године. О томе пшне лист „Радник” орган НРПЈ у своме броју од 14. марта 1923. године:

УПРАВА МЕСНЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ НРПЈ (НЕЗАВИСНЕ РАДНИЧКЕ ПАРТИЈЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ) У КУПРИЈИ

У управу месне организације НРПЈ у Куприји изабрани су:

За председника: Бошко Стојановић, пекар.

За секретара: Петар П. Цветковић, бравар.

За благајника: Александар Лукић, обућар.

За чланове управе: Љубодраг Симоновић, алас; Драгољуб Ерић, ложач; Александар Стојановић, берберин; Аранђел Маринковић, месарски радник.

У управу није изабран један од најистакнутијих комуниста тога времена, Јован Јовановић, који је лежао тешко болестан, али и даље свим срцем и душом био уз пролетеријат. Он је ускоро затим умро и „Радник” је поводом његове смрти у свом

броју **ОА** 9. августа 1923. године донео следећн некролог: *„Јован Јовновић.* 6. августа умро је у Ћуприји друг Јован Јовановић, општински рачуновоћа. Покојни друг Јовановић био је један од најагилнијих чланова радничког покрета и истицао се нарочито својим радом на иролетерској култури. Он је пре „Обзнане" био основао радничку уметничку групу „Душан Поповић", чији је председник и рсдитељ био. После „Обзнане", када је груиа престала да ради, он је у неколико махова покушавао да је обнови, али му је полиција увек забрањивала. До свог последњег часа друг Јовановић је агилно и енергично учесгвовао у радничком нокрету, за који се интересовао чак и са своје самртничке постеље на коју га је приковала и са ње заувек однела пролетерска болест — туберкулоза.

Спавај мирно, друже!"

Некако одмах после Јовановићеве смрти, 19. августа 1923. године, били су општински избори у Ћуприји. На изборима победила је демократска листа на челу са Живком Булићем, пензионером. На овим изборима и НРПЈ је имала своју листу и на основу броја гласова добила једно одборничко место, тј. у одбор је изабран само носилац Листе Петар Цветковић. О томе пише „Радник" у броју од 24. августа:

„У прошлим општинеким изборима Партија улази у општинске одборе са овим друговима (ређа изабране другове у округу моравском, примедба аутора)... Ћуприја: Петар Цветковић".

Делатност Петра Цветковића у току целе 1923. године и 1924. године видимо из записника Општинског одбора у Ћуприји за те године. Он често и оштро дискутује, а по многим одлукама издваја своје мишљење и то својеручно убележава у записник.

На одборској седници од 2. сентембра 1923. године гласа против одлуке о извођењу општинских радова иутем кулука и изјављује: „За кулук и насипање махалских улица сам против, а остале одлуке одобравам".

Па ипак, Цветковић је 17. фебруара 1924. године изабран за потпреАседника одбора за станове при Оиштинском одбору, а успео је да угура и неке своје људе — присталице НРПЈ, на прњмер: „За чланове одбора за станове из реда закупаца... Добросава Бурића, обућара, Васу Живића, абаџију, Николу Радосављевић, пенз. Аранђела Поповића, пекара, Љубомира Симоновића, аласа и Владњмира Мартиновића, ковача".

Када је на одборској седници 16. марта 1924. године било опет речи о сумњивим лицима, Цветковић издваја своје мишљење и убележава га у записник: „Све одлуке од данашњег дана одобравам, сем одлуке која се односи на стављање под полицијски надзор, одвајам мишљење што се нарочито именују странци запошљени у фабрици шећера и у ложионици те се тиме има дати могућност да се и невини радници гањају".

11. маја 1924. године гласа против буџета и изјављује у записнику: „Гласам против буџета што га није претходно претресао ужи одбор који је требало изнети и своје мишљсље пред пленум одбора".

А 29. маја 1924. године Цветковић гласа против издавања општинских дућана имућним трговцима.

Најдужа и најдокументованија иримедба Цветковића у записнику налази се на страни 277. од 14. августа 1924. године, кад каже: „По I тачки одвајам мишљење (максимирање цена хлеба, примедба аутора) зато што се таксама не може задовољити снабдевање грађанства хлебом, и да трговци снабдевају пекаре брашном, већ се та потреба само може задовољити увођењем апровизације, тј. ако ошнтина снабде пекаре брашном и одреди им проценат за рад.

По II тачки зато што се одбор порески бира по стажу, а не по сопствености људи.

III тачка одобравам.

IV тачку не одобравам зато што се лицитација није одржала према одлуци одбора, на којој су имали право само земљорадници, већ су пустили и занатлије и рентијере".

V току 1923. године од значајнијих радова у Ћуприји треба споменути довршење електричне централе, прво електрично осветљење у вароши као и бетонирање тротоара у главнијим улицама, а такође бетонских стаза у махалама.

Занимљив је и однос тадашњег председника Живка Булића и Петра Цветковића. Иако је Цветковић често издвајао своје мишљење и оштро критиковао поједине одлуке, због тога није био прогањан. Напротив, неке његове предлоге председник је и усвајао, као на пример, о повећању помоћи сиротињи од 30—40 динара на 100 и 150 динара месечно, док је удовица Јована Јовановић, Косара, стално примала помоћ од 300 динара месечно.[122]

Крајем ове године, тј. 21. октобра 1924. године, Ћуприја је остала и без свога великог борца за социјализам, јер је Цветковић поднео оставку на одборничку дужност због одласка из Иуприје у Приштину.[123] Његов заменик на листи НРПЈ био је син Бошка Стојановића, Михајло, који је Петра Цветковића наследио и у дужности потпредседника Одбора за станове: „Одбор саслушав реферат иредседника доноси ову:

О Д Л У К V

Да се за потпредседника одбора за станове на место Петра Цветковића бира г. Михаило Стојановић.

[122] **Мемоарска грађа, сећања пок. Живка Булића из Буприје.**

[ш] **Оригинални записник број 8759 из 1924. године у Музеју НОР-а Буприја.**

Овај избор саоиштити новоизабраном потпредседнику ради знања, па кад одлука буде одобрена од стране надзорне комисије увести га у дужност.[124]

Ни Михаило Стојановић није остао дуго одборник пошто је и он напустио Куприју, односно био премештен у Крагујевац. Оставку је поднео 15. јуна 1925. године и она му је уважена, а на његово место за одборника дошао је трећи са листе НДПЈ — Драгослав Јовановић, обућар.[125]

И тако је раднички покрет крајем 1924. године у Иуприји сасвим замро: последњи велики борци су отишли (Цветковић и Мих. Стојановић). Бошко Стојановић био је стар и болестан и ускоро умро — 1926. године. Додуше, иостојали су усамљени покушаји, појединачни иступи, као на пример Добривоја Дуцића, који је опет осуђен на 4 године робије „због вређања Њ. В. Краља" и сл. Паланка је угонула у монотонију и политичку учмалост, коју су с времена на време потресали посланички или општински избори.

ЋУПРИЈА У ПЕРИОДУ ОД 1925—1928. ГОДИНЕ

8. фебруара 1925. године одржани су посланички избори. У Иуприји су се о превласт борили демократи и радикали, а комунисти нису имали свога представника. „Социјалисти" Живка Топаловића, Белића и др. били су тада легална партија, уставри, већ тада на линији издајства радничке класе, што многима у то време још није било јасно. Тиме се и може објаснити велики број гласова које су добили у Иуприји. Носилац округне социјалистичке листе био је др Андра Живковић, адвокат из Јагодине. Листа је добила у целом округу свега 254 гласа, од чега 117 само у Ћуприји.[126]

На овим изборима у Ћуприји су победили радикали а за посланика је изабран Ранђел Никодијевић, земљорадник, за кога се касније доказало да је био један од главних доушника режима против комуниста. Било је, додуше, и наивних који су веровали у пароле Демократске странке и настојали да бране општинске интересе од трговаца и индустријалаца, као на пример, председник Општине Живко Булић следећом одлуком:

„Одбор саслушав предњу молбу браће Јовановић и Стојковић (сопственика парног млина, примедба аутора), а после дужег дебатовања доноси ову

[m] Оригинал записника број 8761 из 1924. године у Музеју НОР-а Вуприја.

[125] Драгослав Јовановић био је члан ССДП пре рата, затим КПЈ. Погинуо у другом светском рату приликом бомбардовања Јагодине, 1941. године.

[126] Подаци о изборима 1925. године из СНСЈ.

ОДЛУКУ

Да одбор предњу молбу браће Јовановић и Стојковић не може одобрити пошто је законом о мерини регулисано да све што се има мерити, мора се премерити само на ошитинској ваги, а никако на приватним вагама". Наравно, ову одлуку начелство није одобрило и млинари су и на овом, кантарини, зарађивали.

1926. године, августа месеца, на општинским изборима такође су победили радикали и за председника Општина изабран је Никола Ристић, трговац, но он је био кратко време и заменио га је Стојадин Петковић, земљорадник. У овој години није било значајнијих догађаја. Једино су одржани избори за обласну и среску самоуправу. Ове самоуправе биле су кратког века, а у суштини биле су само један од маневара буржоазије како би показала да тобож развија неку демократију. Исте године основан је и срески одбор Црвеног крста, на чијем челу су били лекари др Владан Лазаревић и др Јован Тодоровић. Нешто живл>а спортска активност запажа се у периоду од 1924—1927. године после оснивања фудбалског клуба „Грађански".

И у 1927. години није било крупнијих и значајнијих догађаја у животу вароши. Буржоазија је и даље на власти и спроводи своју политику. И овај општински одбор доноси одлуку да се 370.000 динара општинског новца да на чување, без интереса, Трговачкој банци у Куприји „пошто одбор нема касу". Пада у очи пораст броја кафана, тј. од 27 на 38. Скоро на сваком углу била је понека кафана. То су биле мале кафане и бифеи, за које није био потребан већи капитал, — пиће се куповало на балоне и редак је случај да се неко од ових кафедаја обогатио. Богатили су се једино имућнији трговци као Миша Црњански и др. који су диктирали цене пићу и имали у рукама скоро све кафеџије.

У то време у Ћуприји подигнута је нова основна школа у 1927. години, а довршена је почетком 1928. године. Када је зграда завршена, промењена је њена намена у толико што се у њу уселила Гимназија, која је била пуна, осморазредна, а не основна школа.

У овом раздобљу нешто се појача и приватна градња: нарочито су зидали куће у крају око железничке станице. То нису биле веће зграде, али се положај железничара у поређењу са осталим занимањима — био побољшао. Ово је условило и растезање, развученост вароши пошто се градило у близини железничке станице, а ређе у старом делу вароши, поред Мораве.

Пошто је доношењем Закона о заштити државе дефинитивно забрањен и рад револуционарних радничких синдиката у саставу Централног радничког синдикалног већа, руководство илегалне КПЈ створило је у јесен 1921. гдине нове синдикате под називом Независни синдикати, који су и поред тешкоћа које је режим стварао настојали да оснивају синдикалне пододборе

и оживе борбу радничке класе за заштиту својих животних интереса. Независним синдикатима руководила је илегална КШ. Обнављање и рад синдикалних подружница одвијао се и у Ћуприји. На референдуму 16. јануара 1922. године подружница шивачких радника у Ћуприји одлучила је да се не прикључи центрумашком Главом радничком савезу, већ да буде у саставу Независних синдиката. У августу 1923. године основана је у Ћуприји секција железничара Савеза радника металне индустрије и обрта Југославије, који је био у склопу Независних синдиката. Успешно су 1924. године у Ћуприји организовали, Независни синдикати и Независна радничка партија првомајску прославу обуставом рада и зборовима. 30. маја 1926. године основан је у Ћуприји пододбор Савеза кожарско-прерађивачких радника у саставу Независних синдиката. Како је секција железничара у саставу Савеза радника металне индустрије и обрта једно време престала са радом, то је 18. априла 1928. године обновљена. У Ћуприји је 27. маја 1928. године у хотелу „Централ" одржан збор железничара, који је био одлично посећен. Хотел „Централ" био је дупке пун. Стари раднички борац Петар Цветковић отворио је збор. Он је истицао да заправо тек треба у Ћуприји да приступи обнови синдикалног покрета, који је 1921. године угушен. Пошто је поздравио госте из Загреба, Београда и Ниша, дао је реч Буди Милутиновићу, секретару Савеза. На збору је указано на потребу јачања синдикалних организација и борбу за поправку економског и социјалног положаја радника.[1263]

11. септембра 1927. године одржани су опет посланички избори. Изборна јединица била је Ћуприја—Параћин. На тим изборима победио је Ранђел Никодијевић, земљорадник радикал. Иначе, као и раније, однос демократи-радикали није се много изменио. Радикали су добили у самој Ћуприји 408, а демократи 578 гласова. На овим изборима била је истакнута и среска социјалдемократска листа на челу са Савом Музикравићем, али је у Ћуприји добила само 5 гласова (148 у целом округу).

Ни у 1928. години није било значајнијих збивања у Ћуприји, али се већ осећало — поготово после убиства Стјепана Радића и другова у Скупштини — да буржоазија припрема ликвидацију и оно мало демократских слобода. Тако је на пример и у Ћуприји већ крајем ове године удвостручен број жандарма и општинских градских стражара, којих је дотле било 12, док је цео Санитетски одсек при Општини имао само 5 лица (1 бабица, 1 чувар кланице, 1 кочијаш, 1 чистач пијаце и 1 лекар, док је ветеринар био хонорарни).

Иако се Гимназиј а тек била уселила у нову зграду, већ с јесени ове године укинута је Виша државна гимназија и сведена на нижу, четвороразредну. То је била нека врста „освете"

'"* Радничке новине из 1925. године.

пошто је на изборима у Еуприји тадашњи министар унутрашњих послова Вељa Поповић био побеђен. Ипак Гимназија је остала, али приватна. Више разреде издржавала је Општина, односно ђачки родитељи повећаном школарином. Приватна је осгала пуне две школске године, а затим је опет била државна.

Културни и забавни живот је стагнирао. Нешто живља активност осећа се у Фабрици шећера, која је имала своју соколану, куглану, фудбалско игралиште, луткарско позориште, честе и успеле „кермесе" и још неке облике активности.

ОДЈЕЦИ ШЕСТОЈАНУАРСКЕ ДИКТАТУРЕ У ЕУПРИЈИ

Државни удар и распуштање политичких странака 6. јануара 1929. године, познат под називом „Шестојануарска диктатура", имао је своје последиде и у Еуприји. То су, у првом реду, јачање државног апарата — полиције и војске и појава првих, екстремно реакционарних елемената. Буржоаски политичари нису јавно испољавали своје неслагање с распуштањем парламента и политичких странака, као уосталом ни у другим крајевима земље, али су се углавном повлачили из јавног живота. На њихово место дошли су нови људи, присталице монархофашистичког режима, политички скоројевићи, штребери и букачи. Међутим, не треба стећи погрешну слику — да је ћупријска буржоазија била против монархофашистичке диктатуре. Напротив, било је само неколико поштених буржоаских политичара који су наивно веровали у неку демократију. Што се тиче широких народних маса, радника и сељака, ситних чиновника и сл. они и од раније тзв. демократије нису имали неке вајде и помоћи и прилично апатично су примали ову промену. У Еуприји је бар тако било, можда и зато што је раднички покрет још увек био доста слаб.

Лични режим краља Александра није се задовољио укидањем политичких странака и увођењем војне диктатуре. Он је предузео и низ других мера да и на идејном фронту створи себи подлогу. Једна од врло карактеристичних мера била је ужурбано формирање многих удружења са изразито националистичким карактером. У Еуприји је у овом периоду, тј. 1929. и 1930. године, формирано више таквих удружења него што их је укупно било у читавој њеној историји.

Народ је требало нечим забавити, бацити му прашину у очи, дати неку играчку и властодршци су веровали да ће у томе успети кроз ова бројна удружења и организације створене по наређењу одозго.

Пре 6. јануара 1929. године у Иуприји су постојала ова удружења:

Трговачка омладина,
Женска подружница (са женском раднпчком школом),
Друштво „Кнегиња Љубица",
Удружење занатлија,
Певачко црквено друштво „Морава",
Ловачко друштво „Морава",
Раваничкн сресни одбор Црвеног крста,
Месна задруга за пољопривредни кредит,
Индустријска ватрогасна чета Фабрике шећера,
Соколско друштво,
Стег скуата.

Од горњих друштава најактивнија су била: Ловачко друштво, Соколско друштво, Женска подружница и нарочито Удружење занатлија.

После 6. јануара основана су следећа удружења:

Удружење трговаца,
Окружнп одбор занатлија,
Задруга државних службеника за набавку кредита,
Шах клуб,
Лпга против туберкулозе,
Учитељско удружење,
Занатлијска задруга,
Удружење резервних официра,
Одбор за подизање споменика палим на Иванковцу,
Јадранска стража,
Подружнпца општег радничко-намештеничког синдиката,
Аеро-клуб,
Друштво за улепшавање вароши,
Народна одбрана,
Удружење носилаца Албанске споменице,
Коло јахача (обновљено),
Стрељачка дружина,
Чехословачка беседа,
Удружење железничара и бродараца,
Стручно удружење возно-маневарског особља,
Ротари клуб,
Руски одсек Црвеног крста,
Руски одсек Соколског друштва,
Хумано друштво „Жбун".

Поред неких струковних удружења са изразито режимским карактером и управама приметан је и пораст броја удружења са изразито наглашеним националистичким смером, као Народна

одбрана, Одбор за подизање споменнка палнм на Иванковцу, Удружење резервних официра и Удружење носилаца Албанске споменице. Међутим, сва ова удружења, са малим изузецима, постојала су само на папиру и нису радила и иоред настојања појединаца, гхредставника режима, да кроз њих спроведу своју политику. Нешто активнији у своме раду били су Чеси, како у Чехословачкој беседи, тако и у Соколском друштву.

Занимљив је податак постојање руских одсека појединих удружења. Историја руске колоније у Ћуприји је такође врло богата примерима од реакционарних ставова до отвореног издајства. Наиме, после пораза интервенциониста и Врангеловог повлачења, масе белогардејаца нагрнуле су у све европске земље, а у првом реду у Југославију, где су били и најбоље примљени. Тако је и у Нуприју у раздобљу од 1922. до 1924. године дошло много Руса — избеглица, преко 170. Формирали су једну од највећих колонија у унутрашњости. То су били претежно официри. Овде су се сви били запослили, највећим делом као наставници, а и у Фабрици шећера. Обично су предавали математику, француски и латински, иако за то нису имали потребне квалификације. Нестручни, били су и врло слаби педагози, а и наш језик су врло тешко учили, тако да их ученици скоро ништа нису разумели. Уз то су били и коруптивни. Они су били највеће зло које је ћупријска гимназија и просвета уопште запамтила. Али и њихово политичко деловање било је не мање штетно. Они су у безграничној мржњи према комунизму испредали читаве романе најодвратнијих лажи и тиме постали један од стубова режима у бившој Југославији у борби против свега напредног. Па ипак, то им није сметало да касније промене газду и велика већина њих стави се у отворену или тајну службу немачког окупатора 1941. године.

После укидања политичких странака Општински одбор у Ћуприји остао]е у истом саставу. Сви одборници су се изјаснили за режим. Уосталом, политичка припадност им је била само средство за остваривање личних интереса. Врло чести су били, и раније, примери да два ортака или два рођена брата припадају разним странкама, односно радикалној или демократској, држећи се освештеног малограђанског гесла: „Помоз' боже, чаршијо, на обадве стране!".

Па и поред изјашњавања за режим и за избор предходника владе генерала Петра Живковића за „почасног грађанина вароши Ћуприје" и давања његовог имена једној од најважнијих улица, Нуприју су у овом раздобљу задесиле многе невоље и недаће.

Најпре је Општини одузето 200 хектара зиратне земље у Лудом пољу за потребе сталног летњег логора Војне академије.

Затим је пореска управа премештена у Параћин, где је било и седиште среза.

И најзад, Гимназија је и даље била непотпуна и више разреде су издржавали родитељи плаћањем школарине. Стога су се школовала само деца богатијих родитеља. Природно је онда што у овом периоду у Гимназији још није било напреднијих ђака нити било каквог напредног покрета.

Општиски одбор и даље је водио ћифгинску политику и 31. марта 1929. године, на пример, гласао против набавке прскалица за поливање улица као и против израде генералног плана Куприје. С друге стране, да би доказао своју привржености режиму, одбор уписује 200.000 динара за обвезнице Привилеговане аграрне банке. Број кафана и у овој години порастао је на близу педесет — (47), а повећао се и број банака: основана је и трећа, Моравока банка, са претежним капиталом Мише Црњанског и Драгог Брзаковића.

Међутим, опада број занатских и трговачких радњи и велика економска криза, која је око 1930. године захватила читаву Југославију, има снажан одјек и у Буприји. Тим пре што је, услел, осиромашења и раслојавања сеоског становништва, знатно порастао број становника у самој Иуприји. Тако је Буприја, према пописима између 1918. и 1931. године, имала следећи број становника:

Годиина пописа	Број становника
1918.	**5.430**
1919.	**5.718**
1921.	**5.039**
1929.	**7.075**
1931.	**8.281**

Треба нагласити да у овом периоду није подигнуто ни једно веће предузеће, фабрика и слично. Исто тако није порастао број чиновника, пошто су многе окружне установе отишле из Буприје. Повећање потиче, углавном, из три разлога: знатан је прилив сеоског живља, природни прираштај и осетно повећање војног гарнизона. Пописом су обухваћени и руски Цигани, који су **у** великом броју били насељени у Буприји, а против чијег се присуства општински одбор више пута бунио и захтевао њихово расељавање. Међутим, они су највећим делом ипак остали у Буприји, све до 1941. године.

Неки подаци из економског дела пописа за 1929. годину (општинског) пружају такође доказ о јачању буржоазије, а осиромашењу земљорадничког живља. Према томе попису у Буприји је на дан 26. 12. 1929. године било и то:

Коња и кобила	213
Волова, крава и сл.	375
Кола коњских	93
Кола воловских	185
Фијакера	15
Чеза	12
Аутомобила путничких	13
Аутомобила теретних	4
Мотоцикла	2
Бицикла	28
Трактора	1
Чамаца моторних	1

Док је коњских и воловских заирега, сразмерно броју земљорадника, врло мало, дотле путничких аутомобила има већ 13, од чега је само један својина предузећа (Фабрика шећера), док су сви остали приватни. Мали број бицикла такође сведочи о ниској куповној моћи просечног грађанина. Само 1 трактор верна је слика заосталости у пољопривреди, поготово ако се има на уму да је пописом обухваћено и државно пољопривредно добро, „Добричево" са близу 1.000 хектара површине, на кохме се још увек радило примитивно. Незаинтересованост за механизацију у пољопривреди може се објаснити и обиљем врло јевтине радне снаге са села.

И најзад, да би подаци били што карактеристичнији, даје се и упоређење са подацима из ранијих година (у односу на земљораднички живаљ):

	1905.	**1910.**	**1929.**
Волова и крава	**828**	**960**	**375**
Коња	**674**	**627**	**213**
Свиња	**1.293**	**1.097**	**435 итд.**

Опадање је као последица економске кризе и капиталистичке експлоатације, нарочито земљорадника, тако очигледно, да сматрамо да није потребан никакав коментар.

1930. годин показује даље јачање полицијског апарата, тако да је број градских стражара повећан са 12 на 18. Стражари сад већ носе униформе и оружје, а командир градске страже Милосав Костић-Баће отпуштен је због тога што није хтео да носи униформу.

То је било и разумљиво у овом иериоду појачаних прогона комуниста. Тако је Стаменко Радојковић, стари комуниста и илегалац, био 1929. и 1930. године нротеран у место рођења, Нуприју. Ту је морао сваког дана да се јавља полицији. Ипак није седео неактиван, већ је издавао лист *„Наше село”* (штампан у Параћину у штампарији „Жикушон”). Уствари, Радојковић је писао све директивне чланке и са обазривом и наглашеном напредном тенденцијом. Као уредник листа појављивао се „Чоловић” (измишљено име). У овом листу сарађивао је и Драган Ерић, судија. Лист је излазио само годину дана, и то су изашла свега 4 броја.[127]

Стаменко Радојковић, који је био члан КПЈ, затим КП Француске, Немачке, Аустрије, више нута илегално је прелазио у Југославију по разним задацима што се види и из ових полицијских депеша — расписа:

Примљена у В. Кикинди
26. 3. у 19 часова.

„Предата у Београду
26. 3. у 18,30 часова

ТЕЛЕГРАМ — ШИФРА

Комесару полиције

Вел. Кикинда

Лице које путује у нашу Краљевину са пасошем издатим у Кр. посланетву у Паризу на име Стаменко Радојковић, студент филозофије на Париском универзитету, из Иуприје, свестрано претресите и детаљно саслушајте па га са целокупним материјалом спроведите Управи вароши Београд на даљи законски поступак и о поступљеном и нађеном стању ствари известите ме овим путем.

Пов. Д. 3. бр. 5189
Прим. 26. III. 1926.

Министар унут. дела
Б. Максимовић

Оригинал. шифра спал>ена
Рашић, с. р.

Особљу на знање и схрого управљање по овој наредби. У случају појаве Радојковића хитно известите потписатог.

1. Федор Б. Јанковић, с. р
2. Мирковић, с. **р.**
3. Н. Дракулић, с. р.

Ком.
Рашић, с. р.

[127] 127 Изјава Стаменка Радојковића и Драгана Ерића.

Други распис (из исге године):

„Министарство унут. дела
Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца
Одел>ење за државну заштиту
Д. 3. бр. 3418

6. мај 1926. године
у Београду

КОМЕСАРУ ЖЕЛЕЗНИЧКЕ ПОГРАНИЧНЕ ПОЛИЦИЈЕ
В. КИКИНДА

Да би се лакше поступило по наређењу Пов. бр. Д. 3. 5189 од 20. марта 1926. године шаље се у прилог под (фотографија Стаменка Радојковића, који је своју путну исправу, издата у Моравској области, послао у Беч скинувши фотографију — у намери да је неко од комуниста користи.

Достављено:
Свим комесарима железничке и пограничне линије
Д. С.

По наредби
Министра унутрашњих дела
За пачелника
Шеф одсека (нечитко)

Регистровано 99/УН. 1926.
Мил. Б. Милошевић, с. р.
под. агент ев. бр. 115/26

Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца
Комесаријат полиције железничке и погран.
Пов. бр. 114
8. V. 1926.
В. Кикинда

Сојузити са ранијом наредбом па потом особљу на управљање.

Ком. Рашић, с. р.
Федор Б. Јанковић, пом. ср.'

Из ове године занимљиво је упоредити цене неких производа: један килограм хлеба стаје 2, белог 2,5 динара док један киловат час електричне енергије 8 динара. Наравно, ово појевтињење цене хлеба не значи пораст животног стандарда већ, напротив, страховит пад цена земљорадничких производа и њихово осиромашење, пошто цене осталих артикала, а нарочито текстила, остају исте. Природно је што земљорадници и сиромашни

људи иису уводили осветљење пре 1945. године, пошто се овде не ради о некој заосталости, већ у првом реду о материјалним могућностима.

Премештање и последње окружне институције, Окружног суда, изазива чак и колективну оставку Ошптинског одбора. То је еасвим разумљиво јер су у периоду велике економске кризе једино још чиновници колико-толико били донекле заштићени и ситуирани, а њихов одлазак значи мање муштерија за варошке трговце, адвокате, па и пољопривредне произвођаче (пијаца). Дакле, ради се не само о општим интересима ширег круга грађана, већ у првом реду једног ужег слоја људи.

1931. године такође показује даље јачање полицијског апарата, тако да свака одлука оппггинског одбора подлеже одобрењу среског начелника (1931. године се формира и срез раванички, али окружне установе, сем болнице, нису више у Буприји). То се види из спора Општинског одбора са среским начелником око броја градских стражара: општина плаћа 22 стражара, а начелство захтева да их буДе 24.[128] Буржоазија је ревносна у испољавању својих поданичких осећања и приређује се прослава 10-годишњице владавине Александра Карађорђевића.

С јесени 1931. године Гимназија је претворена опет у државну.

Није било значајних догађаја у Ћуприји ни 1932. године. Општински одбор заштићује газде (отписује 2.197 динара порезе Миловану Ристићу, трговцу и банкару, смањује кафански акцис Николи Бизетићу од 80 на 40 динара, итд.)[129], док општинска сиротиња и даље прима од 100 до 150 динара месечно помоћи — и то нередовно. Ретке појаве отпора се драстично угушују и пропагањају. Тако је одбијена молба Јована Петровића, пензионера (поштен и за оно време напредан човек демократа — опозиционар) да му се казна затвора „због вређања општинског суда и одбора" замени новчаном.

Априла постављен је за председника опиггине Светозар Максимовић, зв. Тоза Шлипер, пенз., ограничени и слепи слуга буржоазије. Исте године ојачало је и брашнарско предузеће, парни млин браће Јовановић и Стојковић, који запошљава двадесетак радника. Фабрика шећера знатно утиче и на политички живот у вароши, највише ширењем соколских и изразито националистичких идеја, под паролом свесловенства. У томе јој највише помаже Милан Јовановић-Јапанац, професор.[130]

Орнтнал записника Општинског олбора Буприја од 1. 03. 1931. године.

Оригинал записника Општинског одбора Буприја од 31. 04. 1932. године.

[130] Милан Јовановић-Јапанац, професор, некада обућарски радник, Родом из Свилајнца припадао је одмах после првог светског рата иапредном радничком покрету, да би после Обзнане постао издајник и ликвидатор и ставио се у службу режима.

Мада је напредни покрет био сасвим замро и био практично ликвидиран, буржоазија је у својој ревности и паничном страху од комунизма и у овом раздобљу организовала низ прогона и „лов на вештице". Тако је непосредно после завођења шестојануарске диктатуре извршен низ претреса код бивших припадника радничког покрета. Било је чак и неколико хапшења, али су ухапшени пуштени. Претреси су вршени код Свете Митровића, Ст. Митровића, М. Младеновића и др.

Међутим, углавном националистички и прочешки лист, недељни, „Моравски гласник" који је тада излазио у Пуприји, донео би повремено и по неки у основи напреднији чланак, песму, приказ. Ово није било стална пракса листа, али је цензура понекад била небудна и тако је у овом листу изашао чланак „Паланка и велеград", затим „Положај инвалида", песма о рударима. Нарочито занимљив чланак, приказ забране филма „На западу ништа ново", који је био забрањен у Немачкој: *„Европска јавност је узбуђена.* У Немачкој и Аустрији је забрањен филм „На западу ншпта ново", по роману Е. М. Ремарка. Пошто је прво одобрен и приказан, комисија која је у рукама Хитлерових вођа забранила је филм. Зашто? Немачка има пуне магацине муниције, немачки националисти желе проширење. Хитлер жели власт. Он жели рат. У филму „На Западу ништа ново" приказан је фронт у свој својој грозоти, тако да сваки гледалац, чим види ужасе рата, има одмах друго мишљење о рату и устаће против њега. Немачка пак забрањује филм, јер јој се крње интереси, у том случају има услова за наоружање. За узрок се наводи да је у филму немачки војник приказан као рђав ратник. Напротив, Ремарк није хтео да исмеје Немачку (своју домовину), већ је писао сасвим хладио и реално. А и само дело, каже Ремарк, „није оптужба, већ исповест једне младе генерације која је умакла ратним гранатама, али је ипак сатрвена". Код нас се пак тај филм приказује јер ми желимо МИР" — (Б. НИКОЛИП).

ПРВИ ЗНАЦИ ОТПОРА

Прва напреднија, слободоумнија схватања, сада се јављају у Гимназији и то под утицајем ђака који су дошли из Јагодине, пошто је тамо напредни покрет већ у овом периоду био развијенији.

Већ у 1933. години, тј. 2. маја, наставнички савет гимназије у Иуприји донео је одлуку о искључењу из свих школа у Краљевини Југославији без права приватног полагања, ученика VIII разреда Живојина Бурђевића „због разорног и антидржавног става и деловања". Одлука је донета једногласно. Бурђевић је тада искључен и без саслушања. Једина кривица његова била је

једно писмо из Тузле, а које је цензурисано (као уосталом и сва ученичка преписка). У њему су се налазила и следећа места" ... јер владајући су све ствари ставили на коцку и гоне немилосрдно како само они то знају и умеју. Али болеснику нема лека и он се само вештачки одржава. Питање је само времена. Главно је само да нас догађаји не претекну, него бити спреман за све". А затим: „Само храбро напред за нашу девизу С. Бр. Ј. (слобода, братство, једнакост, примедба аутора), јер кога слобода и срећа покреће на рад, тога не плаше тамнице". Наставнички савет пожурио је да се оправда тиме да Бурђевић није из Куприје, да путује аутобусом, да наетавници то нису знали, итд. Додуше, истина је да су у том периоду носиоци напредних стремљења били ученици.[131]

У самој вароши покрет се још није осетио, а било је неких покушаја (више на синдикалном плану). Те године покушало се са формирањем подружнице опанчара у оквиру УРСОВИХ синдиката, али је то остварено тек идуће године. Чак и Михаило Стојановић, који се био вратио у Иуприју, није радио у том нравцу, мада је имао исправно, напредно држање. Он је радио сада у Земљорадничкој задрузи и више се оријентисао на рад са земљорадницима. Нарочито је био предмет честих сукоба и дугих преговора (однос земљорадника према Фабрици шећера у погледу откупних цена шећерне репе). Фабрика је и даље куповала репу врло јевтино и остваривала велике добити баш на екеплоатацији земљорадника. Поред М. Стојановића у Задрузи је био активан напредни и борбени млади земљорадник Милан Мијајловић, дугогодишњи председник задруге.

И 1934. године ситуација је била слична, мада је политички живот нешто снажнији. Ту живост **у** политичке прилике **у** ваг-роши унело је оенивање Југословенске народне странке, **у** народу познате под именом „БОРБАШИ". Ова странка успела је својим демагошким паролама и програмом да завара приличан **број** људи који су се око ње окупили. У Ћуприји, па и **у** околи-**ни,** ова странка је тих година (1934—1936) имала врло снажно упориште. На, њеном челу налазио се Драгомир Пешић, земљорадник, поштен и борбен, али наиван и политички неискусан, који је сматрао да је то стварно народна и напредна странка. Његова исправност види се и из чињеница да је испродавао чи-**таво** имање и умро у беди. „Борбаши" су у Ћуприји успели да **окупе** скоро све земљораднике и градску сиротињу, углавном самосталног занимања, пошто су избори били јавни, односно **Јавно** гласање, те су чиновници и радници у државним устано-

[131] **Копије оригиналних записника у Музеју НОР-а Еуприја. Занимљиво је сећање Животија Марковића из Драгошевна о** Бурђевићу. Поред осталог, истичући **његове сгсобности, навео је и једну расправу** коју **је** Бурђевић водио маја 1935. **годире са др Драгољубом** Јовановићем, који је после тога рекао Марковићу за Бурђевића: „Чији је да је, иако се са његовим гледиштима **не слажем, то је паметна** и велика глава".

вама били прииуђеии да гласају за владине листе. На општинским изборима у Ћуприји 1934. године ова странка је чак добила и већину, али су чланови изборне комисије разним злоупотребама и фалсификатима успели да спрече њен долазак на власт у ћупријској општини. У околини су „Борбаши" имали присталица највише у влашким селима зато што су Власи били обесправљени и незадовољни.

Ове 1934. године, с пролећа, основана је и подружница опанчара, УРСОВА. Она је обухватила око 50 радника. У њеној управи били су Бора Радовановић, Бранко Марковић, Бранко Томић, Милан Антић, Милутин Дојчшговић, Радивоје Глигоријевић, Жика Антић, Александар — Санда Михаиловић. За рад подружнице интересовали су се и помагали су га Живојин Петковић, адвокат, Бора Ценић, студент, и други. Седиште подружнице најпре је било у кафани „Балкан" Боже Величковића. На састанцима подружнице расправљало се углавном о екоиомском положају опанчарских радника, о мерама и акцијама за њихово побољшање. Политички рад није био тако успешан и подружница као целина није у том погледу имала јасно одређену физиономију.

Као конкретна, најзапаженија акција ове подружнице, јавља се општи штрајк опанчара у Ћуприји 1934. године. Штрајк је почео септембра и трајао све до друге половине октобра, више од месец дана и обухватио је иреко 40 радника, док је штрајкбрехера било свега два-три.

Занимљив је опис почетка штрајка који даје Милан Антић:

„У Ћуприји је парни млин браће Стојковић увек тачно у 6 ујутру и 4 поподне сиреном објављивао време. Ми смо, нас седам опанчарских радника, радили тада код Живорада-Жике Михајловића. Чим је сирена објавила 4 сата по подне, сви смо скочили са својих места, скинули и бацили кецеље и затражили од газде обрачун. Он нам је све поштено платио, а неким чак дао и на зајам да се прехране док траје штрајк. Било нам је тешко у штрајку, помоћ смо добили малу из Београда, и то само једанпут, и често смо гладовали.

У штрајку смо били више од месец дана. Нешто смо успели, а нешто нисмо. Смањено нам је радно време од 13 на 10 сати дневно, а нешго мало повећане су нам и наднице.

Били смо се договорили да истог дана кад и ми, и графички радници ступе у штрајк, али они то нису учинили, иошто је целу ствар издао и упропастио Јова Галовић, који је био пословођа и имао добру плату".[132]

Ускоро је дошло до погибије краља Александра у Француској. То је оживело наде у напуштање полицијско-диктаторских метода тадашњег режима. Међутим, буржоазија је наставила шестојануарску политику и под паролом „Чувајмо Југославију"

[13!] Изјава **Милана Антића, опанчара из Ћуприје.**

чувала своје класне интересе. Народне масе, нритиснуте бедом и невољама, одговарале су на то масовним прилажењем Удруженој опозицији и Народном фронту. Без обзира на руководства и морално-политичке квалитете ових групација, став радних и напредних људи, њихово приступање опозицији, објективно представља иочетак отпора и рађање нове, значајне политичке снаге.

ЈАЧАЊЕ ПРОГРЕСИВНИХ СНАГА 1935. ГОДИНЕ

И поред свих настојања ћупријске буржоазије да задржи своје позиције, ова 1935. шдина, представља и постепено буђење отпора и јачање прогресивних снага.

Широке народне масе тражиле су одушка и окупљале се углавном око Удружене опозиције. Знатан број Пупричана, махом независних професија, ишао је у Крагујевац на велики народни збор. Рад Удружене опозиције одразио се и на резултате избора. И поред свих наетојања полиције и режима да мерама застрашивања[133] утичу на резултате избора, они су у[т] Пуприји били негативни за листу Бошка Јевтића. Званично, његова листа је добила већину, но то је био најобичнији фалсификат, као уосталом и у целој земљи.

Резултати избора били су следећи:

Листа Гласова:	у Еуприји	у Срезу
Б. Јевтић (др Живојин Поповић)	**1.283**	**3.067**
У. 0. (др Мачек, М. Цуковац)	**283**	**1.633**
Љотић (Д. Миловановић, Супска)	**2**	**235**
Б. Максимовић (А. Илић)	**—**	J134

[133] Колико је полиција употребљавала брутални методе и колико се далеко ишло у предизборној кампањи, најбоље сведоче примери из Нуприје, а нарочито месец дана пред мајске изборе 1935. године у Буприју је долазио демократски првак Љуба Давидовић. Присталице Југословенске националне странке Б. Јевтића покуповали су све штапове у радњама Буприје. На сам дан избора насрнули су на Давидовића и његове присталице. Чак и после збора у кафани „Синцелић" група кортеша покушала је да нападне Љ. Давидовића. Полиција је све М1фно **посматрала а срески начелник је чак дрско рекао Давидовићу: „Шта ја ту могу, ја Вас упозоравам г. председниче да не могу да гарантујем за Вашу безбедност, маса Вас н е ћ е . . И з сећања Живојина Николића бив. адвоката из Нуприје.**

[134] Резултати избора узети из Библиотеке Савезне народне скупштине у Београду.

Иако се на листи Удружене опознције налазио један од највећих реакционара и издајника, адвокат Милош Дуковац, те је и ово утицало на резултате, одн. гласови су дати опозицији као опозицији, а не ради њега јер није уживао никакву популарност и углед.

Божа Максимовић је претрпео потпун неуспех, а Љотићевци се први пут појављују на изборима у Иуприји. Пада у очи да су у Куприји добили само 2 гласа, а у селима у околини Иуприје много више. То је због тога што је вођа Љотићевог „Збора" у Буприји Петар Никчевић, зв. Пера „Фирер", био чиновник у парном млину и тамо имао утицај на сељаке из околних села, који су радили као стални или сезонски радници у млину браће Стојковић и Јовановић, тим пре што је кандидат на листи био са села, из Супске, где су Љотићевци добили 121 глас, у Влашкој 12, Иванковцу 33, итд.

1935. године појачала се хајка на комунисте, о чему сведочи поверљиви деловодни протокол Општине ћупријске и записник са седница Наставничког савета Гимназије у Буприји.[135]

Тако, на пример, поред општих расгшса и потерница за комунистима (Гуман Валент, Мато Љубиша, Жакар Петар, Судета Мато, Владечка итд.) са стране, проверава се политичка припадност Милије Панића, Михаила Благојевића, позива на саслушање Бранко Здравковић, столар (био комуниста и осуђиван на робију у Нишу 1921. године — примедба аутора), а нарочито често са Милошем-Мишом Радовановићем, студентом технике из Буприје, који је још онда припадао напредном омладинском покрету.

Поред општих мера предострожности уочи државних празника и сл. (мере за спречавање комунистичних акција у дане 1. и 2. фебруара, 8. октобра и 14. марта, 1. до 8. септембра), има и извештаја о појави литографисаних летака у Буприји:

„Пов. дел. бр. 478 од 1935. године — Начелство среза раваничког извештава да су се појавили литографисани леци у којима се народ позива на генерални штрајк". (7. јуна 1935. године).

Затим начелство тражи од Општине:

„Дел. бр. пов. 204 од 14. 4. 1935. године — Тражи одговор од председника Општине о употреби страже на конференцији код „Славије" 13. 4. увече и о хапшењу извесних лица", а 27. новембра под пов. бр. 851 о растурању летака: *„Пролетеријату свих народа Југославије, радницима града и села*/"[1J5]

[135] И поред дугогодишњег рада аутори нису успели да утврде да ли је у овом периоду постојала у Буприји партијска организација. Претпоставља се да није постојала али је било појединачних покушаја и акција, као и многобројних симпатија.

[136] Вероватно и због тога што постоји мада неутврђено казивање да је Димитров свраћао у Буприју и раније.

Пред мајске изборе 1935. године био је иредузет низ мера предострожности, но свакако је најзанимљивије наређење пов. бр. 281 од 15. априла:

„Да од 15. априла до 10. маја уђу привремено у састав жандармерије: општински органи, финансијски стражари, надзорници путева итд.", даıсле сви они који носе било какво оружје... Али и то није ништа необично у тадашњој Југославији.

Значајну улогу у хајци на комунисте (тим именом називани су и сви други поштени људи који су били противници ненародног режима, а нису имали никакве везе с комунизмом) играли су Руси—белогардејци. У поменутом деловоднику врло често се наводи како су „попунили тражене спискове", а јасно је о каквим се списковима радило.

У борби против комунизма и свега напредног активно учешће узели су и професори ћупријске Гимназије који су често организовали и изненадне претресе ученика. О тој делатности сведочи и следећи записници:

„3. децембра 1935. године
Број 2280
Буприја

З А П И С Н И К

Седница Наставничког савета одржана 3. децембра 1935. године. Заст. директора отвара седницу и каже да је са извесне стране извештен да се „тврди" да се међу нашим учепицима растурају кн>ижице комунистичког карактера, као на пример, књижица „Бољшевичка Русија је рај на земљи".

Заст. директора г. Поиовић Живојин моли г. г. колеге да изнесу шта ко по овој ствари зна?

Г. Киселиновић Борће, проф. не наводећи никакав конкретан случај у постављеном смислу (јер стварно ништа и није познато) предлаже да се једног дана изврши претрес код ученика, и то преглед њихових књига. Г. Медведов Сергије, професор, каже да се на ове наше ђаке не може сумњати већ на „Јагодинце" итд.

Речено, учињено. Господа професори су извршили „своју патриотску дужност". Претрес је извршен и на седници Наставничког савета од 7. децембра заступник директора Живојин Поповић, професор, реферише"... да ће ова седница бити наставак прошле на којој је, поред осталог, прочитан поверљив акт да се међу нашим ученицима раетура комунистичка литература и поводом тога говори о претресу извршеном над ученицима виших разреда, да је код једног ученика нађена књига антина-

ционалног карактера, и то баш у време када пов. акт. долази, што је знак да овде мора постојати подозрење у ширењу ове негативне литературе".

Напомињемо да су у то време у ћупријској Гимназији учили Славко Бурћевић, Бранко Крсмановић, Душан Белогрлић, Живка Дамњановић — све напредни омладинци и касније скојевци и револуционари и да је, значи, постојао напредни омладински покрет. По сећању живих учесника, у Гимназији тада још није постојала скојевска организација, али је било дискусије у том правцу. Нарочито на састанцима литерарне дружине „Јакшић" и у међусобном разговору заиста се и растурала — мењала напредна литература.

У току 1935. године и даље је постојао синдикат опанчара. У овој години није било штрајкова. Међутим, дошло је до спајања подружница опанчара и обућара и тако је формирана нова подружница кожараца (УРСОВ синдикаг).

0 раду ове подружнице Бока Богдановић, обућар, тадашњи благајник, каже:

„У Нуприју сам дошао 1933. године. Још док сам био шегрт у Нишу, сећам се, тамо је постојао Уроов синдикат, али кад сам дошао овде у Буприју, обућари још нису имали свој синдикат већ само опанчари.

У лето 1935. године основали смо подружницу Урсових синдиката заједно са опанчарима. Њих је било много више. Скупштина је одржана у Дудићевом дућану, у Цара Лазара улици, а било нае је око 45. Иницијативу и предлог за оснивање Урсове подружнице дао је Жика Петковић, адвокат који нам је и оне правне ствари (пријаву, правила, итд.) завршио бесплатно.

Председник је био Миле Дудић, благајник ја. Чланарину (5 динара месечно) прикупљао сам, али сви нису плаћали редовно, па сам око тога имао доста муке. Поред тога имали омо приходе од приредби и игранки, које смо често давали, највише код „Централа". Ова средства служила су нам за помоћ болесним и незапосленим друговима, члановима подружнице, као и за пролазнике који су били без посла и средстава.

Имали смо неколико конференција и поред Жике, адвоката, долазили су и неки другови из Београда, а једном је био Милорад Белић и држао нам предавање о значају синдиката.

Ова подружница радила је кратко време, тј. 1935. године н
1936. године, а онда се основао ЈУГОРАС, почели су да нас гоне и тако се ова наша подружница распала".

НАПРЕДНИ ПОКРЕТ У ГИМНАЗИЈИ

У Пуприји 1936. године представља даљи пораст напредних снага, али само у Гимназији, док синдикални покрет замире: и она једна подружница Урсових синдиката кожараца распала се, а мањи део чланова чак је прешао у Југорас.

Влада Милана Стојадиновића пооштрила је полицијске мере и очито тежила фашизирању Југославије — а управо баш због тога, као логична последица реаговања на ове методе, порастао је утицај Удружене опозиције. Стојадиновић је успео донекле да обмане сељаке Законом о земљорадничким дуговима, но ординарном пљачком у трансакцији око обарања ценс и куповине обвезница ратне штете, показао је своје право лице и у Иуприји био омрзнутији чак од Пере Живковића и Бошка Јевтића.

У овој години у Пуприји почињу слабити „борбаши" а јачати Љотићевци, који у Стојадиновићу виде свога благонаклоног заштитника, мада је и он формирао своју странку „ЈЕРЕЗУ" (J Р З — Југословенска радикална заједница) настојећи да се прикаже пријатељем сељака и народним трибуном у смислу некадашњих радикалских првака. Тако долази до оштријег политичког диференцирања. У Пуприји и даље, званично, има највише јерезоваца, ојачали су и Љотићевци, али се омасовила и опозиција овим странкама, не више само у лицу Удружене опозиције, већ и у другим облицима, у првом реду у Гимназији. Све прогресивне снаге у Гимназији и сада наступају на платформи Удружене опозиције, али то је био и једино могући облик и терен за јавну акцију.

И у редовима ћупријске буржоазије дошло је до извесне „смене генерација". Либералнији буржоаски лидери морали су да уступе место борбенијим, безобзирнијим. Тако је на чело ћупријске општине дошао Миша Црњански, познати реакционар и издајник, који се дуго времена крио (у предратном периоду) под маском „демократе". И остали његови трабанти били су спремни на све подлости. Када је Црњански смењен са дужности, јер се био зомерио локалним главешинама, Стојановић га је вратио на положај председника. Полиција је и даље ревносна у хајци на комунисте. У поверљивом деловодном протоколу Општине ћупријске за 1936. годину има ништа мање него 127 потерница за комунистима (са стране). Поред осталих веома су занимљиве са историјске тачке гледишта ове потернице:

„Бр. пов. 254 од 31. марта 1936. године — Распис за трагање за Ковачевићем Павлом, Ковачевић Савом и Ковачевићем Јованом из Грахова, ср. Никшић" или

„Пов. бр. 517 од 27. јуна: — Да се обрати пажња на комунисту Георги Димитрова и у случају појаве да се ухапси".[136]

Занимљив је и распис о забрани прославе **14.** јула (Пад **Бастиље** — празник француског народа, примедба аутора), коју **намеравају** да изведу комунисти.

Страх од комунизма био је толики да је буржоазија чак веровала и у долазак руских комесара и сличне бесмислице:

„Да се пази на долазак неког Сергандиа који је неки комесар у Русији".

Ни војска није била сигурна. Предузиман је низ мера да се спречи комунистичка пропаганда у њој, па су одређиване кафане, у које смеју да иду официри. Одређивање је извршено по „политичкој исправности" кафеџије. У Ћуприји је било одабрано само неколико кафана које су држале изразите присталице режима:

„Пов. дел. бр. 879 — Локале „Ловац", „Синђелић", „Дарданеле", „Парк", „Параћин" и „Славија" могу посећивати војна лица. Власници ових радњи политички су исправни".

У то доба почели су и одјеци шпанског грађанског рата. Из Ћуприје су те године у револуцију отишли Драгиша Михаиловић, металски радник и Бура Букић, графички радник у штампарији Милета Јовановића. Исто тако отишао је у Шпанију Милосављевић Михајло, најамни радник из Остриковца код Ћуприје. О судбини Букића ништа није познато, док се за Михајловића и Милосављевића могу наћи подаци у још необјављеној публикацији „ШПАИИЈА 1936—39" (Списак југословенских добровољаца шпанске републиканске војске — рукопис за штампу, септембра 1969. године Београд) и то следећи:

Михајловић Драгиша, радник, рођ. 1909. у Ћуприји.

Дошао 7. VIII 1937. године из Југославије. АТ. БТ Петко Милетић.

Милосављевић Михајло-Јуца, рођ. 1907, радник.

Дошао из Југославије, АТ. БТ „Петко Милетић", погинуо. Неким даљим проверама сазнало се да је Драгиша Михајловић преживео и затим депортован у логор Гирс у Француској. Одатле му се губи сваки траг.

У Гимназији је развој грађанског рата у Шпанији био чест предмет разговора међу ученицима, те је и то довело до даљег снажења покрета. Због тога су у току те школске године као „комунисти" искључени из свих школа у Југославији, без права приватног полагања, Венијамин Хаџи-Наумовић и Милан Легац. Ни ове године није у ћупријској Гимназији постојала скојевска организација, али је активност напредних ђака утирала пут каенијем развитку јаке скојевске оотанизације у Гимназији.

И лист „Моравски гласник" објављивао је понеку вест из Шпаније.

Чудно је, али ипак тачно, да у овим облицима отпора и **Јачања** прогресивних снага није било индустријских радника.

Међутим, ако се имају у виду специфичности под којима се развијао индустријски пролетаријат у Еуприји, онда је то и разумљиво јер није постојала руководећа снага — партија, која би револуционисала и обухватила раднике, а сем тога и радници Фабрике шећера и Железничке станице и Ложионице имали су неке привилегије и по мало земље те је у основи иравих пролетера било врло мало.

Од чланова КПЈ те године у Пуприји је био само један — Живојин Петковић, адвокат. Међутим, после познате крагујевачке провале и он је ухапшен и спроведен у Крагујевац. После изласка из затвора и даље је живео у Пуприји, али политички пасиван.

Својом напредношћу истицао се и радник Ложионице Станоје Томић, бравар. Он је погинуо, заклан је од стране четника Драже Михајловића 1944. године и није могло бити утврђено да ли је био организован.

Сем поменутих ученика Гимназије у Пуприји, истицали су се својим напредним ставом студенти Бора Ценић и Бора Јовановић, који је уз то и писац неколико успелих, револуционарних песама о Шпанији. Ту спада и Добривоје Марииковић, чиновник поште и још неколицина, који нису били чланови КПЈ.

Те године обављен је и детаљан премер катастра и у Пуприји је било око тридесетак геометара, од којих су неки били и врло напредни, могуће и чланови КПЈ, али то је био сезонски рад и од пролазног значаја.

Михаило Стојановић је и даље радио у Земљорадничкој задрузи и покушао да оснује Удружење земљсрадника. Уствари, он га је и основао, али га је одмах по оснивању полиција распустила и забранила сваки рад. По речима његова брата Војислава Михаило је и тада одржавао везе с Партијом и чак ишао на нека саветовања ван Пуприје.

У Пуприји је било и неколико републиканаца, али они никад нису представљали неки озбиљнији иолитички фактор. Ово тим пре што је њихов вођа Араги Петровић-Пене, буржоазирани радник, имао своју штампарију и обогатио се. Међутим, он је ипак имао знатан утицај на занатлије у Пуприји, јер првенствено њиховом заслугом подигнут је Занатски дом, до ослобођења свакако најлепша и највећа зграда у Пуприји, у к°j°j је сем просторија удружења занатлија, било и других локала и просторија, а и лепо опремљен биоскоп, једини у Пуприји пре рата.

КОМУНАЛНА И ПРИВРЕДНА ДЕЛАТНОСТ У ЋУПРИЈИ У ПЕРИОДУ 1930—1936. ГОДИНА

Ни у овом иериоду у Куприји иије било иеке иитеизивиије изградње. И дал>е је цветао зеленашки капитал, банке и трговина на мало. Приватници су, сем кућа за становање, врло мало зидали. Од већих грађевина подигнути су само Занатски дом и Артиљеријска подофицирска школа.

Артиљеријска школа подигнута је из државних средстава у продужењу старе зграде. Зидање је трајало скоро три године. Приликом копања темеља за школу нађене су многе занимљиве ископине из римског доба: новац, водовод, саркофази, а због тога је долазио неколико пута и наш познати византолог Вулић из Београда.

Зграда Занатског дома сазидана је из средстава удружења занатлија и о њој је већ било речи.

Сем Гимназије и једне основне школе, 1935. године у Иуприји је отворена и Нижа пољопривредна школа. Ова школа није одиграла неку значајнију улогу у животу вароши.

Државно пољопривредно добро „Добричево" и даље је било извор поклона за властодршце и сваки је управник гледао да се што пре обогати а не да унапређује производњу. Једини изузетак у овом погледу представља инжењер Квакан који је по доласку из САД још тада вршио огледе са хибридним кукурузом и сав био предан науци, али је остао усамљен у својим настојањима и морао да оде из Ћуприје. Сада је професор Пољопривредног факултета у Загребу.

Ћуприја је и даље била седиште новооснованог среза раваничког, а од окружних установа имала је само Окружну болницу.

Културни и забавни живот био је на нешто вишем нивоу, захваљујући у првом реду активности чиновништва Фабрике шећера. Чеси су чак имали своје позориште лутака. Културно-уметничких друштава у овом периоду није било.

Од спортова били су развијени само фудбал и соколство, уколико се оно може сматрати спортом.

Просветне и здравствене прилике у периоду 1930—1936. нису се битно побољшале и поред знатног прилива ученика (а тиме и учитеља и професора) и становништва уогпите.

Гимназија је опет била државна, али се и даље плаћала школарина која је за више разреде била знатно виша и зато је број радничке деце у Гимназији био мали. Напреднији ученици (породице Бурђевић, Дамјановић, Ценић, Нешић итд.) потицали су из сиромашних чиновничких, односно земљорадничких породица. Постојала је само једна основна школа, мада су 1936. године започели радови на изградњи нове основне школе. Постојала је и Нижа пољопривредна школа ратарског смера. И

најзад, радила је приватна женска занатска школа. Опремљеност школа наставним средствима, ирвенствено Гимназије, била је нешто боља него ранијих година. Просветних радника у 1936. години било је укупно 50 (19 професора и 31 учитељ).

Здравствених радника, рачунајући и 10 лекара, било је у Куприји 45, што је и разумљиво обзиром на постојање Окружне болнице. И здравствене прилике биле су нешто боље, односно услови за лечење, док је туберкулоза и даље харала по Ћуприји, што је и разумљиво кад се имају у виду услови под којима су живели, становали и радили радници, ситни чиновници и сиротиња уопште.

У раздобљу од 1931. године па све до 1948. године није извршен ниједан попис становништва у Куирији, али занимљиве податке о социјалном саставу становништва њеног пружа *„Алманах Поморавља — Куприја"* издат почетком 1937. године. Наиме, пошто је престао да излази недељни лист „Моравски гласник", појављивале су се повремене публикације, као на пример ова: *„Ко је ко?"* мада су њиме обухваћене само „угледније личности" а недостају и потпунији подаци. Ипак се могу извести поједини закључци.

По овом алманаху—адресару у Куприји је крајем 1936. године социјални састав становништва био овакав:

Предузећа

	Радника	Чиповника
Ложионица	**346**	**10**
Жел. станица Д. ЋУПРИЈА	**72**	**10**
Жел. станица ЋУПРИЈА	**102**	**7—8**
Фабрика шећера	**77 стал.**	**20**
Парни млин	**23**	**3**
Брикетница	**30**	**4**
Штампарија	**9**	**2**
Фабрика коверата	**6**	**1**
Укупно:	**665**	**58**

Трговци

Банке	**3 (са 8 чиновника)**
Брашнари	**2**
Бакали	**45**
Мануфактуристи	**20**
Заступници фирми	**8**
Књижари	**3**
Апотекари	**2**
Разне струке	**14**
Укупно:	**97**

Кафеџије

Укупно:	**35**

Слободне професије

Лекара	**10**
Лдвоката	**8**
Свештеника	**4**
Разно	**7**

Надлештва

Општина	**61**	**(урачунати пандури и пољаци)**
Катастарска управа	**44**	**(само две године, иначе 3—4 чин.**
Болница окружна	**35**	**(рачунајући и Уред за соц. осигурање радника)**
Учитељи	**31**	
Професори	**19**	
Пошта	**18**	
Срески суд	**14**	
Среско начелство	**14**	**(нису урачунати официри и жандарми њих око 50)**
Пореска управа	**8**	
„Добричево”	**5**	**(само чиновници, без радника)**
Укупно:	**249**	

Занатлије

Абадије	**6 :**	**Лончари**	**1**
Бербери	12	**Месари**	**7**
Модискиње	2	**Обућари**	**9**
Молери	**3**	**Опанчари**	**9**
Бравари	**3**	**Пекари**	**11**
Воскари	2	**Радио-инсталатери**	**1**
Зидари	**3**	**Сарач**	**1**
Казанџије	**2**	**Столари**	**4**
Ковачи	**6**	**Нурчије**	**2**
Колари	**3**	**Фијакеристи**	**14**
Кројачи	**8**	**Фотографп**	**1**
Лецедери	**1**	**Циглари**	**4**
Лимари	**3**	**Часовничари**	**2**
		Укупно занатлије:	**120**

Земљорадници

Банатска мала	32
Варошка мала	25
Мрчевац	26
Муњава	15
Жировница	34
Укупно:	132

Напомена: **Унети су само имућнији, и то носиоци домаћинства.**

Рекапитулација

Радника у држав. и другим предузећима	665
Занатлија	120
Трговаца	97
Кафеција	35
Чиновника	270
Земљорадника (носилаца домаћинства)	132
Остале професије	29
Укупно, без земљорадника	1.348
Укупно, приватници (са зем.)	413
Остаје радника и службеника	935

Карактеристично је релативно велики број чиновника и радника. То долази ирвенствено отуда што су само Ложионица и обе станице (Иуприја и Доња Куприја) имале више од половине од укупног броја запослених у Иуприји, тј. 520 радника и службеника. Међутим, социјални састав ових службеника био је врло шаролик: међу њима је било и нешто пролетера (врло мало), сиромашних сељака (пореклом) па и имућних, наравно ређе. Нравих је пролетера било врло мало, сваки од ових службеника или радника имао је кућицу или неко парченце земље, а сем тога бавили су се кришом и свакојаким другим пословима.

Број занатлија није порастао у сразмери са порастом становништва, јер је већина занатлија живела тешко и многи од њих су пропали и запослили се као служитељи или слично.

И број трговаца је скоро исти као пре педесет година. Па и од тога броја већина су ситни бакали, од којих су многи банкротирали. Уствари, читаву градску ирвреду држало је у својим рукама неколико трговаца и индустријалаца, као и акционари трију банака. Тридесетак трговаца држало је све конце, а сви остали су зависили од њих.

Било је често случајева да сопственици малих бакалских или галантеријских радњи раде са туђим капиталом и робом, односно капиталом богатих трговаца, који су на тај начин избе-

гавали порезу коју би ииаче морали да плаћају далеко већу ако би сав каггитал уложили у једну радњу на своје име. Трговци су и у овом периоду повећавали свој земљишни посед, а било их је који су имали преко 50 хектара земље (Бизетићи, Ристићи, Радован Радосављевић итд.).

Сем неколико винарских трговаца, сопственика већих стоваришта пића, као што је био Миша Црњански, остале кафедије су животариле, ко боље ко лошије, али се ниједан није нарочито обогатио.

Највише се повећао број чиновника. То је и разумљиво у овом периоду јачања државног и полицијског апарата. Међутим, то су већином били ситни, мали чиновници, дневничари и служитељи, градски стражари, пандури, финанси, пољаци, поштари, болничари. Са вишим образовањем није их било више од тридесетак. Баш због тога режим је у њима имао најверније и најревносније чуваре, који су чували своје место и по цену многих понижавања, потказивања, полтронства.

Број сеоских домаћинстава је знатно опао, нарочито у Варошкој и Муђавској мали, најближем центру вароши. Процес даље пауперизације земљорадничког живља убрзан је презадуженошћу земљорадника тако да ни Закон о земљорадничким дуговима није могао осетније да заустави овај развој. Стање земљорадника се могло видети и из економског дела пописа (општинског) у 1929. години, односно врло слабог сточног фонда. Сем тога, земљорадника су притискивали и многи намети, пореза, прireза, кулук, пијачне и друге таксе. Отуда и на први поглед парадоксална појава да земљорадници и поред своје конзервативности и културне заосталоети — најмасовније приступају опозиционим политичким групацијама (Удружена опозиција) или оним за које су сматрали да су опозиционе „Борбаши").

Од приватника највише је било адвоката и лекара. То је и природно, јер је у сплету замршених правних прописа, парничења са банком и државом, обичан човек био немоћан. Морао је да се обраћа адвокатима. Хигијенске прилике су такође биле рђаве, те је и за лекаре увек било доста посла.

Пописом — адресаром није обухваћен највећи и најкарактеристичнији део становништва Иуприје, тј. сиротиња: слуге и најамни радници, занатски радници, незапослена радна снага, удовице и незбринути старци, а тих је било много. Њихов положај је био и најтежи и зато ће већ у идућим годинама наиредни раднички покрет, синдикат и КПЈ, наћи своје главно упориште међу млађим занатским радницима, што је, уосталом, била традиција и карактеристика радничког покрета у Ћуприји.

ПОЛИТИЧКЕ ПРИЛИКЕ У ЋУПРИЈИ 1937. ГОДИНЕ

И поред крагујевачке провале 1935. и 1936. године, када је велпкн број комуниста из Поморавља ухахппен и осуђен на дуже временске казне, покрет није сасвим замро иако у Иуприји још није постојала партијска организација, а до тада једини члан КПЈ Живојин Петковић, адвокат, пасивизирао се. Међутим, после доласка на чело КПЈ друга Тита и консолидације у КПЈ, последице тог здравог и срећеног стања осетиле су се и на терену. Тако 1937. године почиње да се организовано јавља класни синдикални покрет иа чијем челу стоје најамни радници, у првом реду занатски.

Прва синдикална подружпица у Ћуприји, основана 1937. године, била је подружница графичких радника. Графичари су имали своју посебну синдикалну организацију (Савез графичких радника Југославије), али и она је била на линији УРС-ових синдиката. Њој су у Пуприји приступили претежно млађи људи —• графички радници и шегрти као на пример: Миодраг Новаковић--Џуџа, Радомир Симоновић-Штиглица, Светозар Славковић, Војислав Маринковић, Гвозден Џелатовић и други. Ова организација имала је у својим радовима и несолидне људе, који су се касније приликом покушаја штрајка, лоше и разбијачки држали.

Занимљив је случај синдикалне подружнице кожарских радника, која је раније била у склопу УРС-ових синдиката, а 1937. године прешла у ЈУГОРАС. На челу ове подружнице био је Милан Антић, опанчарски радник. Чланови ове подружнице су у лето 1936. године демонстрирали кроз варош због конкуренције од стране фабрике обуће „БАТА” — Борово и разбили продавницу у Ћуприји, а из неколико других бакалских радњи избацили на улицу гумене опанке. Ово је праћено штрајком, који је трајао 12 дана (августа месеца). Антић је због тога био у затвору неколико дана. Затим је делегација опанчарских радника са представником ЈУГОРАС-а у Ћуприји (М. Кањак, Антић и Томић) отишли у Београд. Тамо их је дочекао ћупријски сенатор Милош Цукавац и упутио у Министарство социјалног старања где су добили помоћ, а касније још 8.000 динара, па су само тај новац поделили штрајкачима. Тиме се штрајк и завршио, уствари поразом радника, јер „БАТА” је и даље производио гумене опанке.

Треба нагласити и то, да овај штрајк није био први као и да није имао синдикални и класни карактер пошто су га распиривали и материјално помагали послодавци, чији су интереси били озбиљно угрожени појавом гумених фабричких опанака.

Остале синдикалне подружнице УРС-ових синдиката у Нуприји формиране су касније, 1938. године.

Међутим, одмах по доласку на власт Милана Стојадиновића почињу се стварати реакционарни, профашистички синдикати, познати под имеиом ЈУГОРАС (Југословенски раднички синди-

кат) при чему је нарочито карактеристично оно „југословенски" тј. изразито националистичко обележје. Такав синдикат постојао је и у Ћуприји 1937. године, али са неколико назови радника, уствари беспосличара и плаћеника буржоазије и није представљао неку озбиљнију политичку снагу која би била у стању да окупи раднике. Чак ни поред знатне материјалне помоћи, коју је примао од државе ЈУГОРАС није био привлачан за раднике.

Но и поред постојања подружнице графичких радника и буђења синдикалног покрета уопште, као и настојања занатских радника да се синдикално организују, то им у овој — 1937. години није пошло за руком. Стога се политичка борба још увек водила у оквиру борбе Удружене опозиције против режима Милана Стојадиновића.

Профашистички режим Милана Стојадиновића у Пуприји омогућава јачање крајње десничарских елемената. Редови буржоазије били су јединствени само у одбрани својих заједничких класних интереса, али су водили међусобну борбу за власт, не само у оквиру дуела ЈЕРЕЗА — Удружена организација, већ и унутар осталих удружења и групација. Можда није сасвт адекватна и прихватљива подела на реакционарне и мање реакционарне струје, али она се бар у Пуприји, намеће као прилично реална оцена буржоаских струјања и диференцирања.

. Буржоазија се у Пуприји нарочито знатно разликовала, по својим ставовима у погледу спољне политике. Већина буржоаских политичара, и то претежно старијих људи, били су за пријатељство са савезницима из првог светског рата — Енглезима и Французима. Ова струја имала је далеко више присталица. У Пуприји је чак постојао РОТАРИ—КЛУБ, који је обухватао неколико истакнутијих политичара и индустријалаца и био изразито англофилски. Пуприја је била и седиште ротаријанаца читавог Поморавља (Пејха, Теокаревић). У Ротари-клубу било је представника и осталих струка, чак и буржоазираних радника, али из сваке струке је према правилима клуба да буде само по један представник. Ово, свакако, због тога да би се имао пуни увид и утицај у свима областима и срединама. После забране рада Ротари-клуба у Хитлеровој Немачкој, запажено је да су неки чланови напустили клуб, можда и из страха од могућих нацистичких будућих прогона, пошто се Хнтлерова освајачка политика већ јасно уочавала (адвокат Живојин Николић, индустријалац Александар Јовановић).

Мање утицајна група буржоаских политичара окупљала се око Француског елитног клуба. И они су за западне савезнике, а били су изразити франкофили. То су махом солунци и други који су провели извесно време првог светског рата у Француској. И међу њима било је људи разних професија, а највише чиновника и пензионисаних официра.

Масонска организација била је илегална и није познато да је постојала у самој Пуприји, али се зна да је постојао један

масон.[137] Постојала је и група окупљена око хумано-кафанског удружења „ЦБУН", која је била веома блиска масонској. Ова група коју су сачињавали претежно трговци, банкари и понеки занатлија није имала, бар на први поглед, тако одређену политичку физиономију. То су биле присталице и Удружене опозиције и режима, али не и ортодоксни јерезовци, неки и на позицијама западних савезника. Углавном, паланачка буржоазија, већином ћатице које су водиле неку своју „српску" политику. Седрпнте им је било у кафани „Дарданели". Ревносно су славили бекријску славу „чисти понедељник", сакупљали прилоге да одену по неко сиромашно дете, препричавали вицеве и водили ситне интриге. Ова група била је и најбројнија. „ЦБУНОВЦИ" су били махом и скоројевићи. И они су имали своје представнике у другим удружењима, претежно спортским, тј. фудбалским клубовима „Грађанском" и „Славији" и настојали су да заузму позиције и у Соколском друштву, у чему нису успели. Најзад, занимљиво је да је са овим удружењем у следећим годинама остваривала контакте и успешно спроводила неке задатке Живка Дамњановића, познати партијски радник из Иуприје.

Најмалобројнију групу представљали су А>отићевци. Но, иако тако малобројни, они су представљали латентну опасност која ће једног дана и под одређеним условима прерасти у отворено издајство. У почетку их је било свега неколицина: Петар Никчевић, зв. „Зера Фирер", књиговођа у млину браће Стојковић и Јовановић, Милан Јовановић, професор, Ананије Жарић, наставник гимнастике, Николаус Мургул, професор, Данило Јовановић-Турчин, Димитрије-Мика Тасић и Живојин Остојић, све млађи трговци, а касније и ученици Меда Главичић, Александар Ловре, Радмила Јовановић, Радмила Даниловић, Иванка Андрејић и други. Доцније њихов број није много порастао, али је зато под окриљем Стојадиновићевог режима растао њихов утицај. Не треба погрешно схватити да су они уживали некакав ауторитет или поштовање маса[138], али су својом упорношћу и безобзирним методама често успевали да наметну свој став и политику, на пример у Гимназији, затим у Соколском друштву. Но исто тако, по осведоченом принципу дијалектичког метода рађања новог квалитета из јединства и борбе супротности, постојање Љотићеваца у граду и у Гимназији изазвало је отпор напредних снага и покрета међу радничком и средњошколском омладином.

Те године завршавала је у ћупријској Гимназији своје школовање једна нова генерација напредних ћака, од којих ће велики број касније узети видно учешће у напредном омладинском покрету пре рата и у социјалистичкој револуцији. Главно иопр1Ш1те политичке борбе, дискусија и оштрих сукоба била је

[137] То је био Славко Јаковљевић — судија.

[138] Љотићевци су, на пример, на изборима, 5. 05. 1935. године у самој Буприји добили свега два гласа.

литерарна дружнна „Јакшић" у ћупријској Гимназији. Напреднн омладинци: Живка Дамњановић, Љубиша Урошевић-Рибарац, Душан Белогрлић, Слободан и Вера Бранковић, Радивоје Сибиновић, Душан Миловановић, Ратомир Ристић-Сеља и др., од којих су неки били чланови илегалног СКОЈ-а, док су други били симпатизери, као и Скојевци, упорно и енергично су се борили против Љотићеваца и њихових реакционарних, профашистичких схватања која су иосила у Гимназији. Они су уједно били и најбољи ђаци у школи, док су Љотићевци били углавном слаби ученици и извлачили се захваљујући једино својој грлатости и „провереној националној поузданости''. Отуда су поверење п симпатије огромне већине ученика у Гимназији биле на страни наиредних ђака. Једна од форми рада напредних ученика Гимназије били су излети. На тим излетима напредни омладинци су се договарали о свом раду и наступању, делили задужења, а и другарски, искрено и непосредно указивали на сопствене грешке и пропусте.

Међународна политичка ситуација такође је имала знатног утицаја на формирање политичког јавног мњења у Ћуприји у овом периоду. Даљи размах револуције у Шпанији и одлазак двојице омладинаца, радника из Ћуприје, изазвао је многе наде и нескривене симпатије за републиканску Шпанију. И „Моравски гласник" објавио је лепу, борбену песму Боре Јовановића о Шпанији.

Напад и даље угњетавање Абисиније од стране италијанских фашиста, као и Стојадиновићево све дубље гажење у фашизам, изазвали су осуду већине грађанства у Ћуприји.

Међутим, најснажнији одјек имала је афера око Конкордата који је потписан још 25. јула 1935. године у Ватикану, а Народној скупштини у Београду уиуђен на ратификацију тек,
11. децембра 1936. године. Али огорчен отпор не само православне цркве, већ и широких народних слојева у Србији, који су у Конкордату видели не само верску страну, већ и покушај политичког додворавања фашистичкој Италији, довео је до низа протеста и одлагања његове ратификације. Поводом доношења Конкордата — споразума југословенске владе са Ватиканом — Народној скупштини на ратификацију, Српска православна црква је повела снажну кампању против њега. Средином јула 1937. године дошло је у Београду до демонстрација народа против Конкордата, на којима је осуђивана профашистичка политика владе Милана Стојадиновића. Жандармерија је тукла владике и свештенике, настојећи да угуши демонстрације, које је подржала сва напредна јавност. Сличне демонстрације избиле су у низу места у унутрашњости, па и у Ћуприји. На челу борбе против Конкордата у Ћуприји налазио се архнмандрит манастира Раванице Макарије Милетић. Он је ишао чак и по селима и позивао народ на отпор. Ово му није опроштено и када је 1941. године, приликом његовог другог хатпења, пожаревачки епископ

Јосиф молио за интервенцију код Немаца, Недић га је грубо одбио споменувши Макаријев став ириликом Конкордата.[139] Макарије је стрељан марта 1942. године на Бањици.

Сви ови политички догађаји поделили су у Еуприји л>уде на два табора: први и далеко бројнији, чак и без обзира на политичку и клаену ириадност, био је против ослањања на силе Осовине и фашизацију земље, а други далеко мањи (ортодоксни јерезовци и љотићевци) за Стојадиновићеву профашистичку политику.

И економске ирилике изазвале су брже раслојавање становништва, пораст сеоског и градског пролетаријата и поред свих Стојадиновићевих демагошких тирада и закона о тобожњој заштити земљорадника. Забележен је баш у овој години низ банкротства, презадуживања ситних трговаца, занатлија и земљорадника. Занимљива су и два случаја крвавих индивидуалних обрачуна, који, иако у принципу не решавају проблем капиталистичке експлоатације, бар верно илуструју тадашње прилике.

Живојин Илић, зв. Жика Жујка, земљорадник и пољски чувар, када га је Трговачка банка у Еуприји довела до просјачког штапа зеленашким интересом и другим трошковима, у једном тренутку револта бацио је бомбу у кућу власника банке Мише Ристића. Због тога је био на робији, мада нико није повређен.

Александар-Аца Коцић, раније опанчар, отворио је малу бакалску радњу с туђим капиталом, али је некако таворио и извршавао своје обавезе. Када га је поверилац Лзубомир Брзаковић довео до пропасти и покушао да избаци на улицу, Коцић је потегао револвер и убио га. И он је осуђен на дугу и тешку робију, јер капиталистичко друштво и његови судови нису улазили у суштину социјалних проблема, и тешко психичко стање у које га је довео поверилац.

И док су тадашње правосуђе и власт штитили капиталистички режим, у крилу тога друштвеног уређења држава се распадала разједена унутрашњим слабостима и противречностима. Овај ироцес је убрзан порастом тзв. „немачких туриста" и делатношћу петоколонаца.

Еуприја са својим стратегијским положајем: велики војни гарнизон (читава војна школа — артиљеријско-подофицирска), мостови на Морави, железнички чвор и главна магистрала Београд—Ннш—Скопл>е, била је врло привлачна и уносна мета за нацистичке шпијуне. Додуше, они су своје шпијуне имали и у самој Еуприји: најпре Карло Верлогер, који се у Еуприју доселио из Варварина још 1934. године и држао заступништво немачке фирме „АЕГ", а затим и биоскоп „Занатски дом". Њему се 1938. године придружио кројач Готфрид Екерт. И још неки,

[159] Изјава пок. Александра Глишића свештеника из Ћуприје, Макаријевог сестрића.

као Стеван Шух и др. Карло Верлогер бно је привилегован и као занатлија: сви јавни електричарски и водоннсталатерски радови поверавани су њему. Тако је само у 1937. години за извођење радова на инсталацији електричног осветљења и водовода у новоподигнутој згради општине и општинским дућаннма на пијаци примио 85.995 динара, што је за оно време била позамашна сума.[140]

И док је он тако несметано обављао своју шпијунску делатност, општинари и остале режимлије „браниле" су земљу од „разорног и убиствног рада Удружене опозиције". Наиме, они су на општннској седници од 16. октобра 1937. године донели одлуку, односно захтев да се забрани рад Удружене опозиције:

„На предлог одборника г. Јовановића да се осуди споразум Народне радикалне странке, Демократске странке, Земљорадничке странке, Хрватске сељачке странке и Самосталне демократске странке од 8. октобра 1937. године, чији је текст објављен у дневиом листу „Политика" од 10. 10. 1937. године као и другим дневним листовима, одбор је, имајући у виду интересе Династије Карађорђевића и Државног јединства крвљу створеног, једногласно донео

О Д Л У К У

Да се редовним путем достави Краљевској влади ова

Р Е З О Л У Ц И Ј А

1. Осуђује се рад Удружене опозиције као убиствен по народно и државно јединство.

2. Моле се меродавни кругови да не дозволе ово разједињавање и цепање Југославије.

3. Упућује се Краљезској влади пуно признање на досадашњем раду на сређивању политичких прилика у земљи и на низу економско-финансијских и социјалних реформи које су учиниле да је наш народ заиста осетио побољшање у сваком погледу и почео да живи једним бољим и срећнијим животом".

Главни актер овог апела и покушаја на враћање шестојануарској диктатури и методама био је тадањи сенатор Милош Цукавац, адвокат, у току рата познати сарадник окупатора и издајник.

У зиму 1937. године дошло је и до сарадње напредног покрета Ћуприје и Параћина, чији је главни иницијатор била Жив-

[140] **Ориганал записници Општинског одбора** за **1937. годину, број** 11560, 11561 и 11565 **од** 16. 10 1937. **године.**

ка Дамњановић, која је још 1936. године већ била матурирала са одличним успехом. Чланови радничког културно-уметничког друштва Фабрике стакла у Параћину, углавном комунисти и симпатизери, организовали су излет и приредбу у Пупријии. О овој приредби Јосип-Пепи Бауер прича следеће[141]: „Живка је организовала рецитације и Таса Марић, глумац, рецитовао је „На синциру". Хоровођа је био Митке Борђевић. Приредбу смо пријавили властима. Конферансијеу смо казали да као прву тачку најави химну, али смо организовали да радници дођу са својим фамилијама, а такође и рудари, а да седну у прве редове тако да се дигну чим почнемо да певамо „Интернационалу", а то смо учинили да би се дигли и сви остали. То нам је стопроцентно успело, а били су и припадници подофицирске школе. У сали је био присутан и полицијски писар. И он је такође устао. После тога срески писар и срески начелник били су смењени зато што нису забранили „Интернационалу".

Крајем 1937. године Живка Дамњановић је покушала да оснује клуб културних радиика, уствари платформу за окупљање млађих интелектуалаца и политички рад са њима. По првобитној замисли ово удружење требало је да се зове „Бупријско удружење младих умних радника", али кад је направљена скраћеница од почетних слова овог дугачког назива, испао је „БУМУР" што је природно изазвало доста смеха. Стога је дат једноставнији назив: „Културни клуб". Међутим, полиција је тада није одобрила рад овог удружења.

ОСНИВАЊЕ КУЛТУРНОГ КЛУБА

Живка Дамњановић је остала упорна у својим настојањима да оснује клуб у коме би се окупљали млађи, напредни људи. Тако је у Пупријии 24. марта 1938. године основан *„Културно--просветни клуб"* или још познатији под краћим називом *„Културни клуб"*. Овај клуб је обухватио углавном интелектуалце, службенике и студенте. У његовом оснивању и раду истицали су се Иван Вушовић, судијски приправпик[142], Даринка Плеше, студент, Миодраг Чолић, учитељ, Бора Јовановић, студент, Миодраг Петровић, журналиста, Тасић службеник, Воја Трајиновић, шеф катастра, а касније од 1939. године, Јелена Поповић и Бура Лопичић, професори. Један од најактивнијих чланова бнла је Дана Бурашковић, домаћица у чијој су се кући дуже времена налазиле читаоница и библиотека, бесплатно и која је сачувала већи део архиве, па чак и књиге које је по ослобођењу, 1944.

[141] Изјава Јосипа Бауера. Стен. белешке Параћин, стр. 2 и 3.

[142] Иван Вушовић, погинуо је, односно обешен од непријатеља као комесар Озренског партизанског одреда у пролеће 1942. године.

године, предала УСАОСУ у Иуприји, док је печате Клуба сачувала Зорица Дамњановић.

Осиивачка скутптина одржана је у кафани „Ресава" и на њој је био велики број присутних, нарочито геометара.[143] На скупштини су усвојена правила Клуба. У њима, између осталог, стоји да ће клуб своју активност развијати преко својих установа и то: месне народне читаонице и библиотеке, дилетантске секције, хора и оркестра. Клуб је поред овога имао и своје органе и то: управни одбор, идејни одбор[1] (водила га је Живка Дамњановић), скупштину, библиотекара и његовог помоћника.

У низу састанака и приредби у организацији овога Клуба треба истаћи нарочито две шире и успеле акције са изразито напредним тенденцијама: долазак веће групе напредних студената Београдског универзитета и прославу 150-годишњице Француске револуције, али обе у 1939. години.

Клуб је често организовао и дискусионе састанке својих чланова, на којима је претресан низ питања из области културе и уметности, али нису запостављени ни актуелни политички догађаји. Додуше, Вушовић је говорио да Клуб поштује свачије политичко опредељење и да нема политички карактер, што је и разумљиво с обзиром на услове под којима је радио. Па ипак, дискутовано је и о аншлусу који је извршио Хитлер у Аустрији маја те године, о револуцији у Шпанији, о положају и платама интелектуалаца, о избору литературе за читаоницу, орјентишући се понајвише на набавку дела напредних писаца, као што су Горки, Томас Ман, Синклер и сл.

Културни клуб је организовао и позоришне представе и гостовање Нишког бановинског позоришта, чији је репертоар, нарочито неке Нушићеве сатире на савремено друштво, био прогресиван и на линији борбе против буржоазије.

Било је неколико музичких концерата, предавања из области уметности, а и читања самосталних радова: књижевних приказа, есеја, сатира, песама.

СИНДИКАЛНИ ПОКРЕТ У 1938. ГОДИНИ

Развитак класног синдикалног покрета и оснивање разних подружница УРС-ових синдиката у Иуприји, нераздвојно су везани за долазак и рад Драгоша Илића. Драгош Илић је родом из Свилајнца и пореклом из некад имућне, а касније осиромашеле породице. Стога је имао и прилично образовање, јер је пре одласка на абаџијски занат завршио неколико разреда гим-

У то време вршио се премер земљишта — увођење катастра у Буприји па је у њој било преко 40 геометара и других службеника ове установе у Ћуприји. Шеф секције геометара Воја Карајановић погинуо Је као првоборац 1941. године.

назије и провео извесно време у Француској. Као абаџијски радник и истакнути функционер у Урсовим синдикатима (а и члан КШ од 1936. године) радио је у разним местима у Србији и био добро познат у Главном одбору УРСО-вих синдиката Србије. У Пуприју је дошао с пролећа 1938. године. Одмах по своме доласку развио је врло живу синдикалну и политичку акгивност, у првом реду међу својим друговима, абаџијским радницима. Тада је радио код Љубе Манојловића. Већ после месец-два скренуо је пажњу на себе и окупио скоро све абаџијске раднике. Био је врло близак људима, приступачан и одличан друг. Радницима је прилазио појединачно, разговарао са њима и политички их обрађивао. Касније је почео окупљати и мап>е групице млађих радника и у шетњама по градском парку или Ади, говорио им је о потреби удруживања у синдикалну организацију у циљу заштите својих класних интереса. Чак је и приступнице увек носио са собом и давао радницима да их потпишу. Нарочито је био нераздвојан друг Радисава Миладиновића-Диде, такође абаџијског радника. Дида је био млад човек, тек дошао из војске и политички још неоформљен тако да је Драгошев утицај иа њега био пресудан. То пријатељство развило се на истоветности политичких погледа и настојања да се формира снажан и здрав синдикални покрет у Пуприји. Њихов рад добио је уекоро и ортанизован карактер. Наиме, већ августа 1938. године одржана је оснивачка скупштина синдикалне подружнице шивачких радника (абаџије и кројачи). Скупштина је одржана у кафани „Ба л.кан" Болсе Величковића, и на њој је било 26 радника. Био је присутан и представник полиције — полицијски писар. Но, тај је вечито био пијан. Изабрана је управа, у којој су били: председник Драгош Илић секретар Радисав Миладиновић и благајник Благоје Маринковић. У подружници је било и неколико жена, од којих је једна (Мица Ивковић) била изабрана у управу. Драгош је на скупштини говорио о програму рада подружнице, истичући у први план борбу за економска права и боље услове живота и рада радника.

Тако су у својим просторијама радници дискутопали о надницама и синдикату, а на улици су то били класно свесни радници који су већ имали своје политичко опредељење на линији опште борбе радничке класе. Ова подружница УРС-ових синдиката развила је живу активност на политичком уздизању чланства. На честим саетанцима ван града, у Ади, у парку, преко моста на Морави, шивачки радници су се сакупљали и тада им је Драгош отворено говорио о многим политичким догађајима. Говорећи о борби у Шпанији, Драгош је наглашавао да ће победити пролетаријат у многим земљама па и у нашој, али да ту борбу треба дочекати спреман. Причао је о великом народном збору у Крагујевцу, о октобарској револуцији итд. Драгош је уз то био врло начитан и по природи ведар и весео човек. Учио је другове да певају разне борбене, радничке песме,

од који је иа иример „Црвен је исток и запад" била нека врста јавке. У случају појаве опасности (жандарми, провокатори и сл.) као и за дозив, требало је само зазвиждати арију те песме. Тиме је Драгош раднике неосетно увлачио у илегалне форме рада, тако да је подружница шивача постала језгро из кога ће после непуне две године развити и партијска организација.

Значајну помоћ подружници шивача у њеном раду пружио је Бошко Буричић из Тагодине. Он је често долазио у Буприју, прегледао записнике са седница подружнице које му је давао Арагош, стављао примедбе и давао упутства за даљи рад. Бошко је одржавао и шире састанке са целокупним чланством подружнице, али већином у Ади или преко Мораве. На тим састанцима објашњавао је политичку ситуацију и истицао потребу појачаног рада на политичком уздизању чланства. У додиру са људима био је једноставан и присан и уживао је поверење и симпатије радника.

Остварена је и пуна сарадња између напредних интелектуалаца и радника у подружници шивача. У подружницу је навраћала понекад Живка Аамњановић, распитивала се о раду и проблемима и помагала кад год је то било потребно.

Захваљујући помоћи и правилном усмеравању од стране Арагоша, Бошка Буричића и Живке Дамњановић, подружница шивачких радника нашла је своју садржиу рада, методе и форме. Тако је те исте године формирана и библиотека иодружнице, у којој је поред књига и новина држан и остали синдикални материјал (чланске карте, маркице). То, додуше, није била нека велика библиотека — само један орман у кафани „Балкан". Орман је урадио Божа Милојковић, столарски радник.

У овој библиотеци било је књига које су снажно утицале на формирање младих радника. Занимљива је чињеница да је син старог револуционара Бошка Стојановића, Михајло, зв. Мика Бошков, и сам некадашњи члан КПЈ, поклонио подружници готово целу библиотеку свога оца и своју, у којој је било неколико комплета „Радничких новина" и часописа „Црвена буктиња", који је излазио 1920—1921. године. Сем тога, Мика је такође често навраћао у просторије подружнице и разговарао са радницима, показујући увек спремност да иомогне. Ова библиотека допринела је бржем уздизању чланства, тако да је већ у нову управу ушло неколико млађих шивачких радника (Милашин Марковић, Жикица Тинкић и други).

Радило се доста и на културно-уметничком пољу и почео се спремати позоришни комад *„Издајица"* у коме се жигоше издајнички став једног буржоазираног радника.

Политичка борба подружнице шивачких радника била је уомерена и на раскринкавање издајничких, жутих синдиката „ЈУГОРАСА", који су у то време били окупили у Буприји само неколико буржоазираних радника и лумпен-пролетера. „ЈУГОРАС-у" није помогло ни то што је имао доста средстава па је

таквим проблематичним раднницима давао по 200 динара месечно. Огромна већина радника није хтела ни да чује за ЈУГОРАС. Чак ни они који су из било којих разлога осгали по страни од УРС-ових синдиката.

У оквир политичке борбе синдиката спада и једна сахрана у овој години. Приликом смрти благајника подружнице шивача Благоја Марпнковића одржано је неколико говора, у којима је сем о животном путу Благојевом било речи и о тешком положају радника уопште. Ношени су и црвени венци, а радници су имали црвене машне.

Поиекад је политичка борба шивачких радника добијала и врло оштре облике као што је то био случај приликом разних расправа са љотићевцима и припадницима ЈУГОРАСА. На челу ове борбе и даље је стајао Драгош Илић, који је био неустрашив и доследан у раскринкавању класног непријатеља. Његова активност није могла да остане незаиажена и стога је крајем 1938. године Среско начелство донело одлуку да се Драгош као политички сумњив и непожељан протера у своје родно место Свилајнац на годину и један дан. Међутим, његов одлазак није изазвао прекид рада подружнице шивачких радника која је и даље јачала и напредовала.

Крајем 1938. године приступило се припремама за оснивање односно олшвљавање нових подружница занатских радника, у првом реду кожараца.

Тако су 1938. године у Иуприји настављени даљи пораст напредних снага и припреме за још живљи рад као и формирање прве партијске ћелије КПЈ после њене ликвидације 1921. годшге.

У предвечерје другог светског рата, када се сенка фашизма наднела над Европу и када су све напредне снаге упорно позивале на једннство у борби против фашистичке опасиости, у Иуприји су буржоаски политичари и даље водили своју ситну паланачку политику и надметали се у изразима лојалности Стојадиновићевом режиму. Врхунац ћифтинског иолтронства представљала је свечана седница Општинског одбора 17. марта поводом устројства Окружног суда у Иуприји. Овој седници је, поред општинских одборника, присуствовало и 36 представника разних других установа, предузећа и удружења, све сама ћупријска „елита". На седници је прочитана ова депеша:

„Трифуну Стошићу, председнику општине, Иуприја.

Данас Сенат изгласао Закон којим се од 1. јуна ове године коначно установљава Окружни суд у нашој лепој Иуприји.

Живела Краљевска влада!

Живели Иупричани!

Сенатор,
Милош Цукавац"

Читање депеше пропраћено је узвицима „Живео!”[144]

Народни оци и родољубиви грађани „лепе Куприје” одмах су са ове свечане седнице послали низ захваних телеграма и на предлог групе грађана изабрали за свога почасног грађанина Милоша Цукавца, о чему су га известили следећим телеграмом:

„Господину Милошу Цукавцу, адвокату и сенатору,

Београд

Свечана седница Општинског одбора са свима представницима удружења, шефовима надлештава, а иоводом повраћаја Окружног суда у Еуприји, поздрављају свога првог грађанина и захваљују му се за све добро учињено за варош Еуприју и изабира Вас за свога почасног грађанина.

Молимо Вас да се ове почасти примите.

Живели много година!”

И Цуковац се, наравно, прнмио.

Међутим, то му ипак није сметало да као „први грађанин” буде и први и најревноснији сарадник окупатора, а касније и четника ДМ и на својој души понесе смрт многих родољуба.

Буржоаски политичари били су и врло дарежљиви у давању држављанства нацистичким шпијунима типа Бориса Шука и Лудвига Бисека, којима је те године дата завичајност у Куприји „као опште познатим примерним грађанима”.[145]

Избори за народне посланике 11. децембра 1938. године показали су даљи пораст незадовољства и отпора према Стојадиновићевом режиму. Иако су чињени груби изборни фалсификати и гласање било јавно, у Еуприји је листа ЈЕРЕЗЕ добила минималну већину (уствари изгубила). За посланика је изабран Радомир-Рада Стојковић, земљорадник из Сења. Овај избор имао је и своје шаљиве реперкусије: стари политикант Цукавац овај положај нудио је и адвокату Живојину Николићу и трговцу Миодрагу Миленковићу-Паризлији да би их затим обојицу оставио на цедилу и агитовао за Стојковића из Сења. Ова двојица су се гложила, а Цукавац се смејао, јер је у Стојковићу имао слепог извршиоца и оданог слугу. На овим изборима љотићевци су добили нешто више гласова него на претходним.

[144] Записник Општинског одбора за 1938. годину, стр. 105/106.

[145] Записник Општинског одбора за 1938. годину, стр. 129.

ИСПРАЋАЈ ДОБРОВОЉАЦА ЗА ЧЕХОСЛОВАЧКУ

Дошло је и лето 1938. годиие и чехословачка криза. Хитлер је захтевао делове Чехословачке у којима живе Немци. Криза је ликвидирана Минхенским споразумом од 30. септембра 1938. године, који су потписали Хитлер, Мусолини, Чемберлен и Далађе, по коме је Немачка добила Судетску област. Тиме је независност Чехословачке жртвована. На иницијативу КПЈ, пре Минхенског споразума, пријављивали су се добровољци за одбрану независности Чехословачке. Међутим, полиција није дозвољавала одлазак добровољаца. Бар не Југословена. У Куприји је ипак био специфичан случај. Српско-чешка фабрика шећера имала је много службеника и мајстора по народности Чеха, од којих се неколико младих људи, већином радника, јавило у добровољце. Испраћај на железничкој станици, коме су присуствовали сви напреднији радници и интелектуалци, био је импозантан. Одржано је и неколико говора у којима су неки истицали словенство и словенско братство (Драгослав Јанковић), а неки пак значај борбе против фашизма (Живка Дамњановић). Друго **је** пак питање што су се ови добровољци убрзо вратили покуњени не опаливши ни метак. Њихово родољубље брзо **је** пресахнуло пред појавом до зуба наоружаних хитлероваца.

Чеси су имали и других разлога да буду забринути развојем међународне политичке ситуације: неколико година пре упада Немаца у Чехословачку извршена је фузија банака под називом Англочехословачка и прашка кредитна банка у Прагу, која је имала гро акција ћупријске Фабрике шећера. Исто тако предратна политика управљања фабриком била је усмерена у том правцу да се не дозволи никакво запослење Немцима и Мађарима, па ма били и најбољи стручњаци и држављани бив. Југославије. Исто тако Извршни одбор Прашке банке у Београду водио је борбу и са Димитријем Љотићем. Неколико година пре почетка рата, 1937/38. Љотић је намеравао да помоћу иемачког капитала подигне нову фабрику шећера у Смедереву. Преко свога „Збора" и основних задруга почео је да производи репу дуж смедеревске пруге. По наређењу Стојадиновићеве владе произведена репа морала се прерадити и за то је била одређена Фабрика шећера у Куприји. Уговор је сачињен у Прашкој банци у Београду и није био јасан, иако је Љотић био правник. Идуће године требало је опет прерађивати Љотићеву репу. Међутим, то се намерно није учинило на време, него тек када је репа скоро сасвим пропала. Љотић је тражио од Фабрике шећера у Куприји да му се сва штета надокнади. Пошто је његов захтев одбијен, он је подигао тужбу суду и све до Апелационог суда спор је губио. Остала му је била још последња инстанца: Касациони суд. То је било баш у време Чехословачке кризе. Хитлерова агресивна политика утицала је да и Љотићеве акције скоче

и тако је он најзад добио овај сиор — у износу од 1,400.000 динара.[146]

Сем тога, крајем ове године почеле су већ да пристижу прве избеглице из Чехословачке на пропутовању за Блиски исток. Ово су били само ретки појединци и мање групе, док ће масовнији прилив да се јави тек у идућим двема годинама. У Ћуприји су се задржавали само кратко време.

У економском погледу у Ћуприји се 1938. године стање и даље погоршава. Број становника нешто је порастао — 8.765.[147], али упоредо је расла и незапосленост. Цене су у сталном порасту. Забележено је још двадесетак случајева банкротства. Добијањем Окружног суда, постојањем Гимназије, Артиљеријске подофицирске школе и још неких установа није се побољшао положај радних људи, већ само адвоката и нарочито трговаца. За трговину је карактеристична акумулација капитала у све мањи број руку. Ситни трговци и занатлије уствари су само продавци у радњи која је само на папиру њихова, а у суштини капитал је неке од банака или неког богатијег трговца. Тиме се крупни капитал уједно и камуфлирао и избегавао пореска и остала давања.

ДАЉИ РАЗВОЈ РАДНИЧКОГ ПОКРЕТА 1939. ГОДИНЕ

У историји радничког покрета у Ћуприји 1939. година била је веома значајна. Те године раднички синдикати и Културни клуб развили су још живљу активност, распламсала се борба напредних снага у Гимназији и најзад, после скоро 15 година прекида створена партијска, а ускоро за њом и скојевска организација.

Већ јануара и фебруара 1939. године синдикална подружница шивачких радника у заједници са кожарцима организује неколико другарских посела — приредби са крађим уметничким и идејним програмом. Поред рецитација „Руке", „Другарство", „Звижди ветре" и других, спремљен је позоришни комад „Издајица".[148] У спремању комада учествовали су Љубица Ценић, Верка Ерић и Раде Симоновић-Штиглица, који је чак играо и женску улогу и то прилично успешно. Комад је даван у кафани „Славија", коју су подружнице УРС-ових синдиката узеле у закуп за све приредбе и за ову годину. Марта месеца драмска група, уствари цела подружница гостовала је у Деспотовцу и дала успелу приредбу. Путовало се по снегу, пролетерски, иа таљига-

[116] Изјава Симеона-Шимше Влатковића, главног књиговође Фабрике шећера у Еуприји, стр. 3 и 4.

ш ^опис — оригинални документ у Музеју НОР-а Буприја.

Садржина комада је оштра осуда радника који је издао своју класу. Писад анониман.

ма. Уводну реч одржао је Радисав Миладииовић. У сиремању ових приредби највећу помоћ пружила је Живка Дамњановић, док су организационо-техничку страну водили Љубица Ценић, Жикица Тинкић, Дида и Вука Михајловић. Посета овим приредбама била је добра, а чист приход употребљаван је за набавку књига или помоћ болесним и незапосленим члановима подружнице. Полиција је на овим приредбама скоро увек имала свога представника, но он није имао право да се меша у програм пошто је исти већ био претходно одобрен.

Партија је већ тада озбиљно рачунала на синдикално организоване раднике и стога је крајем фебруара Милан Мијалковић-Чича позвао Диду да присуствује једном важном партијском састанку на Црном Врху код Крагујевца, мада Дида тада још није био члан КПЈ. То је био састанак Обласног комитета за Западну Србију и одржан је у дубокој илегалности. Присуствовали су делегати из целе Шумадије и Средње Србије, а од истакнутих партијских радника: Петар Стамболић, Милан Мијалковић-Чича, Спасенија-Цана Бабовић, Душан Петровић-Шане, Станислав Сремчевић, Мијалко Тодоровић-Плави, Ратко Митровић (из Беотрада и др.). Конференцију је отворио Милан Мијалковић, референт је био Ратко Митровић. После реферата вођена је дискусија која је трајала целог дана и завршила се дубоко у ноћ. На крају је донета резолуција о будућим задацима КПЈ у наредном периоду.

Занимљив је и део сећања Радисава Миладиновића у вези са овом конференцијом:

„У зиму 1939. године одржавала се Обласна партијска конференција партијског чланства на Црном Врху код Крагујевца. Била је зима, и ја сам био позват (позвао ме је Чича), а још нисам био члан Партије. На конференцији су били Петар Стамболић, Цана Бабовић, Милан Мијалковић-Чича, који је водио нашу групу, другу групу је водио Сремчевић (он је долазио више пута и овде у Куприју), а била је још једна група, тако да нас је било око двадесет и неколико. Сем мене била су још тројица који нису били чланови Партије. На конференцији је један човек, сув и слабуњав, одржао прво реферат о спољној и унутрашњој ситуацији у вези са чехословачком кризом. То је било увече у једној колиби, где смо преноћили и јели качамак. Ујутро наставили смо конференцију. Састанак је отворио Чича, који је рекао да најпре треба да сагледамо стање у земљи да бисмо могли да одредимо реалне задатке. Затим је, на предлог неколицине другова, изабран председавајући. То је био један висок човек. Он је најпре предложио да минутом ћутања одамо пошто друговима који су пали у борби. Затим је дао реч једном другу, вероватно из ЦК. Овај је говорио лепо и јасно, скоро сат ипо. После је био краћи одмор, а затим је тај исти друг давао одговоре на постављена питања. Било је питања о Чехословачкој, Турској итд. После њега неки другови поднели су

извештај о конкретној ситуацији у њиховим срезовима. Најпре је реферисао Чича, а затим неки другови из Крагујевца и других места, не знам којих. Конференција је трајала читав дан непрекидно и завршила се око пола ноћи, усвајањем резолуције. Ту резолуцију смо добили касније, откуцану, овде у Ћуприји. У њој је било речи о раду Партије, о окупљању радника, о вођењу акција штрајковима и слично. Затим смо почели да се разилазимо. Најпре је отишао Сремчевић са својом групом, затим друга група, па ми. Ту смо били Чича, Пера Стамболић, Цана Бабовић, друг из Марковца (ванпартијац) и ја. Пошли смо у пола ноћи према Јагодини. Кад у свануће, а ми нисмо начисто где смо и Пера Стамболић оде до прве куће, позва домаћина, али овога нема. Продужисмо даље, међутим, угледасмо Крагујевац. Нисмо имали куд, па кренемо у Крагујевац. Сретнемо и неке жандарме. Били смо чудно и шарено обучени, али нас они ништа не питају. У Крагујевцу смо се разишли и свако је отишао на своју страну.

Занимљив је и детаљ са сељаком чију смо колибу били изнајмили за конференцију. Он нае је врло савесно чувао, није дозволио никоме да приђе па чак је повремено слушао и дискусију. Том приликом је искрено приметио:

„Ех, брате, добра је та ваша политика, али вас је мало!".

На то је Милан Мијалковић одговорио:

„Ма има нас много, само нису сви овде".

Чича нам је после причао да смо били критиковани што су присуствовали и ванпартијци, па чак и гласали за партијско руководство на неким цедуљицама".

Почетком марта 1939. године основана је синдикална подружница кожараца (обућарски и опанчарски радници). Неки од чланова ове подружнице били су и раније активни у радничком покрету у Пуприји, али сада тај рад добија и организовани карактер. Оснивачка скупштина одржана је 5. марта 1939. године у кафани „Балкан", где је било још увек седиште УРС-ове подружнице шивачких радника.'[149]

Шивачи и кожари навраћали су свако вече у своју просторију, читали радничку штампу, играли шаха, договарали се о раду, припремали приредбе. Међутим, са давањем приредби сада је ишло нешто теже, пошто полиција није лако давала одобрење. Тако је Видан Марјановић, благајник подружнице кожараца, приликом одласка у Среско начелство да пријави приредбу, дочекан врло грубо и одбијен. Живка Дамњановић је и даље одржавала везу са синдикалним организацијама у Пуприји, истина ређе, али је то било и нужно због конспирације, док је, уствари, и даље пружала помоћ саветима и упутствима за рад. Бошко Буричић је долазио из Јагодине и такође много помагао у раду подружница УРС-ових синдиката. Најчешће је

[149] **Фотокопија оригинала у Музеју НОР-а у Иуприји.**

навраћао у просторије синднката Михаило Стојановић, који је јавно испољавао своја комунистнчка схватања, а чији су револуционарни ставови и погледи понекад били прилично искључнви. Новооснованој подружници ісожаргша у прво време њеног рада свесрдну помоћ пружало је руководство синдикалне подружнице шивача, на чијем челу је био Радисав Миладиновић-Дида. Сарадња ових подружница УРС-ових синдиката у Ћуприји била је врло присна и плодна. Све акције су сада предузимане заједнички и није било никаквих неспоразума и тврћења. А то је за овај период значило много. Радници учлањени у ове две подружнице, иступали су јединствено и успели су да створе поверење и ауторитет и код осталих радника. Тако су почетком априла исте хх>дине синдикално организовани радници основали и свој спортски клуб „Раднички", чији је председник био Божа Величковић, кафеџија „Балкана". Клуб је окупљао радничку омладину, али није могао дуже да се одржи, иако су га синдикалне подружнице помагале. Било је сметњи од стране полиције, односно власти су забраниле његов рад.

Најчешћи облик рада и састајања организованих радника, нарочито у летњем периоду, били су заједнички излети у ближу околину када се слободније разговарало и када су утирани путеви формирању партијске организације.

И остале подружнице УРС-ових еиндиката добро су радиле. У управи подружнице графичких радника налазили су се истакнути, млади револуционари Миодраг Новаковић-Цуца и Радомир Симоновић-Штиглица. И дрводељски радници су с јесени ове године формирали своју подружницу УРС-ових синдиката и то у првом реду захваљујући јачању и учвршћивању подружница УРС-ових синдиката у Нуирији. Оснивачкој скупштини присуствовао је Радисав Миладиновић, који је говорио о задацима синдикалне организације. У управу подружнице изабрани су дрводељски радници Бранко Меркл, Воја Стојановић и Властимир Митић, зв. Лала Петрија. Учлањено је 8 радника. Ипак је ова подружница радила нешто слабије од подружнипа шивача и кожараца.

Међутим, највећи број радника, и то индустријских, остао је необухваћен радом УРС-ових синдиката. Радници Фабрике шећера и Брикетнице били су махом у ОРС-у (председник Михаило Делић). Железничари и радници Ложионизе имали су своју посебну синдикалну организацију — Удружење југословенских националних железничара и бродараца — са изразито националним и реакционарним смером и управом. Ово удружење чак је намеравало да зида свој дом и у ту сврху му је Општина 27. јула бесплатно доделила велики плац на углу Енглеске и Цара Николе улице, али од тога није било ништа услед скорог избијања рата.

Традиција се и овога пута поновила: занатски радници били су и даље носиоци радничког покрета и напредних струм-

ња у Ћуприји. Узроци ове, на први поглед парадоксалне појаве, прилично су сложени. Пре свега, економски положај занатских радника у Куприји био је у то време знатно гори него положај индустријских радника. Занатски радници нису имали неко стално запослење, већ су били препуштени милости или немилости послодаваца. Плате су им биле бедне, једва 12—14 динара дневно, и то не увек пошто су радили на „парче" тј. кад има посла. Радници Фабрике шећера и државних предузећа и установа имали су бар извесну сталност, а били су и боље награђени. Додуше, и они су били изложени експлоатацији и свакојаком малтретирању од стране разних шефова, пословођа и надзорника, али су услед страха од незапослености ћутке подносили ове поступке и шиканирања својих старешина. Сем тога, то су били прехежно ожењени људи, оптерећени породицом, док су занатски радници у огромној већини били нежењени и бар са те стране независни.

Културни клуб, који је имао своје седиште у непосредној близини просторија УРС-ових синдиката, у кафани „Ресава" наставио је и проширио своју делатност. Клуб је окупио много нових чланова и латио се организовања и крупнијих културно-политичких манифестација.

Тако је 30. априла 1939. године једна већа група наиредних студената Београдеког универзитета гостовала у Иуприји и дала веома усиелу приредбу. Приредба је одржана у хотелу „Уједињење". Карактеристичан је и датум њеног одржавања — у предвечерје 1. маја. Велика група грађана, претежно синдикално организованих радника и ученика гимназије, дочекала је студенте на железничкој станици. Затим се читава поворка упутила у варош узвикујући борбене, родољубиве пароле против фашизма и неправде. Пред спомеником палим борцима из првог светског рата одржана је краћа свечаност. Најпре је један студент говорио о опасности од фашизма и рата, а затим је изведена хорска рецитација „Светли гробови". Било је присутно много света, пијаца је била препуна. То је било по подне. Увече је на приредби изведен позоришни комад „Мати" од Карела Чапека, неколико рецитација и хорских рецитација. Хор је иевао борбене радничке иесме са јасно наглашеном антифашистичком тенденцијом. Том приликом присутнима су подељене тробојнице са натписом *„Браниħемо земљу!"* Ово је уствари била директива КПЈ, наставак доследне борбе против фашизма у предвечерје другог светског рата, а после анексије Аустрије и окупације Чехословачке, када се велики број напредних омладинаца јављао за одбрану Чехословачке и принципа слободе уопште. Дуго после огае посете омладинци су носили на реверу паролу — тробојницу *„Браниħемо земљу"*. Зорица Дамњановић, која је тада била у VIII разреду шмназије, сећа се како су је професор књижевности Милосављевић упитао шта је то, и кад му је она објаснила, иронично приметио:

„Шта имаш ти кога да браиш? И од кога да браниш?”

Приликом ове манифестације нарочито активна била је Живка Дамњановић, и сама студенткиња, која је ову групу сачекала на железничкој станици и одржала поздравни говор. Веома заиажен говор одржао је и један младолики човек са наочарима и у белом мантилу. Касније се сазнало да је то био професор Универзитета др Синиша Станковић.

Ова акција београдских студената била је широко постављена и они су том приликом обишли више места у Поморављу. Сем легалних облика борбе против фашизма, студенти су донели и илегални матернјал: тако је Деса Марковић, студент медицине из Београда[150], донела и велики број плаката и предала Зорици Дамњановић, која их је касније дала да се растурају у Пупријн и Параћину.

Друга велика акција Културног клуба била је академија посвећена 150-годишњици француске револуције, одржана у башти хотела „Синђелић” на дан државног празника француског народа — 14. јула. Уводну реч о значају француске револуције одржао је Буро Лопичић, професор, иначе иознат по своме демократском и прогресивном ставу и држању.[151] На тој академији је поред осталог рецитована и „Песма о соколу” од Максима Горког (на француском), а у прогласу се између осталог каже:

„Моравци! Даиас, када у овилт мутним временима слободи, националној независности и једнакости народа поново прети срамно ропство и насиље, манифестујемо своју одлучност у одбрани ових начела слободе и правде!”.

Око припремања ове академије су се поред Живке Дамњановић, Дане Бурашковић и др. из Буприје, нарочито ангажовали и Славко Бурђевић и Бошко Буричић из Јагодине. Ииак, идејни иницијатор свих ових гостовања и проелава у Поморављу био је Милан Мијалковић-Чича, који је лично присуствовао овој академији[152]. Академија је била одлично посећена и имала врло снажан политички одјек. Академији је присуствовао и Драгош Илић.

Било је и других приредби, што се види и из писма Славке Бурђевић упућеног Дани Буррашковић 14. новембра 1939. године.

„Јагодина, 14. 11. 1939.

Драга Госпођо,

Шаљем вам потребан број плаката за наш концерт. Известан број је таксиран. По излозима (ако није улеиљено на

[130] Деса Марковић, студент медицнне, предратни члан КПЈ, пошнула у НОР-у 1944. године.

[131] Буро Лопичић, професор, заклан од стране четника Драже Михаиловића у Јагодини 1. 02. 1944. године.

[152] Милан Мијалковић-Чича, почетком 1939. године изашао је са дугогодишње робије и по одлуци Покрајинеког комитета КПЈ за Србију преузео вођење Окружног комитета КПЈ у Јагодини.

стакло) стављају се нетаксирани плакати. Шаљемо Вам довољан број да би могли да их место позивница шаљете.

У свему овоме ће Вам Даринка и Јелица[153] помоћи. Ви им јавите да сте примили пакет.

Улазнице Вам не можемо послати, јер их фин. контрола тренутно нема. Треба да их добије сутра. Ако их сутра не буде, ми ћемо послати новац Вама да купите Ви тамо. Један блок (100 ком.) по 3 динара.

Све ово изискује труда. Ми то унапред знамо. С тога смо Вам веома захвалне. Надамо се да ћемо заједничком сарадњом много допринети ствари свих жена.

На нашој синоћној седници ми смо подвукли Ваше заузимање.

Срдачно Вас поздравља Славка".

Ова приредба одржана је 20. новембра и имала је и политички карактер: Славка Борђевић одржала је предавање о женском покрету. Било је много жена, а дошло је и из Јагодине десетак-петнаест.

Кроз рад Културног клуба ојачао је и Женски покрет. И овај покрет имао је своје седиште у Јагодини, а на његовом челу била је Славка Бурђевић. Сачувано је неколико оригиналних, штампаних блок-признаница, као на пример ова:

ЖЕНСКИ ПОКРЕТ

— ЈАГОДИНА —

Примио од Гђе:----------

Дане Бурашковић:----------

На име чланског улога за 1939. годину

Динара 12 (дванаест)

1. III. 1939. **године** **Благајница**
Јатодина **Миланка Тирић**

У Еуприји је Женским покретом било обухваћеио свега двадесетак жена, али и то је за почетак ипак нешто значило.

БОРБА НАПРЕДНИХ ЂАКА У ГИМНАЗИЈИ

Бупријска Гимназија је у то време била једина у Поморављу и стога је имала прилично велики број ученика. Сем тога, ваљда из тежње да се очува пуна шмназија, критеријум за при-

[153] Даринка Плеша, студент, врло активно радила у Културном клуоу. Јелена Поповић, професор, постављена с јесени 1939. године у Ћупријску Гимназију, одмах се иовезала са напредним покретом и била активна у раду Културног клуба.

јем ученика из других школа, искључених по разним кривицама, па чак и политичким, био је прилично благ. Отуда је дошло до тога да у њој уче многи напредни омладинци, међу којима се нарочито истицао Дамњан Максић. Максићево присуство у школи одмах се осетило и он је ускоро постао центар око кога се окупл>ало све што је било прогресивно. Било је у њему и неке младићке бујности и несрећености, помало романтичарско--херојске необузданости, али и много праве, истинеке револуционарности, здраве логике и изнад свега једна широка, лепа култура и изванредна интелектуална снага.

О Дамњану Максићу и раду литерарне дружине „Јакшић" његов школски друг Јован Сибиновић каже:

„Уствари, руководилац читавог политичког рада у Гимназији и душа литерарне дружине био је Дамњан Макоић. То је био омладинац невероватне интелектуалне снаге и ширине, културан, али и врло борбен и неустрашив. Ускоро је постао најпопуларнија личност у школи и идол свих напредних омладинаца.

Највећа борба у литерариој дружини увек се водила за добијање већине у комисији за пријем радова. Наиме, ни један рад није могао да изађе на литерарни састанак док га ова комисија не прими. Ми смо у тој комисији имали два члана, тј. већину, пошто их је било свега три и то нам је омогућавало да дајемо курс и суштински држимо све конце у својим рукама. Рад се није одвијао спонтано и стихијски, већ плански и организовано: крајем ове (1939. године, примедба аутора), после формирања скојевске организације, скојевци су добили одређене задатке и теме које треба да обраде. Задаци — теме дељени су на скојевским састанцима. Ево неких тема: „Стрип и шунд литература", „Хуманизам Максима Горког", „На Западу ништа ново" итд. Својим радовима нарочито се истицала скојевка Милица Ценић, затим Вера и Слободан Бранковић, Миодраг Нешић и др. Нарочито жива била је агитација за избор управе дружине. У тој агитацији најборбенији је био Аца Петровић, који је просто летео из разреда у разред агитујући за Максића. У жестоким диекусијама највише се истицао Максић. Било је право задовољство слушати га како низом аргумената, јасно и логично, мрви своје противнике. Најчешће је водио двобој са професором Миланом Јовановићем, познатим Љотићевцем, кога је увек побеђивао, доводио у смешну ситуацију. Поред њега најбољи дискутант и најдоследнији, најреволуционарнији скојевац био је Живадин Јанковић-Кум[154].

И тако се кроз рад УРС-ових синдиката, Културног клуба, женског покрета, активности напредне омладине у Гимназији, утирао широк пут и формирали здрави услови за поновно оснивање партијске и скојевске организације у Еуприји.

[154] Изјава Јована Сибиновића, професора из Београда, стр. 3 и 4.

ОСНИВАЊЕ ПРВЕ ЋЕЛИЈЕ КПЈ У ЋУПРИЈИ

Јула месеца 1939. године у Пупријии је створена прва ћелија КПЈ. Оснивању прве ћелије КПЈ претходиле су бројне акције и одређени услови. Пре свега, то је срећено и здраво стање у врховима КПЈ и добра организација на терену. Долазак Драгоша Илића и јак синдикални покрет били су одлучујући фактори за оснивање партијске организације. Њено оснивање било је резултат и дутотрајних темељних припрема. Најпре Бошко Буричић, а затим Милан Мијалковић-Чича организовали су прву партијску ћелију у Пупријии. Почетком јануара, одмах после изласка са дуже робије, Мијалковић је наставио врло живу политичку активност у Јагодини и њеној широј околини. Мијалковић је био секретар илегалног Окружног комитета за округ моравски са седиштем у Јагодини. Он је врло често долазио у Нуприју, разговарао са радницима и систематски их припремао за пријем у КПЈ. То се види и из већ поменутог податка што је на конференцији — састанак Обласног комитета за Србију на Црном Врху код Крагујевца водио и Радисава Миладиновића--Диду, који још није био члан КПЈ, али са којим се већ озбиљно рачунало.

Мијалковић је рођен 1897. године у Винорачи код Јагодине у сиромашној земљорадничкој породици. Још као студент се истицао својим револуционарним радохм и већ 1920. године постао члан СКОЈ-а. Био је то један од првих активиста на Универзитету. За све време студија, као и раније у Гимназији, сам се школовао. Био је један од оснивача студентске организације за самопомоћ „Побратимство". Дипломирао је на време, већ 1923. године.

У вршачкој Учитељској школи био је суплент и васпитач. Овде је развио живу политичку активност и ускоро формирао три актива СКОЈ-а. Био је организатор прве партијске ћелије и Месног комитета, чији је био члан. У својој школи формирао је ђачку дружину „Узајамност". Године 1924. организовао је успешни штрајк професора у Вршцу, због чега је по казни премештеи за професора у гимназији, а затим напустио Вршац и ново запослење добио у Куманову. У Куманову је Мијалковић развио своју револуционарну делатност и на друге градове у Македонији. Због тога је премештен у гимназију у Крагујевцу. У Крагујевцу је брзо дошао у додир са напредним радницима и основао прву партијоку ћелију у Војно-техничком заводу, обновио радничко културно-уметничко друштво *„Абрашевић"* и тако окупио велики број радника. Августа 1929. године откривен је његов рад и био је ухапшен. Суд за заштиту државе у Безграду осудио га је на седам година робије.

У сремско-митровачкој казниони заједно са осталим политичким затвореницима наставио је борбу против поступака ирема робијашима. Био је међу организаторима протестних демон-

страција и штрајка затвореника због чега му је поново суђено. Добио је још две године робије.

Непокорни и упорни револуционарни борац нашао се на слободи почетком 1939. године. Али већ наредних дана београдска полиција га протерује у родно место. Мијалковић је ускоро постао члан, а ускоро и секретар Окружног комитета Партпје за Јагодину, а на Покрајинској конференцији КПЈ за Србију 1940. године био је изабран за члана Покрајинског комитета.

Поред Миладиновића који је после Драгошевог одласка водио синдикални покрет у Пуприји, најистакнутија политичка личност била је Живка Дамњановић. Револуционарна и формирана још у гимназији, она се дефинитивно определила већ на самом почетку студија у Београду. Међутим, услед тешких материјалних прилика у породици морала је да напусти редовне студије агрономије и пређе на ванредно студирање права, тако да је сталио живела у Пуприји. Она је била нарочито активна међу ученицима, интелектуалцима и женама, али је присно сарађивала и са занатским радницихма. И свршени матурант Данило Димитријевић из Мијатовца истицао се својим напредним ставом, борбеношћу и активношћу.

Прву партијоку ћелију у Пуприји формирао је Бошко Буричић, адвокатски приправник и члан Окружног комитета КПЈ за округ моравски.[155] Учланио је само Радисава Миладиновића и Живку Дамњановић, а неколико месеци касније примљен је и Данило Димитријевић, који је у то време, иако свршени матурант, радио као обичан, физички радник у Фабрици шећера у Ћуприји.

Пада у очи да су примљена свега два, оАносно три члана у КПЈ у овој, 1939. години. Илегална КПЈ била је кадровска партија и у њу су примани само искусни и кроз многе акције проверени борци противу режима, за социјализам. Снага Партије се огледала у утицају који је она вршила на широке слојеве грађана на раднике, сељаке, омладину, у њеној способности да покреће, усталаса масе за одбрану земље, против фашизације итд. Тај утицај Партије у годинама пред рат све се снажније осећао и у Буприји. Критеријуми за пријем у Партију били су строги. Није било довољно бити проверен и одан циљевима за које се она бори, већ чврст, непоколебљив и у случају хапшења и мучења у полицији. За Буприју тог времена карактеристично је да су у чланство КПЈ примани углавном млађи људи, (Дида, Живка и Данило имали су тада само по 20 до 22 шдине) и уохппте резервисан став према некадашњим члановима КПЈ који су се пред класним непријатељем пасивизирали или су пак били оптерећени посебним и фракционашким схватањима. Стога је овакав критеријум био реалан и оправдан. Занимљиво је и то да

[155] Према мишљењу Вуке Михајловић као и на основу става и рада у ранијем периоду има места претпоставки да је Живка Дамњановић још у Београду била кандидат или члан КПЈ.

се, већ приликом формирања прве партијске ћелије у Иуприји, налази у њој једна жена — Живка Дамњановић. И даље се чланством обухватају жене, јер су иочетком 1940. године примљене још две: Вука Михајловић и Рада Миљковић. Вука је била кандидат још 1939. године и у њеној кући су одржавапи партијски састанци и обављани многи партијски задаци. Једини преживели учесник Радисав Миладиновић овако је описао формирање партијске организације и стање које му је претходило:

„Крајем јула или почетком августа 1939. године, било је лето, дошао је код нас Бошко Буричић, то је било у Живкином стану и учланио Живку Дамњановић и мене у Партију. То су били први чланови Партије у Иуприји. Дотле није постојала друга партијска организација у Иуприји. Он нас је учланио заједно и рекао да је то руководство за Иуприју и другарицу Живку задужио за рад са омладином, а мене за рад са радницима у синдикату.

Паралелно са оснивањем партијске организације 1939. године основана је и скојевска организација. Тачног бројног стања се не сећам, али знам да је тада ова партијска организација формирала скојевску организацију која је бројала 4—5 чланова, а око 1940. године је већ имала 12 чланова.

Рад који се одвијао у том периоду међу нама кретао се кроз синдикат и друге форме, састанке, исписивања парола и нарочито кроз излете које смо правили заједнички са друговима из Јагодине и Параћина. Излазили смо до Св. Петке, на Гиље и др. где смо окупљали омладину и политички радили са њом.

Пре него што смо формирали иартијску организацију били смо стално у додиру са Окружним комитетом. Верујем да је секретар комитета био Милан Мијалковић-Чича. Мене је са њим повезала другарица Живка, и ја сам са њим имао неколико састанака. Сећам се првог састанка у парку. Он ми је дао извесне задатке. Ја сам га питао ко је он, а он ми је одговорио да је био девет година на робији. Мени се тада и нехотице отело:

„Ух то је баш много! Чини ми се да ја то не бих издржао.”

„То није ништа, само кад знамо за што се боримо. Све то брзо и лако прође”, одшворио ми је на то Мијалковић.

Били смо се сакупили нас шесторица, били су још и Драгош Илић, Суља Плевљак и други и Чича нам је први пут говорио о марксизму, о класној борби, о неминовности пропасти капитализма и победе пролетеријата.

Од партијског материјала добијали смо „Комунист”, „Пролетер” и разне летке, и то увек преко Јагодине. Курир је била Зорица Дамњановић. Она је преносила материјал и достављала нам.

После неколико месеци примљен је за члана Данило Димитријевић, студент из Мијатовца. Када је Данило примљен у ор-

ганизацију, ја сам био секретар ћелије, другарица Живка, као најуздигнутија међу нама, била је инструктор ћелије, а Данило је био задужен да ради са сељацима и међу радницима Фабрике шећера, Ложионице и Брикетнице, јер је радио у Фабрици шећера као физички радник.

Три до четири месеца после учлањиваља друга Данила у партијску организацију дошао је једаи друг нека виша веза из ПК Србије. Тада је извршена извесна реорганизација. Данило је постао секретар организације, ја сам примио техничко обезбеђење партијског материјала, а другарица Живка је водила СКОЈ и остала и даље инструктор партијске организације''.[156]

Истовремено кад и партијска организација, можда неколико недеља касније, формирана је скојевска организација. Уз помоћ партијске организације ову ортанизацију формирала је Живка Дамњановић и она је била и секретар. Први чланови скојевске организације били су:

Милашин Марковић, абацијски радник; Сретен Здравковић, сарачки радник; Радомир Симоновић-Штиглица, граф. радник; Миодраг Новаковић-Џуца, граф. радник; Љубица Ценић, радница; Богомир Петровић, абаџијски радник; Дамњан Максић, ученик гимназије; Милица Ценић, ученица гимназије; Живадин Јанковић-Кум ученик гимназије; Бранко М., ћурчијски радник.

Комитет СКОЈ-а није постојао, већ само једна организација за читав град.

Рад скојевске организације састојао се у састанцима на којима је објашњавана политичка ситуација у свету и код нас, затим у теоретском уздизању чланова кроз давање на читање и прораду лакших марксистичких дела: („Комунистички манифест" и др.), дела напредних писаца („Мати" од Горког, „Мој живот" од Стаханова и др.). Сем тога, извршавани су и практични задаци: писање парола приликом значајнијих датума, растурање легака и штампе („Нови средњошколац"), но све то кроз погодне легалне форме, као што су били излети и тзв. „журеви". О овим „журевима" каже на једном ширем родитељском скупу тадањи директор Гимназије Ганчевић родитељима ученика „да умире дечје хирове који се саетоје у приређивању будних и опасних састанака на тзв. „журевима".

Међутим, поред постојања и партијске и скојевске организације и посебних састанака, с обзиром да их је било мало и да су имали заједничке задатке, често су одржавани и заједнички састанци. На овим састанцима били су и кандидати за чланове КПЈ и СКОЈ-а. Са кандидатима се радило конкретно, давањем задатака. Вука Михајловић, која је крајем 1939. године већ била кандидат, сећа се двеју таквих акција и каже:

[156] Изјава Радисава-Диде Миладиновића из Буприје. Стеи. белешке, стр. 6—11.

„Моја кућа је почела да се користи одмах чим са.м пришла покрету. Ту су се окупљале претежно жене. Ја сам радила са женама, а задатке нам је давала Живка. У мојој кући су одржавани скојевски састанци и пре него што сам постала кандидат за члана КПЈ.

Живка ми је 1939. године дала неки материјал и рекла да не треба да ме интересује шта је то, него да однесем преко моста и предам човеку који има кућу одмах преко моста. Звањеш „Динко!" и он ће изаћи, а ти му кажи: „Ево ти ово!", али ма шта да те буде питао, не треба да му одговориш. То је било око 8—9 увече. Градски стражари већ су били на стражи. Ја то предам Динку и он ме пита шта је то, а ја кажем да незнам. Живка је стајала на ћошку и посматрала док се нисам вратила.

Затим је Милан Мијалковић донео неки материјал и кофер ставио испод мог кревета у кухињи. Сећам се, био је неки летњи вашар и он ми је рекао:

„Вуко, ти ћеш све летке да ставиш ту, треба да изађеш овим путем ка Добричеву. Прићи ће ти један човек, даћеш му то и вратићеш се".

Пре него што ми је дао питао ме је како ћу да понесем. Дуго сам се мислила, па узмем корпу, ставим све у њу, па одозго материјал за неке хаљине. Неке жене су ме питале куда идем, а ја им кажем: „Код Ценићевих да нешто скројим". Питају ме, даљ,е, зашто баш на празник, а ја им одговорим да морам данас да завршим пошто сутра перем веш. Пођем код Ценићевих и неко ми је пришао. Не зиам ко је то био, ваљда ме је Чича описао и ја сам предала тај материјал који је требало да се растури иа еелу".[157]

Скојевској организацији у Ћуприји у њеном раду много су помогли Радисав Никчевић и Станислав Сремчевић. Сремчевић је био неколико пута, а Никчевић врло често у Куприји. Он је присуствовао неким састанцима, а у два маха и лично је држао предавања о политичкој ситуацији.

1939. године у Нуприју је долазио неколико пута и Петар Стамболић, који је био блиски сарадник Милана Мијалковића. Он, додуше, није учествовао директно у раду партијске и скојевске организације пошто то није био његов терен, али је у својим разговорима са Живком Дамњановић и Јеленом Поповић више узгред указивао на неке проблеме и задатке и давао корисна упутства и савете.

[ш] Изјава Вуке Михајловић стен. селешке II, стр. 2—4.

РАД ПАРТИЈСКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ У 1940. ГОДИНИ

Нупријска буржоазија нојевски је забадала главу у песак пред фашистичком опасношћу која је већ харала Европом. Некако је постојало уверење, илузија, да ће нас ратни вихор мимоићи и да ћемо моћи да останехмо по страни. Додуше, нредузимане су и неке мере на војном и идејном плану да се тек каже да се нешто ради и предузима.

Почело је масовније позивање војиих обвезника на војну вежбу, неки су остали и дуже. Занимљиво је, али и разумљиво, да су позивима за војну вежбу били обухваћени претежно радници и ситни чиновници, земљорадници и заиатлије. Имућнији трговци и виши чиновници нису позивани на војну вежбу, као ни власници млинова и фабрика.

С друге пак стране буржоазија се понашала као да се у свету ништа није догодило. Прављени су грандомански планови о подизању велике зграде Трговачког дома, одобрено је Фабрици шећера да подигне фабрику шпиритуса, завршавала се нова зграда Општиноког одбора. Чак је приређена и велика свечаност поводом 550-годишњице косовске битке. Прослава је одржана 28. јуна у Раваници. Било је говора и песама, питомци Артиљеријске подофицирске школе из Иуприје давали су приредбу родољубивог карактера, али ни скојевци нису седели скрштених руку. И они су били у Раваници и делили пароле — гробојнице са натписом *„Бранићемо земљу!”* певали борбене, антифашистичке песме и тиме доказивали да баш напредна омладина стоји у првим редовима борбе за одбрану земље, борбе против фашизма. Тиме су и даље доследно испуњавали и директиву своје Партије „да будемо увек тамо где је народ”.[153]

Дошла је и зима 1939/40. године, врло јака и дуга, са великим снеговима. Цене животних намирница, текстила и других артикала брзо су расле, неких и за 40%. Првог септембра 1939. године Немачка је напала на Пољску и муњевитим ратом је поразила. Одмах по нападу на Пољску Француска и Енглеска су објавиле рат Немачкој, али све до пролећа 1940. године до стварног рата на Западу није дошло. Дан напада Хитлерове Немачке на Пољску ушао је у историју као датум почетка другог светског рата. Већ септембра 1939. године први транспорти избеглица из Пољске, већином авијатичара, пролазило је кроз Иуприју на путу за Блиски исток да се придружи савезничком ваздухопловству. Дочек и помоћ пољским родољубима били су у Иуприји добро организовани и импозантни. Пред сам пролазак транспорта неко би из Прашке банке у Београду увек јављао теле-

[158] Зорица Дамњановић се сећа да су на овој прослави били и Бошко Буричић, Живка Дамњановић, Радислав-Дида Миладиновић, Дамњан Максић, Суља Плевљак и др. Том приликом страдао је Суља Илевљак приликом искакања из воза код Фабрике шећера у Ћуприји.

фоном: „Вечерас или ланас у толико и толико сати пролази кроз Куприју транспорт". Транспорти се овде нису задржавали дуже већ само краће време, али и то је било довољно да се Пољацима дотуре већ спремљени пакети са храном и вешом. Жандарм—наредник, стари Горча ћутао је као да ово не види. Обично су прикупљани прилози у новцу, а затим спремани пакети. Одзив за прилоге био је велики, а главни организатори ове помоћи били су напредни Чеси — учитељ Хватал и радник Верфл. Ова акција настављена је и 1940. године.

Немачка ратна машина и даље је харала Европом, фашизам је куцао на врата Југославије. Одјек ових збивања осетио се и у Ћуприји. Љотићевци су почели још безобразније да иступају и прижељкују „свој час" — долазак немачких фашиста. Буржоазија је била збуњена и неодлучна. Па ипак, све је ишло по старом, по некој сили инерције. Није се ништа предузимало да се организује одбрана. Напротив, буржоазија је и даље у комунистима видела највећу опасност и предузимала низ мера да спречи њихову активност. Узалуд. Незадовољство све ширих радних маса, незапосленост и беда, све више су окупљали омладину и све напредне снаге за одлучни обрачун. КПЈ је у Иуприји нашла снаге да у овим најодсутнијим данима подигне свој ауторитет и ојача своје редове да би спремна дочекала развитак догађаја.

Партијска организација у Пуприји у току 1940. године нарасла је и ојачала не само пријемом нових чланова, већ и самом садржином рада активном борбом кроз синдикате, учешћем у свим облицима борбе напредних снага и извесним организационим учвршћењем својих редова. У току ове године партијска ћелија у Пуприји имала је 7 чланова КПЈ и то:

Дамњановић Живка, студент; Миладиновић Радисав, абацијски радник; Димитријевић Данило, студенг (отишао у војску априла); Михајловић Вука, домаћица, примљена јануара; Марковић Милашин, абацијски радник, примљен фебруара; Миљковић Рада, учитељица, примљена марта; Димитријевић Драги-Јанков, радник, примљен септембра.

Марковић Милашин, Рада Милжовић и Драги Димитријевић били су примљени после краћег скојевског, одн. кандидатског стажа, док је Вука Михајловић била нешто дуже кандидат због несређених породичних прилика. Пада у очи да су скоро половину чланства сачињавале жене.[159]

Приликом пријема у КПЈ постојале су разне провере на задацима, разговори и испитивања. Пријем у КПЈ вршио се на састанку партијске ћелије, а тим састанцима обично је присуствовао Милан Мијалковић, и поучавао како ће се држати у одређеним ситуацијама.

[159] **Милашин, Рада и Драги ступили су у НОБ одмах 1941. године и погинули у њој. Рада је народни херој.**

Приликом пријема скојеваца у КПЈ испитивања и разговори били су краћи, јер су их познавали од раније.[160] Милашин је и као члан КПЈ био посебно активан међу радничком омладином—шегртима.

Он их је увече сачекивао при изласку из школе и одмах водио у синдикалне просторије, разговарао са њима о њиховом тешком положају и припремао их за синдикат и СКОЈ. Рада Миљковић била је врло активна и у своме селу тј. месту службовања — Иванковцу. Организовала је посела на која су долазили скојевци из Иуприје и давали кратке приредбе за сеоску омладину. При повратку са једног таквог посела у Куприји, на путу их је напала група непознатих људи, вероватно љотићеваца, али су им се скојевци супротставили и нападачи су се разбежали. Рада је била врло активна и у самој Иуприји, где је често долазила и учествовала у раду Културног клуба, дискутовала и читала своје радове, али се прихватала и свих других практичних задатака — растурања летака и др. Драги Димитријевић је срећно попунио Данилов одлазак у војску и заменио га на партијском раду међу радницима Фабрике шећера и осталих предузећа у том делу града, а у партијској организацији Радисав Миладиновић-Дида који је опет постао секретар партијске организације.

Но и полиција је појачала своју контролу и стално проверавала „политичку исправност" појединих грађана, нарочито радника. Поверљиви и строго поверљиви деловодни протокол Општине ћупријске за 1940. годину пун је тих провера:

„Пов. бр. 267 Среско начелство у Ћуприји тражи податке о националној поузданости и политичкој исправности Даничић Светислава в.д. машиновође из Ћуприје".

„Пов. бр. 232, 604, 605, 701 итд." Траже се подаци о политичкој оријентацији Милошевић Божидара, Димитријевић Драгољуба, Глуваковић Веселина, Анђелковић Обрена".

А под Пов. бр. 285 извештава се да се Михајловић Павла Драгиша (Шпански борац, примедба аутора) налази у концентрационом логору у Гирсу, Француска (Извештај посланства Краљевине Југославије у Паризу бр. 21/40) итд. итд.

8. марта 1940. године први пут је прослављен у Ћуприји Дан жена. Прослава је одржана у Ади, илегално, и у њој је учествовало око 25 жена, већином чланова КПЈ и кандидата или симпатизера. О значају 8. марта говорила је Живка Дамњановић.

У току зиме и читаве ове године била је у јеку акција продаје слика др Драгише Мишовића, познатог револуционара. Слике су (то је управо била скица, макета будућег споменика Мишовићу) продаване преко партијске и преко синдикалне организације. Ове слике донео је Милан Мијалковић и дао директиву да се продају у циљу прикупљања средстава за подизање споме-

[140] **Изјава Радисава-Диде Миладиновића стен. белешке II, стр. 8.**

ника и наглашава да је Мишовић био велики борац за народна права и добар, прави народни човек, који је сиротињу лечио бесплатно. Даље је подвукао да ће новац вероватно ићи за Црвену помоћ и да ће се споменик подићи касније кад пролетеријат дође на власт. Бошко Буричић у вези са продајом ових слика додао је и ово:

„Видите како ми ценимо наше мртве другове. И није тачно да смо ми без осећања зато што не верујемо у загробни живот и сличне глупости".[161]

Народну помоћ скупљала је од жена и симпатизера Вука Михајловић и сав прикупљени новац предавала Славки Бурћевић из Јагодине. Вука се сећа да су још прилоге давали: Милашин Марковић, абажијски радник, Радмила Благојевић, ученица, Момчило Марјановић, опанчар, Вука Грујић, Аомаћица, Која Брзаковић, шпедитер, Мирко и Миљко Стојановић, радници Фабрике шећера, Миодраг Поповић-Пенгеш, гехничар, Бисерка Томић, домаћица, Бора Томић, радник Фабрике шећера, Јелена Поповић, професор, Анка Стојановић, домаћица, Божа Величковић, кафеџија, Љубиша Никодијевић, опанчар и други. Број лица која су давала прилоге за Народну помоћ далеко је већи од наведеног. Како је ово била једна од сталних акција КПЈ, то се види да је у Куприји у то време све већи број људи прихватао и спровоАИО политику КПЈ, да је она постајала главна политичка снага која се супротстављала капитулантској владиној политици. Приликом скупљања помоћи објашњавано је да то иде за незапослене и болесне раднике, за издржавање њихових породица и слично, мада је већина знала или бар наслућивала у које сврхе се дају прилози. Рачунајући и приходе са разних приредби, забава, матинеа и сличних приредби које је организовала синдикална подружница, сума је била знатна и некад износила и по неколико хиљада дииара месечно. Из ових прилога набављана је партијска литература, помагани сиромашни другови (највише Арагутин Милетић), набављана храна и слата друговима у затвор итд.

Сав партијски материјал (леци, резолуције КПЈ и др.) налазио се код Вуке Михајловић све до краја 1940. године и чланови КПЈ и СКОЈ-а долазили су код ње и узимали материјал на читање и проради. Почетком 1941. године Вука је добила допису карту од Аанила Димитријевића, који се налазио на одслужењу војног рока у Горажду, следеће садржине:

„Здраво Вуко! Писао сам ти једну карту, али ми ниси одговорила. Зашто се не јављаш, чуди ме. Чујем да се Буприја много изграђује и напредује. Подизање грађевина, то ми заиста радимо и треба продужити са изградњом, али фашистичка црна

[161] **Изјава Вуке Михајловић, стен. белешке II, стр. 8.**

гарда иде из земље у земљу, па прети опасност и нашој земљи, али је капитализам труо". Потпиеао се са великим „Д"[1]"'[2].

Приликом претреса Вукиног стана марта 1941. године полиција је пронашла ову карту. Вука је неколико пута звата у полицију и саслушавана. Она је стално изјављивала да јој је то писао неки школски друг Драгутин са којим је водила љубав и да је карту сакрила, јер јој је муж љубоморан. После овога случаја одлучено је да се за чување материјала задужи Радисав Миладиновић и то је учињено.

Заш-шљиво је да су том приликом вршени претреси и код некадашњих чланова КПЈ (Александра Павловића, Светислава Митровића, итд.).

У току ове године одржано је више састанака на којима је објашњавана политичка ситуација. Референти су обично били Живка или Данило, али еу долазили Милан Мијалковић, Радисав Никчевић, из Окружног комитета у Јагодини, па чак неки другови из Београда, чија имена нису била позната тадашњим члановима КПЈ. Тако је после V. земаљске конференције одржан партијски састанак који Миладиновић овако описује:

„Нешто касније, после V. земаљске конференције КПЈ, одржане илегално у Загребу 1940. године октобра, дошао је један друт из Београда, кога је Данило сачекао на мосту, и одржали смо састанак код Живке. Секретар је тада постао Данило, ја сам био задужен по сектору синдиката, а Живка за рад са омладином. После те организационе тачке прешли смо на прораду резолуције V. земаљске конференције и остали све до пола ноћи. После тог састанка дуго смо дискутовали где ће тај друг да спава, а он је рекао да сносимо одговорност пред ЦК ако му се нешто деси. И најзад решисмо да спава код мене и ту је преноћио. Изјутра сам му купио новине и он је отишао. Не знам како се зове. Био је изразито леп човек и врло паметан, висок, црномањаст. Нарочито је критиковао секташтво и говорио да треба да проширимо партијску организацију. Износио је и на којим задацима можемо то да урадимо: на акцијама синдиката, ко.д сељака на питању регулисања Мораве, на одлагању плаћања пореза итд."

Занимљив је и састанак у врбаку преко Мораве у рану јесен 1940. године, на коме су поред чланова КПЈ били и скојевци и неколико симпатизера, односно кандидата. Опет је главна тачка дневног реда било објашњавање политичке ситуације. Наиме, пре тога била је настала извесна забуна и пометња међу члановима КПЈ и СКОЈ-а у Куприји око тога како треба схватити и тумачити споразум између СССР-а и Немачке. Ово утолико пре што скоро месец ипо дана нико из вишег партијског руководства, односно Милан Мијалковић-Чича није долазио у Куприју. И тек поеле његовог долаека и објашњења на овом

[162] Изјава Радисава-Диде Миладиновића стен. белешке, стр. 11.

састанку ствари су рашчишћене и изграђен јединствен став по овом питању. Милан Мијалковић-Чича је објашњавао да СССР пушта капиталисте и фашисте да се међусобно искрве и ослабе и да то иде само у прилог земљи социјализма, да је то само нужна тактика. Чланство је после многих питања и дискусије усвојило ово тумачење. На крају састанка Вељко Мићуновић инструктор ПК КПЈ за Србију је дао конкретне задатке за рад партијске и скојевске организације у овом периоду.

Те, 1940. године организација, у заједници са скојевском, успела је да одштампа и растури у вароши више летака напредне садржине. Летак против капиталистичког режима и опасности која прети од фашизма написао је Милан Мијалковић-Чича и потписао га псеудонимом „Родољуб". Летке је штампао у књижари — штампарији Милета Јовановић, а штампао га је типографски радник Бранко Михајловић, муж Вуке Михајловић. Летке су растурали Милашин Марковић, Радомир Симоновић и др. комунисти и скојевци. Иако је и Вука Михајловић желела да учествује у растурању летака, Данило, секретар партијске организације, стим се није сложио, јер би се у случају њеног хапшења приликом ове акције посумњало да је летке штампао њен муж. Летке су омладинци стављали испод ролетни на радњама, на улици, или лепили их на бандерама, итд.

Сем тога неколико пута исписиване су пароле масном бојом и стављане у разним деловима града. И ово је реализовала иста група чланова КПЈ и СКОЈ-а"[163].

Полиција је настојала свим силама да спречи активност комуниста, пратила њихов рад и слала низ расписа и упутстава, али без успеха. Тако је из строго поверљивог деловодног протокола Општине ћупријске сазнајемо и ове детаље:

Среско начелство под бр. 1941 уочи Првог маја „тражи да се предузму мере да се грађанство чува од комунистичких елемената".

Међутим, и поред све будности полиције, Први мај 1940. године освануо је у Пуприји пун великих плаката — првомајских прогласа ЦК КШ које је донела Живка Дамњановић и, преко Диде, Милашина, Радета Симоновића и др. организовала њихово лепљење у току ноћи уочи Првог маја. Изгледа да је ова акција била широких размера, јер поводом тих летака — прогласа ухапшен је у Параћину Бошко Буричић из Јагодине са још 5—6 радника Фабрике стакла у Параћину. Партијска организација у Ћуприји одмах је предузела прикупљање помоћи за ухапшене другове који су били спроведени у Нуприју. Лкција је дала добре резултате и ухапшеним комунистима слата је храна и друга помоћ у затвор. Исто тако, партијска организација заједно са скојевском предузела је живу агитацију да што више грађана присуствује суђењу Бошку Буричићу, које је одржано крајем

Изјава Радисава-Диде Миладиновића од 25. 12. 1960. године.

маја у Окружном суду у Ћуприји. Интересовање је било велико, те је сала била препуна за све време суђења. И поред свих настојања суда, Бошко није осуђен, јер му нису могли да докажу кривицу. Његово држање на суду било је храбро, одмерено и достојанствено, а одбрана логична и на линији Партије. Њега су бранила три адвоката, од којих је одбрана младог и напредног адвоката из Крагујевца била изванредна. У њој је он напао читав режихм у коме се суди људима због њихових схватања. Завршетак суђења и саопштавање пресуде, маса присутних пропратила је бурним аплаузима, тако да се ово суђење претворило у праву политичку манифестацију и победу пролетаријата.

Читавих двадесетак дана пре годишњице велике октобарске револуције Среско начелство у Иуприји је под Пов. бр. од 16. октобра 1940. године упутило следећи акт: „Доставља акт којим наређује да се пази на комунистичке акције и летке на дан 7. новембра 1940. године. Као и да о свему извести начелство".

Па ипак, гога дана су растурени леии и одржано неколико састанака у част годишњице великог октобра. На састанку у кући Лпе Томића у Сремској улици, који је одржан у добро замраченој просторији, о значају Октобарске револуције говорила је Живка Дамњановић, а било је присутно 10—12 чланова КПЈ и СКОЈ-а.

Да ни војска није остала необухваћена напредном агитацијом, видимо из следећег акта Среског начелства у Ћуприји: Пов. бр. 2007 од 25. X. „Извештава да се води комунистичка пропаганда између војних обвезника и наређује да градски стражари спречавају пропаганду и да извештавају начелство".

Треба напоменути да се у то време у Ћуприји налазило много обвезника — резервиста позватих на неодређено време на војну вежбу и да су то били махом радници и сиромашни л>уди, што је код њих изазвало оправдано незадовољство, а партијска организација је то на време уочила и правилно се поставила.

Но свакако најзначајнији састанак у овој, 1940. години, одржан је с јесени у кући Динке Обрадовић. Том састанку присуствовао је скоро читав Окружни комитет и сви истакнути чланови КПЈ и СКОЈ-а из Ћуприје. На њему су претресана организациона питања и донети закључци о даљем раду, у првом реду о оријентацији на омасовљење КПЈ млађим радницима.

Било би, међутим, погрешно сматрати да се партијска организација у Ћуприји учаурила. Напротив, она је настојала да се повеже са масама и да код њих стекне ауторитет и подршку. У том циљу у овој години одржано је и неколико састанака на којима су учествовали и симпатизери партије, углавном радници.

Јуна 1940. године одржан је састанак у Ади, на коме је Бошко Буричић одржао предавање „Капитализам и његов гробар" и на њему су поред комуниста и скојеваца били још и

неки радници, већином омладинци (Вндан Марјановић и др.), Састанак је морао да буде прекннут због појаве неких непознатих лица, али је после два дана насгављен у кукурузу преко Мораве.

Јула месеца одржана је шира полулегална конференција са радницима из Ложионице. Конференција је одржана у кафани Бранка Младеновића, у малој сали, под маском прославе музичког друштва: било је постављено за вечеру, а Раде Цветковић донео је месо од куће. Поред чланова КПЈ било је и двадесетак радника. Овој конференцији присуствовало је неколико чланова КПЈ из Иуприје, а из Јагодине су дошли Милан Мијалковић и Бошко Буричић. Није било говора већ само дискусија — одговори на постављена питања. Читав ток састанка био је усмерен ка истицању политичке и економске обесправљености и тешког положаја индустријских радника. Одговарао је на питања Милан Мијалковић, понекад и Бошко Буричић. Мијалковић је између осталог у дискусији рекао и ово: „За то се боре сви поштени људи, а наравно и комунисти, јер комунистима је добро само ако је добро свим људима".[154]

На иницијативу партије у току 1940. године развијене су и друге форме рада: читалачке групе, којима је поред чланова КПЈ и СКОЈ-а било обухваћено и доста омладинаца и радника са којима се радило и рачунало на каснији пријем у КПЈ, односно СКОЈ. Ове групе водиле су Живка и Зорица Дамњановић, а затим Мица Нешић и други.

Поред скупљања прилога за народну помоћ (Црвена помоћ) сакупљана је и помоћ за шпанске борце.

Партијска организација посветила је посебну пажњу идејном и културном уздизању чланства. У том циљу одржано је неколико састанака и прорађивана је Историја СКП/б. На састанку у Ади референт је био Миладиновић, а у Живкином стану Данило Димитријевић. То је било пре Даниловог одласка у војску, јуна месеца.

Партијска организација повезала се са напредним удружењима у Иуприји као што су била „Јастреб" и Репарска задруга и преко њих вршила свој утицај и спроводила своју политику. Нарочито успешне биле су приредбе у „Славији" и „Парку", на којима су приказиване Нушићеве сатиричне комедије („Власт", „Госпођа Министарка"), а у њима су играли Воја Чутурица, Зорица Дамњановић и др.).

Партијска организација и организационо се учврстила. Састанци су одржавани редовно, најмање једанпут недељно, код Вуке или Живке. На састанцима је поред теоретског рада вршена анализа рада појединих чланова задужених по одређеним секторима. Секретар партијске ћелије био је Дида, који је био задужен за рад у синдикату, Живка је и даље била инструктор

[164] Изјава Радисава-Диде Миладиновића стен. белешке, стр. 11.

и радила са омладиином и интелектуалцима, а Вука Михајловић претежно са женама и сакупљала народну помоћ. Милашин Марковић је радио са радничком омладином, Драги Димитријевић са индустријским радницима у горњем делу града, док је Рада Миљковић била задужена за рад на селу. Данило је од септембра био у војсци.

На састанцима су постављени нови задаци од Окружног комитета у Јагодини. Главна питања која је партијска организација стављала у први план, била су следећа:

— борба против фашизма и припреме за одбрану земље,

— раскринкавање буржоаског система, нарочито истицањем ниских надница, незапослености и несигурности у служби код радника,

— питање одлагања плаћања пореза, хитност регулације В. Мораве, ниске цене пољопривредних производа, презадуженост сељака код банака.

И најзад, иако Сењско-ресавски угљени баеен није територијално припадао партијској организацији у Буприји, Живка Дамњановић је по директиви Окружног комитета неколико пута ишла тамо по партијским задацима.

СКОЈЕВСКА ОРГАНИЗАЦИЈА У 1940. ГОДИНИ

И скојевска организација у Иуприји добро је радила у овој години и знатно се омасовила. Од чланова СКОЈ-а од 1939. године отишли су: Дамњан Максић и Миодраг Новаковић-Цуца, први у другу школу ван Иуприје, а Цуца на одслужење војног рока, тако да их је остало свега 8. У току 1940. године примљено је још 18 омладинаца-ки, тако да их је на крају године било укупно 26 и то:

Милица Ценић, ученица гимназије; Милашин Марковић, абаџијски радник (само неко време пошто је ускоро постао члан КПЈ); Сретен Здравковић, сарачки радник; Љубица Ценић, радница; Радомир Симоновић-Штиглица, граф. радник; Војислав Маринковић; Богомир Петровић, абаџијски радник; Бранко М., ћурчијски радник; Живадин Дамњановић, ученик Гимназије; Љубица Марковић, ученица гимназије; Димитрије Мартиновић, радник Фабрике шећера; Бранко Меркл, столарски радник; Анка Мартиновић, радница; Драгутин Милетић, ученик гимназије; Миодраг Нешић-Нешов, ученик гимназије; Миланче Минић, ђак — техничар; Мирослава-Мица Нешић, радница; Живорад Симић--Жика Аламуња, обућарски радник; Јован Сибиновић, ученик гимназије; Зорица Дамњановић, сврш. матурант; Милан Илић, опанчарски радник; Живадин Јанковпћ-Кум, учеиик гимназије; Живојин Милосављевић-Тинкић, кројачки радник; Илија Мило-

сављевић-Тинкић, опанчарски радник; Михајло Павичевић-Кајло, ученик гамназије; Милутин Митић, обућарски радник.

Но и поред пораста броја чланова СКОЈ-а у Ћуприји још није био формиран месни и срески комитет СКОЈ-а. Вршене су мање организационе измене, али су сви скојевци обично били у једној организацији. Ипак, постојало је *Месно руководство* СКОЈ-а у коме су били:

Живка Дамњановић, секретар; Милашин Марковић; Љубица Ценић, радница; Бранко М., ћурчија; Војислав Маринковић (само краће време); Милан Илић, радник.

Сви чланови месног руководства били су истовремено и чланови КПЈ.

Читавим радом СКОЈ-а руководила је Живка Дамњановић. Садржина рада била је слична као и код партијске организације. Скојевци су имали и своје посебне састанке и на њима је проучавана одређена литература. Исто тако извршавани су и конкретни задаци: оргаиизовање штрајка и учешће у њему, исписивање парола, растурање летака. Ипак се садржина рада углавном подударала са радом партијске организације.

Нешто ново и веома популарно у раду скојевске организације били су бројни и чести излети. Додуше, на те излете су ишли и чланови КПЈ, али је то била претежно иницијатива скојеваца. Организатор ових излета, уствари скојевских састанака, али и ведре, другарске, младалачке разоноде и радости, била је руководилац СКОЈ-а Живка Дамњановић. Ови састанци — излети били су добро организовани. На њима се разговарало о актуелним догађајима код нас и у свету и објашњавали задаци који стоје пред младим генерацијама. Ту се и певало, играло, клицало слободи и новом животу који многи од њих нису дочекали...

Првог маја изведен је веома успео излет на Гиље у сарадњи са јагодинском партијском и скојевском организацијом. На њему је поред борбених песама и рецитација било и неколико говора. Учесници овог излета сећају се говора Ратимира Ристића-Сеље.

Масован је био заједнички излет у Бресје, баш на терену где је сада Фабрика каблова. На њему је говорио тадашњи скојевски руководилац Слободан Пенезић-Крцун.

Чести су били излети у Аду, на Чамбуру, Лудо поље, Везировац и остала излетишта у околини Ћуприје.

Један од најуспелијих излета био је јула месеца у св. Петку. На овај излет пошли су сви комунисти и скојевци, па чак и известан број симпатизера — радника учлањених у УРС. Било је око 50 учесника који су на станици у Параћину, чекајући да им се придруже радници и скојевци из Параћина, певали борбене револуционарне песме што је изазвало подозрење тамошње

полиције. Излетници су стигли у св. Петку, поседали на траву да се мало одморе и презалогаје (храна је спремљена колективно) и у то је стигао Данило Димитријевић на бициклу, задихан од брзе вожње. Обавестио их је да су жандарми пошли из Параћина да их легитимишу и провере какав је то излет. И заиста, само после пола сата стигла су два жандарма из Параћина. Они су испитивали ко су и одакле су, зашто су дошли итд. Међутим, излетници су их већ очекивали и почели су да играју лопте, неки да свирају и певају и тако су жандарми отишли пе урадивши ништа.

Ови излети зближавали су радничку и интелектуалну омладину Ћуприје, а исто тако и омладину три суседна града — Јагодине, Ћуприје и Параћина. Они су били изванредно средство за окупљање омладине и политички рад.

Посебан облик рада скојеваца биле су читалачке групе. Њих су водили истакнутији, изграђенији скојевци. Зорица Дамњановић била је задужена за рад ових група, а и сама је водила једну групу. Сем тога, она је и даље била главни курир између Ћуприје и Јагодине и преносила илегални материјал.

Заоштрила се и распламсала борба и у Гимназији. Главна трибина борбе и даље је била литерарна дружина „Јакшић". Додуше, један од најактивнијих скојеваца и ђака Дамњан Максић отишао је из Гимназије, а Милица Ценић, свакако најборбенија скојевка у школи па и у читавој организацији, искључена је 17. маја 1940. године из школе само зато што је на литерарном састанку износила своја напредна, у суштини комунистичка гледишта у полемици са професором Живојином Милосављевићем. Занимљив је и део записника Наставничког савета који се односи на њено искључење:

„... г. Живојин Поповић каже:

— Сматрам да се овде не може сумњати у намеру ученице Ценић коју је хтела извести на седници дружине „Јакшић", јер је она сама негативним поступцима показала своју рђаву намеру. Сматрам да ученица Ценић сноси тим одговорност по чл. 14. поменутог Правилника, те стога остајем при ранијем тражењу на седници разредног већа да се ученица Ценић уклони из ове школе на једну годину, по чл. 43. тач. 1, 2. Закона о средњим школама.

— Др Милан Јовановић каже да комунисти раде на компромитовању ове установе и у том правцу ове чине. Тако се може схватити и поступак ове ученице. Не би требало њу сувише драстично казнити, јер би потпуно тада пала под утицај комуниста и стога се слаже са предлогом Г. Поповића да се искључи на годину дана из школе.

Г. Станковић Александар:

— Ову ученицу треба што строжије казнити и то из ова два разлога: 1) Она је покушавала да омаловажи ауторитет јед-

ног старијег наставника за кога се зна да је довољно искусан у вођењу Аружинских седница, 2) Омаловажавање је тврдоглаво настављено и после прве опомене и то баца сумњу на њено понашање. Утолико пре што се у вароши говори да је блиска левичарским теоријама".

Ово неколико цитата из записника јасно илуструју став професора према напредним ученицима из тога се може видети са каквим су се све тешкоћама скојевци морали да боре у Гимназији.

Новембра месеца одржани су избори за литерарну дружину „Јакшић". На овим изборима већину су добили напредни ученици и скојевци. Међутим, директор Ганчевић поништио је ове изборе и покушао да нађе неки компромис: да се са листе која је остала у мањини узме председник — Слободан Јовановић, а са листе која је добила већину да у управу уђе Јован Сибиновић, као потпредседник. Скојевци су били против таквог наметања и демонстративно су напустили састанак литерарне дружине.

Скаутска организација у Гимназији била је потпуно у рукама скојеваца. У њој је нарочито активан био Миодраг Нешић, затим Живадин Дамњановић, Јован-Жан Пегковић, Сава Марковић, Бранко Марковић и други. Скаути су правили честе излете, а и вежбали се у практичним стварима које су им у току НародноослобоАилачког рата корисно послужиле у партизанском одреду, подизање шатора, прављење прелаза и мостова, обележавање путева и пролаза итд.

Скојевци су имали доста утицаја и на Коло трезвене младежи, док су остале организације у Гимназији, као на пример Јадранска стража, Црвени крст, Аероклуб и друге, биле у рукама љотићеваца или других реакционарно оријентисаних ученика као што су били Миодраг-Меда Главичић, Даница Војиновић, Александар Аовре, Радмила Јовановић, Александар Дуба, Душан Голубовић, Душан Матовић, Даријевић и др. Поред ових Љотићеваца постојала је и једна група — реакционарна групација окупљена око Српског културног клуба коју су сачињавали Слободан Јовановић-Голуб, Владимир Николић, браћа Радојковић, Вера Стојановић, кћери др Поиовића итд. углавном деца нз 5огатијих чиновничких или трговачких породица, али и они су иступали заједно са љотићевцима — на истој линији када се радило о борби против скојеваца. У овом периоду у самом наставничком колегијуму није било напредних наставиика изузев Јелене Поповић, која је била усамљена и немоћна у оваквој средини.

Крајем 1940. године дошао је у Гимназију Гојко Груловић, истакнути скојеваца и комуниста и његов долазак осегио се и У Гимназији и у граду. Тада је формиран и Месни комитет КПЈ, чији су чланови били Живка Дамњановић, Драги Димитријевић и Гојко Груловић.

ДАЉИ ПОРАСТ И ЈАЧАЊЕ УРСОВИХ СИНДИКАТА

И у овој години синдикати су остали главна база, из кога су КПЈ и СКОЈ регрутозали своје чланство. Исто тако, већина акдија и конкретних задатака спровођено је кроз синдикалне подружнице. Готово и није било члана УРС-ових синдиката у Ћуприји у овој години који није био члан К је то постао касније. Они који нису били обухваћени покретом, били су му блиски и на већину њих могло се ослонити у сваком погледу.

Додуше, нису основане нове подружнице сем онпх које су постојале у 1939. години (шивачи, кожарци, дрводељци), али су оне нарасле и ојачале. Подружница графичара је такође постојала, али је радила слабије, нешто због тога што су неки истакнути чланози ове подружнице били у војсци (Миодраг Новаковић), а највише због тога што је у својим редовима имала и издајнике као што је био Јован Галовић, пословођа, који је за 200 динара месечно повишице издао штрајк и спречио његов пуни успех.

Подружница шивача извела је у фебруару једнодневни протестни штрајк због ниских надница и тешког положаја својих чланова.

Међутим, велика и одлучна победа подружнице шивача био је општи штрајк свих шивачких радника који је трајао пуних 11 дана и завршио се потпуном победом радника: потписивањем колективног уговора са иослодавдима. Овај штрајк избио је 8. а завршио се 21. октобра. Колективни уговор потписали су за подружницу Радисав Миладиновић, Милашин Марковић и Жика Ибровац. Штрајк је организовала партијска ћелија. Претходно су обављене све идеолошке и техничке припреме: чланству је објашњен циљ штрајка и шга се све њиме добија, обезбеђена су материјална средства за помоћ најсиромашнијим друговима уколико штрајк дуже потраје.[165] Полиција је покушала да их спречи, али без успеха. Преговори са послодавцима вођени су неколико дана, најпре код „Сннћелића", а затим у самом Среском начелству, где су и окончани.

И пре овог штрајка полиција је на све начине настојала да омете и укочи рад синдиката. У два маха су вршени претреси у локалу у коме су се налазиле подружнице УРС-ових синдиката — у кафани „Балкан" Боже Величковића. Полиција је на силу отворила орман у коме је стајао синдикални материјал. Но ту је било и другог илегалног материјала (слике споменика др Мишовићу, књиге итд.), али је сопственик локала Божа Величковић, сазнавши за претрее, успео да склони тај материјал у свој стан, тако да га полиција није пронашла. Ради-

[165] Среско начелство, пов. број 1891, „тражи да се предузму мере да се спречи демонстрација чланова УРС-а против скупоће на дан 9. 10. 1940. године".

сава Миладиновића, Видана Марјановића, Милутина Митића и друте синдикалне руководиоце полиција је саслушавала и претила им, али су они имали добро држање.

У исто време избио је штрајк обућарских радника. И он је био добро организован и масован, а организовала га је партијска ћелија. Полиција је покушала да га спречи тиме што је позвала Милутина Митића и саопштила му да забрањује штрајк зато што није био „пријавл>ен". Полицијски писар Миливоје Петковић је том приликом малтретирао и чак тукао Митића, а други иут је понепао пријаву штрајка. Радници су остали упорни и уз помоћ Михаила Стојановића написали нову, прописну пријаву и наставили са штрајком. За време штрајка штрајкачи су се хранили колективно, са казана, а кувала им је жена председника подружнице Поредничевића.[165a] И овај штрајк завршен је колективним уговором који су у име штрајкача потписали Жнвојин Порединчевић, Бора Симић и Љуба Бајић. Било је неколико штрајкбрехера. Треба нагласити и то да се послодавци нису приАржавали уговора у свему и да су чак спровели бојкот према штрајкачима не примајући их поново на посао. Штрајк је трајао 10 дана.[166]

Ови штрајкови одјекнули су и ван Ћуприје. О њима су чак раднички листови писали, од којих један у Словенији. Приликом штрајка радници су добијали иомоћ од партијске ћелије и своје синдикалне организације. Добијано је и 400 динара од УРС-ових синдиката из Македоније као и 400 динара из Хрватске, али је ова сума сгитла погрешно и присвојио је ЈУГОРАС.

Политички и културно-забавни живот радника у подружницама УРС-ових синдиката у Куприји и дал>е је био интензиван. Често су даване приредбе, матииеа, забаве. Са већ припремљеним програмом, нарочито позоришним комадом „Издајица", дато је још неколико приредби у околини. Једна од форми рада и обавештавања чланства биле су и зидне новттне, које су стално истицане у стану синдикалних подружница. Једном приликом наишао је један жандарм и протествовао што се на зидним новинама налази слика совјетских бициклиста са подишутом стиснутом песницом у знак поздрава.

После неколико претреса подружнице УРС-ови синдикати су се с јесени 1940. године преселили у зграду Земљорадничке задруге.

Овде су их обилазиле Живка Дамњановић и Вука Михајловић, али сада опрезније и ређе и на другим местима.

Треба истаћи лепу другарску пажњу и помоћ коју су указале све подружнице УРСових синдиката своме болесном другу Суљи Плевљаку, као и на Суљин погреб — са више црвених венаца и борбених говора.

Данило Ди.чштријевић из Мијатовца скупљао је по селу намирнице за штрајкаче.
Изјава Радисава-Диде Миладиновића, стен. белешке, стр. 21.

МИЛАН МИЈАЛКОВИИ-ЧИЧА, народни херој, члан ПК КПЈ за Србију. Рођен у Виноračи код Јагодине. Погинуо у борби против Немаца 17. 8. 41. године на Градини код Ужица. Један од орга низатора партијске ћелије у Пуприји

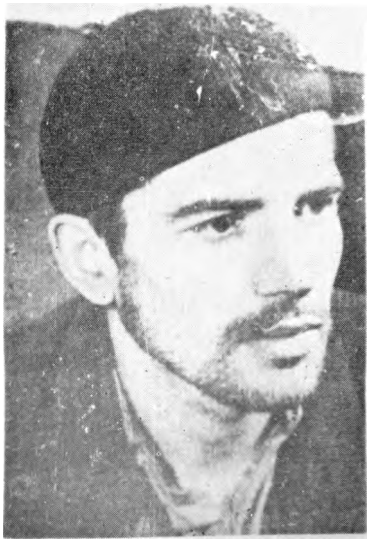

ДРАГОШ ИЛИБ, оснивач и председник УРСОВИХ синдиката у Буприји. Члан КПЈ од 1936. године. Протеран из Еуприје 1938. године од стране полиције у своје родно место у Свилајнац. Погинуо у борби против Немаца 5. 11. 1942. године. Да им не би пао у руке убио се последњим метком

Група чланова синдиката шивачких радника 1939. године у Нупријн. Драгош Илић, горе трећи с лсва, Радисав Миладиновић-Дида, чствртн с лева горе и Милашин Марковић у доњем реду четврти с лева

ЖИВКА ДАМЊАНОВИК (1918—1942) члан КПЈ од 1939. године. Секретар организације СКОЈ-а у Ћуприји пре рата. Погинула 1942. године (24. 12) приликом једне диверзије у Младеновцу као припадник II Шумадијског одреда када је ранила два немачка официра и убила једног четничког војводу. Првоборац

МИЛАДИНОВИН РАДИСАВ-ДИДА, ши-
вачки радиик из Буприје. Секретар УРСОВИХ синдиката шивача од 1938. године. Члан КПЈ од 1939. године. Први секретар партијске ћелије у Бупријн 1939. године. За време рата у заробљеништву у Немачкој. Сада живи у Нуприји. Пензионер. Председник О. 0. СУБНОР-а ЋУПРИЈА

БОШКО БУРИЧИН из Јагодине. Политички комесар Поморавског партизанског одреда. Погинуо 1942. године у Босни као заменик политичкоі комесара III батал>она II пролетерске бригаде. Формирао прву партијску ћелију у Нуирији 1939. године. Првоборац

Груна чланова синдиката графичара у Б.уприји 1939. године, Миодраг Новаковић-Цуца стоји други с лева; Радомир Симоновић-Штиглиц, лежи десно

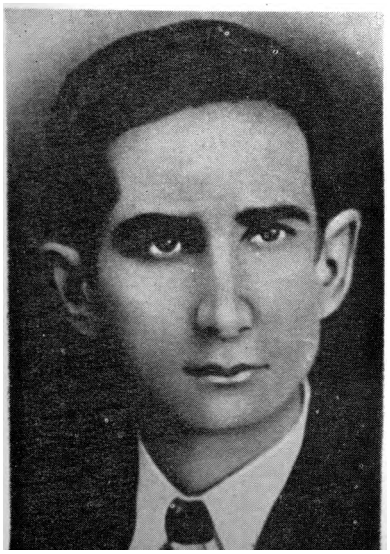

ДАНИЛО ДИМИТРИЈЕВИН, студент из Мијатовца (1919—1941). Члан КПЈ од 1939. године. Секретар Среског комитета КПЈ 1941. године. Стрељан на Бањици 21. 09. 41. године од Немаца. Првоборац

МИЉКОВИБ РАДА, учитељица из Белице код Јагодине. Члан КПЈ од 1940. године. Погинула 19. 07. 42. године у Босни. Народни херој

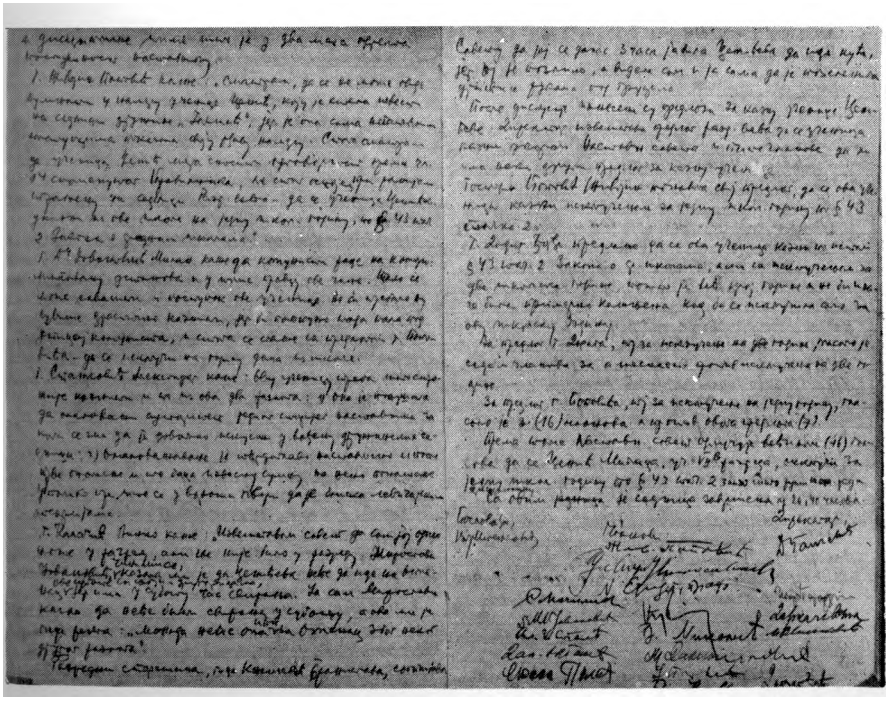

Записник наставничког савета Гимназије у Ћуприји о искључењу Милице Ценић

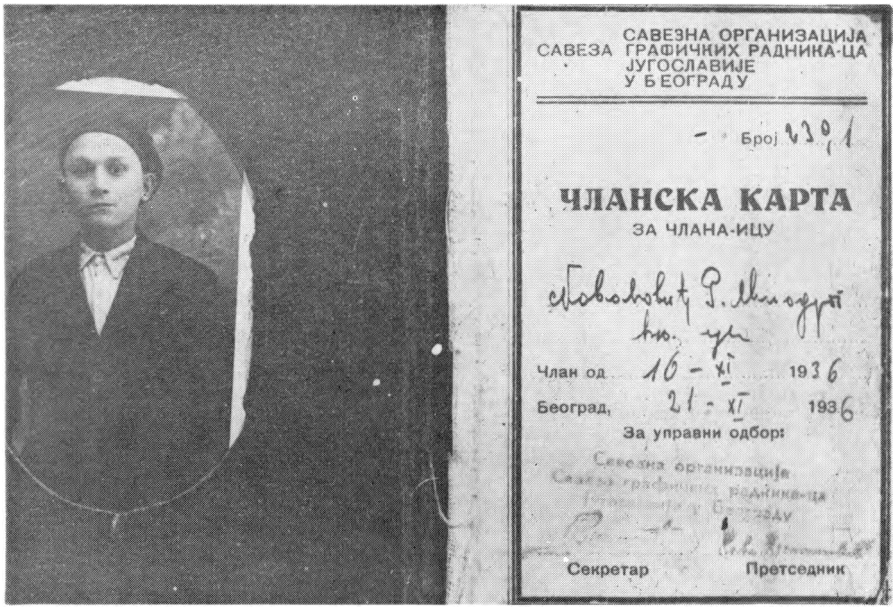

Чланска карта синдиката графичара — народног хероја из Буприје Миодрага Новаковића-Цуце,

Излет чланова Урсових синдиката из Ћуприје у Св. Петку јула 1940. год.

МАРКОВИН МИЛАШИН, абаџијски радник, члан синдиката шивачких радника 1938. године, члан СКОЈ-а од 1939. године, члан КПЈ од 1940. године. Погинуо 1941. године на Јастрепцу. Првоборац

Излет чланова КШ и УРСОВИХ синдиката Буприје и Параћина јула 1940. у Св. Петки

UJEDINJENI SAVEZ
TEKSTILNO ODEĆNIH RADNIKA I RADNICA JUGOSLAVIJE
CENTRALA — BEOGRAD

PRIVREMENA
ČLANSKA KNJIGA

Broj centrale: 11453
Broj potsaveza 4953

Ime Живојин Б. Милосављевић
Profesija абац. род.
Rodjen 18 og јула 1918 u Жуприју
Zemlja Југословија
Stupio u Savez 18 јула 1918 god.
Primljen u Жуприја zemlja Југословија

Za Centralnu upravu
Za potsaveznu upravu

Чланска карта УРСОВИХ синдиката из 1938. године (датум је погрешно унет)

МИХАЈЛОВИН ВУКА, домаћица из Нуприје. Била је члан КПЈ од 1940. године. Сада живи у Светозареву као пензионер. Учесник НОР-а

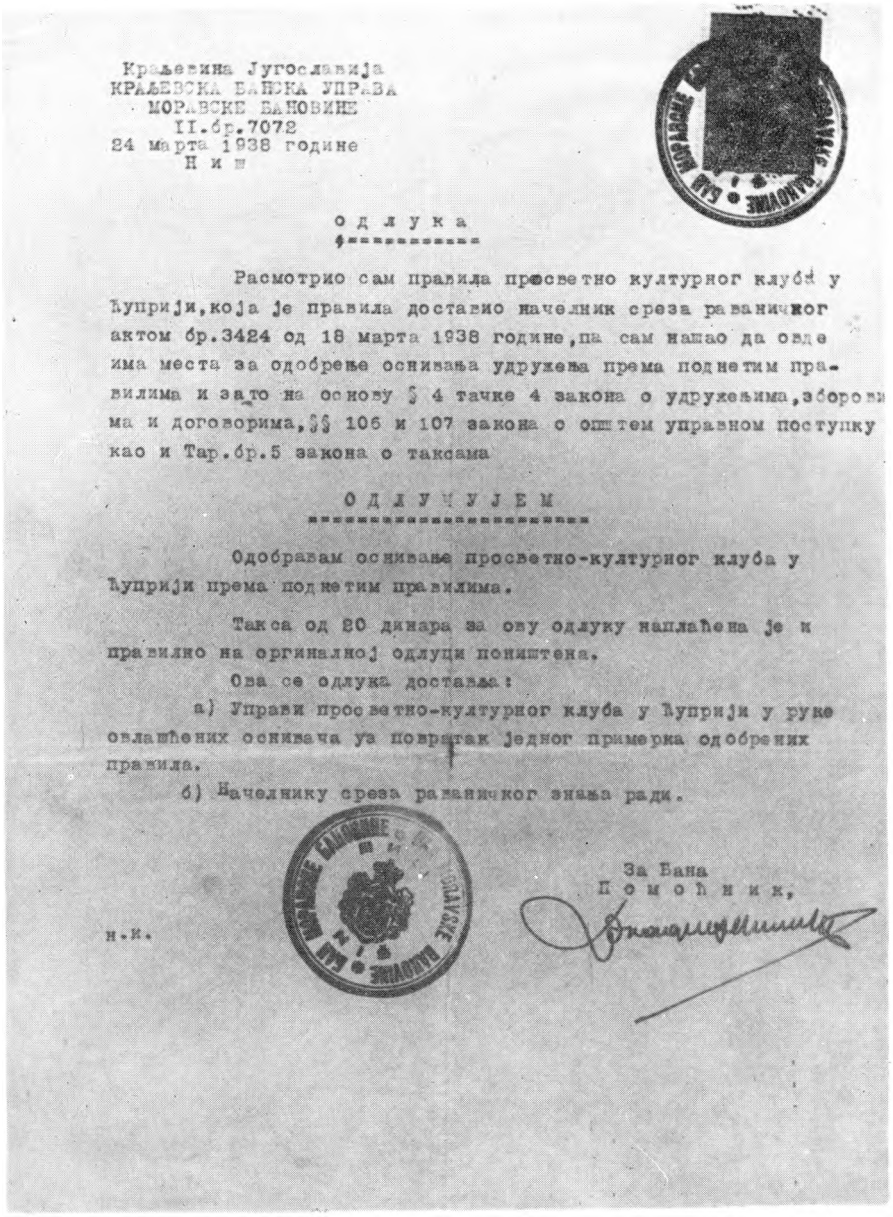

Краљевина Југославија
КРАЉЕВСКА БАНСКА УПРАВА
МОРАВСКЕ БАНОВИНЕ
II.бр.7072
24 марта 1938 године
Ниш

О д л у к а

Расмотрио сам правила просветно културног клуба у Ћуприји,која је правила доставио начелник среза равничког актом бр.3424 од 18 марта 1938 године,па сам нашао да овде има места за одобрење оснивања удружења према поднетим правилима и зато на основу § 4 тачке 4 закона о удружењима,зборовима и договорима,§§ 106 и 107 закона о општем управном поступку као и Тар.бр.5 закона о таксама

О Д Л У Ч У Ј Е М

Одобравам оснивање просветно-културног клуба у Ћуприји према поднетим правилима.

Такса од 20 динара за ову одлуку наплаћена је и правилно на оргиналној одлуци поништена.

Ова се одлука доставља:

а) Управи просветно-културног клуба у Ћуприји у руке овлашћених оснивача уз повратак једног примерка одобрених правила.

б) Начелнику среза равничког знања ради.

За Бана
П о м о ћ н и к,

н.и.

Факсимил Одлуке о одобре^Бу оснивања Културног клуба у Еуирији
1938. године

„СЛОБОДА, ЈЕДНАКОСТ, БРАТСТВО"

(1789 — 1939)

У суботу 15 јула 1939 г. | Приређује у башти „Синђелић" | ПОЧЕТАК У 9 САТИ УВЕЧЕ.

У знак захвалности пријатељском и братском француском народу овдашњи Просветно Културни Клуб

АКАДЕМИЈУ

Посвећену стопедесетогодишњици Француске Револуције и националном празнику Француског народа.

ПРОГРАМ — ПРОГРАМ

1.) Марсељеза—Француска химна;
2.) Поздравна реч претседника клуба г. Ђуре Лопачића проф.;
3.) Предавање о Француској г. Михајла Илића, професора универзитета;
4.) Прва слика из комада „Брдо у Пламену" од Арсе Петровића;
5.) Хеј Словени;
6.) Хорска рецитација „Пролеће";
7.) Соко рецитација на Француском — Ана Петковић ученица.

После Академије ИГРАНКА

УЛАЗНИЦА: ДОБРОВОЉНИ ПРИЛОГ.

МОРАВЦИ!

Данас, када у обим мутним временима слободи, националној незабисности, братству и једнакости народа прети поново срамно ропство и насиље манифестујмо своју одлучност у одбрани ових начела човечности и правде. Покажимо да смо достојни следбеници наших очева и браће, који херојским жртвама избојеваше слободу и националну независност свога народа раме уз раме са пријатељским и савезничким француским народом, те заједничком крвљу и костима обележише границе наше земље.

УПРАВА.

Штампа Ч. Ц. Јовановића.—Ћуприја

Факсмимил плаката Културног клуба у Вуприји о Академији одржаној 15. јула 1939. године

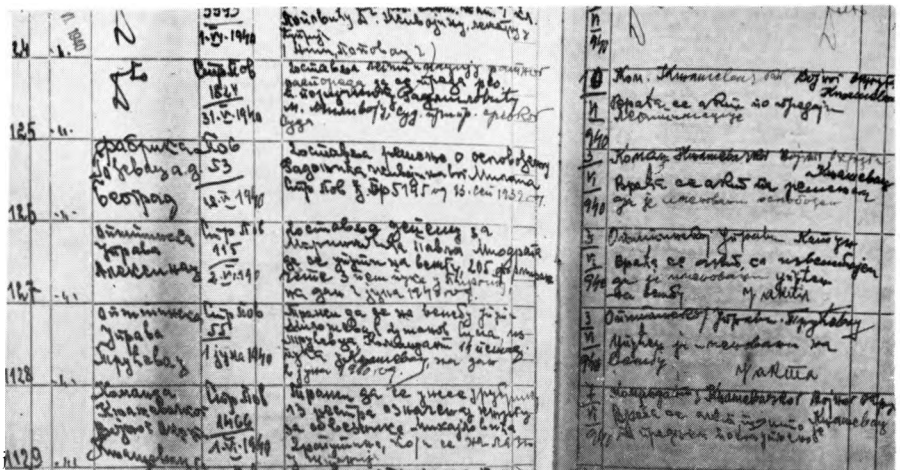

Поверљиви деловодиик Општине Буприја са подацима о Драгутину Михајловићу — шпанском борцу

Поверлшви деловодник општине Буприја — провера за члана КПЈ Драгољуба Димитријевића

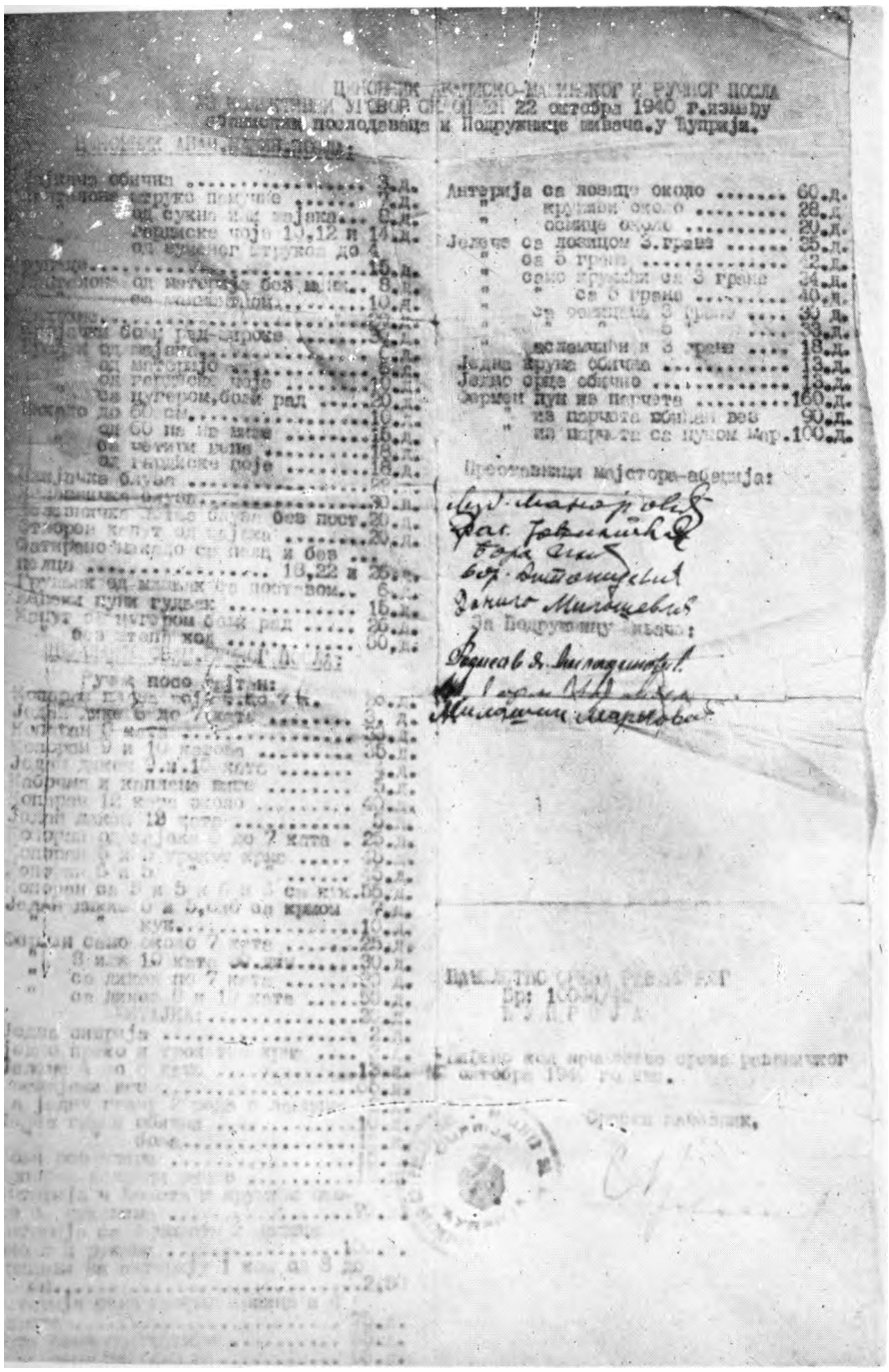

Колсктивни уговор послодаваца и шивачких радника после успешно завршеног штрајка 1940. године

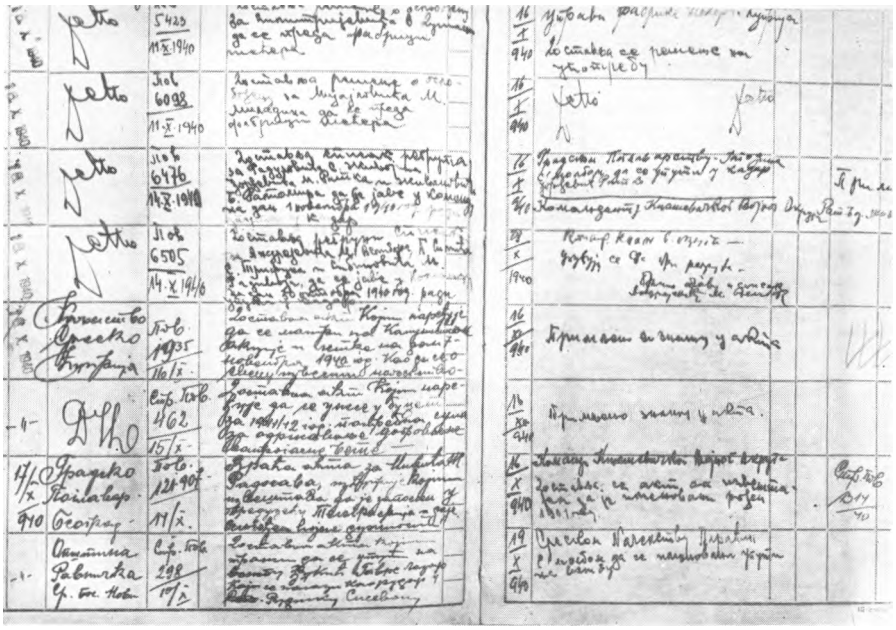

Покушаји полиције да спрече акције комуниста на дан годишњице Октобарске револуције

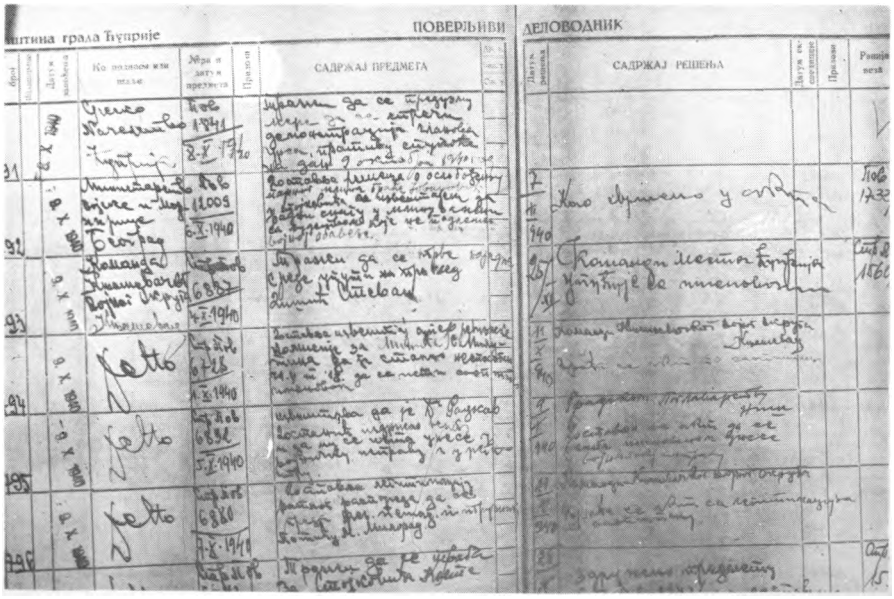

Полицијске мере нротив УРСОВИХ синдиката у Куприји

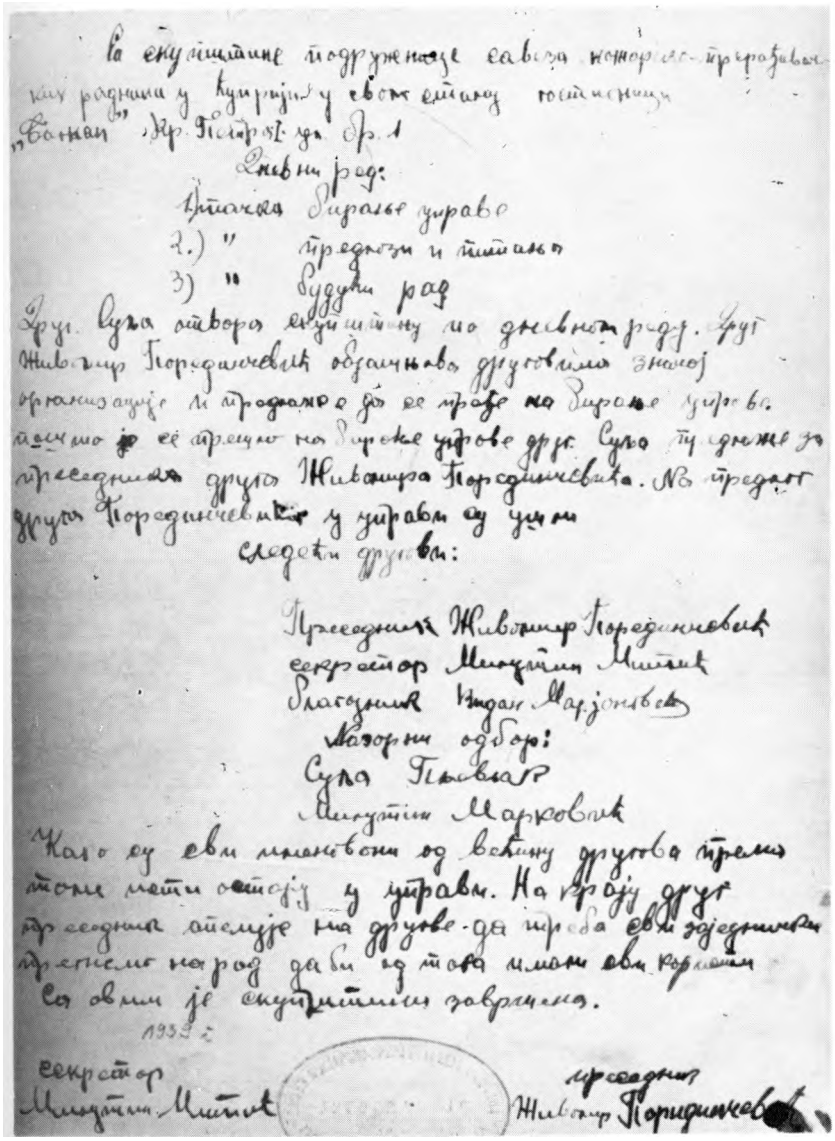

Са скупштине подружнице савеза кожарско-прерађивачких радника у Купријн у свом стану гостионици „Бачан" Кр. Петра I ул. бр. 1

Дневни ред:

1) тачка бирање управе
2.) " предлози и питања
3) " будући рад

Друг Суља отвора скупштину по дневном реду. Друг Живомир Пореданчевић објашњава друговима значај организације и предлаже да се пређе на бирање управе. Пошто је се прешло на бирање управе друг Суља предлаже за председника друга Живомира Пореданчевића. На предлог друга Пореданчевића у управи су ушли следећи другови:

Председник Живомир Пореданчевић
секретар Милутин Митић
благајник Видан Марјановић
Назорни одбор:
Суља Пљевљак
Милутин Марковић

Како су сви именовани од већину другова према томе мети остају у управи. На крају друг председник апелује на другове да треба сви заједнички прегнемо на рад да би од тога имали сви користи. Са овим је скупштина завршена.

1939 г.

секретар Милутин Митић

председник Живомир Пореданчевић

Факсимил записника са Оснивачке скупштине УРСОВИХ синдиката кожарских радника у Бупријн

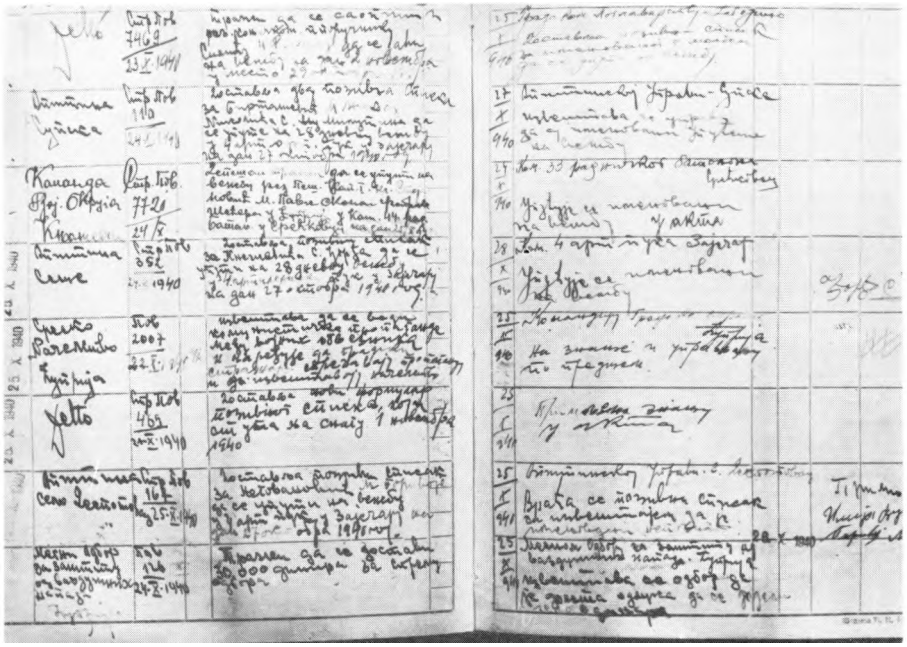

Настојање полиције да спречи комунистичку активност међу војним обвезницима у Буприји

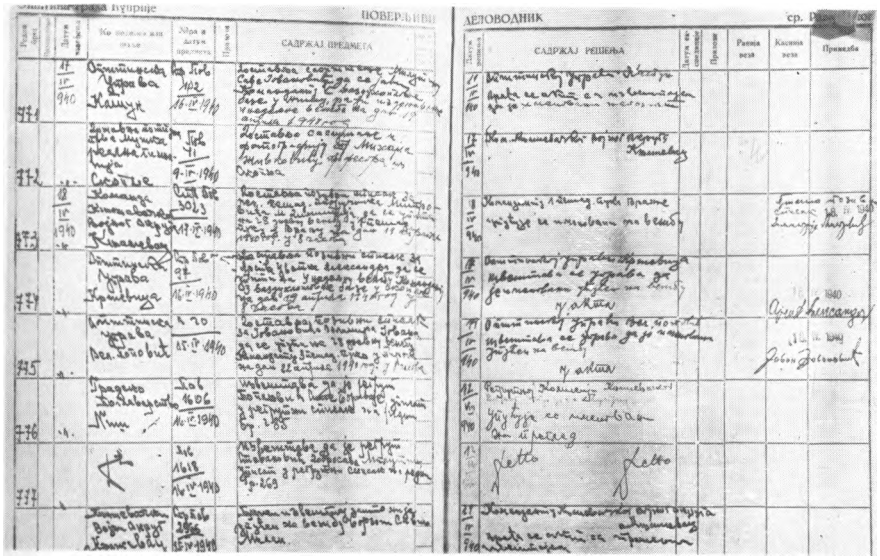

Поверљиви деловодник општине Бупријa о саслушању Живојина Борђевића

Од стране вишег синдикалног руководства у Куприју је те године долазио Стјепан Гулсвић, секретар УРС-ових синдиката кожараца Југославије, одржао два састанка о потреби дал>ег ширења синдикалног покрета, затим је прегледао благајну и остало пословање. Исто тако су навраћали Милан Мијалковић и Бошко Буричић из Јагодине. И Станислав Сремчевић је долазио 2—3 пута и поред осталог нарочито се распитивао о раду синдиката и давао савете и инструкције за рад.

Најљући непријатељ комуниста и синдикално организованих радника били су љотићевци. Отуда и жестоки сукоби са њима и организовано растурање љотићевих конференција и зборова. Тако су се Драгош Илић и Дида договорили код Живке Дамњаиовић у стану, да растуре конференцију љотићеваца у кафани „Балкан". То је било лети и у кафани је било двадесетак људи, већином сељака. Пера Никчевић почео је да их чашћава ракијом, а затим се попео на сто да одржи говор. Но тек што је почео да говори, наишли су Драгош и Дида, и Драгош је повикао:

— Наши дедови су падали за слободу и демократију, нећемо фашизам, доле фашисти!

Настала је гужва, људи су се разбежали, а остао је само један пијанац који је мирно пио своју ракију. Драгош је опет, сада са прозора, довикнуо:

— Срам те било, продана душо, где ти је морал и поштење? Купио си му ракију да те слуша!

Тако је пропао овај покушај љотићеваца да одрже конференцију.

И најзад, кад су УРС-ови синдикати почели да окупљају све већи број радника, дошло је до њихове опште забране 31. децембра 1940. године. У Ћуприји је забрана саопштена увече. У просторије УРС-ових синдиката, у згради земљорадничке задруге, дошли су полицијски писар Чеда Андрејевић и званичник Среског начелства Милош Миловановић. Чеда је предао Диди писмо — решење о забрани. Ту је, било још неколико радника: Милашин Марковић, Бранко, ћурчија и други. Миловановић је на то иронично додао:

— Ево ти, па се закити!

Дида и остали су протествовали и рекли да то неће дуго да траје. Чеда је одговорио да га се то не тиче и тражио је кључеве од ормана. На несрећу, све књижице су биле покупљене од чланова ради лепљења маркица и тако су сне заплењене.[167]

После забране УРС-ових синдиката Мијалковић је донео неку врсту маркица — покушавајући обнављање синдиката, али се од тога одустало и дата су упутства да КПЈ преузме све облике борбе синдиката.

[167] **Изјава Милана Минића и Миодрага Петровића из Иуприје.**

ОСТАЛИ ЗНАЧАЈНИЈИ ДОГАБАЈИ У 1940. ГОДИНИ

Одјеци рата осетили су се и у Куприји, можда слабије него у већим градовима. Ипак, већина је била — рачунајући ту и буржоазију — на страни западних савезника. Коментарисало се и политизирало, давале прогнозе о исходу рата, изражавале симпатије, више прикривено него отворено, у корист ове или оне зараћене стране, али конкретне акције није било. Међутим, све већи број грађана позиван је на војну вежбу што је погоршавало и онако тежак положај широких народних маса, но неког одређенијег става и озбиљније припреме за одбрану земље није било. Једино су комунисти били активни и отворено иступали против „сила осовине" указујући на опасност која прети земљи од фашизма. И љотићевци су појачали своју активност, наравно у корист фашистичких земаља. И тако, између те две узбуркане крајности и преплашене, али и збуњене и инертне средине, приближавала се судбоносна четрдесет прва година.

Партија се све више ослања на раднике, делатност Културног клуба знатно је ослабила јер је отишло из Ћуприје више његових активиста. УРС-ови синдикати као главни ослонац КПЈ, постали су основна покретачка снага међу масама.

И буржоазија је покушавала да некаквим прославама и ситним локалним проблемима скрене пажњу маса са светских збивања. 14. новембра прослављена је 50-годишњица постанка Артиљеријске подофицирске школе у кругу касарне. Било је родољубивих тирада, а још више прасића и пића. Пре тога, у септембру, дошао је указ о укидању гимназије. Зачас је све заборављено, тема дана била је нађена и све се вртело око овог питања пуна два месеца. Буржоаским политичарима и просветним оцима није био потребан толики број школованих људи и број гимназија је стално опадао. Сем тога, укидање или враћање, односно отварање гимназије, била је врло уносна политичка махинација. И када је најзад, после месец и по дана нагађања, после силних депутација и делегација, Ћуприји враћена пуна гимназија, настало је „опште славље", које је тадашњи директор Ганчевић овако описао:[168]

„11. 10. у 12 сати био сам извештен од председника општине г. Трифуна Стошића, да је дошао телефонски извештај преко Среског начелства од шефа кабинета Мин. унутрашњих послова:

„По налогу председника владе г. Драгише Цветковића известите грађанство да је пре пола сата потписан указ о отварању ггуне гимназије у Ћуприји".

Та вест је обрадовала и директора и све наставнике у Гимназији као и цело грађанство. У 2 сата после подне почело је пуцање прангија на пијаци и трајало до 7 увече. Добошар је исто тако почео да лупа и извештава грађанство о великом догађају

[168] Летопис Гимназије у Ћуприји.

који је држао целог дана грађанство и ученике у весељу. Директор је учествовао на конференцији која је одржана између 4 и 5 сати по подне у општини, на којој је решено да се отпошал>у захвалне депеше пред. владе г. Цветковићу, мин. просвеге Антону Корошецу" итд.

Тада је донета и одлука да се Драгиша Цветковић прогласи за иочасног грађанина вароши Ћуприје. И тако је Ћуприја добила и трећег почасног грађанина после Петра Живковића и Милоша Цукавца. Заиста, ретка збирка потоњих издајника...

Занимљив је и случај ђака — Параћинаца. После враћања гимназије Ћуприји, отворена је потпуна гимназија и у Јагодини и сви ученици из Параћина демоистративно су напустили Гимназију у Ћуприји и уписали се у Гимназију у Јагодини. Директор Ганчевић је то окатегорисао као штрајк и два пута тражио од Министарства просвете да се сви ови ученици, а било их је преко 60, казне. Министарство то није одобрило.

10. новембра у 3 чаеа ујутру осетио се у Ћуприји прилично јак земљотрес, што је иначе реткост у њеној историји. Било је нешто материјалне штете, али без људских жртава.

Пред крај године запажа се извесна пасивизација и равнодушност буржоазије према режиму. Среско начелство је, на пример, било принуђено да нареди да се добошом објави да све радње на дан краљевог рођења, 6. септембра, буду затворене, а крајем октобра разрешило је 16 одборника (са три разне кандидатске листе) који су неоправдано изостали са више од половине одборских седница. Међу њима и почасног грађанина Милоша Цукавца. Брод је почео да тоне и пацови га први напуштају.....

Крајем 1940. године у Ћуприји су почеле да пристижу избеглице из Чехословачке. То су биле све саме јеврејске породице, њих неколико. Неки су били смештени у Фабрици шећера, а неколико породица закупило је читаву једну зграду у Улици Цара Лазара. Партијска организација овде се није посебно ангажовала, јер се радило о материјално обезбеђеним, чак и добро ситуираним породицама. Изгледа да су то биле породице које су имале акције Прашке кредитне банке, одн. Фабрике шећера, пошто су их Чеси добро прихватили.

1941. ГОДИНА (ДО ОКУПАЦИЈЕ) ПАРТИЈСКА И СКОЈЕВСКА ОРГАНИЗАЦИЈА

У овој, 1941. години, на прагу рата, окупације и народног устанка, партијска и скојевска организација наставиле су своју активност појачаном међусобном сарадњом, тако да је скоро немогуће посебпо их обрађивати. Све важније акције, често и састанци, одржавани су заједнички.

Тако је већ на почетку године — 9. јануара у 10 сати пре подне — заједнички изведена акдија растурања политичког збора Димитрија Љотића у Ћуприји. Уочи овог збора, 8. јануара по подне, одржан је партијски и скојевски састанак у стану Живке Дамњановић на коме је одлучено да се мобилишу све снаге за разбијање Љотићевог збора. Поједини комунисти и скојевци (Миладиновић, Раде Симоновић, Живка Дамњановић, Миодраг Нешић, Сретен Здравковић, Милутин Митић, Вука Михајловић итд.) добили су задатак улицу и предузеће у које треба да иду и да припреме раднике да дођу на збор и помогну око његовог растурања. У то време стигао је у Нуприју Цуца и одмах се укључио у извођење ове акције. На сам дан збора у кафани „Аарданели", где се збор одржавао, искупило се око тридесетак љотићеваца, исто толико комуниста и скојеваца и око 50 радозналих и неопредељених грађана. Нешто пре почетка збора, око 10 сати пре подне, стигао је Димитрије Љотић у пратњи своје телесне гарде. Ова гарда била је у црним кошуљама и наоружана хладним оружјем као и гуменим палицама. Љотић је почео збор речима: „Христос се роди, браћо Срби!" Затим је говорио о програму своје странке и када је почео да говори о паланачкој учмалости и жабокречини и неодлучности грађана да прихвате његове идеје и покрет, скочио је Миодраг Новаковић-Цуца и викнуо:

„Доста о жабама и барама! Говори о радницима, њиховом животу и тешкоћама!"

Настала је неописива гужва и више од половине присутних се разбежало. Уставри, радозналци и неопредељени су побегли, док су у кафани остали љотићевци и комунисти. Љотићева гарда насрнула је палицама на Цуцу. Настала је општа туча. У тој гужви наставник гимназије Ананије Жарић покушао је да удари Живадина Јанковића-Кума. Интервенисала је и полиција. Збор је прекинут и жандарми су успоставили рад. Комунисти су напустили кафану. Пред вратима је један жандарм рекао Цуци:

„Ви комунисти оћете леб без мотике", а Цуца му је одговорио:

„Пази ти шта говориш, ја ћу да те тужим!".

Неки су се понудили да му буду сведоци. Жандарм се збунио и почео да се извињава Цуци. Цуца и Дида су то једва чекали и брзо се удаљили, јер су имали пуне џепове летака. После тога збор је настављен и са оно двадесетак присутних уз стражу и блокаду Љотићевих снага.

Неколико дана после овога збора долазио је у Нуприју Милан Мијалковић и критиковао партијско руководство што је предузимало ову акцију кад није било сигурно да ће стопроцентно успети.

У току јануара и фебруара настављена је прорада резолуције V земаљске конференције. Ову резолуцију било је прорадило само партијско руководство, а сада је прорадом било обу-

хваћено читаво чланство КПЈ и СКОЈ-а. На неко од ових састанака долазили су Милан Мијалковић и Радисав Никчевић. Нарочито је велика пажња посвећеиа омасовљењу КПЈ. У томе се, нарочито код СКОЈ-а, хппло и у непотребну ширину, иримљено је још двадесетак чланова у СКОЈ-а. Међугим, највећи број ових скојеваца иримљен је без довољно проверавања и идеолошке припреме, тако да је и разумљиво, али не и оправдано, што се касније највећи део ових новопримљених скојеваца држао колебљиво и није прихватио позив КПЈ за одлазак у одред приликом избијања народног устанка.

У току зиме, јануара и фебруара, одржано је неколико скојевских састанака под маском „жура". Тако су на састанку код учитеља Јовића, чија су деца била симпатизери покрета, одржана два предавања — реферата. Рада Миљковић говорила је о политичкој ситуацији а Живка Дамњановић о задацима скојеваца. Присуствовало је око тридесетак скојеваца, готово сви. Живка Дамњаиовић, иако је овакав начин одржавања састанака, тј. „журева" прихватила као нужно зло, у принципу се није с тим слагала.

Чување иартијског материјала, пошто је код Вуке већ био извршен претрес, тада је поверено Радисаву Миладиновићу. Он је руковао свом партијском техником све до пред своје хапшен>е и одлазак иа војну вежбу и тада га је предао Живки Дамњаиовић.

Почетком 1941. године Карло Верлогер власник биоскопа „Занатски дом", тада још неоткривен нацистички шпијун и злогласни крволок, почео је у свом биоскопу да приказује и совјетске филмове. Наравно, то је чинио плански и у намери да према посети открије комунисте и скојевце. То му је чак и успело (дели?лично) ириликом приказивања филма „Василиса Прекрасиа". Наиме, Карло је стајао на улазиим вратима и сваком омладинцу и омладинки, као и осталима на које је сумњао да су у покрету, говорио:

„Идите горе (на балкон, пр. аут.) тамо су ваши".

Скојевци су наивно наседали овој провокацији и скоро сви су били горе на балкону тако да је Карло имао јасну слику. Било је и искуснијих, који нису насели овој провокацији. Тако му је Миодраг Петровић, новинар и бивши члан КПЈ (у Јагодини), одговорио:

„Хвала, ја сам навикао да седим доле".[1*]

У току 1941. године (до окупације) СКОЈ је имао већ око 50 чланова. Поред 26 наведених у 1940. години иримљено је и двадесетак нових, и то 1. јуна:

Гајић Антоније-Куга, ученик гимназије; Марјановић Владимир, ученик гимназије; Дамњановић Живорад, фотографски радник; Лазаревић Миодраг-Бекрија, ученик гимназије; Јевтић Мла-

[16] Изјава Милана Мипнћа и Миодрага Петровића из Пуприје.

ден, раднпк (дошао као члан СКОЈ-а из Крагујевца); Павловић Миодраг-Циле, граф. рад. дошао као члан СКОЈ-а из Београда); Кртенић Борђе, графички радник; Легац Иван, ученик гимназије; Марковић Живка, ученица гимназије; Милетић Софија, ученица гимназије; Стојић Ангелина, ученица гимназије; Милићевић Бо--Тинкић Сока, радница; Настић Митар, ученик желез. школе; Нешић Мирко, радник; Петровић Душан, ученик гимназије; Петровић Александар, ученик гимназије; Сенић Даринка, ученица гимназије; тСојић Ангелина, ученица гимназије; Милићевић Божидар, ученик гимназије; Петковић Анка-Гуса, ученица гимназије; Тодоровић Мирко, кројачки радник; Тасић Ружа, омладинка из Мијатовца; Ценић Вера, ученица гимназије; Ранђеловић Радосав-Пекарче, ученик гимназије.

Од скојеваца из 1940. године чланови КПЈ иостали су Марковић Милашин и Милосављевић-Тинкић Илија.

Отишли су из Буприје следећи скојевци:

Максић Дамњан, Јанковић Живадин-Кум, Павићевић Михајло-Кајло, Бранко М. ћурчија, Миодраг Новаковић-Цуца, вратио се тек после априлског слома из војске.

Иарочито се много осетио одлазак Дамњана Максића. Међутим, дошао је Гојко Груловић. Он је био и члан КПЈ, али је као искусан скојевски руководилац радио и по линији СКОЈ-а.

И поред овако бројног чланства, није постојао Месни комитет СКОЈ-а. Руководство СКОЈ-а чинили су и даље: Живка Дамњановић, Милашин Марковић и Гојко Груловић. Територијална подела још није била извршена и скојевци су имали заједничке састанке. Ипак, постојале су поједине групе, према задацима и врсти занимања, као на пример ученици гимназије.

Партијска организација у периоду јануар—април није нарасла, нити је ко примљен у КГ1Ј. Једино је формиран Срески комитет КПЈ и његови чланови били су:

Данило Димитријевић, секретар;
Живка Дамњановић;
Рада Миљковић;
Драгољуб Димитријевић-Јанков.

Буржоазија је предузимала неке мере да се афирмише и прикаже родољубивом. Уједно, да би скренули пажњу маса од актуелних савремених збивања и рата у свету, измислила је 9. март, као „датум коначног ослобођења Буприје", мада он нема никакве историјске подлоге.

9. марта 1941. године одржан је у Буприји низ свечаносги и прослава под именом *„Дан Поморавља"*. Поред помена палим ратницима и другим манифестацијама увече је у Соколском дому одржана свечана академија, коју је у оквиру емисије

„Наша земља" преносио Радио-Београд. Главни организатори били су Милан Товановић, професор, Хуго Штајнер, п. пуковник, командант Артиљеријске подофидирске школе и други, а од стране Радио-Београда уредник емисије Станислав Винавер и директор Радио-Београда Мозер.

МАРТОВСКИ ДОГАБАЈИ У ЋУПРИЈИ

Приближавали су ее и бурни мартовски догађаји. Развој ситуације постао је бржи и динамичнији, атмосфера је мирисала на рат. Комунисти и скојевци будно су пратили политичку ситуацију и настојали да их догађаји не изненаде.

25. марта по подне, одмах после вести о потписивању уговора о приступању Југославије Тројном пакту, партијско руководство одржало је састанак на коме је разматрало новонасталу ситуацију. У то је стигао и секретар ОК Милан Мијалковић. Он је нагласио да ће се догађаји развијати брзо и да треба бити спреман. Са собом је донео већ написан летак у коме је оштро ошинута издајничка политика владајућег режима. Потисао га је псеудонимом *„Верни борци за народна права"*. Легак је дат Вуки Михајловић и она га је одмах дала своме мужу Бранку и овај га је идуће ноћи сложио и штампао у књижари Милета Јовановића. Међутим, управо када је требало да се растури летак, дошло је до измене ситуације, односно 27. марта збачена је влада Цветковић—Мачек и намесништво, образована влада генерала Симовића и краљ Петар проглашен пунолетним.

27. март је партијску организацију у Буприји ипак донекле изненадио. Прва се снашла Живка Дамњановић која је становала у непосредној близини Гимназије. Она је одмах обавестила неколико скојеваца и дала им директиву да напусте наставу и организују демонстрацију против Тројног пакта и поздраве збацивање владе Цветковић—Мачек која је потписала приступање Пакту. Ово је било изводљиво утолико пре што директор Гимназње Ганчевић тога дана није био у Буприји. Обавештавања такорећи иије ни било, није се ни имало времена. Ипак, Живка је позвала и омладинце — занатлије. Убачено је неколико парола, ђаци су се узнемирили и почели да излазе из учионица, неки у приземљу чак и да искачу кроз прозоре. Професори су били збуњени и неодлучни, нису им се придружили, али их нису ни спречавали пошто се радило и о доласку на власт краља Петра, о пучу. Већ око 8,45 сати пре подне, после завршенот првог часа, у дворишту Гимназије формирала се поворка која је изашла из школе и пошла у варош. Већ на самом почетку избијања демонстрација дошле су до изражаја супротне струје и схватања. Лзотићевци и националистички оријентисани

ученици извикивали су изразито родол>убиве пароле као „Живео краљ!”, „Живела Југославија!” итд. док су скојевци викали: „Доле пакт!”, „Доле фашизам!”, „Хоћемо савез са СССР-ом”. На челу поворке демонстраната ишао је скојевац Драгутин Милетић носећи краљеву слику. Могуће да су комунисти у Ћуприји тада процењивали да би их у тим тренуцима и у тој средини сваки погрешан корак у односу на младог краља могао одвојити од маса и могућности да заједно са њима захтевају одбрану земље и савез са СССР.

Поворка, којој се успут придружило још којих 200—300 грађаиа, махом радника и занатлија, пошло је према пијаци и одатле дошла пред зграду Артиљеријско-подофицирске школе. Војска није изашла и није се придружила поворци манифестаната, али је командант школе Штајнер изашао на степенице и одржао краћи, родољубив говор.

Затим је поворка манифестаната поново прешла преко пијаце и главном улицом дошла до Среског начелства. На балкону се појавио начелник Јовановић, који је замолио манифестанте да се разиђу и такође одржао краћи говор.

Међутим, манифестанти се нису разишли: напротив, поворка је нарасла на преко 1.000 људи. Сада су већ и сви комунисти и скојевци били на окупу и захтеви за одбрану земље и закључивање савеза са Совјетским савезом постали све снажнији и јединственији.

Бивши срески начелник Стеван Милић који се са писарима и осталима полицајцима придружио поворци, рекао је Живки Дамњановић: „Шта се дереш? Симовићева влада није ваша влада, него наша влада”.

Дошло је и до кошкања и сукоба између љотићеваца и скојеваца. При повратку из Среског начелства код кафане „Централ”, љотићевац Меда Главичић зграбио је Живку Дамњановић за прса и гурнуо је у излог — ролетне дућана Љубе Брзаковића. Било је већ близу 11 сати пре подне кад је поворка стигла до Земљорадничке задруге. Ту се створио и Милан Мијалковић--Чича, на бициклу, попео се на један сандук пред задругом и почео да говори. Неки су га препознали и повикали: „Нећемо политику!”, „Нећемо политику”.

Чича је на то узео крај заставе и рекао:

„Ево, и ја сам за ову заставу!”, али ипак није успео да одржи говор. Оценивши ситуацију, Мијалковић се онда обратио Вуки Михајловић и рекао да она треба да говори. Вука је пристала, али није знала како да почне и питала га је. Мијалковић јој је онда рекао:

„Па ево, почни овако: „Глас радног народа није се чуо већ двадесет година. Радници хоће да се чује и њихова реч!” ... Ипак, Вука није успела да дође до речи од љотићеваца и националиста.

Поворка је главном улицом стигла до кафане „Славија" а одатле је кренула према железничкој станици. Тамо су их већ чекали железничари, а испред Ложионице била је постројена плех-музика Ложионице и Фабрике шећера. Свирала је маршеве и борбене, али углавном родољубиве песме. Затим је тако нарасла поворка од близу две хиљаде људи опет кренула главном улицом и дошла до Соколског дома. Већина је ушла у дом и ту је учитељ Јовић, који је сматран напредним, одржао говор. Међутим, његов говор био је смушен и блед, безбојан и млак. То је било после један сат по подне. Људи су већ били уморни и гладни и без притиска и молби почели су сами да се разилазе. Једино је једна већа група од око ститину присутних, углавном скојеваца, комуниста и радника, отишла у Тинкићеву кафану. Ту им је Радисав Миладиновић одржао кратак, али снажан и борбен говор. Иако су манифестације биле завршене, у поподневним часовима више груиа сељака из околних села почеле су да долазе у Иуприју и да се распитују о најновијим догађајима.

После манифестација, одмах увече, одржан је састанак партијског руководства и анализирана ситуација. То је било у Живкином стану. Били су присутни: Живка, Дида, Гојко, Вука, Зорица и још неколико другова. Подвучено је да се, и поред извесних настојања да комунисти дају тон манифестацијама, у томе није сасвим успело. Стога је решено да се и сутрадан организују манифестације, али боље и темељније.

Још исте вечери, односно ноћи, Радисав Миладиновић и Радомир Симоновић пошли су да растурају већ добијене летке *„Верни бории за народна права".* Летке су стављали испод ролетни у радње, на улице, пијацу — ишли су и у супротним правцима, али је том приликом Симоновић ухваћен и ухагапен.

Сутрадан, 28. марта ујутру, жандари су дошли у радњу Жике Ибровца, где је радио и становао Миладиновић, извршили претрес стана и радње, а затим, када нису ништа нашли, ухапсили Миладиновића. Кад су га одвели у полицију и почели да туку и саслушавају, Миладиновић је најпре тражио да му поднесу доказе, тј. да види летак (пошто се кратко време пре тога растурао летак — проглас ЦК па није знао о коме се летку ради). Када је видео да се радио о летку са потписом *„Верни борци за народна права",* измислио је причу како му је те летке дао неки непознати човек, а да је половину дао Симоновићу, али да су то родољубиви леци, на линији одбране наше земље. И читава одбрана Миладиновића била је на тој линији. Саслушавању је био присутан полицијски писар Лца Марковић. Када је полиција видела да од њега не може ништа да сазна, пустила га је. Сутрадан му је уручен позив за војну вежбу[170] коме се он одмах одазвао, јер је таква била директива Партије, коју му је

™ То је био метод полиције да се елиминишу политички противници па је баш у то време позван на војну вежбу и Радисав Никчевић из Јагодине.

пренела Живка. Одмах је отишао у једиииду. Док су се Миладиновић и Симоновић налазили у затвору, партијска ћелија организовала је да им се храна шаље у затвор и то преко Милашина Марковића, а из средстава Народне помоћи. Миладиновић је одмах после пуштања из затвора отишао у Зајечар, у своју јединицу а између 10. и 11. априла заробљен је између Соко Бање и Алексинца и остао у немачком заробљеништву до краја рата (и поред неколико покушаја да побегне).[171] И Симоновић је такође пуштен после неколико дана. После њиховог хапшења није било никаквих других хапшења, из чега се види да су у затвору имали добро држање. Поред осталог, и ово је био један од разлога што намераване манифестације на дан 28. марта нису изведене.

30. марта 1941. године Милан Мијалковић-Чича био је поново у Куприји. Он је тада упозорио Живку Дамњановић и Вуку Михајловић да се у случају рата склоне из Иуприје, пошто су прилично истакнуте у покрету, а да би то требало да учине и остали другови — бар у прво време.

У Гимназији се политички рад и даље одвијао највише преко литерарне дружине „Јакшић", у којој је сада Максића заменио Гојко Груловић. Посебна скојевска организација у школи тада још није била формирана, али су прорађивана марксистичка дела као „Анти-Диринг", „Комунистички манифест", и друга марксистичка литература. Прорађивани су и леци и прогласи. Груловић је прорађивао са омладинцима летак о демонстрацијама студената у Београду, док су Новаковић и Живка који су учествовали у овим демонстрацијама причали и износили своје утиске.

Одмах после 27. марта више породица Чеха и Јевреја из Чехословачке, које су боравиле у Ћуприји у очекивању напада немачких фашиста, отишле су из Ћуприје за Грчку. Ова акција збрињавања избеглица Јевреја и Чехословака одвијала се и даље преко Прашке кредитне банке у Београду. Између осталих у Фабрици шећера крио се и Вацлав Давид, први председник Скупштине ЧСР и министар спољних послова.[172] Са овом групом побегли су и учитељ Хватал, радник Верфл и омладинац Кинл, који су били највише компромитовани овом акцијом и нису смели да сачекају немачке окупаторе.[173],[174]

[171] Радисав-Дида Миладиновић је непосредно после војне вежбе, по избијању рата био у једиииди, заробљен од Немаца и био у заробљеништву у логору све до 1945. године. У логору је наставио своју револуционарну делатност и покушавао да побегне из истог али без успеха.

[m,m] Изјава Симона-Шимше Влатковића, стр. 12 и 13.

[174] Сва тројица су била касније у савезничкој армији. Двојица у ваздухопловству.

ЋУПРИЈА У АПРИЛСКОМ РАТУ 1941. ГОДИНЕ

После 27. марта, свакоме је већ било јасно да је рат неизбежан и да ће Хитлер напасти Југославију. Настале су ужурбане припреме за одбрану, али у земљи трулој и разривеној издајством, кукавичлуком и паником, није било снага да ту одбрану организују и пруже. Нешто се тобож радило и покушавало, али све је то било нездраво и јалово, неорганизовано и недовољно. Ћуприја са своја два важна моста на Мор
друмским, најбољи је пример таквог стања: ни један од ова два моста није миниран.

Одбрамбене мере имале су више декларативни карактер.

У низу расписа и наређења дошао је 1. априла и распис о престанку рада школа. У Летопису Гимназије, на страни 136 пише:

„1. IV према наређењу госп. министра просвете стр. пов. бр. 32 од 31. III. о.г. обустављен је до даљег наређења рад у нашој школи као и осталим школама у бановини и наставници се не смеју удаљавати из места службовања. У том смислу издата је наредба наставкицима. Бацима је саопштено ово наређење после трећег часа и они су одмах распуштени до даљег наређења".

Одмах после распуштања—престанка рада Гимназије у гимназијску зграду дошла је Тимочка дивизијска болница из Зајечара. Болница је била добро опремљена и снабдевена инвентаром, намирницама и лековима. Међутим, особље болнице се разбежало одмах по избијању рата 6. априла.

Другог априла пре подне два авиона са аеродрома у Нишу летела су изнад Куприје. Дувала је страховита кошава и један од њих срушио се у Мораву, испред градског парка, преко пута Кланице. Љуба Симоновић, алас, приметио је пад овог авиона и одмах је појурио чамцем да спасава посаду. Успео је да из срушеног авиона извуче поручника Петровића, док се наредник, Словенац, удавио. Поручник Петровић је исте вечери давао другарску вечеру — банкет у част свога спасавања, на коју је позвао официре месног гарнизона, али свог спасиоца Симоновића није ни позвао, а камоли се захвалио на спасавању. Што се тиче Симоновића, то је онај стари социјалиста и комуниста, кога је партија васпитала да воли и помаже људима.

Официри гарнизона у Куприји били су погубили главе, неки су већ били добили ратни распоред и отишли у јединице, а неки су остали у Куприји у Артиљеријско-подофицирској школи. Официри ВОС-а (Војне обавештајне службе) такође. Читава њихова делатност у периоду пред рат била је оријентисана највећим делом на борбу против комунизма У свом раду ослањали су се и на неке реакционарне или љотићевски настројене грађане. Од официра то су били капетан Осмак и поручник Вранић. Међутим, да би бар у задњем тренутку показали како откривају и пету колону, пред само избијање рата ухапсили су нацистичког агента Карла Верлогера (уствари Карла је по њиховом на-

логу ухапсило Среско начелство) али овај је у затвору провео дан-два и ииишта му се није догодило, већ је дочекао Немце на пијаци и одмах се ставио у њихову службу.

6. априла 1941. године освануо је у Куприји ведар и сунчан дан. Била је недеља. Људи су седели код својих кућа, неки су већ били изашли у варош. Неки су слушали радио. Изненада радио је прекинуо емисију. После неколико минута поновио је неколико пута кратко саопштење да су немачки авиони бомбардовали Београд и да је Немачка напала Југославију. О мобилизацији ни речи.

У Пуприји је завладала паника и људи су бежали из вароши очекујући бомбардовање. Мало њих отишло је у касарну да се јави на војну дужност. Тамо су их официри гледали зачуђено и слегали раменима: многе су вратили и без упута у јединицу. Одмах сутрадан, тј. 7, априла, почела је евакуација војног гарнизона у Ћуприји. То су били нови питомци који су дошли 1. новембра. Одступало се у правцу Крагујевца.

У вароши су почеле да се пронесе супротне и невероватне вести (Радио-Београд није емитовао): те како су југословенске трупе у Бугарској заузеле више градова и налазе се пред Софијом, како је Недић добио чин војводе, како су наши заузели Скадар итд. Новина није било, Радио Београд још није радио. И све се сводило на причање, препричавање и измишљавање.

Већ 9. априла, у 11 сати ноћу, прве немачке трупе ушле су у Нуприју. То су били делови 11. оклопне дивизије која је надирала из Ниша и Зајечара. Приликом уласка у Нуприју није било никаквих борби. Чуо се само хук тенкова и остале моторизације, која је целе ноћи пролазила главном улицом и преко пешачког моста у правцу Београда.

Сутрадан, 10. априла пре подне почели су да пристижу и делови предходница немачке 4. брдске пешадијске дивизије. Организован је дочек окупатора. Поред „званичних" представника председника Општине, среског начелника и др., у дочеку су учествовали и неки љотићевци Милан Јовановић, Петар Никчевић, Кире Војиновић и др., као и немачки агент Карло Верлогер, Готфрид Екерт, Бисек.

Ове прве немачке трупе нису се задржавале у Ћуприји, већ су продужиле пут на север. Остала је била само једна врло мала јединица, смештена у згради општине, изгледа са јединим задатком да обезбеђује пролаз немачких трупа кроз Нуприју. Жандарми као орган власти још нису функционисали, једино су градски стражари били на својим местима.

Непосредно пред улазак првих немачких трупа у Нуприју, као и у дане 10. и 11. априла, у Ћуприји је зладало безвлашће. Нарочито се развлачила државна, односно војна имовина. Најпре је разграбљен инвентар Тимочке дивизијске болнице, а затим је маса нагрнула на магацине Артиљеријско-подофицирске школе. Свако је носио шта је и колико је могао да понесе. Неки

су дошли чак и запрежиим колима и вукли пакове брашна, ћебад, маст итд. У томе су учествовали мнош имућни земљорадници не само из Иуприје, већ и из њене околине, а исто тако и многи имућни трговци из саме вароши. Баш они најсиромашнији најмање су и разносили. У та два — три дана у почетку Немци не само што нису спречавали ову грабеж и разношење, већ су, свакако из пропагандних циљева, кино-камером снимали ове призоре и то после приказивали у филмским новостима.

Ове прве немачке трупе нису вршиле ни заробљавање. Уколико би наишле на неку разбијену и наоружану групу бивше југословенске војске, једино су је разоружавале а људство, сем официра, пуштале. У почетку ни оружја нису прикупљале, већ су једноставно ломиле пушке ударом о калдрму или пак наређале више пушака и другог лакшег оружја, па тенком прелазили преко њих. Код топова су ваднли само затвараче.

Читаву недељу дана после уласка немачких трупа у Иуприју лутале су мање групе и појединци — војни обвезници чудно и шарено одевени: полувојнички, пола грађански и полусељачкој ношњи и враћале се својим кућама. То су били претежно резервисти, док се већина активних официра већ била предала Немцима или се повукла. Код тих војника, обманутих и разочараних, постојало је испочетка расположење да се боре против фашистичких освајача, али су остављени, издани и препуштени сами себи, изгубили сваку вољу и поверење у могућност успешне одбране и свако је спасавао себе. Тешке речи, псовке и револт избијали су на сваком кораку. Узалуд. Пропаст је била потпуна, и војничка и морална.

Иуприја је била окупирана, непријатељи су били у њој и остало је једино да се стрепи и нагађа, очекује и наслућује шта ће донети сваки нови дан. За мање од две недеље распала се држава, развејане су многе илузије. Ћуприја је, по ко зна који пут у својој немирној историји, као и онај мост поред кога је израсла и по коме је добила име, опет била под туђинском влашћу...

ЋУПРИЈА У ПРВИМ ДАНИМА ОКУПАЦИЈЕ

Немачке трупе и даље су пролазиле кроз Куприју у правцу Београда. Међутим, другог дана после уласка Немаца у Еуприју, два наша авиона покушала су да сруше мост на Морави, преко кога су данонoћно пролазиле дуге колоне немачких камиона и тенкова. То је било 11. априла у подне. Бацили су неколико бомби, али нису погодили циљ. Једино је била порушена трговина — бакалска радња Милутина Јовановића, а нешто су оштећени и станови — куће Јовановића и Савића. Људских жртава није било, а авиони су успели да се провуку мада су их Немци тукли противавионским топовима. Занимљиво је да су ови топови били остали од бивше југословенске војске и били су размештени по околним котама — Везировом брду и Турском брду, а два су се налазила крај самог моста.

Већ после десетак дана, тј. 20. априла, у Ћуприји је немачка окупациона власт добила и одређену физиономију: формирана је команда моста (Ортс команда). Први командант био је Келер. Седиште Ортс команде било је најпре у згради Општхше. Ова командатура имала је 20 војника, док је једна друга знатно већа јединица била стационирана у Фабрици шећера. Од старих власти прихваћене су општинске управе и среска начелства тј. сви органи власти, сем војних. Уосталом то је било унапред предвиђено и чак озваничено у немачким службеним новинама за заузету југословенску територију:

„Службене новине са наредбама у заузетој југословенској територији, издаје врховни заповедник немачке војске”

№1 на Фронту 5. IV. 1941.

(Паралелно на три језика — немачком, бугарском и српском).

Ово показује колико су Немци били самоуверени, а и сигурни у неспособност бивше Југославије да пружи озбиљнији отпор још уочи почетка рата, тј. 5. априла 1941. године. У томе

броју већ се налазе прогласи и наредбе, саопштења и претње, нарочито претње. После прогласа стрновништву Југославије и позивања на безусловно покоравање свим наредбама и прописима, следује још неколико наредби. Једна од њих је „Наредба за заузету југословенску територију" у којој се каже:

„На основу пуномоћја издатог ми од стране Воће Рајха и Врховног заповедника немачке војне силе наређујем следеће:

I) Немачка војска обезбеђује потпуну безбедност особе и живот становништва. Ко се понаша мирно и спокојно нема се чега бојати.

II) Насиља и саботажна дела биће најстрожије кажњена. За дело саботаже сматра се свака повреда или одузимање ироизвода жетве, важна са војног гледишта, спремљена храна, инсталације сваке врсте као и цепање и оштећивање залеиљених објава. Под нарочитом заштитом немачке војске налазе се гасна, водоводна, електрична, железничка и баражна (бране) постројења као и уметничка блага.

III) Сви прибори за радиопредају, укључивши ту и љубитеље радио технике, као и сви спроводници електричне струје, батерије и акумулатори имају се неодложно предати надлежним војним властима код најближе немачке месне командатуре".

О предаји ватреног оружја издата је посебна наредба:

Општински кметови — председници општина су одговорни за тачно спровођење ове Наредбе

IV. Војни суд кажњава следеће поступке:

1. Нарушавање дужности о предаји апарата за радио трансмисије као и свог оружја, ватреног и бојног прибора.

2. Свако помагање немачких војних лица у заузетој територији.

3. Сваког који олакшава или помаже бекство становника и заузете територије.

4. Свако давање извештаја лицима или властима изван заузете територије на уштрб немачке војске Рајха.

5. Свако општење са ратним заробљеницима.

6. Свака увреда немачке војне силе и њеног заповедника.

7. Скупљање по улицама, распрострањивање летака, прирећивање јавних зборова и поворки које пре тога нису одобрене од немачког командира као и сваку другу појаву против Немачке.

8. Подстрективање на обустављање рада, злонамерну обуставу рада, штрајк и затварање.

V) Државне власти, општинске управе, полиција и школе продужиће њихов рад и даље. Оне тако служиће свом сопственом народу.

Њихови управници су одговорни за лојално држање према окупационим властима. Чиновници у државној служби продужиће да добију досадашње плате.

VI) Све трговачке и заиатлијске радње и банке морају бити отворене у интересу становништва, затварање радње или банке без узрока строго се кажњава.

VII) У интересу равномерног и уредног снабдевања становништва забрањује се прекомерно куповаље стоке за свакодневну употребу. Куповање више него што је потребно сматра се за саботажу.

Нужан и редован саобраћај за свакидашње потребе цивилног становншптва неће бити прекидан све док не захтевају интереси немачке војске. Произвођачи и трговци и даље ће доносити робу за дневне потребе.

VIII) Цене стоке остају непромењене. Повећање плата и иадница није дозвољено изнад оних које су биле пре окупације, уколико се изузеци изричито не дозволе.

IX) За немачки и локални новац постоји принудно примање. Према курсу, 100 динара се рачунају за пет немачких рајхс марака. Забрањено је и кажњиво да се рачуна друкчије.

Законска средства плаћања, поред југословенских платежних средстава, јесу немачки касени бонови — банкноте и метални ситан новац. Поред горе поменутих платежних средстава доггушта се саобраћај немачких 1, 2, 5, и 10 рајхспфенига или реутпфенига. Рајхсбанкноте, рентенбанкштајне и монете од 50 ифенига, као и на више, које су дозвољене у територији немачког Рајха, овде, у заузетој области јесу забрањене као законито средство плаћања. С тога се оне не смеју уносити ни примити".

X) Немачки војници и припадници Рајха морају своје набавке плаћати у готовом новцу. Трупе ће, уместо плаћања у готовом, издавати потврде".

Април 1941. године **Главнокомандајући немачке војске".**

Немачка команда места одмах је истакла ову наредбу штампану и у облику прогласа и у сарадњи са локалним властима пристуггила њеном спровођењу.

Најпре се пришло сакупљању ратних заробљеника. Њих је било лако пронаћи пошто су Немци у Иуприји добили спискове свих војних обвезника и једноставно су слали градске стражаре и жандарме са наређењем да их приведу Ортскоманли. Заробљавали су углавном активне и резервне официре, ређе подофицире, а обичне војнике само у току операција — после уласка у Иуприју нису их више позивали и слали у заробљеништво. Додуше, у сваком моменту могли су их ухапсити и послати у заробљеништво, јер су сви војни обвезници по немачким прописима третирани као „заробљеници на одсуству". Број заробљеника из Ћуприје, изузев активних официра, био је релативно мали.

Функционисање свих установа и власти омогућило је немачким окупаторима даље ефикасно спровођење и осталих одредаба цивилне наредбе.

Тако су од управника поште у Ћуприји добили списак радио-претплатника. Не мало било је њихово изненађење кад су сазнали да у Куприји има 500 сопственика радио апарата, јер су сматрали да је Ћуприја више село и културно сасвим заостало. Апарате су одузели, али је велики број и остао. То се догодило због тога што је у самом рату за оних неколико дана метежа и безвлашћа, на ћупријској станици опљачкан пун вагон швајцарских радио апарата упућен у Турску. Исто тако, Немце је изненадило и број ловаца у Ћуприји — преко 100. пошто је у Немачкој лов био привилегија дата само изузетно богатим и високим личностима, Немци су претпостављали да у Ћуприји има највише десетак ловаца. И овај списак добили су од старих власти. И сопственици другог оружја, карабина и пиштоља, нису се усуђивали да га скривају, већ су га предали, знајући да у Среском начелству постоји списак издатих дозвола за држање оружја. Једино је остало оружје које није било регистровано или нађено у априлском рату и скривено. Но и њега је било мало, пошто на овом терену није било борби нити већих јединица бивше југословенске војске.

И без немачких прогласа и наредаба, скупљања људи у веће групе и поворки није било. Лзуди су били уплашени и завукли се у куће. И кафане су биле скоро пусте, једино су немачки војници залазили у њих. Цепања плаката у првим недељама окупације такође није било.

Ретко се путовало, и то само ако је неко морао или ишао да обиђе блиске рођаке да види да ли су живи. За путовања су одмах уведене специјалне дозволе које је издавала Ортскоманда у ограниченом броју.

Све трговачке и занатске радње наставиле су рад. Чак ни један једини дан нису били затворене. У њима је врило као у кошницама. Главне „муштерије" били су окупаторски официри и војници. Немци су куповали читава брда робе, већином текстила, обуће, ручне радове, накит, тј. оно што је могло да се шаље. Била је то, уствари, најординарнија пљачка, пошто су плаћали тзв. војним, ратним маркама, које су штампане успут у камионима и којих су били пуни. Њихову вредност, курс, одредио је окупатор наредбом: 20 динара за једну марку. С друге пак стране, јединице су ову робу и намирнице узимале без плаћања и издавале само потврде. Многи трговци су веровали у моћ „великог немачког Рајха" и његову валуту, па су ревносно ^слагали марке и потврде у новчанике очекујући немачку победу, али притом нису заборавили да нешто робе одвоје и нрикрију „за црне дане". Тако су радње за месец — два остале празне и све се набављало на црној берзи.

Наредба окупатора да се не смеју нагомилавати намирнице и роба, била је у суштини излишна: оно мало богатијих л>уди снабдело се робом и намирницама за скоро цео рат, још и пре уласка немачких трупа, а остали нису имали ни могућности да купују ни да нагомилавају робу и намирнице.

Цене роби, а нарочито цене животних намирница, су и поред свих наредби окупатора знатно скочиле. Пијаца је додуше постојала, али је снабдевање било нередовно, а цене високе, Немци нису могли а ни настојали да стабилизују цене и тржиште (што је уосталом и било немогуће), пошто је њихово снабдевање и експлоатација овог богатог подручја била загарантована и потпуна.

Уведено је ограничено кретање, тзв. полицијски час. Он се мењао према годишњем добу, али је углавном био од 7 сати увече. Наравно, то није важило за немачке сараднике и пријатеље, који су добијали специјалне пропуснице.

Исто тако уведено је и потпуно замрачење станова и локала од заласка до изласка сунца. Није био редак случај да немачка патрола ради застрашивања и остваривања ове наредбе пуца у осветљен прозор.

Немачки командант места је и даље био овлашћен да за разне прекршаје изриче казне, али само до шест месеци затвора или 30 марака новчане казне, док је за теже преступе био надлежан војни суд на окупираној територији.

Према ратним заробљеницима и даље је био прилично оштар режим. Још није дозвољено слање пакета, а многи нису ни знали где им се налазе, очеви, мужеви, браћа и рођаци.

Међутим, то се односило само на Србе, док су сви остали који су се декларисали за Хрвате, Бугаре и др. пуштени кућама. Занимљив је случај са Власима из околине Буприје. Њих је било врло мало у заробљеништву, (код којих готово није било ни активних ни резервних официра и подофицира), али су сви пуштени као Румуни. Овај је детаљ значајан и стога што су касније Немци преко попа Сувејкића развили међу Власима врло живу пропаганду. Чак су излазиле и новине на румунском језику. Међутим, као што су били увек неповерљиви и политички неопредељени, и сада су Власи из околине Буприје остали по страни.

Сем команде места у Куприји су у току априла и маја формиране и ове немачке установе:

Крајскоманда (окружна командатура). Ова немачка установа формирана је као и Ортскомандатура, али је већ после пет дана прешла у Јагодину и вратила се почетком фебруара 1942. године, али опет само за месец дана као окружно начелство. Ова команда имала је и своје одсеке и то: управни, привредни, пропагаидни, одсек за војна питања, а поред тога и Први одсек који је радио по чисто полицијским стварима. Као командант спомиње се фон Вајс. У њој је било неколико југо-

словенских држављана који су се по уласку немачких трупа изјаснили за фолксдојчере (Карло Верлогер, Готфрид Екерт, Лудвиг Бисек, Јосип Кастелац, Лозетски, Каролина Пешић-Пишман и др.)- Они су после одласка крајскоманде у Јагодину осталп у Ћуприји, у Орстком анди, у разним функцијама, а већином као тумачи.

У исто време формирана је и фелджаидармерија. Она је организационо била потчињена Крајскоманди, али и Гестапоу. Ова жандармерија служила је као извршни орган за хапшења, стрељања, одузимања намирница, — реквизију, а имала је широка овлашћења да контролише и легитимише не само окупирано становништво, већ и немачке војнике и официре као и возила. Карактеристично обележје ове жандармерије биле су велике, беле, металне ознаке у облику огрлица или „кифли" које су војници носили на прсима.

Нешто касније у Ћуприји је била стационирана и једна чета „Принц Еуген" дивизије, чији је један батаљон имао седиште у Зајечару.

У Ћуприји се налазио и један заштитни батаљон („Ландесшуцбатаљон") састављен претежно од Аустријанаца. Он је имао задатак да обезбеђује пемачке установе и команде, касарне, привредна предузећа, железничку пругу и мостове. Касније, у ретким и тежим приликама, коришћен је и за борбу против партизана.

У току маја и у почетку јуна једна већа немачка јединица налазила се на одмору у Поморављу, а њено седиште било је у Ћуприји (у Фабрици шећера). Ова јединица ниј
рад осталих немачких команди и установа.

Постојале су и две мање, војно-специјалне јединице: трен-

штеле и фелдпост.

Треншгеле је била мања јединица са десетак војника и два-

-три подофицира. Главни и једини задатак им је био одржавање главних телеграфских и телефонских линија, контрола телефона и телеграфа.

Још мања јединица била је фелдпост-војна пошта. То су

била 3—4 војника и 1 подофицир. Она је била смештена у згради главне поште и обављала је поштански саобраћај за немачке војнике.

Организација ТОТ формирана је у Ћуприји непосредно по-

сле уласка немачких трупа. Друм Београд—Ниш био је за немачке окупаторе од посебног значаја и они су одмах после свога уласка предузели поправку овога друма. Организацију ових радова вршила је организација ТОТ, код које је било запослено доста и наших грађана. У почетку рад се плаћао, али су наднице биле и поред великог скока цена, на нивоу предратних. Ова организација градила је и бункере крај мостова и поред железничких станица, поправљала и адаптирала ка-

сарне и друге зграде и у свему била потчињена немачким војним интересима.

Немачки окупатори су нарочиту пажњу посветили коришћењу постојећих индустријских капацитета. У том циљу они су у сва важнија предузећа постављали своје људе, контролоре, који су нагонили раднике на мукотрпан рад и дуже од 10 часова дневно, а сваки подбачај у производњи категорисали као акт саботаже и сурово кажњавали. Нарочито су били заинтересовани за експлоатацију нашег рудног и шумског богатства у околини Ћуприје — Сењском угљеном басену и Брезовици и тамо формирали разне установе које су делале у том правцу. У самом басену имали су подршку и помоћ бројне групе фолксдојчера (међу којима је, узгред речено, било свакојаких имена и националности).

У села и околину Куприје у почетку Немци нису залазили, већ су слали жандарме и позивали председнике општина да им саопште разрез реквизиције за немачке трупе. Једино у случају неиспуњења реквизиције одлазили су фелджандарми и интервенисали.

И поред неколико фолксдојчера у Куприји није постојала организација Културбунд, као што је то био случај у Сењском басену или у суседним градовима, нарочито у Параћину.

Одмах после уласка у Куприју немачке трупе избациле су бановинску цивилну болницу (пресељена је у Соколски дом) и у њу уселили своју болницу. Ова болница остала је у Куприји све до јануара 1942. године, када је прешла у Аранђеловац. Зграда нове основне школе коришћена је за смештај лакших рањеника и реконвалесцената. Приликом уласка у болницу Немци су узаптили сав њен инвентар, али особље нису задржали, већ су имали искључиво своје лекаре и болничаре.

Већ у прогласу окупатора и позиву сгановништву да се врати редовним дужпостима, наглашено је да старе власти остају на снази. Тако је у Куприји општинска управа на челу са председником Трифуном Стошићем и даље функционисала. Међутим, то више није био општински одбор у правом смислу, јер се састојао врло ретко и углавном извршавао наредбе окупатора. Прва седница Одбора под окупацијом одржана је 29. маја и тада је била само једна тачка дневног реда: Буцет за 9 месеци 1941. године. Занимљиво је да је на овој седпици за заступника општинског, адвоката — пуномоћника, примљен Милош Цукавац, који „ће ову дужност вршити без накнаде”. Очигледно, била му је потребна чак и сада политичка афирмација кад је пристао да ради без накнаде. Сви привредни послови за рачун окупатора (набавка хране, смештај, обезбеђење радне снаге кулуком и др.) вршени су преко Општинског одбора.

И Среско начелство остало је у истом саставу. Једино је био смењен и неколико недеља провео у затвору тадањи начел-

ник Славко Јовановић, но то је била виша лична ствар, освета Карла Берлогера, зато што га је Јовановић хапсио пред сам рат. Међутим, Јовановић је ускоро, после образовања Аћимовићеве комесарске владе у Београду, враћен на своју редовну дужност.

И жандармерија се није ништа изменила, једино је променила господара: сада су служили немачким окупаторима. Окружна чета жаидармерије и даље је имала седиште у Иуприји. Командир је био Милован Милојевић. Командир вода у Иуприји био је поручник Срећковић, а командир жандармеријске станице наредник Дане Кокотовић. Постојале су и жандармеријске станице у Равној Реци и Сењу. У Равној Реци командир је био наредник Милентијевић, а у Сењу поднаредник Радуловић.

Послови које су обављали жандарми остали су углавном исти: одржавање јавног реда, извршавање наређења Среског начелства, али је сада било и нових задатака и дужности које су им постављали окупатори — чување појединих, мањих објеката, патролирање по терену, и убирање реквизиције итд. Наравно, основни задатак и даље им је био шпијунирање и проналажење комуниста и напредних људи уопште. Треба наглаеити и чињеницу да већ крајем априла и почетком маја у Иуприју долазе још 38 жандарма — избеглица из разних крајева окупиране Југославије, а највише из Македоније. Међу њима је било врло мало обичних редова, већ су били махом наредници или поднаредници. И баш међу овим жандармима, озлојеђеним и незадовољним принудним напуштањем уносних положаја, било је највише и најљућих противника НОР-а.

И онако тешко економско и политичко стање погоршало се великим приливом избеглица из разних крајева земље. Прве избеглице почеле су да пристижу већ неколико дана после бомбардовања Београда, ио већина се касније вратила у Београд. Затим су почеле да долазе избеглице из других крајева, најпре из Македоније и са Косова, а касније из Војводине и Хрватске, а тек на крају из Словеније.

ДЕЛАТНОСТ КПЈ И СКОЈ-а

После 27. марта па све до 6. јуна Милан Мијалковић је скоро стално био у Иуприји. Становао је код Живке Дамњановић, а некад и код Вуке Михајловић. При поласку је рекао да се врло вероватно више неће вратити на овај терен, али није рекао ко долази на његово место. Исто тако пренео је директиву КПЈ да комунисти у предстојећем рату против фашистичке Немачке треба да буду у првим редовима и да својом борбом дају пример и стекну поверење маса. Развој догађаја сагледавао је и у перспективи и саветовао да се прикупља оружје и санитетски материјал. Другарицама и омладинцима који још

нису служили војску саветовао је да се ио избијању рата склоне за извесно време, јер ће можда бити прогона комуниста. То је био његов последњи боравак у Буприји. Стари борац и прекаљени револуционар, популарни Чича, отишао је заувек из Куприје, али је остало његово дело, партијска организација, комунисти, скојевци и борци као и сећања на доследног комунисту, дивног друга и човека.

Априлски догађаји изазвали су мањи прекид у раду партијске организације. Другови су се били разишли — неки у војску, неки у села, а неки су пак остали у граду. Гојко Груловић је отишао Ради Миљковић у Иванковац, а затим са Вуком у Драгоцвет, где су провели неколико дана. Са њима је пошао и Милан Мијалковић који је скоро све време (ишло се пешице) носио Вукино мало дете. Тамо су, на крагујевачком друму, видели остатке бивше југословенске војске у расулу и безглавном повлачењу. Сетили су се Живкиних речи још на самом почетку априлског рата да је то издајство какво наша историја не памти. Живка и Зорица Дамњановић су се такође склониле у Осипаоницу. Виделе су и хорде хитлероваца и њихово надирање на север. Па ипак то их није заплашило, већ су се ускоро вратиле у Пуприју. Миодраг Нешић по налогу Драгог Димитријевића ишао да их обавести и позове да се врате. Ускоро су дошли из војске Данило Димитријевић и Миодраг Новаковић-Цуца. Тако је сада партијска организација у Пуприји била још јача и масовнија, јер су јој се вратила два опробана, упорна борца.

Крајем априла први пут је ове године дошао у Пуприју друг Петар Стамболић. О свом доласку на терен Поморавља сам друг Стамболић каже:

„После 27. марта 1941. године позван сам у Београд на саветовање актива Комунистичке партије Србије. Том саветовању је присуствовао и друг Тито. Саветовање је одржано 29. марта — нисам сасвим сигуран — можда је било 30. марта 1941. године, у једној кући на Бановом брду. Мислим да је то саветовање посебно обрађено.

После тога другови из Покрајинског комитета су ми саопштили да треба да идем у Поморавље на рад и да радим као инструктор Покрајинског комитета уместо Милана Мијалковића, а Мијалковић да иде у Ужице. Ја сам био компромитован у Ужицу и послали су ме на овај терен, јер је било немогуће да се одржим на терену на коме сам дотле био. Тако смо Мијалковић и ја променили места. После тога саветовања одржаног 29. марта дошао сам на терен Поморавља.[175]

Међутим, ускоро је дошло до априлског рата. Возови нису саобраћали, постало је просто немогуће пробијати се и ухватити везу, тим пре што су комунцсти били већином у војсци.

[175] **Петар Стамболић: „О неким питањима партијског рада у Нуприји, Јагодини и Параћину", стр. 3.**

Ипак, друг Стамболић је у другој половини априла успоставио везу са Покрајинским комитетом и поново дошао на терен Поморавља.

Приликом тог првог доласка Стамболић се састао са партијским руководством у коме су се налазили Живка Дамњановић, Драги Димитријевић и Гојко Груловић. Проанализирана је ситуација у партијској и скојевској организацији и друг Стамболић је нарочито истакао два основна задатка: дал>е омасовљење Партије и СКОЈ-а и сакупање оружја и санитетског материјала. Подвукао је да не треба запоставити ни теоретски рад на уздизању чланства, нарочито нових чланова.

Тада је остао у Буприји два дана. Преноћио је код Живадина-Динке Обрадовића, код кога је, уосталом, увек и одседао и касније, приликом својих долазака у Иуприју. Обрадовић није био члан КПЈ, али је увек био спреман да помогне покрет и друг Стамболић каже:

„Што се тиче Динка Обрадовића знам да је он био спреман да учини све што му се каже".[176]

После овог обиласка партијске и скојевске организације, оне су почеле своју активност и приступиле извршавању постављених задатака. Чланови КПЈ и СКОЈ-а, па чак и неки симпатизери, ревносно су сакупљали оружје и санитетски материјал. Оружје су тражили чак и у води. Гњурали су се у Мораву, у језеро у Ади, ишли у околину, распитивали се код сигурних и поузданих где још има оружја. У овој широкој и интензивној акцији нарочито су били вредни и самопрегорни омладинци Миодраг Новаковић-Цуца, Сретен Здравковић, Радомир Симоновић, Александар Станковић, Милутин Митић, Живорад Симић, Велимир Дамњановић, Живкин четрнаестогодишњи брат — Жан Дамњановић, Живорад Дамњановић, Чопа Петар, Миодраг Нешић, Млађа Јевтић, Иван Легац и Јован Мићић. Оружје су склањали код мање компромитованих другова и то највећи део код Станковића, а затим и код Сретеновог оца Светозара Здравковића — чика Тозе, који је у то време био служитељ у Среском начелству и на кога се није сумњало. Главни организатор ове акције био је Миодраг Новаковић-Цуца. Он је још на проширеном састанку Окружног комитета у Јагодини био задужен да ради по војним питањима — на прикупљању оружја и вежбању омладинаца у руковању оружјем — пошто је био већ у војсци. У прикупљању оружја активан је био и Данило Димитријевић. Он је неколико пушака оставио и код Динка Обрадовића. Динка Обрадовић је сакрио један пушкомитраљез и телеграфски апарат, који је касније дао Данилу да се наоружа одред.

Петар Стамболић је долазио у Нуприју и у току месеца маја. Тада је извршена реорганизација партијских и скојевских ћелија. Затим је са Живком Дамњановић ишао у обилазак пар-

[176] **Исто, стр. 6.**

тијске организације у Сењском Руднику. Као инструктор Покрајинског комитета увек је био на терену и у току ствари, али је сталну везу одржавао само са партијским руководством односно Данилом, Живком и Драгим, што је и разумљиво због конспиративности.

Извршавање других, техничких задатака, повероваО је члановима ОК. Тако су у Пуприју неколико пута долазили Радослав Никчевић и Јоца Милосављевић, који су одржали неколико састанака, углавном са скојевцима. Формирању нових партијских организација, примању нових чланова и решавању осталих органмзационих питања присуствовао је секретар Окружног комитета Петар Велебит.

Забележен је (али није утврђен) податак да је Петар Стамболић у току маја прошао кроз Пуприју са Кочом Поповићем.

Крајем априла и у току месеца маја извршене су многе организационе промене у Партији и СКОЈ-у. Промене су биле условљене пријемом нових чланова као и потребом за већом конспиративношћу, тј. да се формирањем вшие партијских ћелија и скојевских актива избегне масовније састајање комуниста и скојеваца, тим пре што је већ било индиција да окупатори у сарадњи са домаћим издајницима припремају прогоне комуниста. После ових организационих промена стање у партијској и скојевској организацији било је следеће:

Чланови КПЈ-у (са годином пријема):

Дамњановић Живка, студент, 1939; Димитријевић Данило, студент, 1939; Димитријевић Драги, радник, 1940; Михајловић Вука, долгаћица, 1940; Миљковић Рада, учитељица, 1940; Груловић Гојко, ученик, 1940; Марковић Милашин, абаџијски радник, 1940; Дамњановић Косара, домаћица, 1941; Дамњановић Зорица, студент, 1941; Новаковић Миодраг-Џуџа, графички радник, 1941; Милосављевић Тинкић Илија, радник, 1941; Стојановић Анка, домаћица, 1941; Томић Станоје, радник Ложионице, 1941; Дуликравић Никола, радник Фабрике шећера, 1941; Кртенић Никола, радник Фабрике шећера, 1941; Јукић .....машиниста Брикетнице, 1941; Илић Милен, опанчарски радник, 1941; Стојановић Мирко, радник Фабрике шећера, 1941. (кандидат); Томић Бисерка, домаћица, 1941. (кандидат); Томић Бора, радник Фабрике шећера, 1941. (кандидат); Поповић Наталија-Мила, домаћица, 1941. (кандидат).

Ових 17 чланова Партије и четири кандидата било је подељено у три ћелије. Секретар једне од ћелија била је Живка Дамњаноовић (то је била градска). У другој ћелији, састављеној углавном од другарица, секретар је била Вука, а у трећој секретар је био Драги Димитријевић и она је обухватала раднике из тог краја града, тј. углавном из Фабрике шећера.

Тада је формиран и нови комитет КПЈ и њега су сачињавали:

Живка Дамњановић, секретар; Гојко Груловић и Драги Димитријевић.

Непосредно после оснивања Месног, основан је у мају и Срески комитет КПЈ за срез Раванички. Чланови овог комитета били су:

Данило Димитријевић, секретар; Живка Дамњановић, студент; Рада Миљковић, учитељица и Драги Димитријевић, радник.

Упоредо са реорганизацијом партијске, извршена је и реорганизација скојевске организације. И у СКОЈ су примљени нови чланови (нарочито ученици гимназије) па је сада било преко 40 чланова СКОЈ-а. Овако велики број захтевао је нову поделу. Пре тога постојале су свега две, а сада је форл!ирано пет скојевских група — актива и то:

1. Група скојеваца, претежно занатских радника, углавном из старог дела града, у којој су били Миодраг Новаковић, Радомир Симоновић, Милутин Митић, Сретен Здравковић, Бранко ћурчија, Војислав Маринковић итд.

2. Група скојеваца у Гимназији: Гојко Груловић, Милица Ценић, Драгутин Милетић, Миодраг Нешић, Владимир Марјановић, Живадин Дамњановић, Љубица Марковић итд.

3. Група скојеваца у Жировници и око железничке станице: Младен Јевгић, Миодраг Павловић-Циле, Живорад Симић, Софија Милетић итд.

4. Груга скојеваца око Фабрике шећера: Димитрије Мартиновић, Бранко Меркл, Анка Мартиновић, Милан Минић итд.

5. Груга, већином омладинке: Мирослава-Мица Нешић, Сека Милосављевић, Ангелина Стојић, Зорица Дамњановић итд.

У селима, сем у Мијатовцу, није било скојеваца. У Мијатовцу су била три скојевца: Ружа Тасић (Данилова вереница) и брат и сестра Вера и Слободан Бранковић, деца учитеља у Мијатовцу.

Реорганизацију СКОЈ-а у Ћуприји извели су највећим делом Живка Дамњановић и Гојко Груловић уз помоћ и упутства Радосава Никчевића, члана ОК из Јагодине. Груловић је уједно водио и скојевску организацију у Гимназији.

Месни комитет СКОЈ-а формиран је тек почетком јула и њега су сачињавали:

Младен Јевтић, бравар Ложионице (секретар); Зорица Дамњановић, студент; Димитрије Мартиновић, радник Фабрике шећера; Миодраг Павловић-Циле, ученик—графичар; Живорад Симић, обућарски радник.

Срески комитет СКОЈ-а формиран је непосредно после Месног и чланови Комитета су били:

Живка Дамњановић, студент (секретар); Гојко Груловић, ученик; Младен Јевтић, бравар Ложионице.

Омасовљење партијске организације требало је извршити и у селима. Међутим, пре априла 1941. годиие у селима среза Раваничког, у околини Куприје, није било партијских организација нити појединих чланова КПЈ. Стога се са формирањем иартијских организација ишло прилично споро и тешко. Једино је у Крушару формирана партијска ћелија у којој су били Драгиша Обрадовић и још двојица. Њу је формирао Петар Стамболић. У Супској су били симпатизери и кандидати Рајковић Милорад и Милосављевић Радомир, а у Батинцу само један члан КПЈ, фабрички радник Никола Керић. У Сењу се покушало са неколицином, али се није успело — они су остали необухваћени активним партијским радом. У осталим селима није било ни чланова КПЈ, ии кандидата, већ само симпатизера.

У то доба и читав Сењско-ресавски угљени басен са насељима Сењски Рудник, Равна Река, Баре и Сисевац територијално је припадао срезу Раваничком, тј. Куприји. Међутим, после формирања Среског комитета у Куприји партијски рад на овом терену био је у његовој надлежности. Додуше, Живка Дамњановић је била у два маха у рудницима, али само пратећи Петра Стамболића који је као инструктор обилазио тај реон посвећујући му посебну пажњу због изузетне економске важности као и социјалног састава, тј. рудара. О једном таквом обиласку друг Стамболић каже:

„Ја сам ишао са Живком у обилазак партијске организације у Равној Реци. То је било вероватно маја или почетком јуна. Сећам се да су ливаде у то време биле бујне, падале су кише. У тој организацији било је више од 15 члаиова.

Сада, када сам био у Ресавици, могао сам да покажем кућу у којој сам становао у Равној Реци. Становао сам код једног радника из Лике. Друг Лука Јелић се сећа његовог имена. Треба узети податке од њега. Сећам се да је Глигорић, избеглица радник, био командир чете. Знао сам Перу Жалца који је погинуо. Друг Лука сигурно зна о Глигорићу.

У Сењском Руднику су били неки који су дошли као избеглице. Сећам се да сам ишао из Равне Реке на Пасуљанске ливаде и радник Војиновић је дошао из Сењског Рудника. Он је био месарски радник — Босанац".[177]

Сем извршавања основних партијских задатака у том периоду: омасовљења и скупљања оружја, чланови КПЈ и СКОЈ-а су развили жив идеолошки и политички рад. [1]Јланству је објашњавана ситуација на бојиштима и прорађивао се марксистички материјал и одржаване илегалне прославе. Тако је 1. маја 1941.

[177] **Исто, стр. 11.**

године у багремару иза Фабрике шећера Немцима испред носа, прослављен овај велики празник међународног пролетаријата. Реферат су саставиле и прочитале Љубица Денић и Зорица Дамњановић. Певане су борбене песме, а све то камуфлирано је излетом. Прослави су присуствовали сви чланови КПЈ и СКОЈ-а и нешто симпатизера. V мају и јуну су и други састанци одржавани у пољу ван града, у Ади, код фабричке пумпе, код Љубичановићеве чамбуре итд.

Ипак, практични задаци били су у центру пажње. Нарочито се много радило на окупљању женске омладине и на организовању курсева прве помоћи и стицању санитетских знања уопште. Ове курсеве водила је Зорица Дамњановић, а њима су биле обухваћене омладинке Сека Тинкић, Мирослава Нешић, Ангелина Стојић, Мица Павловић, Анка Петковић-Пуса, Рада Мартиновић итд. Курсеви су одржавани у кућама Жикице, Илије и Секе Тинкић, који су сви били у покрету. Сем курсева прве помоћи проучаван је материјал о СКОЈ-у и КПЈ уопште. Рад ових група обилазио је неколико пута Милан Премасунац, члан ОК у Јагодини и члан ПК СКОЈ-а за Србију по чијој директиви је и формиран курс.

Активност скојеваца била је донекле поремећена нередовним стањем у школи. Наиме, Гимназија је почела са радом 2. маја радила је само до 26. маја, када је читава гимназијска зграда заузета за потребе окупаторске војске. Тако су ђаци — скојевци сада имали више слободног времена, али и мање могућности да се окупљају, јер школа није редовно радила.

Период април—јуни, тј. све до 22. јуна дана напада Немачке на Совјетски Савез — био је релативно миран. Окупатор је био у граду и уз помоћ квислиншких власти пружио своје грабљиве шапе на сва богатства овог краја, грубо и безобзирно владао, али је истовремено био и сувише уверен у своју моћ и још није предузимао најдрастичније мере: хапшења, логорисања и стрељања. Било је то као неко затишје пред буру. V атмосфери се осећало приближавање коначног обрачуна. Скривене жеље и наде комуниста, све њихове мисли и претпоставке — понекад испуњене и сумњом у политику СССР-а биле су управљене ипак Истоку. А онда је плануло: напад Немачке на СССР био је дуго жељени сигнал, наговештај блиског обрачуна са крвавим фашизмом ...

22. ЈУНИ — У СТРАХУ СУ ОЧИ ПРЕВЕЛИКЕ

Још уочи самог напада Немачке на СССР владала је у немачким окупационим трупама строга приправност. На касарну и остале зграде, у којима је било немачких војника, стављени су митраљези и друго оружје. Војници и официри ишли су у

пуној ратној спреми. У Фабрици шећера, где је била стационирана једна већа немачка јединица, предузете су и најбрижљивије мере приправности у очекивању отпора поробљеног становништва. Већ у 13 часова два немачка официра позвала су све службенике и раднике да одмах и безусловно напусте канцеларије, радионице и саму Фабрику и наредили да се тога дана по подне (било је то у суботу 21. јуна) нико не сме видети у фабричком дворишту нити приближиги огради, јер ће се пуцати без претходпе опомеие. Тада се радило двократио и сви су одмах напустили Фабрику. Немци су одмах на све углове поставили митраљезе, подигли чак и барикаде. Командант јединице, који је иначе становао у вили Фабрике шећера, прешао је у фабричку зграду. Војници су били на својим местима крај митраљеза, иза барикаде, на прозорима.

Људи су се питали шта је то и зашто. Завладали су неизвесност и стрепња.

Међутим, већ сутрадан сазнао се прави разлог. Немачка је напала СССР. Тог јутра, била је недеља, одмах после полицијског часа, директор Фабрике шећера требало је да иде са Шимшом Влатковићем у Београд ради замене старих новчаница од 50 динара. Нашли су се ујутру пред фабричким становима и пошли према станици. Успут су срели наредника — аћутанта Шварца, који је увек био груб и надут Прус. Овога пута, међутим, Шварц их је први пут и по свим прописима поздравио. Директор је на то рекао Шимши:

„Види како су ови постали љубазни... — Па наравно, Немачка је напала Совјетски Савез".

Воз је кренуо са мањим закашњењем, али су до Београда путовали читав дан и у Београд стигли тек увече, јер су их успут стално престизали немачки транспорти, авиони су летели, осећала се ужурбаност и нервоза. У возу се већ чуло о рату и људи су опрезно и неповерл>иво ћућорили, али им се на лицу читала радост и скривена нада ...

Ова приправност трајала је три дана. После тога Немци нису тако слободно шетали кроз варош и мање су залазили у кафане. Нису ни седели скрштених руку. У очекивању отпора поробљеног народа Немци су почели да припремају хапшења. Па ипак, оволика опрезност, страх и строга приправност најбољи су доказ колико је Комунистичка партија Југославије била цењена чак и код непријатеља, колико су познавали привреженост комуниста СССР-у.

Одјек напада Немачке на Совјетски Савез у Ћуприји био је огроман. Најпре обазриво, а затим отвореније, почеле су прогнозе о трајању рата, о његовом исходу. Неправедно би било тврдити да су само комунисти били на страни СССР-а. И многи други грађани, западњачки оријентисани, познајући слабост и неборбеност западних армија, гледали су у уласку СССР-а у рат

значајну снагу и одлучујући чинилац у иобеди савезника над фашизмом.

У Гимназији се баш полагала матура. Полагање је било при крају кад се дознало за рат. Изасланик Цветко Поповић, иначе познат као националиста и учесник у сарајевском атентату, ипак је промрмљао: „Најзад су налетели на мечку која ће их научити памети”... И сами његови захтеви, критеријум на испиту, нису били после тога нарочито оштри. Међутим, неки од ученика — комуниста и скојеваца (Гојко Груловић и Живадин Дамњановић) — морали су да прекину полагање и одмах пређу у илегалност. Већ 24. јуна стигао је у Јагодину проглас ЦК КПЈ поводом напада Немачке на СССР. У Пуприју је проглас стигао 27. јуна. Разрада овог документа трајала је у партијским и скојевским организацијама до краја јуна, а и касније је овај догађај био у центру пажње. Улогу и место комуниста у овом рату објашњавали су члановима КПЈ и СКОЈ-а Живка Дамњановић, Гојко Груловић и Драги Димитријевић, а од стране ОК долазили су Радисав Никчевић и Петар Велебит. Састанци су држани на разним местима: у пољу ван вароши, али и у становима код Љубице Марковић, Живке Дамњановић, Боре Томића. Међутим, одмах после тога Живка је прешла у илегалност, ускоро отишла у Параћин и тамо радила на учвршћењу иостојећих и формирању нових партијских организација. Петар Стамболић је у то време био на саветовању у Београду и у Нуприју је дошао почетком јула.

Немци и њихови сарадници су почели да се осигуравају и мање слободно крећу по граду. 22. јуна стигао је у Јагодину специјални изасланик Мин. унутрашњих послова Живојин Јовановић и позвао све среске начелнике из округа моравског. Наредио им је да одмах у току ноћи похапсе све комунисте и добровољце из шпанског грађанског рата. Срески начелник својим актом пов. бр. 8 одговорио је да таквих у Ћуприји нема и да он лично јемчи да може да одржи мир и безбедност у овом срезу. Изасланик Јовановић се није задовољио таквим одговором и 28. јуна дошао је у Нуприју да лично обави тај посао. У Ћуприји се задржао неколико дана и дошао у додир са командиром жандармерије капетаном Милојевићем, затим са познатим љотићевцем Петром Никчевићем и још неким лицима и најзад сачинио списак комуниста и сумњивих лица које треба ухапсити. Списак је имао око 50 имена, али је редуциран на пола. Неки су ипак успели да умакну пошто је постојала директива да се не спава у кућама, већ по баштама, сењацима, житу, па је ухапшено само 15 лица. То је било прво групно хапшење у Ћуприји. Хапшење је извршено у ноћи између 3. и 4. јула. Међутим, скоро сви ухапшени су пуштени одмах или после дан-два. У затвору су задржани само Вука Михајловић, Даринка Плеше, Добрила Карапанџић, Станоје Томић и Милица Ценић. После двадесетак дана и они су пуштени (крајем јула). Нико од ухапшених тада

није стрељан, нити послат у логор. Разлог пуштања није познат. Али скупљани су потпиои и јемство грађана Ћуприје за ухапшене и то је можда био разлог њиховог пуштања. После овог није било других хапшења и провала све до случаја Милетић.

ИЗГНАНИЦИ И ИЗБЕГЛИЦЕ У ЋУПРИЈИ

До краја овог периода — до краја јуна 1941. године — углавном је завршено досељавање избеглица у Буприји. Њих је било у толиком броју, да је то знатно утицало на економску структуру вароши, а делимично и на политичку. Регистрованих домаћинстава је било 644, од чега 3/4 живело у Ћуприји, а остали у селима среза Раваничког. Свега је било избеглица 2.134. То су били већином старији људи, жене и деца. Међу њима је било свега два члана КПЈ (Петар Милеуснић, санитетски помоћник и Тадиша Минић, професор) и један скојевац (Миодраг Гогић, радник). Било је и неколико симпатизера, већином међу професорима и учитељима. Остали су се држали пасивио и резервисано према свакој активности која би могла изазвати репресалије, хапшења. Каеније се велики број изјаснио за ДМ (изузев Словенаца од којих је већина симпатисала НОБ).

По народности их је било:

1. Срба (из Босне и Херцеговине и Македоније) 1.296	
2. Срба (из друшх крајева) 298	
3. Црногораца (али не из ЦГ) 276	
4. Словенаца 243	
5. Разно (претежно Руси) 21	
Укупно:	**2.134**

И њихов социјални саетав био је веома различит. Иајвише је било железничара и земљорадника, али и других занимања:

1. Железничара	**174**
2. Земљорадника	**94**
3. Домаћица	**81**
4. Чиновника	**74**
5. Занатлија	**59**
6. Учител>а и професора	**49**
7. Жандарма (и нсколико официра)	**42**
8. Приватника (трговци, кафеџије)	**27**
9. Пензионера	**13**
10. Физичких радника	**13**
11. Студената и ђака (носиоци домаћинства)	**8**
12. Свештеника, калуђера, богослова	**8**
Укупно носилаца домаћинства	**644**

Словенци су били махом из Марибора и Целја, тј. из оних крајева које су хитлеровци по окупацији припојили Немачкој. Они су принудно исељени, депортовани, зато што су одбили да приме немачко држављанство. Међу њима је било највише интелектуалаца. Један од интелектуалних вођа ове групе, учитељ Франц Рош, о депортовању ове групе Словенаца каже у своме сећању — писму следеће:

„Словенци су до 1918. године живели у Аустроугарској, која је имала ту свој немачки државни апарат и капитал. Делегација становништва немачке народности (око *2%)* је 1938. године посетила Адолфа Хитлера када је дошао у Грац и замолила га да после рата са Југославијом из делова Словеније исели Словенце и тамо насели Немце.

Културбунд је у Словенији израдио спискове Словенаца који „би могли смегати германизацији и зато их треба одстранити", и то: интелигенцију насељену после 1914. године и расно неодговарајуће.

Већ су 15. априла 1941. године у Марибору и 16. априла у Целју почела хапшења. У ноћи 19. и 20. априла 1941. године је шеф Гестапоа Химлер лично у Марибору и Целју дао директиве за депортацију. Сам Хитлер је 26. априла 1941. годк-не посетио Марибор и казао своме штабу: „Учините ми Доњу Штајерску Немачком као што је Горња Штајерска са Грацом!".

У Доњој Штајерској и Горењској чекале су хиљаде Словенаца злостављани у затворима. Све до јуна 1941. године нацисти су водили преговоре са владама квинслинга у Загребу и Београду. По првом плану би Србија морала примити 24.000 Словенаца, а то је спречило почетак устанка у Србији и у Словенији. Одлучила је и потребе радне снаге за Рајх. Код тих планова сарађивали су и Геринг и Ајхман.

Први воз депортираних Словенаца кренуо је из Марибора 7. јуна 1941. године за Јагодину, други 10. јуна за Куприју, трећи за Параћин, четврти за Крушевац итд., сваки са око 300 особа. Прве транспорте је Гестапо као пратилац воза по списку предао представницима комесаријата за избеглице у Београду. Један од тих нас је поздравио у говору речима: „Браћо и сестре! Све што има Србија поделиће са вама!". Уопште, српски народ примио је досељенике са љубављу. Ова братска заједница учврстила се и у Народноослободилачком рату. У Србији је око 400 Словенаца (бораца и таоца) дало своје животе за слободу свих наших народа.

Свима прогнаницима била је имовиина конфискована у корист Рајха. Свако је могао да понесе са собом до 500 динара. Упозорени су били да их чека смртна казна у случају да се ко од њих врати. У Србију је отишло 26 возова са свега 6.700 особа. Следећи транспорти за Хрватску обухватили су особа 10.200. — ^ јесен било је депортованих још 34.000 Словенаца из пограничних предела у Немачку — Шлезију.

У Куприју је транспорт дошао 14. јуна 1941. године око 11 часова пре подне са 303 особе (120 из Цел>а, 81 из Марибора, остали из мањих места). Међу њима било је 117 деце и омладине. Било је 37 просветних радника, 28 ђака, 16 радника и намештеника, 15 занатлија, 12 чиновника, 9 железничара, 6 правника, 6 сељака, 5 трговаца, 8 пензионера, 2 инжињера, по један лекар, новинар и полицајац. Већи део жена биле су домаћице.

Општина Иуприја је била обавештена о доласку транспорта. Тако је на железничкој станици Словенце дочекало неколико општинских представника. Дали су нам припремљене упутнице за станове код ћупријских породица. Старе и мајке са малом децом чекали су фијакери. Општина је одмах организовала кухињу у згради испред парка. Ова менза није нудила много и била је бесплатна за оне без сопствених прихода. Први бирани председник словеначке колоније био је Иван Прекоршек из Цеља, а помагао му је одбор.

Око 100 Словенаца је већ у току 1941. године напустило Нуприју. Отишли су највише легално у италијанску зону Словеније (са Љубљаном), а следеће године је власт тамо укинула ову праксу. Многи су отишли у друге крајеве Србије, где су нашли запослење. Међу њима су били и радници од којих су Перич и Штекар као таоци погинули у Краљеву. У Нуприју се доселила група изгнаника из Ужица и Златибора. Ослобођење Србије је у Буприји дочекало још око 200 Словенаца. На прослави ослобођења у Куприји у новембру 1944. године били су и Словенци —као рецитатори својих литерарних дела — Инголић, Брецељ и Рош. Словенци су се вратили у слободну Словенију највише у јулу 1945. године".[178]

Веома грубе мере терора примењене су и на остале избеглице приликом њиховог депортовања у Србију. О томе у кагштталном делу „Четрдесет прва" (Устанак народа Југославије, група аутора) пише:

„У првим данима своје злогласне владавине усташе су завеле страховити терор, Специјалном уредбом Анте Павелића од 19. априла 1941. године Срби су стављени ван закона. Неколико дана касније, 23. априла, у усташком Главном стану потписан је декрет о исељавању Срба из Хрватске у року од пет дана. Да би се остварио тај план, при усташкој влади и по котарима формирана су посебна административна тела са задатком да се старају о исељавању Срба. Четвртог јуна 1941. године усташки маршал Славко Кватерник из Каше, посланик владе трећег Рајха, потписали су план исељавања 180 хиљада Срба са подручја НДХ у Србију. На основу овог споразума Анте Павелић је 26. јуна 1941. године посебним указом формирао Државно равнатељство за обнову са седиштем у Загребу, које је имало задатак да

[ra] **Подаци о избеглицама узети из оригиналнс књиге „Књига избеглица општине Еупријске" и сећања Франца Роша прогаанника из Цеља и књижевника.**

спроведе у дело исељавање Срба. Како је на делу изгледало то исељавање Срба, види се из окружнице бр. 1, коју је Равнатељство за обнову 29. јуна доставило великим жупанима на подручју НДХ:

„Расељавање Срба мора се спровести на безобзиран начин. Потребно је на време уредити спискове оних који *ће бити протерани у Србију*. Хапшења и интернирање се врше ноћу и дању — без предаха. Ухапшеник је дужан да се спреми најдуже за 30 минута. Више ухапшеника формирају ешалоне који ће се упућивати у сабирне логоре у Госпићу, Брињу, Сиску, Босанској Дубици и другим местима по вашим жупама".

ПОСЛЕДЊЕ ПРИПРЕМЕ И ФОРМИРАЊЕ ОДРЕДА

Месец јули 1941. године у Пуприји сав је у знаку бројних састанака, партијских и скојевских, и интензивних припрема за формирање одреда.

У првом већем хапшењу 4. јула било је и неколико скојеваца и чланова КПЈ, али су, сем Вуке Михајловић и Станоја Томића, Р. Симоновић, М. Ценић и Д. Плеше, сви одмах пуштени, тако да су партијска и скојевска организација остале поштеђене већих потреса и губитака.

Губитак у извесном смислу, гледајући из перспективе покрета у Пуприји, представља одлазак Живке Дамњановић у Параћин на партијски рад. Међутим, по инструкцијама друга Стамболића ни у Пуприји ни у Параћину није било довољно снаге за формирање бројног и јаког партизанског одреда и зато су припреме за стварање одреда вршене добрим делом и заједничким снагама партијских организација у Иуприји, Параћину и Сењском басену. Ово се показало правилним у даљем раду и читава активност била је усмерена у том правцу.

Најбољи партијски и скојевски руководилац из Параћина био је Раде Николић-Пикула, радник који је неколико пута долазио у Пуприју и присуствовао партијским и скојевским састанцима, на којима су вршене припреме за формирање одреда. Ти састанци су понекад држани заједнички, тј. нису одвајани чланови КПЈ и СКОЈ-а.

Почетком јула одржан је састанак у кући Миодрага Поповића-Пенгеша. На том састанку прочитан је Стаљинов говор. Коментар говора и објашњење политичке ситуације дао је Петар Стамболић. Када је било речи о формирању одреда, Стамболић је истакао да, поред свих иастојања да што више људи оде у одред, треба нарочито водити рачуна о њиховим политичким и моралним квалитетима као и да се у одред не увуку анархисти и троцкисти.

Ускоро за овим одржан је још један састанак по питању одласка у одред. Састанак је одржан у кући Љубице и Живке Марковић, у улици Цара Николе (сада улица Браће Нешић). Присутни су били: Љубица Марковић, Миодраг Новаковић, Драги Димитријевић, Рада Миљковић, Младен Јевтић, Живка Дамњановић, Гојко Груловић и још неколико скојеваца. На овом састанку друг Стамболић је обучавао омладинце у руковању оружјем. Том приликом пиштољ је окинуо, али је срећом све прошло без последица — преко пута била је кафана пуна Немаца.[179]

У првој половини јула одржана су два састанка Месног комитета СКОЈ-а. Први је одржан у Лудом пољу и на њему су били Зорица Дамњановић, Миодраг Павловић и Димитрије Мартиновић, а од стране скојевске организације из Параћина Раде Николић, који је донео директиву да се убрзају припреме за формирање одреда.

Други састанак одржан је у житу више млина. Поред већ споменутих, присуствовао је још Младен Јевтић, а из Јагодине Јоца Милосављевић и Живота Станисављевић. Циљ састанка био је исти: припреме за устанак.

Миодраг Новаковић сећа се такође неколико састанака у првој половини јула, али су најзначајнији састанци у Лазићевој вили и у Ади, код фабричке пумпе. Он каже:

„После неколико дана заказали су састанак наше ћелије у јулу месецу, у првој половини. Састанак је заказан у Лазићевој вили на Лудом пољу. Био сам ја, Милен Илић, Косара Дамњановић, Стамболић Петар, Гојко Груловић, као и Данило Димитријсвић. Било нас је 7—8. Са нама је састанак одржао друг Пера и питао нас како стоји ствар са скупљањем санитетског материјала и да ли смо компромитовани. Иа састанку је већ дискутовано ко треба да иде у одред.

Углавном, на састанку је одлучено да се прикупи што више оружја и да се компромитовани другови спреме за одред, а ако се не крене у одред, да се крене на Јухор.

Илија Тинкић је преузео моје задатке прикупљања оружја и прилога. Речено је, ако неком прети опасност, да се склони у град или ван града. Састанак је трајао сат и по до два. Друг Пера је том приликом кратко говорио о политичкој ситуацији.

После је одржаи састапак Пупричана у шумици код Фабрике шећера. Био сам ја, Косара и Бисерка, нас 5—6. То су биле припреме за устанак и прорађиван је један билтен. Крајем јуна већ су поједини другови били помало компромитовани и слутило се да ће бити хапшења. Омладинци из Гимназије имали су за друга сина једног полицијског писара и они су знали када

Петар Стамболић: „О неким питањима иартијског рада у Нупријн, Јагодини и Параћину".

ће бити хапшење и ко ће бити на списку. Обавештени су преко Мите Булића и онда су сви обавештени”.[180]

Саетанка у Лазићевој вили сећа се и друг Петар Стамболић и каже:

„У вези са припремама за устанак у Ћуприји сећам се да сам био на једном састанку у пољу. Знам да су тамо становали неки нововерци. Када је био састанак и ко је све био на том састанку, не могу да се сетим. Тај састанак је био у једној већој кући. На том терену нисам био 1942. године”.[180a]

О састанку код фабричке иумпе Миодраг Новаковић каже: „Један састанак одржали смо код пумпе, код баре, по питању оружја. Присуствовао је и друг Пера Стамболић. Тада је постављено да сваки треба да прикупља оружје. Санда је требало да набави митраљез. После неколико дана ми смо одредили ко ће да остане у граду”.[181]

У току најживљих припрема за формирап.е одреда партијску и скојевску организацију задесио је тежак ударац: проваљен је и ухапшен Данило Димитријевић, секретар Среског комитета КПЈ који је ту дужност преузео после одласка Живкиног у Параћин. Данилово хапшење догодило се 23. јула по подне. На једном састанку био је Данило са Радисавом Марићем из Мијатовца, који је био роћак Данилов. Док је Данило био на састанку, овај се искрао и обавестио градску стражу и градски стражар Бранко Марковић-Црни сачекао га је у заседи знајући којим ће путем проћи и пратио га. Ово је Данило успео да дотури оцу у једној празној кутији шибица (писмо из логора). Марић и Бранко су 1945. године признали ово дело и осуђени су. Приликом Даниловог хапшења било је и неколико Немаца, тако да није могао да се одупре, а био је и изненаћен.

Са Данилом је ухапшен и спроведен у логор у Нишу, а затим на Бањицу и Милан Алексић, припадник НОР-а, такоће из Мијатовца. Обојица су стрељани на Бањици истог дана — 21. септембар 1941. године.

Одмах после Даниловог хапшења његова вереница и ватрена скојевка Ружа Тасић покушала је да изврши самоубиство, али је спречена. Кад су Немци чули за то, ухапсили су је и подвргли испитивањима и мучењима. Ружа се храбро држала и није хтела да одговара на Карлова питања. Карло Верлогер јој **је** чак рекао да је видео како одлази код Вуке Михајловић, али **је** Ружа порицала. Карло јој је онда показао њену слику коју су нашли код Данила и ударио јој неколико шамара. Ружа чак није ни заплакала. После 4 дана пуштена је, али је одмах по доласку кући у Мијатовац ипак извршила самоубиство попивши

Миодраг Новаковић Џуџа, народни херој из Ћуприје, стен. белешке. стр. 20.

[180a] Петар Стамболић: „О неким питањима партијског рада у Иуприји, Јагодини и Параћину”, стр. 10.

[181] Миодраг Новаковић-Џуџа, народни херој, стен. белешке, стр. 27.

јак раствор камене соде. То су биле и ирве жртве из редова Партије и СКОЈ-а у освит народног устанка против окупатора у овом крају.

Нарочито треба истаћи чињеницу да после Даниловог хапшења и Ружине смрти није било никаквих других хапшења нити провала, тако да на дан формирања одреда нико од чланова КПЈ и СКОЈ-а није био у затвору.

И после Даниловог хапшења одржано је неколико састанака ради дефинитивног формирања одреда.

Један састанак одржан је око 25. јула на гробљу. О том састанку Миодраг Новаковић каже:

„Јоца Милосављевић долазио је неколико пута у Иуприју. Он је крајем јула присуствовао једном састанку на гробљу. На том састанку био сам ја, Живка, Циле, Воја Маринковић, Сретен Здравковић, Груловић и Милутин Митић. То је било предвече око 4 часа и расправљано је каква је ситуација и стање у организацији. Јоца је остао да преноћи код Милутина. Ујутро, чим је свануло, Јоца је отишао".[182]

И најзад, 26. јула одржан је последњи састанак у кукурузу иза стана Живке Дамњановић „На том састанку били су скоро сви скојевци и једина тачка дневног реда била је: отворено изјашњавање ко ће да иде у одред. Неки су се одмах изјаснили да хоће да иду, неки су се нећкали и оклевали налазећи разне разлоге, али не тако убедљиво".[183]

Миодраг Новаковић овако оцењује ситуацију у партијској и скојевској организацији иред одлазак у одред:

„У јулу месецу расположење је било масовно. Ми смо рачунали на 40 другова који желе да пођу у одред из града, заједно радника и ђака. Партијска организација је потпуно правилно поступила и пре него што је требало да се пође у одред, одредила је ко ће да остане у граду да ради да не замре партијска и скојевска организација. Партијска и скојевска организација имаће најглавнији задатак да помаже одреду, да омасовљавају покрет, да припремају материјал и извештаје за одред. Правилно је одређено да остане руководство СКОЈ-а и иартијске организације. Само партијска организација није довољно заоштрила питање ко ће да пође. Ми смо били преценили своје снаге. Требало је да пође најмање нас 30. Међутим, неки чланови КДЈ, који су били предвиђени за командире чета, нису пошли и скојевци, који су иначе били врло напредни, нису сви пошли. Ту су после другови говорили да имају да сврше ово или оно".[184]

Разлога за оклевање није више било. Тим ире што су банкари, трговци и остале газде већ почели да стрепе од немачких

[182] Исто, стр. 22 и 23.

[ж] Изјава Милана Минића, стр. 1.

[ии] **Миодраг Новаковић-Цуца, народни херој, стсен. белешке, стр.** 22, 28.

одмазди и предлагали да се сачини списак комуниста и симпатизера и да ови буду таоци а не „мирни и лојални грађани". Наиме, од скојеваца је крајем јула пресечен кабл код Соколског дома у Еуприји али се десио и један инцидент код Брикетнице када је један немачки војник рањен од непознатог лица (изгледа да се радило о тучи због жена, у пићу) па су окупатори правили спискове таоца.

„Материјална база устанка била је осредња, било је нешто оружја, највише код Станковића, затим санитетског материјала и новца. Чак је добијена и читава приручна апотека за хитну помоћ, поклон Дане Бурашковић".[1*5]

ПАРАЋИНСКО-ЋУПРИЈСКИ ПАРТИЗАНСКИ ОДРЕД ЈЕ ФОРМИРАН

ПРВЕ АКЦИЈЕ, ОДЈЕЦИ И РЕПРЕСАЛИЈЕ

Два дана уочи формирања одреда, Миодраг Новаковић и Сретен Здравковић покушали су 26. јула да изврше диверзију на железничко^м мосту на Морави, али је стража отворила ватру и морали су да се повуку. Овај догађај срески начелник овако приказује у свом редовном извештају:

„... Једина незгодна ствар која се одиграла 26. овог месеца рано изјутра јесте покушај двојице непознатих лица да се, обучени у сељачко одело, привуку из кукуруза великом лселезничком мосту на Морави код Буприје, с леве обале Мораве а у циљу извршења насиља на овом објекту. Стража одређена да чува овај мост приметила је непознате благовремено и одмах отворила ватру из пушака. Непознати су се удаљили кроз кукуруз. Жандармерија и немачке војне власти воде извиђање на лицу места по овој ствари. О овоме је Министарство извештено телеграфским путем још истог дана. Одмах по извршеним увиђајима поднеће се исцрпан извештај о резултатима истих".[186]

Овај извештај послат је 28. јула — управо истога дана када је формиран одред.

28. јула, око 6 часова по подне, кренуло се у одред. Пошло се у две групе: комунисти и скојевци из дела вароши око Фабрике шећера сакупили су се у кући Александра Станковића--Санде, а полазно место другова из доњег дела града била је кућа Живке Дамњановић.

Гојко Груловић лекар из Београда, стен. белешке, стр. 23 Ћуприја.

прија.

Оригинални извештај среског начелника Јовановића, број 1860. Пов. од 28. 07 1941. године. (Фотокопија у Војно-историјском институту).

1) Из Сандине куће кренули су у одред:

Драгољуб Димитријевић-Јанков, радник, члан КПЈ; Миодраг Нешић, ученик гимназије, члан СКОЈ-а; Мирко Нешић, радник, члан СКОЈ-а; Александар Станковић, радник, члан СКОЈ-а; Петар Милеуснић, санитетски иомоћник, члан КПЈ; Миодраг Гогић, радник, члан СКОЈ-а; Милан Минић, ђак Трговачке академије, члан СКОЈ-а; Драгутин Милетић-Бабиндрага, ученик гимназије, члан СКОЈ-а; Драгутин Матејић, ученик.

2) Из доњег дела града крај Мораве у одред су отишли ови другови:

Живадин Дамњановић, ученик гимназије, члан СКОЈ-а; Миодраг Новаковић-Цуца, графички радник, члан КПЈ; Сретен Здравковић, сарачки радник, члан СКОЈ-а; Војислав Маринковић, графички радник, члан СКОЈ-а.

3) После *4*—5 дана придружили су им се:

Милица Ценић, свршени матурант, члан СКОЈ-а; Радомир Симоновић-Штиглица, графички радник, члан СКОЈ-а; Митар Настић, ученик, члан СКОЈ-а; Гвозден Илић, ученик; Милосав Андрејић-Кики, радник.

Живка Дамњановић, студент, члан КПЈ, била је тада на партијском раду у Параћину и дошла је иосле десетак дана У одред.

Све су то били омладинци из врло сиромашних и чиновничких породица. У овој групи није било ниједног из трговачке или богатије чиновничке иородице. Породице ових првобораца највећим делом су знале за одлуку своје деце и одобравале је. Стари чика Тоза Здравковић дао је Цуци и сину Сретену пушку и 80 метака при поласку, а Живкина баба Јелена донела је ћебад и санитетски материјал на гробље, одакле је понет у одред.

И по годинама старости били су врло млади — у просеку чак су имали мање од 20 година. Једино су Станковић, Иовановић и Димитријевић тек били одслужили војску, а сви остали су били млађи. Најстарији је био избеглица Петар Милеуснић који је имао 34 године — 1907. годиште. Природно је да је и ова чињеница била значајна у погледу њиховог искуства и одреда уопште.

Кад се има у виду њихов партијски и скојевски стаж, може се закључити да су и поред своје младости то били махом старији чланови КПЈ и СКОЈ-а. Јер једино су Александар Станковић и Мирко Нешић примљени у СКОЈ у току 1941. године. Остали су били скојевци из 1940. године па чак и из 1939. године.

Изгледа да се у спровођењу директиве за омаеовљење скојевске и партијске организације отишло сувише далеко и да се веома смело и широко приступило пријему чланства у КПЈ и

СКОЈ. Сем тога, многи од старијих и искуснијих чланова КПЈ нису више били на овом терену из разних разлога:

Живка Дамњановић, била је на партијском раду у Параћину; Радисав Миладиновић у заробљеништву; Данило Димитријевић у логору на Бањици; Рада Миљковић и Вука Михајловић у родним местима у околини Јагодине.

Милашин Марковић, одређен је у диверзантску групу и погинуо у акцији приликом сечења комуникационих веза.

Они који нису отишли у одред (а таквих је било близу 40 које партијаца, које скојеваца), остали су у граду. Неки самовољно, а неки по директиви да би помагали одред и даље ширили покрет и припремали нове борце. Међутим, колико је могло бити утврђено на терену у Пуприји остала су само руководства КПЈ и СКОЈ-а, као и неколико некомпромитованих другова (Илија Милосављевић-Тинкић), више другарица и Милутин Митић зато што је био неспособан за одред.

Прва и друга група партизана састале су се код железничке раскрснице, 2 км. од Иуприје, и затим заједнички наставиле пут према манастирској воденици. Ту су се одморили и отишли у Пајкићеву башту где је требало да се састану са друговима из Параћина. Ови су мало закаснили (успут су пуцали на један пропагандни немачки ауто КБР — КгаР{ сЈигсћ РгеисЈе („Снага кроз радост"). Из Параћина је тада дошло 7 другова: Раде Николић-Пикола и Михајло Илић-Мика Куља, радници Фабрике стакла, Бранко Ристић-Буђони, Стеван Иличић-Стева Румун, радник, Миша Трбојевић, столарски радник, Димитрије Марјановић--Микалонац, радник и Светозар Марјановић-Бели, радник.

Тада их је било укупно 20. Изабрали су и привремено руководство одреда. Командир Одреда био је Драги Димитријевић, а десетари Александар Станковић и Миодраг Новаковић-Цуца, док је Михајло Илић вршио дужност комесара.

Оружја, и поред све активности у прикупљању, ипак није било довољно у почетку, односно тешко га је било за видела изнети из вароши. Одред је тада имао свега 8 пушака, 3 револвера и нешто бомби.

Сутрадан су кренули према Батинцу и ту ноћили у шуми више села.

Већ 31. јула Одред се приближио Сењском Руднику у намери да га нападне. Ту су остали два дана припремајући се за напад. У то је стигла једна група комуниста и скојеваца из Сењског Рудника, а затим су се договорили да им се остали прикључе у току самог напада на Сењски Рудник.

Први напад на Сењски Рудник извршен је у току ноћи између 2. и 3. августа. Том приликом разоружани су жандарми, заплењено неколико пушака и нешто муниције и демолирана пошта и телеграф, као и телеграфски уређаји на железничкој станици.

Напад на Сењски Рудник представл>ао је даље нарастање одреда. Сада их је већ било 33, пошто је дошло 13 бораца, претежно из Сењског Рудника.

3. августа Одред је кренуо према Бигреници и Вирину. У Бигреници је извршен наиад на општину, спаљена је архива и позвани су сељаци да не дају жито окупатору. У Вирину такође. Операције у Вирину и Бигреници трајале су три дана: трећег по подне, 4. и 5. августа.

У Бигреници је окупљеним сељацима говорио Живадин Дамњановић, а у Вирину Драги Димитријевић. Људи су позвани да приђу устаницима, али није вршен никакав притисак. Из Вирина се нико није одазвао, а из Бигренице је одреду пришао Петар Гергенашевић, који је касније ликвидиран као пљачкаш.

Одред је располагао новцем који је добио од својих организација и све што је било потребно (храну и друго) плаћао је. Комесар за снабдевање одреда и благајник био је Петар Жалац. Командир десетине Рудничана био је Воја Војиновић.

Одмах после акције у Вирину Драги Димитријевић вратио се у Еуприју по преостале другове, који су хтели да дођу у одред. Нашао је Милицу Ценић, Радета Симоновића и Митра Настића и они су са њим дошли после два дана. У то време одред је већ био на Троглан Барама. Дошли су још и неки Рудничани (Сава Алексић, Александар Мачевски, Тарле Лука, Игнац Душан, Жика и Душан Петровић, Милан Спасојевић, Димитрије Зоркић, Бура Чаур, Драгољуб Шарановић и Власта Стојановић--Жабац), као и Андрејић и Илић из Буприје.

Одред је логоровао један дан између Рудника и Сисевца, спремајући се за напад на Сисевац.

Одред није стално оперисао као целина, већ је за извођење мањих акција слато по неколико партизана. Тако је пре напада на Сисевац, у току 5. и 6. августа, нападнута и разрушена стругара у Троглан Барама, разоружано неколико жандарма и ухваћен и опомент комесар полиције Милорадовић из Сењског Рудника.

Током августа у Одред су стигли Петар Стамболић, Фића Кљајић и Живка Дамњановић. Живка је тада довела још неколико нових бораца из Параћина. У тој групи било је 5—6 (брат Мише Трбојевића, Димитрије Трбојевић, Јова из штампарије, сајџија Мицић, Бели, штампарски радник).

Истог дана је један део одреда напао Равну Реку и станицу Пасуљанске ливаде. Том приликом задржан је воз и из њега извучени фолксдојчери и стрељани, свега њих неколико.

Већ 9. августа био је извршен други напад на Сењски Рудник. У нападу је учествовало око 40 партизана. Напад је само делимично успео: дигнут је у ваздух мост — железнички пропуст у близини Сењског Рудника и тако онемогућен саобраћај.

И најзад, 10. августа 1941. године, извршен је напад на Сисевац. Напад је успео, али заробљени жандарми и петоколо-

наши нису стрељани, а ни електрична централа није дигнута у ваздух. У војном и политичком руководству одреда нешто је шкрипало. Драги Димитријевић је још увек био командир, а нови комесар је био Сава Глигорић, који такође није био дорастао ситуацији. У том кратком раздобљу било је и немилих, али не и неочекиваних појава — дезертирање Драгутина Милетића и Драгана Матејића.

С друге стране, у самој Куприји, вршене су и даље интензивне припреме за одлазак нових бораца у одред. Одржано је и неколико скојевских састанака на којима су присуствовали Јоца Милосављевић и Милан Премасунац. На састанку, који је одржан 3. августа, Премасунац је, после реферата Зорице Дамњановић о задацима СКОЈ-а, говорио и о евентуалном одласку омладинки у одред.

Милутин Митић је сакупио прилоге у новцу и санитетском материјалу од скојеваца Владимира Марјановића, Јове Сибиновића и других. За тај новац купио је карабин и муницију од једног сељака у Остриковцу и предао га Сретену Здравковићу који је илегално дошао из Одреда по материјал. Исто тако и Зорица Дамњановић му је 9. августа, за време она два сата кретања у току блокаде, однела сакупљене прилоге. Тога дана Мирослава Нешић испратила је Сретена Здравковића скоро до Везировца и помогла му у ношењу материјала.

Рад се одвијао и на другом плану: Зорица је вести Радио Москве, које је записивала, неколико пута носила преко моста на Морави једном непознатом другу, а овај јој је после враћао умножене на шапилографу (то је био Драгиша Обрадовић).

Главна веза са Одредом и даље је била кућа Дамњановића. У току ових десетак дана на почетку августа два пута је долазио курир из Одреда. Косара Дамњановић му у почетку није веровала и тек када јој је овај показао Живкин каиш, дала му је санитетски материјал и пружила му обавештење о ситуацији у вароши. Овај друг дошао је једном баш у време блокаде.

Ове припреме за одлазак нових другова у Одред и сарадња — веза са Одредом прекинута је Милетићево.м провалом и хапшењем која су после ње настала.

У самој Куприји одјеци првих акција партизанског одреда били су позитивни, али није било довољно сналажљивости скојевске и партијске организације како би се убрзао одлазак и осталих комуниста и скојеваца у Одред.

Али и непријатељ није чекао. Предузет је низ врло оштрих и опсежних мера да се покрет угуши. У ту сврху ангажоване су све реакционарне снаге — почев од немачких окупатора па преко љотићеваца, полиције и других квислиига све до градских стражара.

Свака појава партизана одмах је регистрована и телеграмима су обавештаване окупаторске и квислиншке власти.

„16/127 Ред. бр. 26/27.

3. VIII. т. г. група од 40 наоружаних људи дошла је у општину и окупирала село. Тражили списак одређених на вршаћим машинама".

„16/128 Ред. бр. 36/35.

Телеграм бр. 535 дана 5. 8. Група од 33 лица наоружаних изнад рудника Равна Река, на месту званом Добре воде, прихватила борбу са жандармер. патролом. Дана 6. 8. т. г. на месту зв. Троглан Баре на утоварној рампи жичаре подметнули експлозив и разрушили. Напали на званичника Милорадовића са радом у Сењском Руднику".

„16/129. ред. бр. 65 тел. бр[1]. 4595.

„Дана 9. 8. око 200 наоружаних лица напало рудник Равна Река, разоружали стражаре и собом одвели два представника немачке народности".

16/130 ред. бр. 67 тел. бр. 594.

„Дана 9. 8. око 40 наоружаних лица упали у Сењски Рудник. Приликом борби у нападу убијена су 4 радника, а 1 теже рањен. Лишили слободе комесара. Разоружали особље у железничкој станици. Поставили мине које су нокидале шине. У групи има сељака, радника и ћака".

„16/129 ред. бр. 54 акт. бр. 4142.

„Дана 10. 8. 20 наоружаних људи напало Сисевац. Онеспособили централу и искидали телефонске везе. Приликом напада два су лица теже рањена, а 6 лакше. Нападачи одвели Петра Едера и Петра Пишканта".

И немачки извештај од 8. VIII. такође говори о активности партизана.

„Код Куприје су комунисти задржали један воз и извукли из њега фолксдојчере и пострељали их".

Немци су одмах тражили појачање, али сами нису прелазили у противакцију. Ужурбано су штампали море плаката и саопштења са оним за њих карактеристичним: „Ко ... стрељаће се". Читава је варош за тили час опасана са два реда бодљикавих жица, ископани су ровови и бункери, крај свих путева и друмова посечено је дрвеће и млада кукурузовина, а митраљези и топови штрчали су на сваком ћошку. Немачки војници у шлемовима и пуној ратној спреми крстарили су улицама. Патроле и фелджандармерија на моторциклима разлетеле су се и почеле да врше масовна хашиења у селима где су се били појавили партизани. Сваког тренутка очекивала су се хапшења у Ћуприји. Код грађанства је завладао страх и тешка мора притискнвала је варош. Почело се зуцкати и о списковима талаца и одмаздама које припремају окупатори.

Општински одбор, који није имао седницу још од 29. маја, одједном је постао „активан" и заказао седницу 3. VIII. Поред осталих на овој седници је донета одлука о наградама немачким тумачима, врло карактеристична по времену и начину доношења. Број 3596/41:

О Д Л У К А

1. Прима се на знање и одобрава решење општинске управе бр. 2045/41 од 31. IV 1941. године по коме ће се исплаћивати награде по 1.000 — једну хиљаду — месечно тумачима за немачки језик г.г. Карлу Верлогеру, Готфриду Екерту и др. Милану Јовановићу, проф. почев од 10. IV 1941. године.

2. Одобрава се да се тумачима г.г. Карлу Верлогеру и Екерту Готфриду исплаћује почев од 1. VIII 1941. године по 1.500 (једна хиљада и пет стотина) месечво на име награда.

Ове исплате падају на терет партије 6 поз. 11. предвиђене за храну сиромашних апсеника, радника и остале сиротиње, пошто у буџету за 1941. годину нема другог кредита, биће уштеде".

Да би иронија била већа, на овој истој седници донета је одлука о сталној месечној помоћи сиромашним лицима која су примала месечно 50—60 динара у просеку или њих 44 укупно 3.280 динара, док три тумача, три шпијуна и издајника примају 4.000 месечно. Требало је нечим стећи поверење и заштиту моћних гестаповаца и спасавати своје главе.

Било је чак грађана који су у то бурно доба, када се полагао тежак и суров, али и велики иепит савести и поштења, банчили с Немцима, позивали их у своје домове и наетојали свим силама да нађу мало залеђа и заштиту макар и по цену издајства свога рођеног народа.

С друге стране породице партизана и један део скојеваца и комуниста излагао се крајњим опасностима у жељи да помогне одреду. И ситуација у самом одреду није била најбоља и хитно је требало да иду у одред Јоца Милосављевић (за комесара) и Живота Сганисављевић, обојица чланови Окружног комитета из Јагодине. Са њима је био и Милан Премасунац, такође члан ОК у Јагодини.

ПОГИБИЈА ЈОЦЕ МИАОСАВЉЕВИНА И ЖИВОТЕ СТАНИСАВЉЕВИНА

О погибији Јоце Милосављевића и Животе Станисављевића има неколико сећања. Најзанимљивије и најаутентичније је сећање Зорице и Косаре Дамњановић и стога га наводимо у целости:

„Јоца Милосављевић и Живота Станисављевић, чланови ОК за округ моравски, дошли су у Нуирију. Јоца је требало да иде у одред. Требало је да преноће и упутили се у кућу Николе Кртенића. То је било 1. или 2. августа. Они су били неколико дана код Бисерке Томић, али је њена газдарица почела да сумња ко су ти људи што не смеју да се појаве на улици. Они су раније одседали код Николе Кртенића. Сутрадан су дошли код нас и казали да их Никола Кртенић неће да прими и да су провели ноћ под једним дрветом. Тај дан су провели код нас и увече их је мајка одвела код Живане Илић. Они су стигли код Живане. Њена кућа је крај пута и многи су сељаци свраћали у ту кућу. Јоца је прилазио сељацима и сваког од њих ословљавао са „друже". Говорио је о немачкој окупацији, да сви треба да се боре против окупатора и да помогну борбу партизана. Када му је моја мајка скренула пажњу на то, он јој је одговорио: „Ти си, Косо, кукавица и бојиш се да отворено приђеш људима, а у људе треба имати поверења".

Међутим, 8. 8. наишао је један сељак који је био веома лош човек. Јоца је исто тако са њим разговарао. Тај сељак је шверцовао и звали су га „шверцер". То је био Драгић Николић из Миливе, бив. рударски радник, који је одмах по уласку Немаца постао њихов агент и радио за Гестапо. За узврат, Немци су му дали објаву за неограничено слободно путовање. У његовом материјалу са суђења у Окружном суду у Светозареву број 93/1 стоји између осталог: „За све време окупације био је сарадник Немаца и Гестапоа,. као такав он је проказао Немцима Јоцу Милосављевића, члана ОК КПЈ из Јагодине и друга Животу Н. који су од стране Немаца убијени. Полић Милутии из Ћуприје био је очевидан када је Драгић издао Немцима, тј. Карлу, поменуте другове и када је за учињено издајство примио новац. Ово је издајство Драгић учинио 3. VIII 1941. године. Оног дана, када их је приметио на улици, позвао је Карла и показао му их. За ове другове је рекао да су комунисти, те их је Карло Верлогер иа улици убио пиштољем. После овога Драгић је и даље, за све време окупације, сарађивао са Немцима, па је као такав добио од њих објаву да се слободно може кретати.

После ослобођења ухашпен је од стране Удбе и преудом Окружног суда у Светозареву К. бр. 48 од 11. 4. 1947. године осуђен је на казну смрти стрељањем и стрељан је".

Према изјави Живане Илић, она је давала Јоци знак главом да не говори пред овим сељаком, али је Јоца наставио. Драгић је затим отишао и известио о томе Карла Верлогера. „Јоца и Живота заједио са Миланом Премасунцем пошли су ка нашој кући. Премасунац је свратио код нае, а ова двојица су наставила према Занатском дому. Одмах затим одјекнули су пуцњи и чули смо стражара како виче: „Где се склонио онај трећи?"

Ја сам онда била изашла на улицу, а Премасунац је био пошао за мном. Ја сам га вратила и после му показала иут до Мораве. Оида је једна девојка, Мира Јовановић, рекла:

„А ти знаш ко је тај трећи".

Ја сам рекла да не знам, него сам само хтела да видим. Међутим, Станија Брзаковић, која је то такође видела, рекла је мојој мајци да неће никоме да каже шта је видела, и није казала".[187]

Карло Верлогер са још једним немачким подофициром, обавештен о иаиласку Јоцином и Животином, сачекао их је на углу између биоскопа и Гимназије и без икакве претходне опомене и задржавања почео да пуца на њих, Подофицир је припуцао такође. .Тоца је покушао да извади пиштољ, али није стигао. Пао је. Живота је био на месту мртав, а Јоца је још давао знаке живота. Одвели су га у Општину и покушали да нешто извуку од њега. Узалуд. Јоца се херојски држао. Помахнитали Карло и остали гестаповци дотукли су га у ходнику Општине. Ту, на очиглед окупљених и преплашених општинских чиновника. Нису ни слутили да су то била два члана ОК, иначе би овим иодвигом ударили на све таламбасе ...

То се уосталом види из следећег акта:

„Дана 8. VIII. три наоружана лица пред биоскопом напала тумача Карла Верлогера. Од немачке страже убијени су Петровић Милан и Станисављевић Живота. Проглашено је опсадно стање".

Значи, Јоци Милосављевићу нису утврдили чак ни идентитет, јер поред Животе помињу Милана Петровића. Јоца је имао лажну легитимацију на ово име, тако су га и сви ословљавали.

Одмах после овог догађаја извршена је потпуна блокада. Непријатељ је претпостављао да у вароши има још партизана и предузео је рацију. Један од очевидаца овог догађаја, Милутин Митић, овако описује ситуацију после погибије Јоцине и Животине:

„Када је убијен Јоца Милосављевић, била је маса радника на путу (радио се друм Параћин—Пуприја) који су почели да беже, међутим, Немци су пуцали за њима да се врате на посао. После овога Карло и други тумач (Готфрид Екерт. прим. аутора) извели су двојицу младића обучених у сељачко одело и стрељали их испред Општине. То је било 8. августа — истог дана када је убијен Јоца, само ови су стрељани око 19 часова. Сутрадан опет је била блокада и нико није смео да изађе на улицу. Немци су на мосту пустили једног сељака на чезама. Међутим, њега је Карло скинуо са чеза и на том месту стрељао. После овог стрељања, тј. блокаде, кретање је било дозвољено само до 18 часова".

[ш] Изјава **Зорице Дамњановић, стен. белешке Ћуприја, стр. 29—**31.

Овај догађај одјекнуо је и у врховима партијског руковоства, тим пре што је истог дана погинуо у Ланишту Радисав Никчевић, а свега три-четири дана после тога и Милан Премасунац, негде између Плане и Марковца.

Петар Стамболић сам каже: „За кратко време изгубили смо део руководства",[188] а за случај у Буприји:

„Сећам се једног радника који није хтео да прими Јоцу. Тада су главе летеле, био је почетак устанка. Закон и војна дисциплина су важили за сваког члана Партије. Била је ноћ, пред полицијски час, и тај радник је рекао Јоци да не може да га прими".[189]

МИЛЕТИЋЕВА ПРОВАЛА И ХАПШЕЊЕ У ЋУПРИЈИ

Драгутин Милетић, одличан ученик и врло сиромашан, био је мезимац партијске и скојевске организације и више иута је добијао материјалну помоћ. Чак су му другови скојевци с пролећа 1941. годиие заједнички прекопали башту и засадили усевима, које су донели од кућа. Међутим, Милетић је имао и других особина: био је претерано амбициозан, али и кукавица. Понекад и неозбиљан и недовољно конспиративан, волео је да се размеће својим марксистичким знањем. Ове његове лоше особине дошле су до пуног изражаја већ приликом самог формирања одреда и друг Миодраг Новаковић-Цуца, народни херој, каже за њега:

„Ја сам, иначе, уживао ауторитет код омладине. Они су јавно дискутовали у парку и ја сам казао Живки да треба да им забрани да говоре тако јавно и да ће нам направити малере. Нарочито се у том погледу истицао Драго Милетић, доцније провалник. Међутим, он је био одличан ђак и то га вадило.

Ми смо имали задатак да Драгу Милегића поведемо у одред и већ прве вечери, кад смо пошли, он је почео да гунђа позади. Кад смо дошли више Батинца, мн смо поставили стражу и он је на стражи опалио метак. Још се нисмо поделили на десетине, а видела се његова намера да нас задржава. Није хтео да буде на стражи, а умео је да поједе и туће следовање. Када смо напали на Сењски Рудник, кад смо нападали на жандарме, он је забио главу у земљу у кукурузу и није се дизао. После два до три дана тих тешкоћа побегао је. Он је знао ко је члан Партије, а ко СКОЈ-а и шта је требало да се уради.

Кад је Карло долазио да ухапси моју породицу казао је мојој мајци:

[188] Петар Стамболић: „О неким питањима партијског рада у Пуприји, Јагодшш и Параћину", стр. 15.
[189] Исто стр. 8.

„Твој Цуца хтео је да стреља мога сина". То је знао само Милетић. Онда су упали у кућу и хтели да стрељају све испред куће.[190]

Милетић је побегао из одреда заједно са Матејићем (овај је био авантуриста и случајни сапутник револуције) и у Иуприју су стигли баш на сам дан блокаде, тј. 9. августа пре подне. Предали су се Немцима код Брикетнице и одмах одведени у командатуру. Матејић је после дан-два упућен у логор на Бањици, иошто сем о одреду, у коме је провео два-три дана као ванпартијац, није знао ништа друго, док је Милетић задржан. Он је испричао све што је знао, нешто је чак и додао. Неким члановима Партије и скојевцима није знао име па је у пратњи Немаца ишао по вароши и показивао куће. Немци су иа кућу Болета Нешића, оца Мирковог, бацили бомбу, али су сви укућани били избегли, Сандину кућу су запалили. Провала се наставила и даље и настала су бројна хапшења. Ова хашнења почела су 12. а завршена углавном до 16. августа. У том раздобљу ухапшени су: Дамњановић Зорица, студент, члан КПЈ, Младен Јевтић, радник, члан СКОЈ-а, Марковић Љубица, ученица, члан СКОЈ-а, Вера Ценић, ученица, члан СКОЈ-а, родитељи Миодрага Новаковића, Петровић Душан, ученик, члан СКОЈ-а, Пегровић Александар, члан СКОЈ-а, Лазаревић Миодраг, члан СКОЈ-а, ученик, Јончић Мирко, инж. агрономије, симпатизер, Томић Станоје, радник, члан КПЈ, Симић Живорад, обућарски радник, члан СКОЈ-а, Симић Мирослав, радник, симпатизер НОР-а, Тодоровић Мирко, кројачки радиик, члан СКОЈ-а, Љубисављевић Стојан, ученик, симпатизер НОР-а, Николић Божидар, ученик, члан СКОЈ-а, Матовић Јован, ученик провокатор-љотићевац, Даријевић Миодраг, ученик, провокатор-љотићевац, Гајић Антоније, ученик, члан СКОЈ-а, Плеше Даринка, студент, симпатизер НОР-а, Минић Тадиша, професор, члан КПЈ, Стојановић Мирко, радник Фабрике шећера, кандидат КПЈ, Јовановић Слободан, ученик, Минић Милан, ученик, члан СКОЈ-а (вратио се из одреда као болестан од тифуса), породица Дамњановић, породица Ценић, симпатизери НОР-а, чланови КПЈ и СКОЈ-а.

Сви ухапшени задржани су у затвору у Буприји све до 29. августа. Крајем августа пуштени су једино родитељи Цепић, Новаковић и Дамњановић, као стари и болесни. Од Косаре Дамњановић Карло Верлогер је неколико пута захтевао да доведе Живку, а она му је одговорила:

„Ја не знам где је она, а Ви идите па је тражите''.

Сви ухапшени најпре су билн у судском затвору, а затим су, после 4—5 дана пребачени у затвор у каеарни, пошто се била пронела вест да ће партизани напасти затвор да би ослободили своје другове.

Миодраг Новаковић-Цуца, народни херој, стен. белешке Параћин, стр. 52—54 (ОК СКС Параћин).

V то време у Еуприји је било много ухапшених, а било је ништа мање него 5 затвора, и то:

1. Прихватни затвор у подруму Среског начелства. Овај затвор је мање коришћен, само приликом првог хапшења у јулу, јер тамо није било немачких стражара.

2. Затвор у подрумима Ортскоманде, у тзв. Мартинчевој кући у Улици Цара Лазара у којем је био пребијен и повређено му плућно крило ухапшени Живадин Дамњановић. Овај затвор увек је био пун и у њему је било просечно по 70—80 људи. По изјави Драгољуба Шарановића (који је у овом затвору провео од августа 1941. године до фебруара 1942. године (кроз овај затвор је прошло преко 800 лица, од чега је више од половине стрељано.

3. Трећи, највећи затвор, налазио се у касарнском кругу — у шталама крај електричне централе. И он је стално био препун и сматра се да је кроз њега прошло око 1.500 лица.

4. Четврти, мањи затвор, био је у подруму Општине. У њему су били претежно ухапшеници које је требало често саслушавати (на пример: Милетић, а касније и Младен Јевтић). Кроз њега је прошло око 300 лица.

5. Пети затвор је једини затвор прављен у ове сврхе још пре рата, тј. затвор Окружног суда, иза цркве, опасан великим зидовима и осигуран. И овај затвор су користили Немци и кроз њега је ирошло преко 2.000 лица, пошто је био и највећи.

Треба даље нагласити да су у то време у Пуприју довођени ухапшеници из читавог округа и из веће даљине.

У Милетићевој провали ухапшено је (он лично ишао је са Карлом Верлогером и немачким војницима и показивао људе) у Сењском басену више лица, и то: Богдановић Чеда, рудар, активни борац, члан КПЈ, Миладиновић Павле, рудар, Бранковић Јован, рудар, Милошевић Илија, радник, Стојановић Велил^ир, рудар, Николић Воја, рудар, Марковић Бора, рудар, Недељковић Станојло, рудар, Јевремовић Добривоје рудар.

Сви су одмах стрељани у Равној Реци и Руднику.

Поред ових стрељаних још десетак је ухапшено и провело једно време у ћупријском затвору.

Колико је окупаторе обузимао паничан страх од комуниста, види се и из овог податка:

13. августа дошао је у Супску један камион пун Немаца и ухапсио Бубало Лазара, избеглицу из Македоније. Неко га је денунцирао да је комуниста зато што је носио црвен џемпер. Успут су га стално тукли и одвели право на стрелиште, где су га одмах стрељали. Бубало није био члан КПЈ, што изјављује и његова мајка.

Када је већ реч о стрелишту у Ћуприји, треба истаћи још једну ствар: услед постојања великог гарнизона, а и традиције у стрељачком спорту, у Ћуприји је још пре рата постојало ве-

лико стрелиште са грудобраном одмах преко пешачког моста на Морави. Ово стрелиште користили су немачки злочинци за масовна стрељања. Они су тукли људе и у затворима, убијали у подрумима и на улици, али их је ипак на овом месту ликвидирано највише. Није било могуће тачно установити број стрељаних. По исказима суседа, очевидаца, на овом стрелишту стрељано је преко 2.000 лица. Било је ту много и са стране, доведених и из удаљених места и срезова[191].

Занимљиво је истаћи и чињеницу да се баш у кући Динке Обрадовића, поред самог стрелишта, стално скривао и сгановао друг Петар Стамболић приликом својих долазака у Куприју. За то су заиста били потребни живци, хладнокрвност и надасве храброст.

Милетићева провала се једним делом протегла и на села у којима је био за ово неколико дана боравка у партизанима. Он није познавао прилике и људе у тим селима (Бигреници, Вирину, Иванковцу—Паљану) већ је причао насумце.

У току прве половине августа у свим селима ухапшено је више људи:

	ухапшено	стрељано
У Бигреници	**19**	**2**
У Мијатовцу	**2**	**2**
У Крушару	**40**	—
У Супској	**1**	**1**
У Сењу	**40**	—
У Иванковцу	**34**	—
У Р. Реци и С. Руднику	**47**	**11**
У Вирину	**16**	—
У Трешњевици	**74**	**1**
У Јовцу	**52**	**1**
У Остриковцу	**44**	**—**
УКУПНО:	**396**	**18**

Од овог броја упућено је у логоре 75 лица, а из Куприје и сењског басена 48 лица, укупно 123 лица. Они су послати у логор на Бањици 29. августа.

ДАЉЕ АКЦИЈЕ ОДРЕДА У АВГУСТУ И ЊИХОВ ОДЈЕК

После Милетићеве провале и масовног хагппења у Еуприји и околним местима, одред се пребацио на терен среза параћинског, управо на тромеђи срезова раваничког, параћинског и бо-

[1,1] **Изјава Живадина Обрадовића, стр. 8.**

љевачког, оперишући око сењског басена и у селима среза параћинског.

Међутим, повремено су мање групе упадале и у села у околиии Еуприје и вршиле акције и диверције мањих размера. Тако је, према полицијским извештајима у августу, забележено:

Ред. бр. 67.

„11. VIII 4 наоружана лица појавила су се у Стубици и Забреги".

Ред. бр. 78. телеграм бр. 2670.

„Дана 12. VIII 8 наоружаних лица дошла су у село Батинац, поскидали све плакате и спалили, прекинули телефонску везу. Управа поште у Буприји извештава да је у ноћи између 12. и 13. пуцано из непознате даљине, којом приликом је разбијен један прозор".

Ред. бр. 156, телеграм бр. 4744.

„Дана 22. VIII око 10 наоружаних лица у општини Иванковачкој поцепали све објаве и плакате. Исто и у селу Стубици".

Ред. бр. 160, телеграм бр. 116.

„Дана 22. VIII 5 наоружаних лица на гумну Чобановић Петра из Бигренице и Јанка Павловића из Бигренице злостављали људе, попалили књиге о попису овршеног жита. У општини упалили архиву и плакате. Два лица су Петар Гергијаш и Никола Накић".

Ред. бр. 271, телеграм бр. службено.

„Дана 30. VIII око 70 наоружаних људи задржали воз и возом се одвезли до Сењског Рудника и Равне Реке. У Сењском Руднику узели 66.000 динара и другу робу и животне намирнице. Интервенцијом инж. руника спречено је минирање електричне централе. Из Равне Реке однели 6 сандука експлозива. Разорили на три места железничку пругу Иуприја—Сењски Рудник, покидали све телефонске везе у Сењском Руднику".

Међутим, овај извештај је стигао у Иуприју тек 3. септембра због прекида пруге и телеграфа.

Овај напад на Равну Реку и Сењски Рудник уследио је као освета за стрељање припадника НОР-а у дане 25. и 26. августа и том приликом ликвидиране су воће и организатори пете колоне и Културбунда — инж. Фики и католички жупник Рупеј из С. Рудника.

У Иуприји пак, и поред хапшења и прогона, одржана су два скојевска састанка у Ади. Анализирана је ситуација и припремана помоћ за Одред. Лекове и санитетски материјал подигао је од Зорице Дамњановић отац Сретена Здравковића Тоза и однео у Одред. То је било баш пред хапшење 12. VIII.

Био је један покушај да се нзврши провокација. Дошла је, уствари дотерана у пратњи агената, сестра Мике Илића-Куље из Параћина код Зорице у стан — али је Косара оценила ситуацију, а и девојка јој је давала знаке очима, те тако ова провокација није успела.

У току августа породица Ценић такође је послала рубље и санитетски материјал у одред као и породица Нешић. То је био заостали материјал и новац прикупљен још пре Милетићеве провале. Приликом хапшења ове групе нађен је списак неколико приложника (Миодраг Поповић-Пенгеш је био на ред. бр. 1), али је на списку стајало да се скупљају прилози за пострадале од експлозије у Смедереву и ово их је спасло.

20. августа ухапшен је игуман манастира Раваиица Макарије Милетић, зато што је давао храну и уопште помагао партизане док су били на манастирском имању на Бигру.

У току читавог августа у кући Динке Обрадовића скривала се Славка Бурћевић—Буричић, која се управо налазила пред порођајем и стога није отишла у одред. Када је Обрадовић осетио да постоји опасвост да она буде откривена, лично ју је одвезао бициклом у В. Поповић и склонио од потера.

И најзад, у овом месецу занњмљив је боравак Блашка Михајловића у Буприји. Он се појавио у блокади и ту остао неколико дана. Стално је био у друштву Карла Верлогера и већ се припремао терен за формирање Пећанчевих четника. Чак је и Коста Пећанац лично долазио и одсео код „Централа" покушавајући да приволи свога старог четника и пријатеља Јанићија Замфировића да се прихвати дужности војводе, али је овај то категорички одбио и у току читаве окупације био на линији НОР-а. Пећанац и Блашко нису се такорећи трезцили.

ОДРЕД РАСТЕ — КВИСЛИНЗИ СЕ ОКУПЉАЈУ

Септембар 1941. године био је свакако најбурнији и најсуморнији у читавој историји Буприје, крцат догађајима.

Партизански одред је и даље растао и јачао, и чак створио неку врсту слободне територије у срезу параћинском. Почели су се формирати народноослободилачки одбори у неким селима, извршено је и неколико већих акција — напад на Фзбрику цемента у Поповцу, рушење пруге и пропуста на железннчкој прузи, три дана вођена је огорчена борба за Сењски Рудник и чак се говорило о нападу на Параћин и Буприју. Мање групе партизана упадале су на територију среза раваничког и вршиле диверзије. У нека села у околини Буприје (Влашку и Крушар) упадали су и делови беличке чете. Бупријско-параћински партизански одред нарастао је већ на 120 бораца и то добро наоружаних. Оскудне вести о борбама и успесима Одреда долазиле

су и у Буиријy, мада ређе иошто су редовне везе биле поремећене услед строге контроле окупатора у издавању објава за пут. Па ипак, тињала је нада у даљи развој револуције и победу напредиих снага. Реаговање грађана у Иуприји било је двојако: с једне стране преплашена буржоазија вапила је „за миром и редом" и „спасавањем српскпх глава", док су поштени људи, којих је било неупоредиво више, били на страни устанка. Несумњиво, осећање и мисли су скриване и само су у појединачном разговору са људима у које се имало поверења казиване. Било је и оправданог неповерења и сумњи, јер су рат и немачка окупација окренули тумбе. У вароши су врвели шпијуни, многи за које се није могло ни слутити. Отуда је иозната и она анегдотица о сусрету двојице пријатеља.

Један од њих је рекао друшме: „Добро је, наши напредују". Пријатељ је био неповерљив па га упита опрезно:

„А који су наши?"

Прилике су биле такве да чак ни двојица пријатеља нису СлМела да стану на улици и разговарају. Дешавало се да их гестаповци једноставно раздвоје и сваког насамо питају о чему су разговарали. Ако се њихови искази не подударе, тешко њима... Стога се људи, пре него што започну неки разговор, обично договоре о теми разговора, за сваку случајност (скупоћа, цене кромпира, о дрвима итд.).

И имало је о чему да се разговара. Немачка офанзива у Совјетском Савезу постепено је јењавала. Од тако често најављиваног заузимања Москве није било ништа. Ширио се партизански рат у земљи. Лзуди су кроз оскудне и улепшане вести „Новог времена" назирали истину.

Радио-апарата било је мало и људи се плашили да слушају иностране станице, јер су казне биле драконске. Неки, углавном скојевци и породице партизана, некако су долазили до ових вести и даље их ширили. Немци су овде имали чак и специјалну трупу — тзв. „шпер—трупу" уствари станицу за ометање страних радио-емисија.

Наредбе су излазиле сваког дана, улице су се шарениле од плаката. А у њима само претње:

„За убијеног председника општине стрељаће се 10 таоца" (прилично висока цена је била за издајника ...).

А за немачког војника или фолксдојчера стрељало се, ништа мање, него 100 талаца. Ко је ипак био талац, то се није знало. Свако је претпостављао да је баш он. Било је таквих који су знали да нису таоци, а наравно и зашто нису...

Мере одмазде нису престајале. Стрељани су и вешани не само активни борци партизанских одреда, већ и они на које је пала сумња да су сарадници. Тако је 19. септембра стрељан Васа Милкановић, на кога се сумњало да је помагао партизанима. На остриковачкој станици обешен је рањени партизан Фрањо Ковачић са још тројицом непознатих другова.

У ери прогона и погрома страдало је много Цигана. Они нису имали везе са покретом али је то било на линији расистичке политике немачких окупатора. Њихов број као и имена нису могли бити тачно утврђени, јер се радило о чергарима, луталицама, а ређе о домороцима.

Јевреја у Ћуприји није било, али оно неколико што се овде затекло (Јосип Бродарски и син) упућено је у логор и изгубио им се сваки траг.

Економске прилике су се и даље погоршавале. Намирница и друге робе, нарочито текстила, било је само на црној берзи. Цене су биле папрене. Ближила се и зима, а о некој зимници није могло ни да се сања. Угаљ и дрва су били у окупаторовим рукама.

У таквој ситуацији неки су одлазили у Немачку на добровољни рад. Поред жеље за побољшањем својих материјалних услова, било је ту и наседање немачкој пропаганди, а највише страха од одмазди и стрељања.

Међутим, највеће зло у Ћуприји, наравно не за окупатора и његове верне слуге и петоколонаша Карла, Екерта и др. били су фолксдојчери из сењског басена. После учесталих напада партизана на руднике, они су под заштитом немачких трупа побегли у Еуприју. А имали су и зашто да беже. Шпијунирали су, денунцирали и многе завили у црно. Своју прљаву работу наставили су и овде. Приликом стрељања на стрелишту преко Мораве, они су увек стајали на мосту, посматрали стрељање и војницима који су се враћали са стрељања пљескали и клицали, као да су ови извршили неко херојско дело. Командири су наређивали војницима да после стрељања, у повратку преко моста, морају да певају. Они су то и чинили. Фолксдојчери су седели у Буприји и нису ништа радили. Примали су следовања као окупатор. Шетали су се и њушкали и били ревносни у служби својих господара. Многи од њих нису ни речи знали немачки. Тада је у Куприји, на доњој и средњој стази градског парка, било немачко гробље. Ту су сахрањивани немачки војници изгинули у борби против партизана. Фолксдојчери су свакодневно обилазили ове гробове и засипали их цвећем.

Недић, који је своју „владу спаса" образовао још 29. августа, почео је са формирањем оружаних одреда *„Српске оружане силе"* или у народу познатих под краћим, али и адекватнијим именом „недићевци". То су били бивши официри и подофицири, нешто жандарма и других професија, једном речи, сав онај друштвени шљам који је испливао у овим тешким временима. Звали су се „добровољци", а уствари су били најобичнији плаћеницн. Ови одреди створени су за борбу против партизана и то им је био први и једини задатак. Скоро није било ни једне акције против партизана у овом срезу без њиховог учешћа.

Овај одред, познат под званичним називом „VIII добровољачки одред српске оружане силе" формиран је у Буприји по-

четком септембра 1941. године. Командант одреда у Иуприји био је активни капетан I класе Константин Богдановић. Командант одреда у Сењском Руднику био је Михајло Чачић, капетан II класе, касније злогласни четнички кољаш. Ови одреди имали су по 80 припадника.

Жандармерија је и даље постојала у неизмењеном саставу, а командир је био капетан Милојевић.

Упоредо са формирањем четничких одреда почињу се формирати и оружане формације Пећанчевих четника. Тако је почетком септембра Благоје-Блашко Михајловић, беспосличар и политички кортеш, формирао *„Ресавско-раваничгси четнички одред"* са седиштем у Деспотовцу. Уствари, званичан назив био је „VII добровољачки одред", дакле Недићев. Међутим, требало је обманути и привући необавештене масе и зато су се послужили некадањом четничком традицијом и именом Косте Пећанца, који је тада већ био отворени издајник и сарадник окупатора. Овај одред занимљив је за Иуприју зато што је приличан број Иупричана отишао у њега, углавном „да спасе главу", Имућнији људи нису ни ишли у одред, већ су једноставно куповали од Блашка четничке легитимације и водили се као ирипадници одреда, а седели код својих кућа. И ово је била плаћена војска. Одред је на списку имао 700 људи, док их је у самом одреду стварно било нешто преко 250. Сву разлику, (2.400 — динара месечно по појединцу) од плате оних који су само вођени на списку узимао је Блашко за своја оргијања. Заменик Блашков био је игуман манастира Манасије Павле Панић, а касније је дошао, као стручно лице, мајор Марелић Марсел из Београда.

Немци су у септембру увели и тзв. страже. То су уствари били таоци. Грађани су одређивани по списку да патролирају голоруки крај железничких пруга, крај мостова, на периферији поред бодљикавих жица. Командири су обично били резервни официри. Ове страже грађана биле су стална форма окупатора да људе — таоце држе на окупу и тако је настављено и касније, после јењавања устанка. Обично је свакоме падао ред да иде на стражу једном у две недеље. Људи су знали да су таоци и нерадо су ишли, али су били приморани. Па ипак, било је врло сиромашних, царовала је глад и многи су за новац ишли да замене имућније, који су ову замену плаћали, и то добро. А било је случајева да људи гину и из неспоразума, јер тада људски живот није ништа значио. Тако је 15. септембра убијен на железничкој станици у Иуприји Миодраг Миша Тирић, само зато што су немачкр! стражари помислили да је он партизан, тј. погрешно прочитали име у потерници.

Да несрећа буде потпуна, и Милетићева провала је настављена. Пошто је он неке чланове КПЈ и скојевце познавао само из виђења, Немци су 19. септембра, био је баш петак, пазарни дан, блокирали пијацу. Натерали су све који су се затекли на гшјаци и у суседним улицама да се сврстају у редове по двојица

и да пролазе поред Општиие. На прозору Општине стајао је Милетић са Немцима. Испод прозора била су стављена два стола са картотекама. Крај њих је стајао Карло Верлогер. И људи су дефиловали поред њих. Милетић би с времена на време пружио руку на некога и тога би одмах задржали и ухапсили. Тако је ухапшено 20—25 људи. Међутим, они су одмах после тога пуштени. Остало је свега њих пет: Рака Нешић, Младен Јевтић, Терзић Љубиша, Милан Андрејевић и Живорад Дамњановић. Сутрадан су пуштени и остали, сем Младена Јевтића (они тада нису имали везе са покретом, једино су Рака Нешић и Живорад Дамњановић били из породица партизаиских), који је задржан у затвору све до пред само довођење и стрељање заробљених партизана и послат у Београд, у специјалну полицију.

У току септембра, а пре великог и јавног стрељања на пијаци, у Еуприју је стрељано више људи доведених са стране.

Затвори су и даље били пуни. Саслушавања и истраге нису престајале. Притисак се повећавао. Многи су већ помишл>али да иду у одред — када мора да се гине, бар да се гине славно.

Међутим, и та последња нада, ово острво слободе и револуције, било је разбијено због издајничке буржоазије и преврт-љивих сељака из Д. Мутнице.

РАД И АКЦИЈЕ ПАРАЋИНСКО-ЂУПРИЈСКЕ ЧЕТЕ

Параћинско-ђупријски партизански одред убрзо је променио назив у Параћинско-ђупридјска партизанска чета, ушавши у састав Поморавског иародно-ослободилачког партизанског одреда, у чијем саставу су биле и Беличка, Аевачка и Темничка чета. Како су ове чете деловале доста самостално на простору средњег Поморавља, командант одреда Љубиша Урошевић и комесар Бошко Буричић нису били увек у стању да одржавају везе са овим четама.

Параћинско-ђупријска чета је већ почетком августа имала око 40 бораца, углавном наоружаних. Исто тако и њен социјални састав био је веома добар: огромна већина били су радници, и то индустријски — прави пролетери. По партијском стажу и саставу, чета је такође била јака, јер су већина били организовани. Једини недостатак био је у томе што су то све били релативно врло млади људи, од којих велика већина није ни војску служила нити је имала каква војничка искуства и знања. Просек старости ових првих бораца Параћинско-ђупријске партизанске чете једва је достизао 20 година.

Одмах по образовању чете изабрано је њено привремено руководство.

Командир је био Драги Димитријевић, а водници Миодраг Новаковић-Цуца, Михајло Илић-Куља и Александар Станковић,

док је комесар био Раде Николић-Пикула (до Живкиног доласка).

Чета је обезбедила и солидну позадинску базу када је одлучено да болешљиви комунисти, као Драгиша Цаиковић, Миле Јоцић и другарица Стојанка Радошевић и Ружица Матић остану на терену да организују помоћ у новцу и храни као и да шаљу нове добровољце у чету.

Први задатак и главна оријентација чете у њеном војевању био је напад на радничка насеља у Сењско-ресавском басену. Не само да би се рудници онеспособили и непријатељу онемогућила њихова експлоатација, већ и зато да се одред — чета ојача и новим борцима — рударима. И у рудиицима је постојала јака партијска организација коју је пред устанак неколико пута обишао инструктор ПК за Србију, друг Петар Стамболић и припремио је да се прикључи партизанској чети чим она буде у близини.

Пре него што се подробније опишу све акције ове чете даје се хронолошки опис догађаја са кратким садржајем у циљу оријентације и сажетијег прегледа. Борбени пут ове чете био је прилично кратак — ни пуна два месеца није живела на овом терену, али је зато врло буран и садржајан:

28. јула	Формирана Параћинско-ћупријска чета.
29. јула	Састаиак са Нупричанима, пуцано на немачки пропагандни ауто.
30. јула	Чета прошла кроз Батинац.
31. јула	Чета стигла пред Сењски Рудник.
2/3 август	Први напад на Сењски Рудник, чета попуњена новим борцима.
3. август	Напад на Вирине.
3. август	Сукоб са жандармима код Бигренице.
3. август	Напад на Кованицу.
5. август	Напад на Бигреницу — Старо Село, спаљене књиге.
5. август	Борба са жандармима код Добре Воде, изнад Равне Реке.
5. август	40 партизана опет у Вирину, спаљене књиге врше.
6. август	Разрушене жичаре у Троглан Барама.
7. август	Напад на комесара полиције у С. Руднику.
7. август	Припреме за напад на Сисевац. У одред стигли Пера Стамболић и Фића Кљајић са Живком и још 5 Параћинаца.
8. август	Напад на Равну Реку и железничку станицу Пасуљанске ливаде.

8. август	„Код Ћуприје су комунисги задржали један воз, извукли из њега фолксдојчере и стрељали их” (Немачки извештај).
9. август	Други напад на Сењски Рудник, учествовало 40 партизана, дигнут у ваздух железнички пропуст.
10. август	Напад на Сисевац.
11. август	Група од 4 партизана у Забреги и Стубици.
12. август	Група од 8 партизана у Батинцу.
13. август	Око 60 партизана дошло у Буљане.
13. август	Око 70 партизана дошло у Забрегу.
15. август	Око 50 партизана дошло у Горњу Мутницу.
16. август	Партизани дошли у Извор[1].
17. 18. август	Партизани стигли у Шалудовац.
21. август	Напад на Поповац и Фабрику цемента.
22. август	Мања група партизана појавила се у Лебини.
22. август	10 партизана напало Иванковац.
22. август	Група партизана у Бусиловцу.
23. август	5 партизана поново у Бигрености.
24. август	Неколико група партизана у Бусиловцу, Плани и Мириловцу.
24. август	30 партизана упало у Лешје.
25. август	10 партизана у Сисевцу.
25. август	Партизани поново у Вирину.
25, 26. август	Немци врше стрељања у Равној Реци.
26. август	Срушен мост у Главици, а у Доњој Мутници стрељан немачки шпијун.
26. август	Нападнута железничка станица у Давидовцу.
27, 29. август	Преко 100 партизана у Бошњану, извршена смена општинских власти.
30. август	Напад на општину у Главици.
30. август	Убијен пљачкаш Гергенашевић.
30. август	Мања група партизана у Доњем Видову.
30, 31. август	Трећи напад на Сењски Рудник и Равну Реку. Учествовало 70 партизана. Разорена железничка пруга код Извора.
1. септембар	Убијен четнички војвода Жика Горски-Вук у Доњој Мутници.
1. септембар	Напад на железнички воз код Доње Мутнице.
2. септембар	Немци напали партизански лошр у Извору.
3. септембар	Узелац напао Баре.

5. септембар	Први напад Немаца на Шалудовац успешно одбијен.
7. септембар	Већи одред Недићеваца као појачање и помоћ Немцима дошао је из Београда у Сењски Рудник и Равну Реку.
9. септембар	Поново миниран мост у Глазици.
9. септембар	Партизани се појавили у мањим групама у селима Батинцу и Иванковцу.
10. септембар	Мања група партизана у Стубици.
11. септембар	Миниран мост у Главици, по трећи пут.
11. 13. септем.	Четврти напад на Сењски Рудник и Равну Реку — трајао 3 дана узастопно.
12. септембар	Мања група партизана у Чепуру.
13. септембар	Партизани, њих 20, напали Крушар.
14. сегггембар	У Стубицу дошло најпре 6, а затим још 20 партизана.
16. септембар	Напад на пругу и мост Иуприја—Равна Река.
16. септембар	Напад на железничку станицу Сење.
15. 16. септем.	Саветовање команданата у Дуленима — из ове чете био само Бора Петровић.
17. септембар	Посечене телефонске линије у Влашкој, код Иуприје.
20. септембар	Напад на општину у Мириловцу.
21. септембар	Група од 30 партизана опет у Крушару.
21. септембар	Бора Петровић, командир Параћинско-ћупријске партизанске чете врши општу мобилизацију у селима параћинског среза.
20, 21. септем.	И четник Узелац мобилише у Стубици и омета партизане.
22. септембар	Други наиад Немаца на Шалудовац.
22, 23. и 24. септ.	*Издајство мобилисаних сељака и разбијање чете.*
25. сеитембар	Спровођење заробљених партизана у Иуприју.
26. септембар	Стрељање заробљених партизана у Иуприји.
30. септембар	Преживели партизани нападају Шавац.
25.и 30. септ.	Пребацивање преживелих партизана на Јухор.

Ова хронологија обухвата само догађаје на територији Одреда, док ће о прикупљању бораца и њиховој даљој судбини бити посебно речи.

И поред свих настојања и активности у прикупљању оружја у току припрема за устанак, њега ипак није било довољно. Бар не у прво време, док је касније било већ знатно боље. Ово

је надокнађивано храброшћу и моралом бораца. Чета је ирекo Батинца већ 31. јула стигла у близину Сењског Рудника и ту остала два дана спремајући се за наиад. У том времену пристигла је једна група комуниста и скојеваца из Сењског Рудника која их је обавестила да ће им се друга група придружити у току самога напада на Сењски Рудник.

Овај први напад на Сењски Рудник извршен је ноћу, између 2. и 3. августа. У том нападу разоружани су жандарми и заплењено је неколико пушака и нешто муниције, док су пошта, телеграф, као и железничка станица и телеграфски уређаји на њој потпуно демолирани.

Тада су партизанима пришли ови борци из Сењског Рудника: Петар Жалац, стари члан КПЈ, Влајко Шаторић, рудар—минер, члан КПЈ, Бура Ковачевић, рудар, члан КПЈ, Драги Ковачевић, рудар, члан КПЈ, Чедомир Богдановић, рудар, члан КПЈ, Суботић Жика, радник избеглица из Босне, члан СКОЈ-а, Суботић Љубица, његова сестра, скојевка, Миле Стамепић, члан КПЈ, Јелић Лука, рудар, члан КПЈ, Полетика Виталије, службеник, Рус, члан КПЈ, Гроблер Албин, рудар, члан КПЈ, Војиновић Воја, месарски радник, избеглица из Босне, члан КПЈ, Глигорић Сава, избеглица из Босне.

После неколико дана за њима је дошла и друга група Рудничана у којој су били: Сава Алексић, рудар, Алесандар Мачевски, службеник, Тарле Лука, рудар, члан КПЈ, Игнац Душан, рудар, члан КПЈ, Душан Петровић, рудар, члан КПЈ, Петровић Жика, рудар, Спасојевић Милан, радник, Зоркић Димитрије, рудар, Чаур[1] Бура, рудар, члан КПЈ, Стојановић Власта-Жабац, радник, Шарановић Драгољуб, ђак—скојевац.

Тако је сада чета имала преко 60 бораца и могла је да предузима и веће акције. Да би оставила што снажнији утисак у масама, чета је била стално у покрету и у акцијама, а за мање задатке и акције одређиване су групе од неколико партизана, те се дешавало да се партизани истога дана појаве на различитим местима и изврше више акција и диверзија.

Један од главних задатака још од самог почетка је политички рад у масама, држање зборова и објашњавање политичке ситуације са посебним истицањем улоге Комунистичке партије, која под своју заставу позива све поштене и родољубиве да се боре против окупатора и домаћих издајника. Тако је пре паљења општинских архива у селима Бигреници и Вирину окупљеним сељацшла Раде Николић „Пикула" објаснио да књиге вршидбе спаљују због тога да Немци не би могли да опљачкају и последње зрно жита, а народ оставе да гладује, док ће овако сељаци смети нешто и да сакрију, јер нема података.

Дешавало се у почетку да су борци и по неколико дана скоро гладовали, али није био забележен ни један случај насилног одузимања хране и намирница. Уосталом, све се и плаћало, јер су партијске организације Параћина, Буприје и Сењског

Рудника обезбедиле довољно новчаних средстава за своје борце. Главни интендант, тј. благајник и снабдевач, кога су звали комесаром, мада он то у ствари није био, чика Пера Жалац, био је врло озбиљан, иоштен и савестан човек, стари комуниста са 20 година стажа и скоро 60 година живота. Он је уливао поверење сељацима, по природи опрезним и неповерљивим, те се чета већ била почела да афирмише. Треба додати и то, да је чета у прво време оперисала у претежно пасивном, планинском крају, те и то је био један од разлога што се центар борбе почео да помера према горњим селима параћинског среза.

Уколико је и било случајних сапутника и људи склоних криминалу, крађи, пљачки, као што је био пљачкаш Гергенашевић, одлуком четног суда стрељан је за пример.

Прве акције Одреда још увек су биле некако опрезне и бојажљиве. Није било довољно смелости да се иде у крајност и да се са класним и националним непријатељем обрачунава непоштедно. То се види и из чињенице да су у прво време жандарми само разоружавани, комесар полиције из Сењског Рудника је само опомену т, електрична централа и остала постројења у Руднику после заузимања остала неоштећена итд. Једино је из воза код Пасуљанских ливада извучено неколико фолксдојчера и стрељано. Слично се поновило и ириликом напада на Сисевац, 10. августа. И тада је напад успео, али заробљени жандарми и петоколонаши нису ликвидирани, а ни електрична централа није дигнута у ваздух.

У чети је нешто шкрипало. Командир је још увек био Драги Димитријевић, али су се комесари често мењали и сада је то био Сава Глигорић, који такође није био дорастао ситуацији. Било је врло немилих, али и неочекиваних појава, као што је дезертирање и издајство Драгутина Милетића и Драгана Матејића.

Стога су 7. августа у чету стигли Петар Стамболић и Фића Кљајић да среде стање. Једна од мера, данас можда несхватљиво окрутна и нелогична, за оно време и прилике је ипак била реална и неминовна: суђење командиру чете Драгом Димитријевићу-Јанкову, због неизвршавања постављепих задатака. Судио је читав штаб уз присуство Фиће Кљајића. Пресуда: смртна казна. Извршена је одмах.

О овом случају друг Стамболић каже следеће:

„У то време тамо је радио и Драги Димитријевић, радник. У односу на Драгог била је преоштра мера. Ја сам о томе разговарао касније са другарицом Спасенијом Цаном Бабовић. Она такође мисли да су у почетку мере биле пренагљене. Казна Драгог је била преоштра, али прилике су тада биле такве".[192]

После овог стрељања, које су извршили његови најбољи другови, они су се повукли у себе и дубоко преживљавали ову

[1,2] **Петар Стамболић: „О неким питањима партијског рада у Нуприји, Јагодини и Параћину", стр. 16.**

трагедију, даиима не ироговоривши ии с ким ии речи. Чак ни у својим сећањима иа ове прве дане устанка и збивања, Миодраг Новаковић-Цуца, касније круиима фигура иаше револуције и народни херој, то не помиње већ каже следеће:

„Почетком јула месеца биле су главне припреме за дизање устанка. Раде Пикула је дошао у Нуприју на састанак, узео неколико бомби и пребацио се у Параћин. То значи да је Пикула радио на организацији устанка у овом крају.

30. јула 1941. године једна груиа из Нуирије је пошла на одређено место код воденице и имала састанак са параћинском групом. Из Ћуприје је пошло 11 другова. Ми из Ћуприје смо имали само 2 пушке, један или два револвера, неколико бомби и нешто муниције. Састали смо се са параћинском групом код ћупријске шуме, иа половини пута Параћин—Ћуприја. Међу Параћиицима видео сам Кују, Пикулу, Микалонца, Фрању Белића, Бранка Ристића. Параћинци су имали 6 или 7 пушака. Тада смо пошли ка Батинцу где смо преноћили и остали један дан и пошли према Сењском Руднику. Ту смо имали задатак да сакупимо рударе из Сењског Рудника да дођу у Одред. Ми смо дошли са њима у везу и остали целе ноћи. Сутрадан ујутру прва акција је била напад на Сењски Рудник. Из Сењског Рудника дошло је код нас 10—12 рудара. Био је сумрак када смо га напали. То је било 2. августа, жандарми су одмах побегли. Ујутру смо напали и на пошту. У руднику смо разоружали неколико жандарма, упали у жандармеријску станицу, узели неки материјал и муницију. Међутим, доцније Схмо видели да су то биле празне чауре. Такође смо покидали и телефонске жице и прекинули везу са Нупријом. Одатле смо се упутили према Бигреници. Нас је било од 30—35. Међутим, било је доста другова без оружја. Успут смо срели једног Влаха који нас је питао ко смо. Рекли смо да смо партизани и он је пошао са нама. Један рудар је дошао са пушкомитраљезом „шоша", који је био прилично неисправан. Доцније смо га поправили. Тада смо пошли према селу Бигреници, али су тамо била 4 жандарма из Сењског Рудника. Чули смо да су жандарми тукли неке људе и ми смо пошли за њима да их ухватимо. Отворили смо ватру. Тројицу смо ухватили, узели им пушке и рекли нека иду, али да их више не видимо на служби. Одатле смо кренули за село Вирине. У Бигреници смо упалили Општину, а у селу Вирине узели храну и преданили више села. Затим смо извршили покрет поново у правцу Сењског Рудника. Били смо на Брезовици и ту су дошли другови који су побегли из затвора. Одатле смо пошли да нападнемо Сисевац. Пошто су у Сисевцу били жандарми и претоколонаши, отворили смо ватру и они су почели да беже. Ту је погинуо један петоколонаш и један жандарм. Из жандармеријске станице смо узели неке ципеле и друге ствари. Ухватили смо неколико петоколонаша и једног гестаповца. Напад на Сисевац био је 6. или 7. августа. Ту смо узели неке револвере, ловачке

пушке и материјал који је био потребан за Одред. Нисмо ликвидирали те петоколонаше. Из Сисевца је пришао једаи човек, звани „Калињин". Тамо смо нашли неког Дора Фолкера и рекли му да оде из Рудника. Он је интервенисао код Немаца. Немци су дошли да га заштите. Ту смо нашли један пушкомитраљез.

После неколико дана смо поново напали на Сењски Рудник да ликвидирамо петоколонаше. Они су отворили ватру на нас и побегли, а ми смо се вратили и направили план да се пребацимо у срез параћински. То је било између 12. и 13. августа".

У прво време партизани су покушавали да сарађују са свима онима који се боре против окупатора и за слободу своје земље. То је био и овде случај. Припадници Одреда били су се договрили да их приликом напада на Сењски Рудник и Равну Реку у овој акцији помогне четнички командант Узелац. Чета се вратила са Брезовице на манастирско имање на Бигру, док је Узелац био нешто лево. Успут су порушили жичару, стругару и трећу рампу у близини Троглан Бара. О томе су Немци били одмах обавештени па су бомбардовали штукама Сењски Рудник и Равну Реку и Бигар. На Бигру нико није страдао, јер је чета била у заклону, односно у камењару. После овог бомбардовања и преговора у којима су од стране партизана учествовали Живка и Сава Глигорић, дошло је до споразума са Узелцем, или се бар тако мислило. Партизани су напали Сењски Рудник и Сисевац а Узелац Равну Реку. У том нападу било му је придодато неколико рудара — комуниста да би каналисали Узелчеве поступке. Тако му је Саво Алексић скренуо пажњу да тако не треба да се ради тј. да се пљачка, на што је Узелац оштро реаговао, па чак хтео и да га убије. Сличне испаде Узелац је правио и код напада на рудник Баре. После овога прекинута је свака сарадња са Узелцем и он је сам четниковао са својих 20 иљачкаша.

Приликом боравка на Бигру чета је имала пуну подршку и помоћ од архимандрита манастира Раванице, Макарија Милетића. Он је партизане врло љубазно примио и хранио, рекавши да увек можемо да дођемо код тћега кад год нам затреба. При поласку дао је чак и известан санитетски материјал и чаршаве партизанима. Он је и сам говорио и наглашавао да поштује свачије убеђење, али само под условом да је поштен човек и да се оори иротив ненриЈатеља.

Готовост народа да се бори против окупатора види се из овог детаља:

„Док смо пешачили ка Бигренци наишао је неки Марко, Влах, старији човек са магаретом, натовареним краставцима, и једна жена. Ми Схмо почели да се погађамо са њим да купимо краставце, јер у току ноћи нисмо ништа јели. Он је доста тражио, али се некако ипак погодисмо. Но кад је тај Марко приметио међу нама и Љубицу Суботић, он је рекао: „Јао, мајку

[193] **Изјава Миодрага Новаковића-Цуце, народног хероја, стен. белешке у ОК СКС Параћину, стр. 27.**

му, ја идем да продајем краставце, а пази, жене пошле да ра-**тују!** Терај, бабо, краставце, дај један џак џабе партизанима и ја одох са њима!''. Тек после тога нисмо морали стално да купујемо храну, јер нам је он преко својих Влаха набављао. Обично смо после сваке акције навраћали на неко трло и тамо смо од Влаха добијали млеко, сир, јаја, па чак понекад и месо.

На крају и сам Марко никако није могао да се уклопи у Одред и дисциплину, јер је био склон крађи. А код нас су пљачка и крађа биле најстрожије забрањене. Ако се нађемо у шљиваку, или винограду, нисмо смели да откинемо ни једну шљиву, ни једно зрно грожђа. Једном смо лежали у зинограду три пуна сата. Ја сам само гледао грожђе, нисам смео ни да га пипнем, а све ми вода иде на уста''.[194]

О догађајима који су претходили формирању Одреда и о самом формирању један од истакнутих скојеваца, Божидар Златковић, каже следеће:

„Крајем 1940. године Пикула ме је учланио у СКОЈ. У то време Раде Пикула је био секретар, а затим је био ту и онај радник Фабрике стакла, Микалонац. Задатак нам је у то време био читање. Добили смо материјал и читали га. Сећам се, на пример, материјала са задатком да се организују демонстрације 27. марта. Ту су се највише истакли: Нане, који је био симпатизер, његов брат берберин, Живота Павловић, и др. Ове демонстрације су успеле и ишле су од града до Ада Кале и назад. Ту је било више млађих него старијих другова. Не сећам се датума када је било распуштање логора, али се сећам да је први задатак био сакупљање прилога. Прво је био неки Лесковчанин, њега смо добро примили. Ја сам сакупљао у Фабрици штофа, Пикула из Фабрике стакла, а нешто је и Радојковић сакупљао из града и то смо све предали. После неколико дана ја сам се упознао са Бранком Крсмановићем. Касније сам био избачен из фабрике и, пошто нисам имао никога, пожалио сам се Пикули да немам где да станујем, а после сам био код Бранка Крсмановића. Од Бранка сам одлазио са порукама у Пуприју, Параћин и Јагодину, где сам одлазио код Лабуда Букића, затим код учитељице Раде Миљковић и код Никчевића. Хранио сам се час тамо, час овамо. Носио сам писма, летке и плакате. Саветовали су ме да стојим у средини до прозора, тако да ако почне претрес, могу неприметно да избацим кроз прозор оно што носим. Тих дана, кад су Немци дошли у Параћин, задатак је био да се скупља муниција и оружје и да се закопава поред неког дрвета. У време напада на СССР Бранко је отишао и више нисам код њега могао да сиавам, па сам се пребацио код Пикуле. 22. јуна, када је нападнут СССР, ја сам био на купању са Пикулом и Куљом. Тада су дошли жандарми и тражили Пикулу и Куљу. Ја сам им рекао: ,,Ево, изаћи ће, само да узму

[т] **Исто, стр. 52 до 54.**

одело". Међутим, оии еу ирекo фабричког круга побегли са оне стране и нису их ухватили. Ја сам побегао на брдо и ноћили емо у колибама. Сутрадан смо заједно са Пикулом отишли у Јагодину, тамо је био и Бранко. Ту смо добили задатак да организујемо ударне групе, да кидамо телефоиске жице ноћу ит\. Организоване су групе тако да у свакој буде по троје-четворо. У мојој групи је био Бели, а Куља је ишао са Микалонцем. Ишли смо најпре према Куприји, а затим на зајечарску пругу и гледали шта да оштетимо. После тога, негде 29. или 30. јуна, организоване су јаче групе и имали смо већ пушке. Ускоро је извршено спајање параћинских и ћупријских омладинаца. Из Параћина је кренуло 5 или 6 младића. Ту су била сва 4 типографска радника. Негде између Куприје и Параћина, код неке шумице, састали смо се и ту је настало право весеље. Тада смо кренули према Сењском Руднику и иругу разрушили, а ја сам се одмах исте вечери вратио. Чекао сам на крају Параћина да сване, па да уђем у град и јавим Милету Јоцићу. Пошто је преко њега била веза за састанак са Купричанима, требало је одмах да се вратим назад и да се са њиме састанем изнад Стубице. Нисам кренуо сам, већ сам повео и другу групу људи која је и ишла у Одред. Затим сам ишао у Куприју преко Бошњана да се јавим. Био сам код куће Живке Дамњановић, а затим се одмах вратио у Параћин. За то време Одред се толико повећао, да ја нисам могао да познам те људе. Највећу улогу и учешће у организовању Одреда и одласку у партизане и формирању тих група имо је Петар Стамболић. Он је после Бранковог одласка био главни организатор за Параћин и Поморавље. Када сам ишао са њим у Јагодину, отишли смо на Бурђево Брдо и тамо смо затекли Љубину мајку Кеву Милосављевић, њеног сина Перицу, Николу Груловића-Старог. То је било на Бурђевом Брду, у једном винограду, где сам остао неколико дана са Стамболићем, или сам ишао са другом групом људи на Јухор. Стално сам био у покрету и никада нисам остао да се одморим. За сва формирања у Параћину највећу улогу је одиграо Бранко, док је био ту, а Стамболић је наставио рад и он је највише допринео својим смиреним тоном, хладнокрвношћу, одважношћу, када говори улива храброст у људе својом појавом и фигуром тако да су му људи веровали у оно што прича". Божа Златковић у свом даљем излагању, говорећи о позадинским радницима и њиховој улози и помоћи у формирању одреда нарочито наглашава:

„Ја сам се сада присетио да су у граду постојали пунктови, јер није могао један човек да зна све у граду. Један пункт је био код Милета Јоцића, други пункт је био преко Текије код Мартина Куленовића и Милана Молера. О њима је мало писано. Постојао је и пункт код Србијанке Ержевинковић, где сам ја носио цигарете. Трећи пункт је био код Француве сестре и четврти који није био споменут, то је код Николе Трбојевића. Има доста људи који су живи и које је он у 3—4 групе довео

у партизане, Ратко професор, који је остао жив, мислим да је предат бригади. Онда се сећам Боже обућара, преко кога сам ја добијао материјал, опанке и остало које сам носио у партизане. То су све били симпатизери и поуздани људи.

Велику улогу у нашем формирању имао је професор Мирко Бањевић од кога сам први пут чуо о покрету, о борби радничке класе и о социјализму. А све то он је говорио отворено у вечерњој шегртској школи где нам је предавао српски језик.

Било је и неких људи чије је учешће у устанку овде сада спорно. Мислим на Милосава Лебинца. Тачно је то да је Милосав Савић из Лебине био пре рата осуђиваи због крађе и убиства, али је тачно и то да је он свуда и на сваком месту помагао НОП. Његова кућа и кућа његових пријатеља биле су увек отворене партизанима. То се, уосталом, види и из његових речи упућеним мени: „Ти си, дете, изабрао добар и поштен пут и иди њиме. Ја сам упрљао руке и не могу даље, али ћу вас увек помоћи. Код мене и мојих пријатеља увек ћете наћи заштиту и помоћ". Уосталом, иако случајни сапутник револуције, Милосав Лебинац је храбро погинуо борећи се против банде четника ДМ на свом кућном прагу у Лебину".

0 припремама за устанак говоре и изјаве осталих савременика који су посредно или непосредно, мање или више учествовали у НОП-у.

Тако је, на пример, један од врло напедних и борбених младих радника, Михаило Живковић-Семка, каже о овом периоду:

„Франц Розин и Раде Николић Пикула долазили су код мене у гвоздену калупару за калупе пошто су били стакларски мајстори. Са мном су увек и стално разговарали о раду и животу радника у СССР-у. Франц ми је давао неке мале брошуре за читање с тим да му их вратим после читања. Ја нисам био организован у Партији и СКОЈ-у, али сам такође био обухваћен овим припремама у проналажењу симпатизера за активно учешће у НОП-у".

Живковић спомиње и групу око њега у којој су се налазили Бранко Павловић, Мирко Стојановић, Јоже Бауер, Миле Милошевић, Букић Никола и Добривоје Милетић, који су такође били обухваћени политичким радом. Исто тако у Стаклари су се истицали као напредни радници Мика Урошевић и Радомир Ивковић. Постајала је и група опанчарских радника која је такође активно и организовано радили за НОП. Ова група није била тако бројна, и у њој су се налазили Драги Аранђеловић, Драгољуб Стојановић-Дуга и још неки, али су такође симпатизери НОП. Изграђивали су опанке, које су преко Дуге слали партизанима. Поред њих у овој су се групи налазили Милоје Јоцић, Миле Баковац, Станко Јовић и Драгутин Петровић. Сви су они били обухваћени активним радом за НОП, али је постојала директива да се са слањем људи у Одред поступа полако и обазри-

во. Међутим, њихово неиосредније учешће било је прекинуто скорим разбијањем одреда. Уосталом, то је био случај у целом Параћину, јер се и у Фабрици штофа налазило напредно језгро на челу са Николом Трбојевићем, Милетом Станковићем, Богићем Мијовићем итд. који су били на линији НОБ.

И из сећања комесара Димитријевског види се да су извештаји и материјали из партијског руководства из Параћина стизали сваког дана и да је рад врло жив и добро организован.

Нажалост, брза пропаст одреда све је изменила.

Почетком августа извршено је још неколико успешних операција: 8. августа око 50 партизана, претежно из овог краја, уништили су телеграфске уређаје на железничкој станици Равна Река. Око подне иста група напала је железничку станицу Пасуљанске Ливаде и из воза скинула 4 петоколонаша. Једна од првих великих акција је и напад Параћинско-ћупријске чете на Фабрику цемента у Поповцу, 21. августа 1941. године. Том приликом заплењено је 250 хиљада динара, доста кишних мантила, џакова, ћонова и другог материјала и опреме. На све ове ствари издате су уредне признанице. После напада на Фабрику и заробљавања неколико петоколонаша, у самој Фабрици и у селу Поповцу је одржан велики народни збор на коме су говорили Живка Дамњановић и Бранко Ристић. На збору су истакнути циљеви борбе, а сељаци позвани да ступе у партизане. На овај позив се одазвало десетак радника и сељака. Том приликом са заробљеницима је одведен и Јаков Теодосијевић, иначе активан сарадник НОП-а у циљу да се непријатељ завара и са Јакова отклони сумња да ради за покрет. Сва заробљена лица, а са њима и Теодосијевић, поведена су према Шалудовцу, а затим пуштена.

Деветог августа 40 партизана ове чете поново је напало Сењски Рудник. У тој борби убијено је 4 жандарма и заробљен комесар Рудника. Миниране су и бачене у ваздух шине код железничке станице и код излазне скретнице. Једна десетина партизана ове чете разрушила је железнички мост код Давидовца. У овој акцији, као уосталом и у свим акцијама на минирању и рушењу, нарочито се истицао рударски радник Миленко Шаторић, који је пунио оксигенске боце обичним експлозивом и бацао мостове у ваздух.

Стална активност и истовремена присутност била је основна тактика ратовања ове партизанске чете. Тако се у времену од свега 3—4 дана одиграо низ акција и напада: нападнути су Сисевац и Равна Река, спаљене су општинска архива у Забреги и Стубици, одведен Коста Јовановић, општински деловођа и сарадник Немаца из Буљана, спаљено је жито у Бошњану, спаљена је архива у Багинцу и најзад извршен напад на поштанску зграду у Пуприји, када је испаљено неколико плотуна на део поште који су држали Немци.

Поред спаљивања општиских архива чета је покидала скоро све телефонске везе између села и Параћина. Немачки плакати јавно су спаљивани и народ позиван у борбу. Сем тога, групе партизана и даље су прикупљале оружје у скоро свим селима параћинског среза и Сењско-ресавског рудничког басена. Сада је чета била далеко боље наоружана, али потребе за наоружањем још увек нису сасвим задовољене, јер се она стално повећавала доласком нових бораца.

Од пресудног значаја за даљи успешан развој покрета у овом периоду био је долазак чете на нову територију, на терен параћинског среза, са седиштем у планинским селима — Бошњану, Буљану, Поповцу, Горњој и Доњој Мутници, Извору, Клачевици, Забреги итд.

Овде је устанак узео широки замах и чета је сада бројала близу две стотине бораца. Док су у почетку то били претежно радници и нешто мало ђака, сада већ има и много земљорадника. Менталитет ових планинаца је био слободарски и експлозиван, а уз то су то била сиромашнија села која је окупација теже погодила него друга.

Оно што је било од пресудног значаја за развитак устанка у овом крају је близина ратних оиерација. У овом подручју данонођно су вршени препади и напади, већи и мањи сукоби, бројне акције и диверзије. Сељаци су били уплашени за судбину својих села и своје имовине, па су сада били вољни и да бране своје животе и своје куће. Али само дотле, док су угрожена непосредно њихова села, а не и даље.

Развој устанка у срезу параћинском, као и у непосредној близини самог Параћина, условио је брже и потпуније повезивање и акцију немачких окупатора и домаћих издајника. Разбуктавао се устанак, али су и мере на обезбеђење интереса окупатора и његових сарадника постајале све обимније и потпуније. Прве клице издајства сопственог народа овде су већ бујно ницале и одразиле се у формирању низа квислиншких установа и војних формација, док је у позадини стајао удружен крупан капитал (Теокаревића) и ситне градске и сеоске ћифте.

И та ће сразмера стално остати иста: све док расте и развија се НОП на овом терену, рашће и његова супротност — издајство и контрареволуција.

Немци су, међутим, већ почели и мере одмазде. Тако је 12. августа група немачких полицајаца дошла у село Бигреницу и ухапсила двадесетак лица због помагања партизанима. Четворица су одмах стрељана у Јагодини, а остали су послати у логор где су провели два месеца.

Већ сутрадан, 13. августа у Равну Реку дошао је злогласни Карло Верлогер са групом полицајаца и избеглих петоколонаша. Извршена је потпуна блокада насеља, сви мушкарци су истерани из кућа иа зборно место и сврстани у редове. Између редова су

пролазили петоколонаши — фолксдојчери и у пратњи немачких полицајаца издвајали све припаднике, или симпатизере ПОП-а. Тако је издвојено њих 19, од којих су пред овом масом окупљеног народа одмах стрељана деветорица: Чеда Богдановић, Павле Миладиновић, Јован Бранковић, Илија Милошевић, Велимир Стојановић, Воја Николић, Бора Марковић, Станојло Недељковић и Добривоје Јевремовић.[195]

Тако је срушено и спаљено неколико кућа рудара који су се налазили у партизанској чети.

Па ипак, то није могло да заплаши партизане, који су и даље успешно наставили своје акције. Тако су 15. августа напали општину у Горњој Мутници и спалили сву општинску архиву. Тада је одржан и велики збор на коме је сељацима прочитана наредба, тј. забрана да се носе животне намирнице у варош. Већ 16. августа партизани су напали железничку станицу у Извору и из њеног магацина однели експлозив. Понекад су се партизани спуштали и у друга села, као што је то био случај 21. августа, када су у Лебини забранили председнику онштине да се Немцима даје из села храна. Тог истог дана већа група припадника чете извршила је напад на општину и Фабрику цемента у Поповцу. У општини је спаљена архива, у првом реду књиге пописа о овршеном житу. Тада је од предузимача Стефановића одузета већа количина експлозива, упаљача и капислл. Узето је и 200.000 динара из саме Фабрике и на ову суму дата признаница са потписом командира и комесара чете. Из Фабрике је узет и санитетски материјал.

И тада је одржан велики народни збор о циљевима народноослободилачке борбе на коме су говорили комесар и командир чете.[196]

Упозоравање ошитинских власти да не помажу окупатора и његове сараднике изношењем хране на пијацу, настављена је и током следећих дана. Групе партизана обишле су села Буси-ловац, Стубицу, Бигреницу, а затим Иванковац итд. и упозориле председнике општина да се држе ове наредбе. Занимљиво је да се у овој истој наредби посебно подвлачи потреба помагања избеглица. Немци су 26. августа поново стигли у Равну Реку. Опет је ухапшено 30 лица и 11 одмах стрељано, а 8 их је отерано у логор* на Бањици. Приликом ове казнене експедиције рањен је и заробљен саобраћајни чиновник са Пасуљанских Ливада Васа Милкановић, стари комуниста и сарадник НОП-а. Носили су га на носилима, тукли и нагонили да покаже који је од рудара сарађивао са партизанима. Васа, међутим, није рекао ни реч. И пред лицем смрти остао је јак и велик. Стрељан је 19. септембра у Еуприји. То је било прво јавно стрељање у овом граду.

[1,5] Поморавље у НОБ-у стр. 200—213. 100 година Сењског Рудника стр. 246, 247.

[196] Поморавље у НОБ, стр. 211.

Одговор партизана на ово зверство Немаца био је нова диверзија. Поново су бачени у ваздух два моста, код Главице и Давидовца.

Крајем овог месеца партизани су се први пут спустили и до Мораве и појавили у Д. Видову. Била је то више опомена него акција, мада су и овом приликом спаљене књиге пописа овршене пшенице.

Операције на овом терену, углавном око Поповца и околних села, привукле су скоро стотину нових бораца. Прибављено је и ново оружје. О нарастању одреда као и овим акцијама постоји низ изјава иреживелих учесника. Ова сећања и изјаве нису истоветне, али су баш занимљиве због низа различитих појединости. То је и природно, јер свако је устанак посматрао из свог угла. Комуниста и војни старешина Миодраг Новаковић-Цуца највише се сећа борби, позадински радник, успешни организатор иомоћи НОП-а и човек из овог краја, интелектуалац Јаков-Јаша Тодосијевић, не задовољава се само описом догађаја и набрајањем чињеница, већ даје и своје оцене стања и прилика. Неки учесници, претежно земљорадници и млади људи, али без школе и неког већег политичког или животног искуства уоиште, дају у својим изјавама, на први поглед, многе неважне детаље. Међутим, то њихово доживљавање устанка и покрета је нешто посебно и специфично: мада су многи од њих касније отпали из покрета, дани проведени у партизанима неизбрисиво су им се урезали у сећање и зато они своје успомене врло живо и занимљиво износе.

Због тога, због све ове разноликости садржинске, нивоа са кога је доживљен покрет, најбоље би било да се неколицина учесника пусти да сами изнесу своја сећања на ове дане устанка.

Пре свега, народни херој Миодраг Новаковић-Цуца, кога смо већ и цитирали, о првим акцијама у параћинском крају каже следеће:

„Ми смо хтели да се пребацимо у параћински крај зато што тамо има оружја, а Бранко и Кул>а су познавали овај терен. Прво смо дошли у Буљане, а затим у Горњу Мутницу и одржали збор. Кратко време иза тога из параћинског среза приступило је 20 до 30 активних партизана, махом радника из Фабрике штофа, који су на селу живели и из Поповца из Фабрике цемента. Највише је дошло из села Бошњана, пет-шест њих. Ту смо углавном крстарили кроз села и одржавали зборове. У Одреду се разговарало да ли ће Бора Петровић бити командант или неће. Он је постао командант. Заменик Борин био је Војиновић, а комесар одреда Сава Глигорић, избеглица из Босие, који је живео у Сењском Руднику. Одред је нарастао и имао 60 људи. Сви су били добро наоружани. Оружјем се највише снабдевали из Доње Мутнице. Добили су пет шест пушкомитраљеза и из Бошњана

око 10 сандука бомби и муниције и другог материјала. Када је Одред бројао 80 бораца, ми смо планирали да нападнемо поново Сењски Рудник и да га ликвидирамо. Пошли смо у Рудник другом половином августа. Међутим, радници су нас молили да то не чиимо и ми смо пристали. Само емо узели материјал који је био потребан за партизане, једно пет-шест коња, камион и експлозив. Поред тога узели смо и нешто намирница, каишева од централе, срушили пропуст и пругу око рудника која води према Буприји. Ту смо одржали збор на коме је говорила Живка. Тада нам је пристухшло неколико рудара.

Одатле смо кренули за Шалудовац, преко Стубице и Поповца. У Шалудовцу смо се сместили у основној школи. Ту је била база. Одатле смо планирали акције. Одред је имао за задатак да одржава политичке конференције по селима и да смењује општине. Ухватили смо и пет петоколонаша и повели са собом. Стрељали смо једиу калуђерицу, а и нешто петоколонаша. Једна десетина из Одреда пошла је да сруши мост код Појате, на главној прузи Параћин—Сталаћ. То је било усред дана. Требало је да пођемо под мост који су Немци обезбеђивали. Под борбом смо дигли тај мост у ваздух. Два дана није радила ируга. То је било у августу месецу 1941. године. Ја сам са једном групом пошао у село Сење да уништим железничку станицу. Ми смо то и учинили, затим смо прошли изнад Добричева на неки пропуст од десетак метара на прузи Сењски Рудник—Буирија и дигли га у ваздух.

У то време постојао је четнички одред Илије Узелца. Четнички одред је формиран више Равне Реке, махом су у њему били рудари, избеглице које су дошле у Србију. Међу њима било је и добрих људи који су доцније приступили нама. Они су такође напали Равну Реку, да ликвидирају петоколонаше. Лично Узелац дошао је код нас и тражио једну десетину као помоћ. Наша десетина им је помогла и вратила се у Одред.

Из Шалудовца Одред је пошао у Доњу Мутницу са циљем да одржи збор. Међутим, појавио се неки четнички војвода, Жика-Горски Вук, који је имао задатак да организује четиике у Доњој Мутници и околним селима. Он је имао групу од 20 људи. Када је одред дошао, направљен је план како он да се ликвидира. Ја сам добио задатак да обезбеђујем пут од Зајечара према Параћину. Ту су пролазили камиони и иемачки теикови. Био сам са својом десетином. Обавештени смо да Иемци свако после подне пролазе возом, и то из Извора за Мутницу. Ја сам дошао код Боре и питао да ли могу да нападнем воз. Пошли смо на железничку станицу, ја сам распоредио десетину. Међутим, када је воз наишао, ми смо рано отворили ватру. Немци су нам одговорили истом ватром. После краћег времена упали смо у воз, ухватили четири Немца и једног петоколонаша. Заробили смо три пушке, један мИтраљез, један парабелум и осам бомби, као и четири пуна ранца. Ту се налазила и пошта која је

ишла из Зајечара за Куиријy. Поред тога узели смо и четири бицикла. Остатак одреда је ликвидирао Жику-Горског Вука.

Разоружали смо четнике; једног који је потегао бомбу да баци на наше партизане, стрељали смо заједно са Немцима. То је било 1. септембра. Стрељали смо шесторицу. Приликом ликвидације један Немац је успео да побегне, мислим да је био рањен. После неколико дана Немци су тенковима и артиљеријом пошли на Шалудовац да нас нападну. Ми смо били обавештени и одмах се повукли на положаје. Остао нам је експлозив и одмах смо примили борбу. Немци су ишли тенковима. Ми смо углавном успели да се извучемо из села. Борба је трајала кратко време. Немци су се повукли, а ми смо се поново вратили у Шалудовац.

Комесар Одреда који је пошао да стреља Немце, Глигорић са још неколико партизана, двојица су били из Бошњана, дошао је да реферише команданту да је један Немац побегао. Он му је рекао: „Немојте живи да ми се враћате ако га не ухватите". Свих пет другова више се није вратило у одред.

После неколико дана дошао је Петар Стамболић и један друг, вероватно из Покрајинског комитета. Пера Стамболић је одржао састанак партијске организације. Ја сам био присутан и раеправљали смо о раду и животу Одреда, затим о акцијама и о ситуацији у срезу, како параћинском тако и раваничком. Друг Петар Стамболић је рекао да треба разоружати Узелчеве четнике. Они су имали логор у Буљану.

Друг Петар Стамболић је одржао први збор у Шалудовцу, а други у Буљану. Приликом његовог доласка у Одред, дао нам је неки материјал и рекао да би требало да купујемо храну и да кувамо. Са нама је био неколико дана у Одреду".[197]

Управо о овом иступању Петра Стамболића на збору постоји и његов извештај у којем он, поред осталог, каже:

,д

12. IX. 1941. године.

2) Поводом ваше примедбе да мој одлазак у К. чету (Купријско-параћинску чету. нап. аутора) није мој задатак, ствар стоји овако:

Пре свега, на нашој територији на којој постоји пет чета и две у оживљавању, нема ни једног одредског штаба, већ само чете, које делују изоловане и стоје под Рев. пггабом. Ааље, из Параћина цела парт. организација преселила се у Одред, мимо наших директива — услед гоњења. Тако је и са рударима. Са четом ни Рев. штаб ни Партија није имала везе 25 дана. Келија није имала упутства за рад, а данас је чета — одред најважнији, по мом мишљењу, наш сектор. Зато се тамо морало ићи, а од руководилаца сам остао ја и Крушевац. Зато сам ја пошао. Чета је била пред распадом и морао сам нешто предузети. Све

Миодраг Новаковић-Цуца, народни херој, стен. белешке, Параћин.

сам то радио у договору са Цриим. Погрешка је што сам иступио на збору, али инструктор може и треба да обиђе партћелију".[198]

Јаков Теодосијевић каже о устанку у свом крају ово:

„Тако је у Пуприју већ била дошла Живка, а и основала неколико скојевских група, а потом и у Параћин, са истим задатком: да окупи омладинце који су били напредни и оснује организацију. Колико је таквих организација основано није ми познато, али је Живка на том послу препозната и морала је да промени место боравка. Дошла је код мене и 7 дана бавила се у Поповцу. Сваког дана излазила је на састанак и договоре, а после неколико дана је већ била на челу једне омладинске групе, која је дошла из Параћина и оформила једну омладинску групу за Одред. Пре тога дошла је Живка са једном групом омладинаца на терен у Поповцу 30. јула 1941. године. Бранко Ристић дошао је са још 3—4 друга наоружан и обавестио ме да је тога дана основан одред и да су они први који су пошли у одред. Оставили су ми поруке и задатке шта треба радити у Фабрици и селу, и ускоро су се повезали са омладином из Параћина, на чијем делу је била Живка Дамњановић. Поред ових другова ускоро су отишли и другови из Сисевца и са рударских подручја као и из Пуприје и Параћина, тако да је већ 10—15. августа одред — Параћинско-раваничка чета бројала око 60 л>уди. Из Фабрике цемента су отишли у одред следећи другови: Витомир Томић-Тоља, Александар-Аца Тошковић, Бора Јаковљевић, Александар-Аца, син Милоша, жандара, Радивоје Јовановић--Дила, Станислав Вучковић-Нила, Момир Пироћанац, Коса Влах, слуга у селу, Милан Видовић, Ратко Јовановић, Михаило Милац Пеичић, ученик из Београда.

Из Бошњана су отишли у одред следећи другови које је припремао Драги Павловић: Драги Марић, рударски радник, Града Марић, његов син, Радисав Лукић-Диле, Дамњан Милошевић, Милан Симић, Милош Симић, Илић Милован, Милан Радосављевић, Милан Јовановић, Чеда Јовановић, Сава Јанићијевић, Радомир Јанићијевић, Милан, воденичар.

Из Буљана су отишли у одред следећи другови: Михајло Тодоровић, Милош Илић, Стаја Пешић, рударски радник, Јордан Пешић, Драга Николић-Ченда, Светислав Миловановић, Стојадин Илић.

Из Доње Мутнице су дошли: Бора Петровић, арт. поручник, Драга Петровић, његов брат, Милија Вемић, рударски радник, Милош Живадиновић, Милија Петровић-Иуковац.

Из Шалудовца је у одред дошао Миленко Милетић, а из Клачевице Милан Марковић и Војислав Лукић.

Одмах после оснивања Одред је почео да врши разне акције на подручју бившег Параћинског и Раваничког среза, а неке

[198] **Војно-историјски институт Бгд. Рег. бр. 3/14 кут. 1641.**

акције су вршеие и ван ових срезова. Истовремено са овим акцијама Одред се стално омасовљавао, тако да је у другој половини августа бројао око 80 људи. Касније је имао 180 наоружаних бораца, који су били комплетно снабдевени наоружањем. Једна од акција, које се сећам, био је напад на Сисевац. Тај напад изведен је 10. августа 1941. године. Тада је извршен напад и на остале руднике сењског басена — Баре, Равна Река, Сењски Рудник и, поред осталог, ту је онеспособљена термоелектрана која је била велика штета за Немце, и мост код Давидовца. У тој акцији се нарочито истакао рударски радник Шаторић, који је у оксигенску боцу ставио обичан експлозив. Такође је срушен мост код Еињевца, затим је двапут рушена пруга Куприја—Сењски Рудник. Била су демолирана сва постројења у Давидовцу и на осталим железничким станицама на прузи Параћин—Зајечар, а то је Немцима много штетило, јер они су већ извлачили бакар из Борског рудника. Такође је извршена акција на Фабрику цемента у Поповцу. Тада је одржан и збор у самој фабрици као и у селу, код општине. Из фабрике је узето око 250.000 динара, каишева, ћонови и друго и издата уредна потврда. Поведени су и петоколонаши, али нису стрељани, већ им је само припрећено да ће одговарати ако се селу нешто догоди. Признанице је потписивао Бора Петровић-„Бора Липарски", командант источно-моравског одреда. Иако је Одред оперисао свега 50 дана, радио је журно и извршен је велики број акција.

Углавном Одред је свакодневно био у акцији и у покрету и за то кратко време није било дана, а да није била нека значајнија акција. Територија од Параћина па све до краја среза била је слободна, партизанске патроле су се њоме стално кретале, а Немци нису долазили нити покушавали да дођу јер нису имали довољно снага.

Партијско руководство у Одреду сачињавали су у то време следећи другови и другарице: Живка Дамњановић, студент, Пера Жалац, рударски радник, Мика Илић-Куља, Раша Влајко Шаторић, рудар, Миодраг Нешић, ћак, Бранко Ристић-Буђони, радник, Раде Николић-Пикула, радник, Миодраг Новаковић-Цуца, радник, Милица Ценић, свршени матурант и Сава Глигорић, радник, избеглица из Босне.

Поред тога постојала је и врло масовна скојевска организација.

Морал у Одреду био је на великој висини и кад год би се поставио тежи задатак, комунисти су увек били у првим редовима, а нарочито Живка, Бранко, Цуца, Куља, Пикула итд."[191]

Пуно појединости је у сећању Јанићијевић Радосава-Селасија из Бошњана.

[199] **Изјава Јакова Теодосијевића — Поповачки материјали 1960, стр.** 1–4.

„Крајем јула, између 26. и 30. случајно сам нашао, кад сам се враћао из фабрике, Цуцу, Бранка Ристића и Пикулу. После 15 дана, отприлике 5. или 6. августа, отишао сам партизане. Изгледа да је пре мене отишао Мића воденичар из Бошњана. Ја и он смо били први са наше територије. После три дана дошао је Забрежанин Миле, 8—10 дана касније Симић Милан, па Диле и Граде Марић, а 30. августа Чеда Јовановић.

У Одреду сам био од 19. августа до 21. септембра. Горе сам затекао, иако их тада нисам познавао, Живку, Бранка, Цуцу, Пикулу и Жалца и који је био баш на стражи када сам ја дошао. После дан-два дошао је Мика Куља. Нашао сам их иза Црног Врха. Баш су били завршили неку дискусију и разраду. Драги Димитријевић, командир одреда, устао је и питао:

„Другови, да ли примате овог друга из Бошњана?"

Жика Босанац није се сложио, пошто сам био ожењен, али је устао Пикула и рекао да треба да останем.

Вечерали смо. Живка је делила хлеб и сир. Мене је примио да спавам Пера „Куварица", избеглица Личанин. Сутрадан дали су ми једну ловачку пушку.

Тада су долазили и неки из Сењског Рудника.

Другог дана дошао је Бора Петровић са официрским оделом и кокардом (први пут сам га видео, а можда је и који дан раније дошао). Је.дан дан пре тога била је борба у Брезовици са жандармима. Био сам тамо, али нисам баш учествовао. Неки жандарми су похватани и пуштени.

Кад сам по први пут видео Бору, Живка је говорила пред свима нама Драгом и сећам се овота:

— Друже, буразеру — више ниси командир, ево вам га командир!

Драги је смењен после борбе у Брезовици и акције на Руднику, зато што није узео новац, око 2 милиона. Тада је говорио Бора.

После борбе у Брезовици пошли смо за Сењски Рудник и испод Сисевца у врбаку имали смо малу борбу са петоколонашима и 4—5 Немаца. То је било при повратку из Сењског Рудника. При повратку били смо горе још 2—3 дана. Ту су нам Буљанци доносили хлеба. Сећам се једног који је сада жив, Станојло, ради у фабрици.

Једном по подне смо изашли на Црни Врх и ту смо преноћили и распоредили се по десетинама. Командир прве десетине био је Бранко Ристић, други Цуца, трећи Албин Гроблер, Словенац, рудар из Сењског Рудника. Тада је Сава избеглица био комесар, а Раде Пикула снабдевач. Овај Сава је побегао после стрељања Немаца више Шалудовца. Онда је Живка била комесар, а 4—5 дана при крају један Македонац.

Са Црног Врха кренули смо према Извору, између Доње Мутнице и Клачевице, и тамо на тромеђи смо се зауставили.

Тог дана је падала киша, а сутрадан опет. Ту смо били 3—4 дана.

Једно јутро дотеран је везан неки Видан из Доње Мутнице, који је јавио Немцима да Мутничани спремају неке акције и тужио Косту Крсмановића, његовог брата и друге. Тада нас је Бора сазвао и говорио о њему као издајнику. Чувао га је неки Коста, бивши слуга из Поповца. Док смо доручковали, између Доње Мутнице и Клачевице чула су се три хица из пиштол>а. Сви су тамо потрчали, а ја сам остао горе са још неким. После 10—15 минута сви се враћају и рукују. Тада сам видео једног човека високог, са сељачким оделом и шајкачом, опанцима и цвикерима. То је био Петар Стамболић. Питао је за овог из Мутнице. Бора му је рекао, а он није ништа одговорио.

Сви су дохватили оружје и кренули ка брду, а мени Стамболић рече:

„Ако Немци нападају, онда овога да стрељаш!"

Вратили су се после 20 минута, донели четири до пет пушкомитраљеза, 30 пушака и рекли да су то Плањани испробавали оружје које су овамо донели.

Тада сам ирви пут био распоређен на стражу.

Увече смо напустили то место и отишли на тромеђу Горње Мутнице, Клачевице и Скорице. Ту смо били 2—3 дана где смо обучавани ми, који нисмо служили војску.

Једног дана одржан је збор и после краћег говора којим нас је Бора упозоравао да треба војнички и с песмом да прођемо кроз Доњу Мутницу ми смо кренули. Кад смо прошли Доњу Мутницу, одвојила се једна десетина и отишла да минира мост на Црници код Главице. Ја сам ишао са комором, позади. Зауставили смо се у Шалудовцу. Увече смо чули детонацију, то је уствари било рушење моста.

Сутрадан сам видео једног другог непознатог човека у шумадијском, кафеном оделу са ферменом и опанцима.

После дан-два ушли смо у Буљане. Ту је говорио онај нижи, Филип Кљајић, па онда Стамболић. Ту смо спалили архиву и поцепали неке немачке плакате. Ту нам је један старац учитељ помогао у писању билтена, ја сам ишао код њега.

Увече смо дошли у Бошњане где је одржан говор и ту нам се придружио један потпоручник, словеначки избеглица, који је становао у Поповцу.

Одатле смо се опет вратили у Шалудовац, а сутрадан су већ масовно долазили, јер су наше акције биле све веће. Из Бошњана су били Милош Илић, Града Марић, Милан Симић, Милан Васић, Радисав Јовановић, неке избеглице, па чак и Добривоје Брица.

У Шалудовцу је извршена тада заклетва, а затим стрељање Драгог Димитријевића и Слободана Глигорића. Овог другог зато што је Јаши узео сат, а неком Русу кожни капут. Иначе, Драги

је стрељан због лоших акција и зато што није узет новац и срушен Сењски Рудник. Пресуду је прочитао Филип Кљајић.

Када су ови отерани на стрељање, ми смо иошли на Сењски Рудник преко Буљана изнад Крша и изашли иа Латавицу. Тада је код нас дошао Чеда Јовановић из Бошњана. Ту смо били до подне, а патрола је већ раније била упућена и то: Воја Маринковић, Драги Ковачевић, Александар-Санда Станковић и Албин Гроблер, отишли су да покидају везу и електричну струју.

Када смо кренули код Вавила, наишао је воз. Зауставили смо га, нас 10—15 укрцали смо се и кренули за Равну Реку. Ту нам нико није дао отпор. Узели смо експлозив, ћебад, навлаке, натоварили све то у два вагона и спусгили у С. Рудник. Кад смо дошли, ту је већ био збор: говорили су Филип Кљајић и Петар Стамболић. Ту смо узели један камион, неке рударске коње, волове и др. и пошто смо се ту већ сви скупили, кренули смо назад. Са нама су тада пошли неки рудари. На Вавилу смо све то иретоварили у кола и камионе и послали за Шалудовац. То је био први плен.

Нае тридесетак остали смо да чекамо Немце. Јер смо били обавештени да ће да наиђу. Пошто Немци нису дошли, ми смо се спустили у Забрегу, где је био збор. Ту сам последњи пут видео Филипа Кљајића и Петра Стамболића. Сутрадан смо кренули за Шалудовац, наш центар. Зборно место у случају борбе са Немцима иако се растуримо, било је Мала Брезовица. У Шалудовцу смо били у школи. Тада су из Бошњана дошли Аамњан Милошевић и Стојадин Јевтић. Ту смо били један дан и чули смо да неки Жика Горски-Вук, четник прикупља и мобилише људе. После дан-два чујемо да је он петоколонаш и да прикупља л>уде да би их предао Немцима. Тада је Бора послао патролу, која се договорила са Жиком да се састанемо у А- Мутници. После дан-два стигли смо у А- Мутницу (тада смо били много јачи) добијали смо извешгаје о кретању и акцијама осталих Одреда. Чули смо да су бољевачки партизани били заробљени од Немаца, али су касније одробљени. Пре него што смо кренули за А- Мутницу дошао је Раша Црногорац и рекао да је расформиран бољевачки одред. С њим је дошао још један. Кад смо стигли у А- Мутницу, народ је скоро био избегао, а чули смо касније да су се они уплашили од Жике Горског-Вука. То нам је рекао Богоје Вељковић. Ја и још неки отишли смо на крај А- Мутнице у заседу. Код нас је прво наишла Жикина патрола, а за њом и Жика који се возио у кочијама, а за њим његова војска која је марширала у корак. У његовој војсци били су Мириловци, Крежбиици, углавном из доњих села. За њима смо се и ми повукли. Пред кафаном Вук је издао наређење:

„Потпоручниче, крени војску за Извор и чекај воз кад наиђе".

Одред је кренуо, а ја, Цуца и Пера Куварица спроводили смо све похватане за Шалудовац. Тамо смо их затворили у једну

недовршену кућу. Један Немац је причао да му је мајка Чехиња и знао је доста добро српски. После три дана Немци су стрељани, као и онај наредник, а потпоручник је остао с нама (то је Пепи Словенац). Тада је један Немац побегао, а то сам чуо ујутру када сам се иробудио. Када је побегао Немац, побегли су и Милан Радисављевић из Бошњана и комесар Сава избеглица. Тог јутра био је политички чае који је држала Живка и Пикула о томе како смо убили Жику Горског-Вука, како су они из његовог одреда викали „Живео краљ", „Доле комунисти", а уствари ми смо комунисти и то треба на делу да покажемо. После тога био је збор и подела по водовима. Први вод је водио Раша Дрногорац, други Бранко Ристић. Ја сам припао првом воду и ирвом оделењу. Тада је било задужење и то по броју — војнички. Био сам пушкомитраљезац. (Тада је дошла Савета Марић и рекла да се неки човек крије код Мадине колибе). Онда је Бора одредио мене, Перу Куварицу, Дамњана Милошевића, Ацу Ташковића, Бранка Ристића и још двојицу да пођемо да га тражимо. Ми смо га нашли.

При повратку из Бошњана за Поповац наишли су Немци за Шалудовац, са два тенка и неколико камиона. Кад смо дошли у Шалудовац, чекао нас је Раде Пикула. Одред је био кренуо изнад Шалудовца. Те ноћи Немци су преноћили у Радисављевој шуми. Кад смо стигли у Одред изнад Шалудовца, ту смо преноћили. Тада је направљен план за напад и то: први вод са леве стране, а други вод са десне стране. Ја сам био на левом крилу ирвог вода. Дошао сам близу гробља. Срели смо људе, жене, децу који су бежали из села. Немци су улазили у Шалудовац путем из Г. Мутнице. Гаша је командовао да отворим ватру. Немци су се развили у стрелце. По Рашиној команди пребацио сам се још 50—60 метара и поново отворио ватру. Немци су пуцали, али нисам чуо да звижде меци, да ли су пуцали на другу страну или увис, не знам. Кад сам променио цев и окренуо се за Рашом, видео сам га да он пуца из пиштоља и држи бомбу. Раша је тада рекао: „Саласије, блокирани смо!" Видео сам Немце који су нас заобилазили са леђа. Раша је рекао: „Ја се убијам!" Ја сам му рекао да то не чини. Изгледа да Немци нису мене приметили, већ само њега. Пустио сам још један рафал. Немци су побегли, у томе је Раша побегао полулево, а ја сам пошао за њим, али сам отишао скоро полудесно. Немци нису више пуцали. Само је неки топ тукао, и то изгледа из тенка, али нисам чуо да експлодирају гранате. Немце сам пресекао и прошао испред њих на око 100 метара. Док сам бежао, чуо сам их како говоре. Кад сам их заобишао, побегао сам према Горњој Мутници. Тамо сам нашао Цуцу и Бранка Ристића, који су чекали. Питали су ме: „Зар ниси погинуо?" Одатле смо кренули на зборно меето. Кад смо сутрадан стигли, кажу да је јављено да сам погинуо. А када ме је Раша видео, дотрчао је до мене

и покаонио ми је табакеру и упаљач. Бора мн је тада дао руку. Одмах смо кренули за Шупљају и ту преноћили.

Немци су се повукли пошто су запалили школу, задруту и однели експлозив и све остало што смо имали.

Ту смо преноћили и сутрадан смо прешли на „Пресек". Ту смо имали састанак. На састанку су били Живка, Цуца, Бранка, Пикула, Франц Мали, Мица Денић, а позван сам и ја и један из Забреге. Тада сам ја позвао Радисава Јовановића из Бошњана.

Изгледа да је то био скојевски сасатнак. Ту је било речи о формирању одбора по селима. ПреАлагани су само председници одбора. Тада смо припремали и билтене. Требало је да ја извршим акцију у Бошњану и зато сам неколико пута одлазио тамо.

Ту смо били .3—4 дана.

Тада смо чули да су дошли недићевци и љотићевци у Сењски Рудник и Равну Реку. Тада смо нас неколико пошли за Сењски Рудник. Били су: Воја Јовановић, заменик командира одреда, Жика Суботић-Босанац, Пера Куварица, ја, Цуца и још неки, нас око 12. Ишли смо са циљем да извршимо кретање и наоружање. Тамо смо били 3—4дана, а ту смо имали чак и неку врсту преговарања. Ја сам оволико чуо: „До борбе треба да дође, али да се пуца у вис, да се они повуку и оставе оружје".

Ја сам се вратио да обавестим Одред, који је кренуо према Сењском Руднику. Тада је кренуо Илија Узелац, који је имао око 40 људи, добро наоружаних и искусних — одслужених војника. Ои је имао држање слично четницима Драже Михајловића.

Ујутру је Узелац напао пре нас Сењски Рудник, Воја Војиновић је рекао да ми не нападамо. Узелац је цео дан водио борбу. Ту су немачки авиони бомбардовали и Узелца и наше положаје. Чули смо да је код Узелца било иеколико мртвих и рањених. Изгледа да је долазило до састанка између Боре и Узелца, а када је пре тога Узелац нападао Баре, ми смо му слали помоћ. Он је, већином са својима, био по шуми.

Из Сењског Рудника дошли смо на старо место.

Сутрадан, 13. августа, био сам у Бошњану, а 15. када сам покупио оружје и кренуо из Бошњана, с нама је у Одред пошао и Милан Јовановић.

Са Пресека смо се преместили на Црни Врх, код чесме. Ту смо били 2—3 дана. Одатле је извршено неколико акција.

Ја сам са Цуцом и Војом био у Бошњану где је требало да Немци дођу у Фабрику за цемент. Била је субота и ми смо бранили људима да иду на пијацу.[200]

0 овим борбама, а посебно у борби за Шалудовац као и о четничком издајству, говоре и ове изјаве:

[200] Изјава Радисава Јанићијевића-Селасија — Поповачки материјали 1960. године, стр. 8—16.

Братислав Милошевић-Брата из Поповца: „26. августа Немци су блокирали Поповац и извршили претрес тражећи оружје, а затим отишли за Буљане и Шалудовац.

Кад је био напад на Шалудовац, враћао сам се из планине са дрвима и код Пресека сам видео Узелца са његовим војницима. Он је рекао: „Видите шта ради Бора! Мени је доста и оволико људи". После тога отишао је даље у планину. Видео сам да му је Стојан Радосављевић из Бошњана носио писмо јашући на коњу, и то изгледа од Боре Петровића. Не знам шта му је Узелац рекао.

Партизани су убили једну болничарку из Поповца, коју је рат ту затекао. Причало се да је она имала карту о слободној вожњи, потврђену од Немаца и, пошто је често путовала, изгледа да је шпијунирала. Убили су је испод буљанског гробља".[201]

Занимљива је и изјава Обрена Симића из Шалудовца, о томе како су сељаци чували своја огњишта од немачких паликућа:

„Партизаии су први пут дошли иегде око 5. или 4. августа, њих 16.

Из Шалудовца су отишли у партизане Миленко Николић (стрељан у Ћуприји) и један избеглица, не знамо му име. Био је командир чете.

На Шалудовац су нападали Шалудовци и том приликом је погинуо Срета Маринковић. Он је видео Немца који носи сламу у његову кућу. Улетео је у двориште и убио тога Немца, док је други убио њега. Испод Шалудовца нападали су Мугничани и Лешњани. Ту је погинуо један Мутничанин, а рањен је Миле Лешњанин. Погинула су 4 Немца, а остали су се на брзину повукли.

Један Немац који је донекле знао српски, рекао је за време борбе у Шалудовцу: „Ми смо опкољени и нећемо одавде живи изаћи". Узелац је спасао Немце, јер није нападао са Пресека и Буљана, какав је био план".[202]

Платформа борбе била је широка — основно је борити се против окупатора. То се види и из овог детаља:

Тома Милутиновић, из Забреге каже:

„Из Забреге су у Одред отишли: Ж. Вучковић, Б. Дветковић, М. Богојевић, Д. Стајић, М. Матић, Б. Раденковић и ја. Кад смо отишли, било их је око 30. После два дана био сам у заседи на Црном Врху. Тада су наишла два мушкарца и једна жена. Један ми је рекао да би требало боље да се склоним кад осматрам. Изгледа да је то био Петар Стамболић. Била је ту

[201] **Изјава Братислава Миловановића-Брате из Поповца — Поповачки материјали 1960. године, стр. 21—22.**

[202] **Изјава Симић Обрена из Шалудовца — Поповачки магеријали 1960. године, стр. 22, 23.**

Живка и још један друг. Једно јутро Стамболић је рекао да смо ми партизани и да се боримо против окупатора, а затим и ово: „Овај ваш командир чете, поручник Бора, сматрам да треба да скнне ову кокарду па и еполете". Бора је то одмах учинио.[203]

После ове борбе у Шалудовцу 29. августа положена је заклетва бораца Параћинско-ћупријске чете. Били су присутни Фића Кљајић и Петар Стамболић. Приликом прве заклетве, која је положена почетком августа, присуствовао је од стране Главног штаба за Србију Бранко Крсмановић, који је истовремено био и главни организатор устанка у пара^тннском срезу. Можда ће на први поглед изгледати чудно то да се после непуних 20 дана поново врши заклетва, али то је било неопходно из више разлога, а у првом реду и због тога што је првом полагању било присутно само 30 партизана, док их је сада било више од 100. Били су устројени и спискови и Живка је поименично читала сваког приликом полагања заклетве. Још увек су то били претежно добровољци, али било је знатно мање комуниста и скојеваца него у самом почетку, па је требало да ова заклетва омогући јаче везивање бораца за НОП.

На основу сачуваних података зна се да је чета тада имала 118 бораца, 13 коња, 2 коњска кола и један камион. Била је и добро наоружана, јер је поред 95 пушака, располагала са 13 пушкомитраљеза и довољним бројем муниције, а исто тако и бомби и другог експлозива. И остала опрема била је солидна, јер су партизани имали један велики и 3 мала шатора, 11 шаторских крила, 80 ћебади и 66 чаршава. И финансијска средства такође су била прилична: чета је располагала са 230.000 динара. Исто тако било је много санитетског материјала, мада чета није имала ни једног лекара, већ само једног стручног болничара, Петра Милеуснића. Одећа, веш и обућа су били слаби.[354]

Приликом трећег напада на С. Рудник заплењен је, поред осталог, и један исправан камион. Међутим, једини од партизана који је знао да вози био је Александар-Санда Станковић, а у ранијем нападу Немаца на Шалудовац када су потучени и одбијени, такође је било заробљено неколико моторних возила, али су остала на бојишту пошто није имао ко да их довезе. Ово је сада родило идеју која је одмах и спроведена у живот: организован је курс за возаче који је водио Станковић. Курс су похађали све сами млађи скојевци, њих око 20—25. Санда помиње ове курсисте: Милојко Стаменић, Аца Ташковић, Мика Куља, Лука Тарле, Микалонац, Божа Балетић-Корчагин, Миодраг Нешић, Живадин-Жан Дамњановић, Тоља из Поповца, Сретен Здравковић, Радомир Симоновић Штиглица, Воја Маринковић, Бели Штампар, Бели Сајција и Бели Казанџија (сва тројица из

ж **Изјава Томе Милутиновића из Забреге — Поповачки материјали 1960. године, стр. 22.**

204 Изјава Милорада Јовановића типографског радника.

Параћина), Митар Настић и др. па чак и једна другарица — Милица Ценић.

Курс је трајао двадесет дана, тј. све до разбијања Одреда и многи су већ били прилично напредовали и научили да возе. Тада је погинуо и један дечак чијег се имена Санда не сећа, а рањен је Воја из Плане.

Једном су на овај логор за обуку били набасали жандарми из Параћина, али су направили велики круг и вратили се плашећи се борбе.

Нека врста курса, само не овако масовног и добро организованог, била је и група од 5 другова и 3 другарице, који је водио Милеуснић, и обучавао их у болничким пословима.

Поред ових курсева, као стални метод рада, одржавани су политички часови за све припаднике Одреда.

Овако успеле акције биле су омогућене и сталном и солидном помоћи из Параћина. Тако су позадински радници Драгиша Цанковић, Стојанка Радошевић, Јаков Теодосијевић и други, неколико иута снабдевали чету санитетским материјалом и знатним сумама новца. Исто тако партизанима су достављене и карте — секције Параћина и околине ради потребне оријентације на терену. Ово је слато преко Лалковића и Јанка Ттековића, као и преко Јоцића. Један од најпоузданијих и најбољих курира био је Божа Златковић-Балетић, зв. Корчагин, који је стално пратио друга Стамболића приликом његових долазака на овај терен.

Штета што није сачуван ни један оригиналан документ о распуштању старих општинских власти и постављању нових на ослобођеној територији. Јер читав овај крај, само неколико километара од Параћина па на североистоку скоро до Дунава и Тимока, представљао је слободну територију са усамљеним немачким гарнизонима утврђеним у градовима и већим наеељима (Зајечар, Неготин, Сокобања) — То се уосталом види из низа извора: из изјава Јакова Теодосијевића, Миодрага Новаковића, Радисава Јанићијевића и других као и бројних извештаја жандармеријских патрола и сресних начелника да ову територију контролишу ‚диумски одметници" и да им је с тога немогуће да обезбеде „ред и мир" ако не добију нова појачања.

СЛВЕТОВАЊЕ У ДУЛЕНИМА И МОБИЛИЗАЦИЈА

Главни штаб партизанских одреда за Србију одлучио је да одржи саветовање са руководиоцима партизанских одреда у Шумадији, Поморављу и Западној Србији. Ово саветовање одржано је у селу Дулену 16. септембра 1941. године.

Саветовању у Дулену присуствовали су чланови Главног штаба за Србију Сретен Жујовић, Филип Кљајић и Никола Гру-

ловић, ииз команданата и кохмандира и Бора Петровић, командир Параћинеке чете Поморавског одреда.

Иако није сачувана документација, ииак је познат дневни ред: расправљало се углавном о три битна питања: о организацији, функцији и координирању акција партизанских одреда.

Нарочито је запажено да је пораст бораца у одредима толико велики, да они већ могу да прерасту и у веће јединице. Запажено је да је настајање слободних територија уз смењивање старих власти почело код сељака стварати уверење да су сада партизани стварна и једина власт. Због тога је било речи о формирању нароАноослободилачких одбора.

Као посебан недостатак истакнуто је да међу појединим одредилта није било довољно сарадње и зато нису могли да буду предузимани и већи задаци. Стога су били постављени и потпуно одређени задаци, као на пример да Чачански и Ужички партизански одред заузму Пожегу а Поморавски и други шумадијски да изврше напад на Параћин и Јагодину.

Предочена је и потреба опрезности према четничким формацијама.

У Дедијеровом „Дневнику" на неколико места спомиње се Бора Петровић, као и утисак који је оставио на присутне.

„Пажљиво га је слушао Љубиша Урошевић, који је и дотле имао успешне акције. Међу свим тим друговима само један није остављао добар утисак. То је био Бора Параћинац, велики кицош: зулуфи, удешени нокти, ирстен, бомбе, кама... У дискусији му је требало дуго да схвати однос команданта и политикома" (политичког комесара).

А мало затим у „Дневнику" пише:

„Параћинско-ћупријска чета, која је прерасла у Други поморавски одред, добила је задатак да нападне на Параћин уз садејство Другог шумадијског, који би јој штитио залеђе и Беличке чете, која је имала да изврши напад на Јагодину. За акцију био је одређен 28. септембар".[205]

Одмах после повратка са овог саветовања Бора Петровић се вратио у чету и већ уз пут сам и на своју руку написао проглас о општој мобилизацији у параћинском срезу. Мобилизација је требало да иочне 20. септембра. Овај проглас био је и крајње аполитичан, јер у њему је било и таквих неумесних претњи као: „Ко се не одазове мобилизацији биће стрел.ан, а кућа ће му бити спаљена". Мобилизацијом су били обухваћени сви војни обвезници, од 18 до 40 година старости.

Друга, исто тако фатална погрешка, била је обмана сељака да се оваква врсга мобилизације врши у целој земљи ради протеривања Немаца, а то су сељаци лако и брзо могли да провере, тј. да дознају да то није случај и у суседним срезовима.

[203] Поморавље у НОБ, стр. 219.

Не може се тврдити да је ово Бора учинио злонамерно, али је то у сваком случају била последица погрешног процењивања ситуације и болесне сујете да се командује већом јединицом.

Истог дана одређене су десетине са задатком да оду у села, закажу збор и прочитају проглас о мобилизацији, а затим да са мобилисаним људством дођу на зборно место које се налазило у долини реке Грзе, на месту зв. Козји рог. Бнло је препоручено такође да сељаци понесу са собом и оружје, уколико га имају.

У мобилисању учествовао је и командир Бора Петровић лично, па је тако 21. септембра, најпре извршио мобилизацију у Клачевици, а затим у Д. Мутници. По повратку у логор са мобилисаним сељацима из Д. Мутнице и Клачевице тамо је затекао већ мобилисане сељаке из Шалудовца, Извора и Г. Мутнице — њих око 400. И овде је направљена нова, пресудна грешка, јер су сви мобилисани постројени по општинама, уместо да буду измешани.

Из строја су изведени болесни и неспособни и враћени у села. После тога свако село је изабрало „економско-социјални одбор" од пет чланова и суд од три члана. Ови одбори требало је да се старају о збрињавању породица сиромашних мобилисаних сељака, да им пружају помоћ у обради земље, јер је берба кукуруза и сетва била на прагу, док је судски одбор требало углавном да одржава ред у селу. После је од ових мобилисаних сељака формирано 11 борачких чета, са укупно 620 људи и 9 радничких чета, са укупно 450 људи.[206]

Параћинско-ћупријска чета добила је сада и нови назив: Други поморавски партизански одред који је располагао са 800 пушака, 35 пушкомитраљеза и једним тешким митраљезом. Доња и Горња Мутница и Извор дали су по две, а Клачевица, Лешје, Шалудовац и Поповац по једну чету. Због лакшег смештаја и исхране чете су одмах упућене у своја села, уместо да им се дају борбени задаци.

Врло карактеристичан је поступак Прве изворске чете: она је, пошто се очекивао напад Немаца на Шалудовац, била одређена за појачање ШалуАОвачкој чети. Међутим, ова се чета, без ичијег одобрења, вратила назад у своје село да га брани, пошто је неко био пренео весг да је оно у опасности.

Мобилизација је извршена и у осталим селима, али су пресудну улогу у наступајућим догађајима имале поменуте чете.

Било је покушаја да се мобилизација протегне и на нека ближа села из суседног среза раваничкот (Батинац, Бигреница), али се у томе није имало успеха. Посао око мобилизације још је трајао, код су наступили нови и преломни догађаји, пре свега немачки напад на Шалудовац. Тај напад био је већих размера и потпомогнут снажном артиљеријском ватром. Артиљерија је

[m] **ГГоморавље у НОБ, стр. 219.**

тукла Шалудовац из Бошњана, па се Шалудовачка чета, под сиажиим дејством немачке артиљерије, повукла. Чете које су биле одређене њој у помоћ, Прва и Друга шрњомутничка и Прва и Друга изворска, напустиле су бојиште и вратиле се под изговором да свака треба да брани своје село.

Насупрот њима, Дољомутничани су се жестоко борили. Тако је Прва дољомутничка чета, која је штитила радничке чете које су копале ровове на прузи Параћин—Зајечар, ирешла преко поља и напала Немце. У овом снажном нападу Немци су били разбијени, па је заробљено 6 камиона, 3 аутомобила и неколико бицикла. Но издајство је било на помолу, јер су се победници морали повући без плена, пошто су се из кукуруза појавила 3 немачка тенка на чијим су се куполама одозго налазили сељаци, које су Немци приеилили да се попну на тенкове и буду им „водичи".

У овом окршају учествовале су Прва и Друга дољомутничка чета са 70 и Лешјанска са 36 бораца. Па ипак, губитака је на страии партизана било врло мало: само један борац је погинуо ? један је био рањен. У борби је учествовало преко стотиину Немаца са три тенка. Њих су са Везировца помагала ватром 4 топа која су тукла Шалудовац. Немци су имали 17 погинулих и више рањених, од којих су неки умрли на путу за Иуприју. Немци су због овога били огорчени, па су тенковњма ишли у запаљени Шалудовац и разорили многе зграде, а затим се вратили у Параћин.

Иако овај напад Немаца на Шалудоваз није имао никакав војнички усиех, он је ипак деловао обесхрабрујуће — у првом реду на мобилисане сељаке. Партизани нису имали губитака, али је село било спаљено и порушено и то је деловало застрашујуће на остала села.

Међутим. мобилизација се и даље настављала по селима параћинског среза. Али и непријатељи нису мировали, већ су сада у прве редове гурнули своје сараднике, мобилисане сељаке, који ће извршити оно што они нису могли: разбијање Одреда.

Колико су непријатељи НОБ-а били активни у гушењу партизанског покрета, али истовремено и преплашени, види се из ииза депеша и извештаја, од којих наводно само неколико:

ТЕЛЕГРАМ БР. 150 од 11. IX. 1941. Параћин

„Синоћ у 19 сати по трећи пут је миниран Главички мост на км. 8/950, изгорели су витловски стубови и мост је дефинитивно онеспособљеи за саобраћај ма каквог возила, пролаз немогућ.

1Пеф XI Секције
Пантелић"

„ Б Е З Б Е Д Н О С Т

Ред. бр. 7
Буприја, 5. IX. 1941.

„Око 21 час дошло је у општину виринску око 40 непознатих лица наоружаних пушкама и пушкомитраљезима, обучених у цивилна, сељачка, а један и у војничко одело. Са њима је била и једна женска одевена у варошко одело. Испретурали су општинску архиву, спалили плакате који су пред општином били истакнути, узели новац из касе. Тражили су пописиваче жита да би им спалили књижице. Сресни начелник и жанд. водник су на терену. Потере се врше".

16/133 Ред. бр. 99 тел. Пов. бр. 77

„Дана 15. 8. група од око 50 наоружаних лица упала је у општину Г. Мутница. Поцепали су сва наређења и непредате објаве ратних заробљеника. Наредили су писменом наредбом сељацима да у варош не доносе животне намирнице".

Низ телеграма из тог периода одн. недеља говоре о акцијама партизана у овом делу Поморавља.

И Немцн су у борбу убацили делове свога 739. и 711. брдског пука, ојачани артиљеријом и тенковима.

Свесни да не могу да угуше устанак Немци су вршили репресалије — рушили и палили село Шалудовац два пута, јер се у њему дуже задржавао партизански штаб, а затим се повлачили према својој бази у Параћину. Ово је ие само поколебало мобилисане сељаке у могућности успешне борбе, већ су једини начин да сачувају своје домове и животе видели не само у бежању, већ у активном супротстављању партизанима. Претње и пропаганда учинили су своје. Сукоб мобилисаних и добровољаца био је на помолу, а у позадини ове издајничке работе стајали су параћински трговци и сељачки иолитичари у лицу јерезовског посланика Вучковића и његовог сина из Г. Мутнице.

Многи тада нису били свесни онога што се догађа и зато ћемо, поред изјава преживелих партизана, навести изјаве неколицине случајних сапутника устанка да би се видело како су они доживели мобилизацију и разбијање Одреда.

Тако на пример, Радивоје Милошевић из Шалудовца каже:

„Када је извршена мобилизација и када смо ми из Шалудовца отишли, у ливади Васе Војчиног извршена је смотра по четама. Клачевци су донели највише оружја, а дошли су из Плане. Тада је говорено и о томе да се после 3—4 дана нападне Параћин и Пуприја. Бора је рекао још да се формира источно--моравска група партизана. Један је питао што је са Узелцем. Бора је рекао да ће и он са нама. Помињао је Русе који се боре.

Знам да је командир Лешњанске чете био Драга Петровић, Борин брат, за Доњу Мутницу Раша, за Извор Борика је био заменик командира. Добили смо задатак да свака чета иде у своје село, а када смо дошли у Шалудовац, наређено нам је да идемо исиод Буљана, да поседнемо буљански друм и да обезбедимо ту страну од евентуалног напада Немаца. Тим друмом је наишао један избеглица, поштар у Буљану, и тражио Узелца. Ја сам рекао да смо то ми. Пружио ми је једно писмо које му је дао жандармеријски иоднаредник да га да Узелцу. У писму га је обавештавао да ће сутра Немци напасти Буљане и Шалудовац и да бежи. То писмо сам дао моме командиру.

То вече Немци су дошли џипом изнад Бошњана. Изгледа да су извиђали терен. Ту смо и омркли. Увече је наишла једна група из Буљана и каже ми: „Идемо да мобилишемо Поповац и Бошњане". Кад су се враћали, чуо сам Борику из Извора који је питао: „Где је Изворска чета?" Рекли су му да смо ми ту. Рекао је да пођемо и да је прво добио наређење да мобилише Поповац и Буљане, а сад је добио друго наређење — да иде и ухвати Узелца, а његови војници да остану код нас, или да иду где хоће. Опет је поновио да Шалудовачка чета пође с њим, што смо одбили. Изворци су отишли с Бориком.

У зору је дошао курир са наређењем да Шалудовачка чета што пре запоседне друм изнад Извора и манастира у клисури. Отишли смо и запосели, а изгледа да то није било Борино наређење.

Ујутру су Немци почели да бомбардују Шалудовац и Буљане. *Ми смо се поколебали — шаљу нас овамо, а немци бомбардују наше село. Решили смо да идемо и бранимо наше село* (подвукли аутори). Са нама је ишао и командир. Близу Шалудовца срели смо се са Немцима који су били у заседи. Дошло је до пушкарања".[207] (Милошевић затим описује борбу у Шалудовцу).

О мобилизацији и борби у Шалудовцу Радосав Јанићијевић каже ово:

„Кад смо се вратили на Црни Врх, већ је била команда: општа мобилизација. Док смо били код Г. Мутнице, тамо је извршена мобилизација, као и у Клачевици, Извору и Шалудовцу. Ја сам добио задатак да пређем у Бошњане. Тамо су говорили Цуца и Пера Куварица. Кад смо се враћали из Бошњана, Изворци, који су пошли са нама и остали код реке, почели су већ да негодују, па су чак рекли да ми треба да се побијемо зато што Бошњанци нису пошли. Ја сам им рекао: „Знамо, друже, али ви сте стално горе међу нама, — зиате нас, а они нас не познају толико. Тада ми је један Изворац рекао: „Не гово-

[207] Изјава Раднвоја МилошевиКа — Поповачки материјали 1960. године, стр. 23, 24.

ри!" Цуца ме је заштитио, а Изворац је дигао иушку да га убије. У том сам ја подигао пушкомитраљез, те су Изворци рекли: „Хајдемо, овде су Бошњани".

Јанићијевић даљи развој догађаја овако описује:

„Тада је стигла и заповест за напад на Шалудовац као и распоред напада: Узелац са Пресека, Горњомутничани и Изворци, Клачевци и Шалудовци од Горње Мутнице, а Доњомутничани и Бошњани да нападају испод Шалудовца. Скоро сви су отказали, сем Доњомутничана и Лешњана, а Узелац је први побегао. Ја сам повео Клачевачку, а Цуца Шалудовачку чету. У почетку Шалудовци су журили, али кад су видели да Мутничани и Изворци неће да пођу, онда су се и они устезали и ишли скоро силом. Стигао сам по подне у 5 сати. Село је већ горело, покушали смо да га гасимо, али узалуд. Бора је водио борбу око 2 сата по подне. Док смо ми били у Шалудовцу, стигли су Живка, Франц и Бранко. Људи из 1Слачевице су рекли да неће да се боре, него да ће да иду да бране само своје село пошто су исто чули од Мутничана и Извораца. Ми нисмо могли да утичемо на њих и они су отишли за Клачевицу. Ми смо онда пошли за Грзу, док су Шалудовци остали у своме селу. Заноћили су изнад Г. Мутнице у штали и ујутру кренули за логор".[308]

Чеда Јовановић из Бошњана о мобилизацији каже у својој изјави:

„За време мобилизације Бошњана био сам на обезбеђењу. Ту су хтели Немци замало да нас ухвате. После једно дан-два био сам опет у Бошњану и одвраћао људе да не иду за Параћин и тамо продају намирнице. Тада је погинуо Душко Стојановић.

Код Г. Мутнице су ме срела два Мутничанина и упитали где ћу. У разговору су ми рекли да ће ускоро, кроз дан-два, да се види јасна ситуација. Кад сам стигао у Одред на Црни Врх, Живка ме је пресрела и упитала: „Где си, Чедо, мислили смо да си погинуо?" А Мутничани кажу: „Требало је да га убијемо". После паљења Шалудовца враћао сам се на Црни Врх, а са нама и другови: Марић Драги и Града, Илић Милош, Симић Милан, Франц Мали, Драги Ковачевић, Живка било нас је око 16. Горе нас је срео Борика, кафеџија из Извора, и рекао: „Јесте ли гладни? Седите, сада ћемо да ручамо". То је било око 10 сати.

Тада је дошла мајка Радета Селасија из Бошњана и казала: „Радо, дођи да ти кажем нешто". Он јој је одговорио: „Бежи тамо, немаш шта да ми кажеш!" Видео сам како се Цуца и Драги Марић препиру и свађају са Бориком говорећи: „Што се ви не повучете?", а ови кажу опет: „Што се ви не повучете?" Чуо сам да је Драга рекао: „Ја поштујем Црвену ар.мију". На

[201] Изјава Радисава Јанићијевића — Поповачкн материјали 1960. године, стр. 16, 17.

то је Борика опсовао Дрвену армију, да Драга њему опсовао краља Петра".[209]

Нову светлост на мобилизацију и догађаје око ње баца изјава Јакова Теодосијевића, једног од организатора устанка у овом крају:

„У септембру месецу, да ли на иницијагиву штаба одреда или самог команданта — не знам, Одред је иочео да врши масовну мобилизацију сељака из свих села данашње комуне. 22. септембра дошла је једна група партизана у Поповац. Одмах су ми рекли да нађем општинског курира да позове цело село на збор пред општину. Скупило се цело село, јер код људи је владало интересовање за НОБ. Увече, поред лојане свеће, прочитао сам проглас нашег Одреда, у коме се углавном говорило о циљевима борбе и о томе да сви они који су способни да носе оружје, пођу у Одред. То је изазвало живу дискусију у селу и већина људи, нарочито млађих, били су спремни да се одазову позиву и пођу у Одред. Док су поједини старији људи сумњиво гледали на све те ствари, говорећи да је то све бесмислено, ми смо их убеђивали у то да је данас одлучан моменат, да не треба бити издајица и сл. и већи број људи закључио је да пође с нама. Договорено је да полазак буде у 24 часа према Грзи, где је у то време био штаб Одреда, а скуп пред општином. У међувремену другови из Одреда, који су дошли у Поповац са Живком, судским приправником, отишли су али су пренели кмету Добривоју Радовановићу да ме обавести, а ја знам где треба да водим људе. Када ме је овај обавестио, ја сам се спремио и дошао испред општине. Ту је било већ много људи, који су се договарали и убеђивали, тако да је око 23 часа било пред општином преко 100 људи. У 23,30 ја сам позвао људе да се построје и да кренемо. Тада су се из маее издвојили њих 76 и ја сам извршио неку врсту смотре, загледајући који су то другови. Са тих 76 другова кренуо сам у правцу Буљана и Шалудовца и већ у свануће смо пролазили кроз Горњу Мутницу. Том приликом запазио сам да су Горњомутничани, о којима сам и мислио да су већ раније мобилисани и да су у Одреду, скоро сви ту. Запазио сам и то да су нам у пролазу добацивали да не идемо у Одред, јер ће бити расформиран. Томе нисам придавао неку важност и продужили смо даље. Кад сам стигао у Одред, затекао сам Бору како седи на једном пропланку, и један друг га брије. Обавестио сам га да сам стигао са 70 људи. У међувремену партизан Станислав Вучковић је остао да покупи заостале људе и довео је још 15, тако да нас је било око 90 из Поповца. Цео Одред гада није био на окупу. Осгали мобилисани и стари партизани — већ су били у разним акцијама. Неки су имали задатак да према селу Клачевици и Извору онеспособе пут, а у међувремену се сазнало да Немци спремају напад на Шалу-

[m] **Ч. Јовановић „Поповачки материјали" 1960. године, стр. 19, 20.**

довац и неколико чета одвојено је за борбу Шалудовцу, као што су биле Доњомутничка, Лешњанска, Изворска и Горњомутничка. Тада се тобоже прикључио и Узелчев одред. Читав тај дан ировели смо у Одреду, ири штабу. Сељаци још нису добили оружје, сем неких који су имали код куће и понели га. Они који га нису имали почели су да негодују. Ја сам се поеаветовао са Живком и она ми је рекла да са људима ирорадим неки материјал који је имао Одред. Ја сам то и учинио. Иетовремено изабрали смо и НОО за село Поповац. У одбор су ушли старији и неспособни за борбу другови: Милисав Вучковић, Милорад Трифуновић, Стаја Стојановић и још 4 друга. То вече провели смо на Грзи, Бивало је веселије међу друговима, који нису били у акцији и очекивало се да ће Немци код Шалудовца бити до ногу потучени, као и да ће бити заплењено доста оружја и камиона. Чак су на рачун тога плена падале и многе шале: овај ће бити шофер, онај тенкиста. Спавали смо под дрвећем на слами, како се ко снашао. Ујутру смо са нестрпљењем чекали вести о нападу на Шалудовац. У међувремену стигао је један курир, позвао Живку на страну и нешто ј ој саоиштио. Живка је на то позвала скојевце к себи, издала им неко наређење и заједно са њима отишла у правцу Дрног Врха. У одреду је настала мала узбуна, почели смо да се сашаптавамо и питали смо се шта је са Шалудовцем, што нема вести. Јавила се прва сумња да се нешто затајило, да се догодило нешто непожељно. После извесног времена, негде око 11 сати, стигао је курир и опет у поверењу ігришао Раши Грногорцу и другима и пренео им неку вест".[210]

О мобилизацији постоји сачуван и један документ, нека врста извештаја, који подноси Бора Петровић Штабу народноослободилачких иартизанских одреда.

Из овог извештаја, чији је основни циљ да Бора оправда своје поступке, наводимо само неке делове:

„Према усменом тражењу друга из Штаба подносим овај извештај у следећем:

„18. или 19. т. г. (не сећам се тачно) стигао сам са пута из Главног штаба. Одмах по доласку сазвао сам конференцију штаба чете. На конференцији сам издао наређење које сам добио из Штаба. Поднео сам Штабу на увид проглас о мобилизацији који сам успут ја лично саставио. Штаб је прегледао проглас и усвојио га као врло добар.

20. септембра т. г. почела је мобилизација.

Мобилизација је извођена на следећи начин: „(објашњава како је извођена мобилизација, што је већ познато)".

[210] **Изјава Јакова Теодосијевића — Поповачки материјали 1960, стр.**

На другом месту Петровић каже:

„Сељаци су се одмах разбежали и ја сам се са партизанима (њих 8 на броју) повукао изнад села у шуму. Повукао сам се, јер нисам имао довољан број партизана да пружим отпор".

Претње смртном казном, које се помињу у прогласу, Бора покушава да пребаци у надлежност сеоских судова па каже:

„Сами сељаци су одредили и надлежност свих судова и то: за свако силовање, пљачку, крађу, намерно уироиашћивање имовине, овај суд је имао да изриче само смртне казне, а за остала дела разне дисциилинске казне према увиђању самога суда".

Своје грешке у одређивању командног кадра у новоформираним четама Бора Петровић покушава да оправда овим разлозима:

„За командире ових чета имао сам намеру да одредим истакнуте партизане, али пошто су ми они били моментално потребни за извођење мобилизације, одредио сам привремено командире од самих сељака, — првенствено резервне официре и подофицире. Од мобилисаних чета формирао сам 11 наоружаних чета стрељачких . . (набраја људство и наоружање).[?п]

Петровић у свом извештају признаје да није ишао да прекори Изворце и Г. Мутничане због неизвршења наређења и то оправдава умором. Каже да је послао писмо по куриру, а да је за обезбеђење послао Рашу Пајевића прелт Буљаиу са I и II клачевачком четом.

Међутим, Миодраг Новаковић је ове догађаје друкчије приказао:

„Живка Дамњановић је постала комесар, командант Бора Петровић, а његов заменик био је Војиновић. После неколико дана дошао је нови комесар са Јухора, уча Димитријевић, сада члан ЦК Македоније и посланик за срез битољски. Онда је Аискутовано о томе да се Одред што јаче наоружа и да ослобађа градове. Друг Пера је разговарао са Бором и после извесног времена Бора је отишао на састанак у Дулане, на саветовање команданата. То је било 15. септембра. Друг Стамболић је долазио два пута у Одред, једанпут је дошао са Филипом Кљајићем и комесаром Митом. То је било почетком сеитембра, пре састанка у Дулану. Одред је у то време имао 150 активних партизана, око 20 пушкомитраљеза, углавном су сви били наоружани.

После Бориног повратка из Дулана, он је говорио да ће да изврши мобилизацију да би напао Параћин. Међутим, петоколонаши из Горње Мутнице и Извора дошли су у контакт са трговцима у градуг и са Немцима, наравно и са Теокаревићем.

Једна петорка у којој су били Новаковић, Галић, Војкин из Ћуприје, Милан, Бранко „Бућони" била је наоружана револверима и бомбама, а Бранко је имао шмајсер. У град смо упали

[211] **Бојно-историјски институт Бгд. 4; 14 кут. 1641, стр. 1, 3, 6.**

наоружани, а ја сам нашао Кирића и разговарао са њим о томе где су Немци и о доласку другова. У граду су били жандарми, Немци и пољска стража. Ту смо били неколико дана.

Једне ноћи смо се привукли и дошли до Соколане где су били смештени Немци. Ту је била стража. Ми смо хтели да нападнемо стражу, али се Бранко накашљао. Стражар је то приметио и ми смо морали да се вратимо без успеха.

М О Б И Л И З А Ц И Ј А

Мобилизација је почела око 20. септембра. Ми смо чули да су дошли љотићевци и Немци у Р. Реку. Зато је пошла једна група да их нападне. Борба је вођена између четника и љотићеваца. Немци су послали штуке које су бомбардовале положаје, тако су напале и нас. Изгледа да су дошле са аеродрома из Крушевца. Четници су се разбегли, а ми смо се вратили и нисмо стунили у борбу. Тада је настала општа мобилизација. Извршена је реорганизација Одреда. Одређени су командири чете по појединим селима и комесари. Ја сам одрсђен за командира Изворске чете, а Пера Куварица је био комесар, Бранко Ристић је био комесар Доњомутничке а Раша Црногорац Клачевачке чете. Постојала је и Лешјанска чета, чији је командир био Драга Петровић. Ми смо имали задатак да обезбеђујемо терен од изненадног напада Немаца. У то време срушили смо мост код Главице, који је био на прузи Зајечар—Параћин.

Били смо обавештени од сељака да блиндирани возови туку наше положаје. Тада смо порушили мост на Грзи, више Извора према Параћину. Потпуно смо га уништили. Искидали смо телефонске стубове и прекинули саобраћај између Зајечара и Параћина. Даље смо пресекли пут на неколико места испод Д. Мутнице да би спречили наилазак непријатељских тенкова и моторизације. Почели смо да копамо траншеје у подножју Бабе. Ровови су копани испод Д. Мутнице.

Тада је било наоружаних сељака око 800. Имали су 35 пушкомитраљеза, један тежак митраљез „шварцлозе" и доста муниције.

Карактеристично је да су чете добиле задатак да одржавају конференције по селима. Ја сам одржао збор у Бошњану, а Живка у Поповцу. Добио сам податке од сељака, када сам ишао са Изворском четом, да су Немци са артиљеријом дошли више Бошњана. Збор је одржан. Ја сам са четом пошао да нападнем Немце. Међутим, нико није хтео да пође. Када сам почео да се расправљам, један је хтео да ме убије. Око пола часа смо се расправљали. Ја сам им рекао: „Ако нећете да пристанете да се борите против Немаца, онда идите у логор". Када смо се вратили у логор, који је био у Грзи више села Извора, тамо је био штаб Одреда. О свему овоме известио сам Живку, која

је била комесар. Такође је дошао Рус из Извора. Известио је да се Извор ириирема да нас нападне. Код нас су у логор прво дошли Мутничани и ја сам видео на њиховим лицима да су узрујани. Међу њима је био и Дракче и питао где су остали. Ми смо видели да се нешто кува, а нас је било мало. Нрво су Немци извршили напад од Бошњана, директно артиљеријом. Село Шалудовац је почело да гори. Немци су пошли са пешадијом и тенковнма у напад. Наши су их сачекали. Бранко је био код Лешја. Они су разбили Немце. Ту је погинуло неколико Немаца. Наши су запленили 8 камиона и неколико бицикла. Хтели смо да те камионе повеземо са собом, а Немци су тенковима хтели да их поврате. Ту се развила борба. Немци су потпуно упалили село Шалудовац, а оно што није изгорело, тенкови су разорили. Прво су упалили село Скелу, а оно им је било друго село по реду. То је било 22. септембра.

Када су Немци упадали у села, петоколонаши су преносили гласове да ће бити спаљен цео срез, исто онако као Шалудовац. Те вести су потекле из Г. Мутнице и Извора".[2'2]

И на крају овог поглавља о мобилизацији посебно је значајна оцена са терена, из тадашњег угла и тренутка: извешгај друга Стамболића (његов илегални псеудоним био је „Бошњак" или само скраћено „Б"):

Извешгај Бошњаков

Случај Параћинско-ћупријске чете који има последице тешке по нашу партизанску борбу у читавом Поморављу, па и источној Србији, испитивао сам заједно са другом Старим.

Одржали смо два ћелијска састанка, разговарали смо са партизанима усмено и писмено, саслушавао и командира и заменика политикома, другарицу Малу, и најзад продискутовали о погрешкама штаба и ћелије, које су довеле до свега.

Командир је по повратку са пута позвао штаб и саопштио: командири постају команданти, у Србији је општа мобилизација, ми морамо 29. заузети Параћин, ја сам спремио проглас уз пут, нека се умножи итд.

Садржај прогласа отприлике: сви на оружје, ко се не одазове биће стрељан, кућа спаљена. Предлог другова из Штаба да се изради детаљан план, да се прикупе партизани и објасни циљ, он је одбио. Издвојио је десетине, дао им проглас и наредио да иду у села и хмобилишу. Тако је десетару Францу, који није био ту послао усмено наређење да изврши мобилизацију. Према причању партизана народ се доста радо одазвао. Али штаб је пошао са једном неистином: „мобилизација у свим срезовима", а сељаци су за пар дана могли да се увере да се у околним срезовима не мобилише.

[212] **Изјава Миодрага Новаковића-Цуце, народног хероја, стен. белешке стр. 30, 31 ОКСКС Параћин.**

На зборно место дошло је 1.012 сељака. Две трећине било наоружано. Велики број бомби, 34 пушкомитраљеза итд.

„Командант" је извршио расподелу на чете од по 50 људи: I мутничка, II мутничка итд. *Иако је штаб решио да се за командире одреде партизани, командант је поставио у више махова сељаке тих села* (подвукли аутори). Отвочело је копање друмова и постављање заседа. Чете су распоређиване по свим селима. 22. ујутру Немци су са једном пољском батеријом почели бомбардовати село Шалудовац са Везирова брда, изнад Бошњана. Затим су камионима и бициклима дојурили у село и запалили га. Командир је са две чете отишао у заседу и сачекао Немце који су се враћали и са њима водио борбу док чете којима је био ставио у задагак да приме борбу у Шалудовцу, нису извршиле свој задатак".[213]

ТРАГИКА ЈЕДНОГ ОДРЕДА

РАЗБИЈАЊЕ ОДРЕДА

О разбијању Одреда као и о догађајима који су му претходили, Живка Дамњановић каже следеће:

„Враћам се из акције и затичем командира. Одлука са саветовања командира: сви командири постају команданти и сместа прићи ошптој мобилизацији. Ко се не одазове мобилизацији, да се стреља, кућа да му се запали и имање конфискује. Мобилизацију извршити до 28. септембра, а 29. општи устанак. Ми тада нападамо Параћин. О томе сам прво обавестила секретара Партије и заједнички закључили да је команда донела ту одлуку оцењујући стање у најреволуционарнијем крају, али смо прегли на посао. Штаб је одлучио да се у свако село пошаље по једна десетина ради мобилизације. Комесар и ја смо захтевали да се створи план мобилизације и о њој вхпие дискутује, што је командир одбио и саветовање одуговлачио читањем неких списа. Прочитао нам је проглас о мобилизацији и дао да се умножи. Људе је разаслао да мобилишу. Ја признајем да за то нисам знала. Неке људе послао је у другу акцију, а онда преко курира давао налог за мобилизацију. Прво су се одазвали село Извор и Г. Мутница. А>уде смо упутили у Грзу. Командир одлази са њима. Ја и политком остајемо у предстражи. Наоружане људе овако разаслати: 1. Једни да ликвидирају Узелца (да ли само партизани или и мобилисани, остало је отворено). 2. Прекопавати главни друм и сећи бандере на главној прузи. 3. Напасти Рудник ради ликвидације Недића и уништења Рудника, што је пропуштено. Он се сложио с тим и носи командиру.

[2]" Војноисторијски институт Бгд. кут 5/1 1641, стр. 20, 21.

После ручка добијамо налог да се и предстража повуче у логор. Тамо је већ извршена подела на чете, раздељена је резерва оружја и муниције, дати су пушкомитраљези. Речено је да се наши добровољци расподеле по четама и за командире изабрати или сељаке које знамо добро, или наше партизане. На моје питање зашто то није учинио, командир одговара да је подела на чете привремена. (Командир, заменик и ја одржавамо саветовање о питању Узелца, опет). Одлучено је да заменик иде с једном четом. Џуџа партијац такође одлази са једном четом (обе чете из Извора) у Бошњане ради мобилизације. Командир и ја идемо да видимо место за стални логор како ми је он казао. Уствари, он је уговорио са домаћином тамо да стално ноћивамо за време док смо на Грзи. Те ноћи су издата наређења за које водник Раша каже да их је командир издао и која су упропастила ствар. (Командир је распоредио чете у заседе, јер је обавештен да ће Немци доћи и одатле вршити напад. Преко ноћи чете добијају налог да се повуку и запоседну кланац ка Зајечару — ово по чувењу). Политком је у селу мобилисао. По повратку у логор чујемо да се бомбардује Шалудовац. Командир одлази, остајем од штаба сама у логору. Пристижу Клачевци, наоружани. Поповчани без оружја. Вршим поделу Клачеваца на чете, бирам економске одборе и суд, тада стиже курир. Тражи командир да се Клачевци хитно упуте на северну страну Шалудовца, а он ће са југа да Немцима пресече одступницу. Шаљем их са делом партизана. Како чујем од курира, нико не зна где су ове две чете, Изворска и Горњомутничка. Пођем брзо да нађем Изворце како бисмо још увек стигли на време у село Шалудовац које су Немци палили.

Курири су читав сат лутали, али чету нису нашли. Отишла је у непознатом правцу. Ми онда кренемо за Шалудовац. Успут смо питали људе о борби, неки су признавали да се чула борба између наших и Немаца, други су нас напали. Ја сам нападала командире који нису извршили наређења и рекла да заслужују смрт, што су говорили и сами присутни. Стижемо до Шалудовца. Испред села стоје Клачевци без Раше. Дочекују нас са револтом. Кад сам им образложила ствар, они су бесно нападали Изворце и Горњомутничане. Раетали смо се одлучивши да они увек буду спремни да заједнички са друговима бране своја села, али кад су ови из Г. Мутнице издали, онда ће бранити само своје село. Растали смо се као најбољи пријатељи. Преноћили смо у штали, а ујутру кренемо за логор. Успут сретнемо командира и заменика. Он је још јуче послао чету, а сам остао на пугу да се одмори. На врху косе сретнемо политкома који води из логора неке људе у акцију по директиви командира. Ту прочитам извештај командира пред људима и оштро нападнем оне који су кукавички напустили положаје. (Иза леђа неко прети да ме убије.)

Политички и ја одлучисмо да одемо у Д. Мутницу по командира и решимо шта ћемо са овим ненаоружаним људима.

Спуштамо се доле, кад чујем звиждук. Вратим се с Ф. Розином и видим Изворце. Сви се спустимо до партизана. Ја ту оштро иступим и питам знају ли они шта значи дозволити да се запали село, због неизвршеног наређења. Код сељака је преовладавало двоструко расположење: једни су се бранили и признавали кривицу, појединци су ступили у напад; послали сте нае противу тенкова и пушкомитраљеза, без муниције, омладинци не знају да рукују оружјем. (Штаб је одлучио да се омладинци не распоређују у чете пре обуке од 20 дана). Бора је у дошвору са Немцима.

Споразумели смо се да се позове Бора и остало село па да народ реши како да помогне саму борбу.

Долази посланик из Г. М. Говори о слози и миру. Изворчани и Мутничани се сврставају у чете. Претпостављали смо да су спремни да се разиђу како смо и предлагали.

Своје сам упозорила на приправност. Заменик и водник седе уз једну колибу. Пођемо у грабар, наши су поседали дуж грабара, кад ме врати ошгар глас: „Назад, овде нема ваших!" Видим човека са пушком на готовс. Брзо се вратим и командујем: „На оружје, у стрелце!" Чујем пуцњаву и легнем. Заспу нас тако ниском ватром, да се нисмо могли ни да распоредимо. Друговима кажем да не пуцају, јер би само трошили муницију. Тек кад они престану, кажем нашим да пуцају. Пошто сам осмотрила терен, пођем с једном групом у циљу заокружавања непријатеља. Утом лево крило почиње да се предаје. И ја се са својом групицом подигнем, али све стрелце осу један митраљез. Отпор не би могао да буде ефикасан. Мене примете и оспу паљбу. Ја се тада одвојим од те групе да не би поред мене изгинули и други. Тако останем без другова. Дођем до села Извора и ту малакшем од умора.

Потера стиже, жене им кажу где сам, али ме они не примете.

Преко ноћи се извлачим из села, али сам чула да су ту патроле, видим батеријске лампе. Митраљески рафали са свих страна, бомбе и светлећи меци. Преноћим у потоку. Дању покушам да се кренем ка логору, али не успем због многих пролазника. Ноћу боса дођем у логор. Логор празан. Покушам да склоним експлозив, кад наилази један сељак иа кога сам пуцала и побегла у шуму. Нова потера на све стране до увече. Кад се смркло, изађем и кренем за Параћин. Једва сам нашла пут, јер терен не познајем.

У Д. Мутници свратим код једног сељака да се одморим, јер су ме те три ноћи проведене под ведрим небом без капута исцрпле. Али наиђу два тенка и четири камиона са Немцима. Онда продужим за Параћин. У Параћин стигнем увече. Упуте ме у овај одред. У недељу у подне стигнем у Левачку чету.

ПЕТАР СТАМБОЛИЋ, народни херој, инструктор ПК КПЈ за Србију 1941.
Организатор усганка у Поморављу

графички радник из Иуприје, члан КПЈ од 1941. године, борац ћупријско-параћинске чете. Народни херој. П. пуковник ЈГ1А (1919—1955)

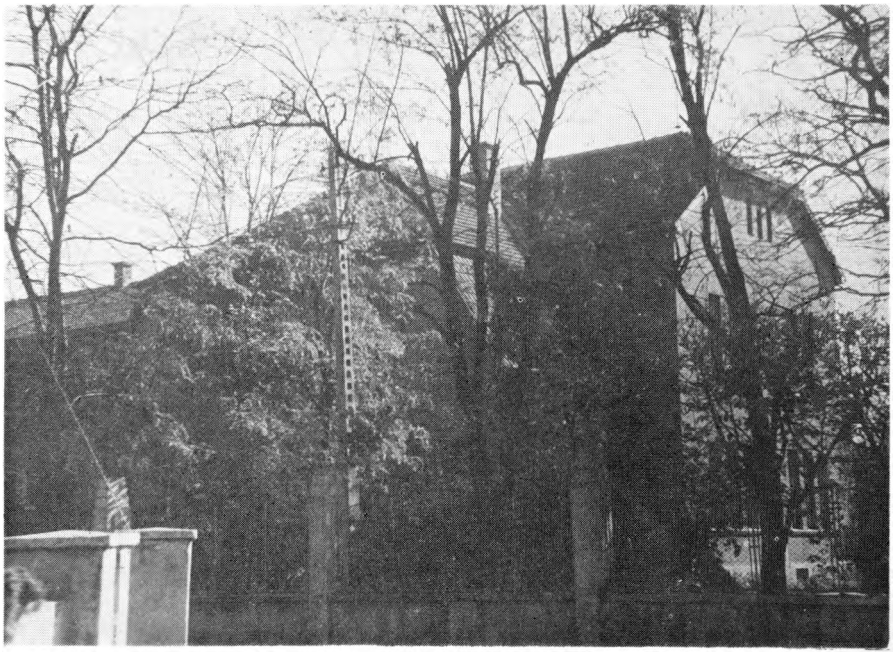

Управна зграда Фабрике шећера где су се 22. јуна 1941. године утврдили Немци очекујући реакције грађана Иуирије поводом напада на СССР

ДАМЊАН МАКСИК, напредни омладинац и члан СКОЈ-а и КПЈ, погинуо као првоборац у НОБ-у

Кућа Динке Оорадовића из Куприје у којој је боравио Пстар Стамболић 1941. године приликом својих долазака у Нуприју

Кућа **Азубице и Живке Марковић у Куприји у којој је П. Стамболић** јула **1941. године обучавао скојевце и комунисте у руковању оружјем**

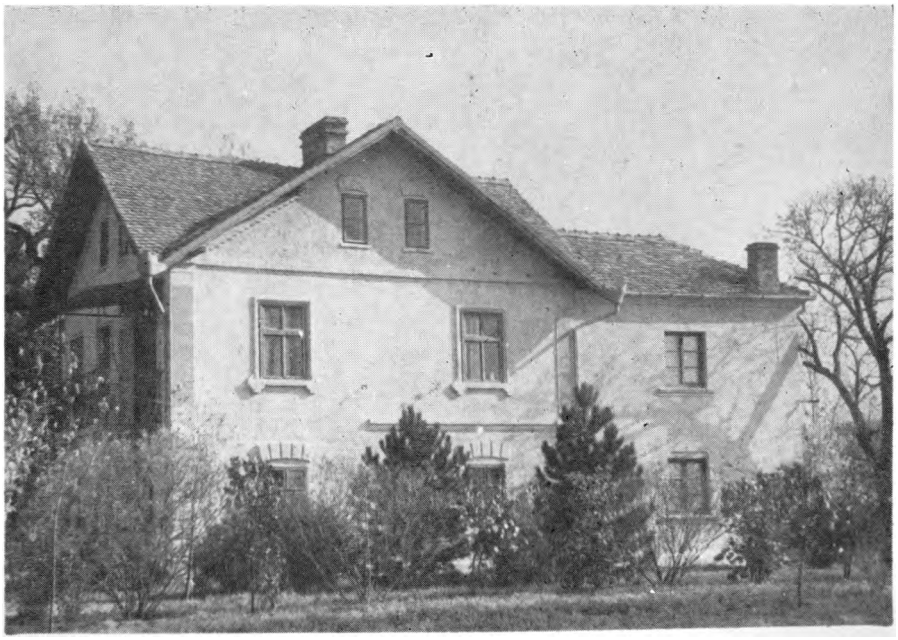

„Лазићева вила" на периферији Куприје где је 1941. године донета одлука о формирању паргизанског одреда уз присуство друга Петра Стамболића

ДИНКА ОБРАДОВИЕ, активни сарадник НОБ-а из Вуприје у чијој кући су се одржавали и пре рата партијски састанци у највећој тајности и сигурно.

Манасгирска воденица, око 5 км источно од Куприје, где је формиран ћупријско-параћински партизански одред

Народни херој ЈОВАН Милосавл>евић-Јоца, члан ОК КПЈ за Јагодину, убијен 8. 08. 1941. год. од Немаца у Буприји

ЖИВОТА СТАНИСАВЉЕВИЕ, металски радник члан ОК КПЈ за Јагодину, убијен 8. 08. 1941. године од Немаца у Буприји. Првоборац

Спомен плоча на месту погибије Јоце Милосавл>евића и Животе Станисављевића 8. августа 1941. у Буприји (Зграда Гимназије у Улици Раде Симоновића)

МИЛИЦА ЦЕНИБ (1924—1941), члан СКОЈ-а од 1941. године. Првоборац. Стрељана у Лапову 23. 12. 1941. године

ЗДРАВКОВИБ СРЕТЕН (1923—1941) члан СКОЈ-а од 1941. године. Првоборац. Стрељан у Лапову 23. 12. 1941. године

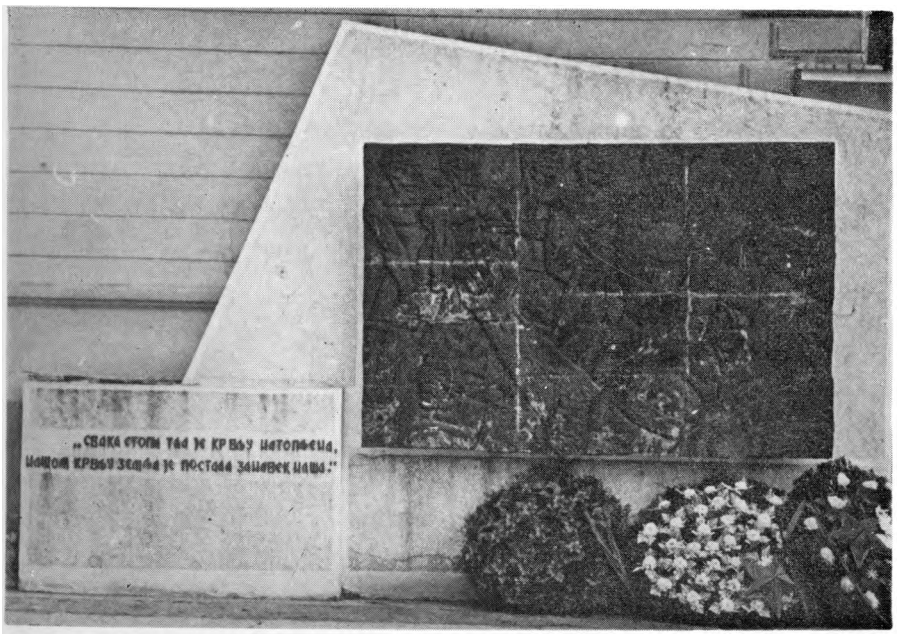

Барељеф стрељаним борцима ћупријско-параћинског одреда септембра **1941. године у Бупријн**

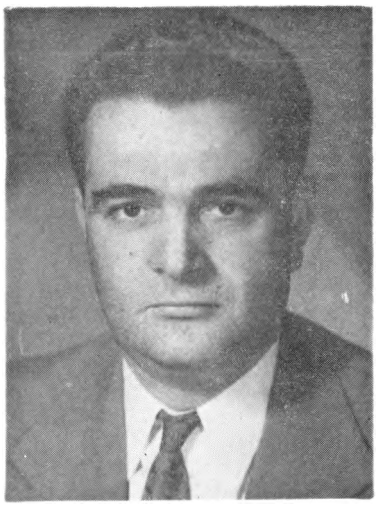

Др Го јко Груловић, члан КПЈ од 1940. године. Првобopац

КОСЛРА ДАМЊАНОВИЕ, дом. члан КПЈ од 1941. Првобopац

ДАМЊАНОВИК ЗОРИЦЛ, члан КПЈ од 1941. године. Првобopац

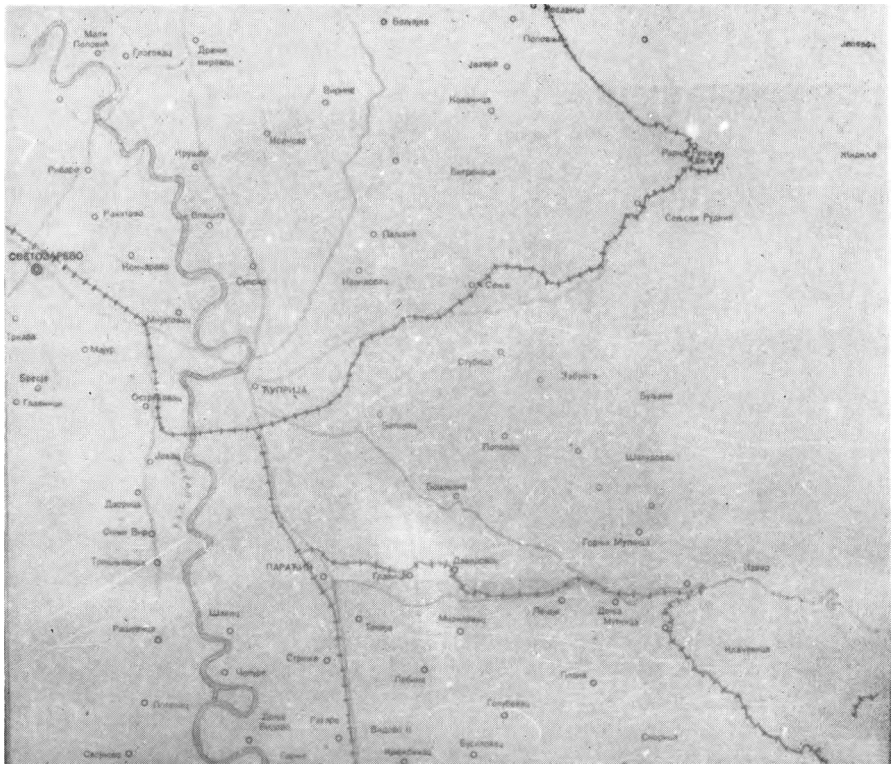

Територија на којој је оперисао и изводио акције ћупријско-параћински одред

Немци су у знак одмазде за акције партизана спалили 1941. године Равну Реку

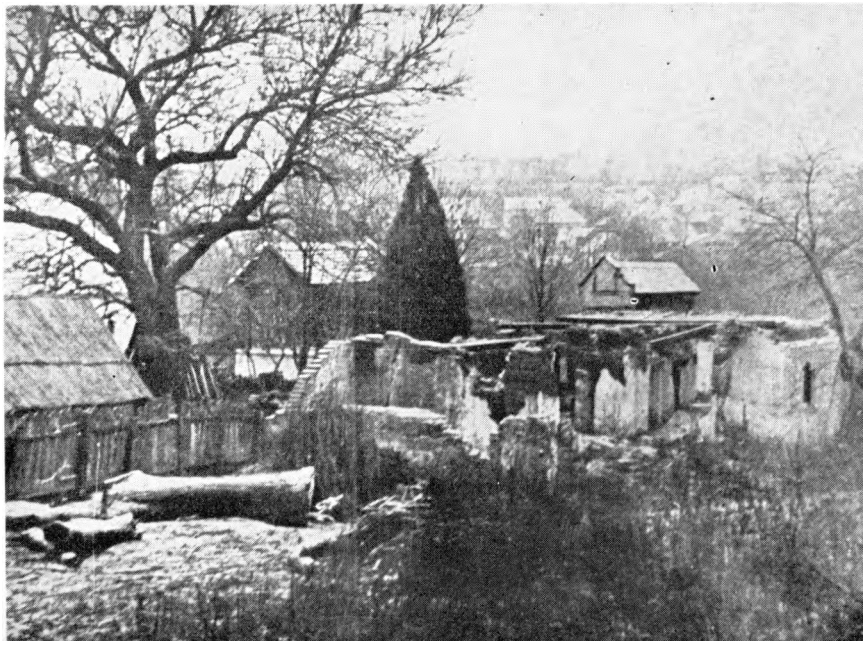

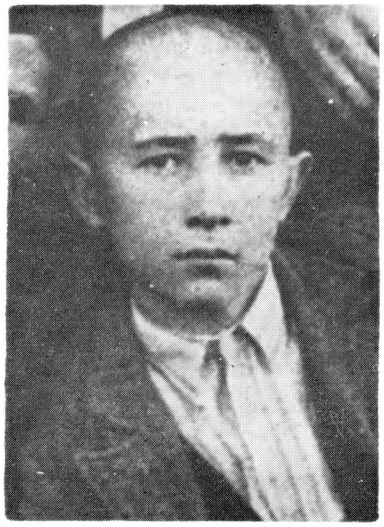

РАДОМИР СИМОНОВИЕ-Штиглица, графички радник. Члан СКОЈ-а. борац НОБ-а. Стрељан 26. 09. 1941. у Куприји. ГТрвоборац

ЖИВАДИН ДАМЊАНОВИБ--Жан. ученик, члан СКОЈ-а, боран НОБ-а, стрељан 23. 12. 1941. у Лапову. Првоборац

ВЕЛИМИР ДАМЊАНОВИБ учепик, члан СКОЈ-а. Првоборац. Погинуо 1943. године

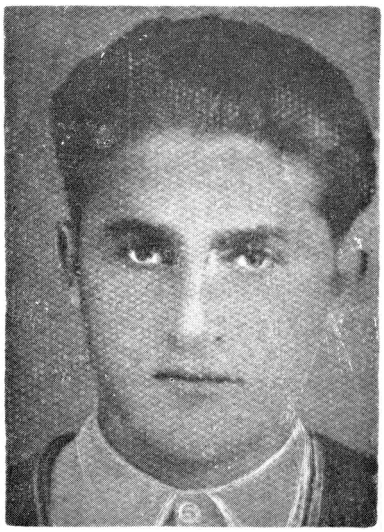

ИВАНОВИБ СВЕТИСААВ, земљорадник из Јовца, првоборац. Погинуо у Босни 1942. године

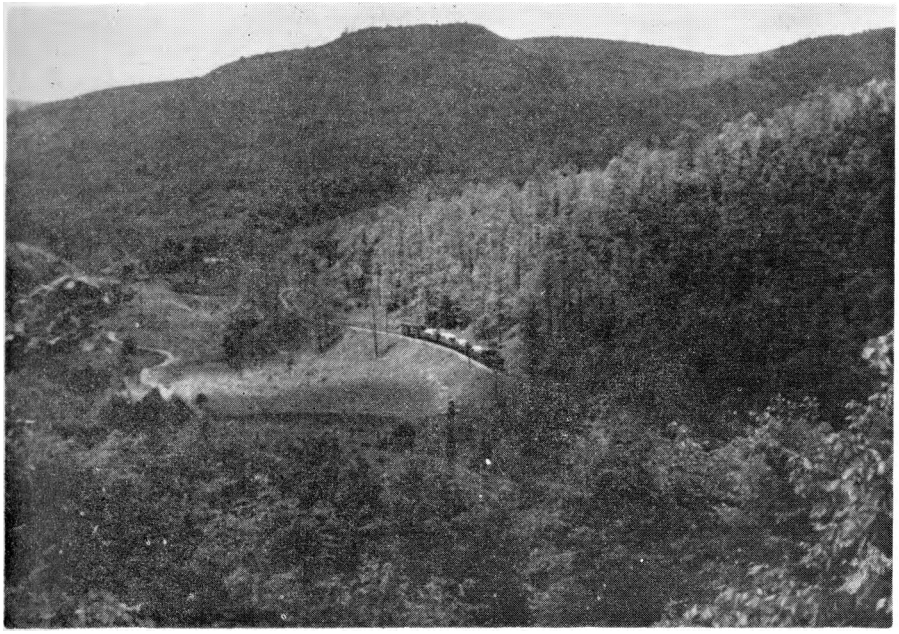

Железнничка пруга Еуприја—Равна Река, коју су борци ћупријско-параћинске чеге рушили 18 пута

МИОДРАГ НЕШИЕ, члан СКОЈ-а, ученик Гимназије. Борац ћупријско-параћинског одреда. Стрељан у Лапову 23. 12. 1941. Првоборац

МИРКО НЕШИЕ, члан СКОЈ-а ученик Пилотске школе. Борац ћупр. параћ. одреда. Стрељан у Аапову 23. 12. 1941. Првоборац

Заробљени борци ћупријско-параћинског одреда у септембру 1941. године
у Доњој Мутници

Спроведени су од Немаца и квислинга кроз Горњу Мутницу (на слици)
у Параћин, потом у Нуприју

Чекали су мирно и храбро, везаии по двоје у реду док су Немци прислоњене на зид Основне школе стрељали... Крв је текла, а они су клицали КПЈ и падали ...

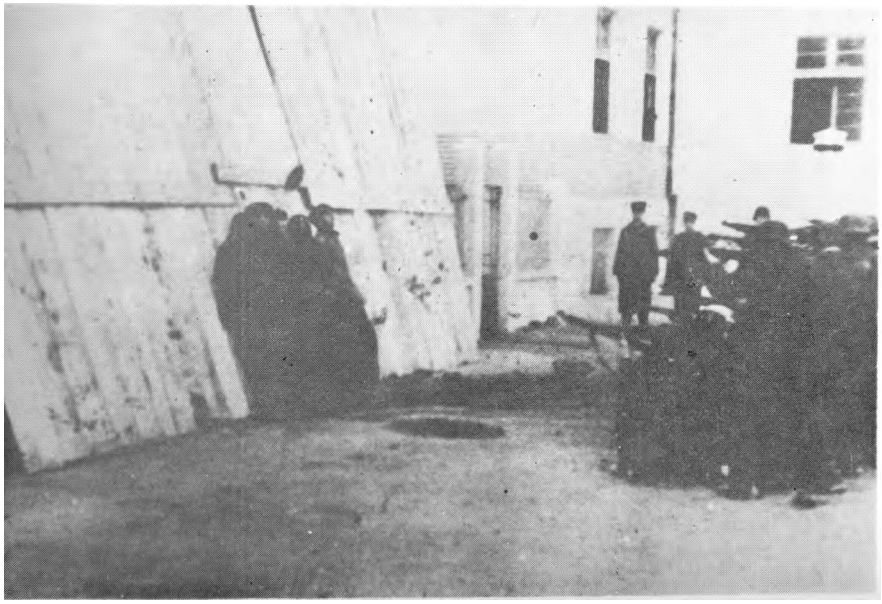

а међу њима комунисти Михајло Ивановић-Калињин (први с лева),
Михајло Илић-Куља (пети с лева)

Стрељани партизани одвучени су и набацани један преко другог у
двориште Основне школе, а неке од њих, комунисте и скојевце,

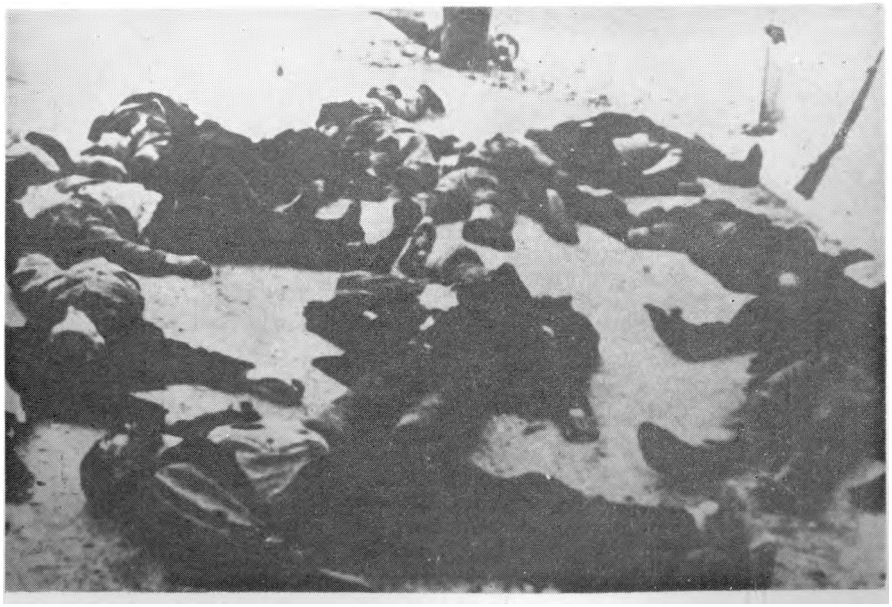

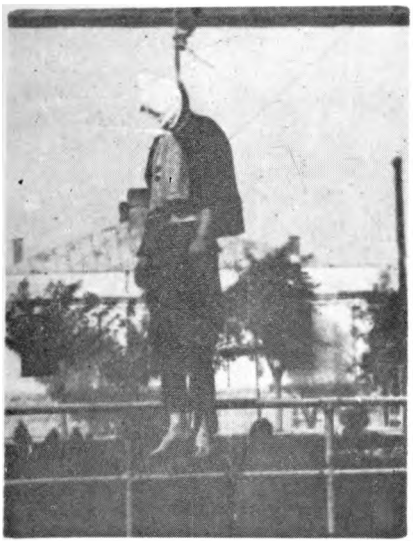

всшали су на огради крај Раванице. Обешени висили су ту внше дана... **Но...**

Акције партизана су настављене. Срушена пруга код Гиља близу Куприје.....

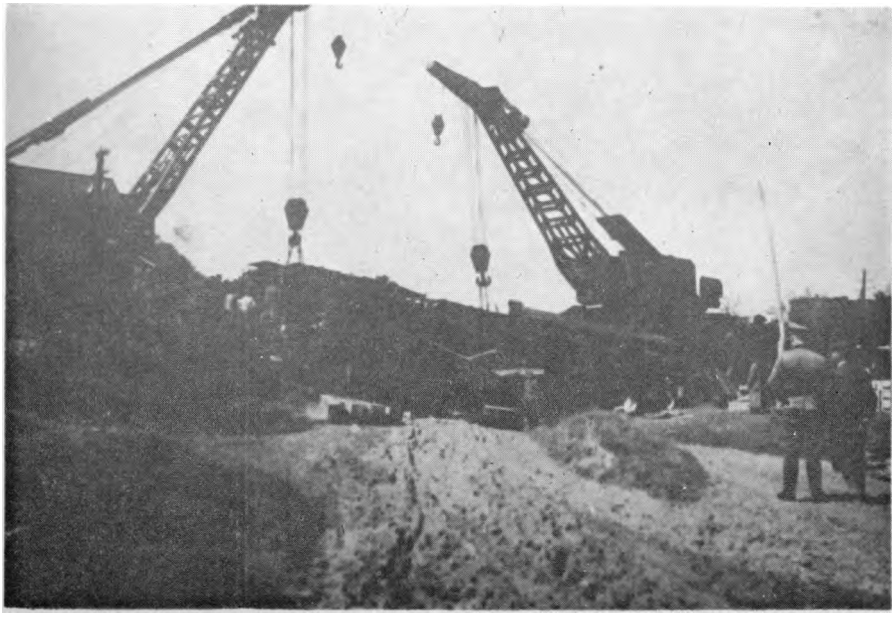

I

I

Даље је познато.

Драги командир је осуђен на смрт због неизвршавања примљених налога, пуштања петоколонаша и жандарма, присвајања заплењених ствари, недисциплине и свађе пред сељацима, што је убијало углед чети.

У изради плана за мобилизадију Штаб није учествовао. Барем не ја. Кад сам предочила командиру да је мобилизација једна крупна ствар, одговорио је да ће наш Врховни штаб послати човека који ће нам помоћи. Проглас је он саставио, ми га само прочигали. Садржај: позив на мобилизацију у борбу против Немаца. Последица неодазивања је смрт и конфискација имања. Назначено је да треба да понесу храну за два дана, одело, ћебе, ако имају, и слично.

Ја лично нисам чула претње противу мене, али су ме другови упозорили да појединци добацују како неће да им женска командује. Ја сам, међутим, као члан Штаба у одсуству других чланова, морала да вршим дужност или да будем присутна кад су их други вршили. Тако сам вршила поделу у чете у заједници са водником Рашом, који је у Штабу уживао само поверење командира, који је хтео да га узме за свог помоћника — заменика, против чега сам енергично устала. (Била сам тада политички комесар). Гледала сам да увек будем уз командира, јер сам познавала његову особину да по својој вољи мења одлуке Штаба и да спасава своју главу не марећи за чету (случај Шалудовца и први и други пут). Да су сви сељаци били против мене, то енергично одбијам. А зашто су баш на мене циљали, ево мог мишљења: у одсуству политичког комесара ја сам држала по селима говоре и ишла по храну, обраћали су се мени за сва питања. Кад су људи долазили, били су одушевљени за борбу, али су узгред питали да ли ће у целој Србији да буде мобилизација. Такав одзив из појединих села (неки нису хтели ни да се одазову, јер је раније било покушаја мобнлизације од неких бандита па су се плашили да то није сличан случај), уплашио је петоколонашке елементе који су почели свој разорни рад унутар чете. Уносили су страх и панику. „Вас мобилишу против краља! Скидање кокарда! Коста Пећанац је стварни прави борац, а они говоре против њега! Немци ће попалити наша села као Шалудовац Бора је ишао у Београд код Немаца! Мобилизација је у договору са њима!" Ја мислим да су они из свега овога закључили: „ми смо се мобилисали, у село назад не можемо, јер ће нас пријавити они који нису мобилисани. Једини нам је спас да ухватимо Штаб и предамо Немцима, или предамо само партизане".

Против мене као жене било је лако да створе нерасположење. Какво мишљење има сељак према мени! Жена у Штабу! Требало је поколебати веру у цели Штаб. Не знам шта би они имали против мене лично! Држање Клачеваца, са којима сам била, то најбоље потврђује: исто, Клачевци су одбили позив

Извораца и Г. Мутничана да предају партизане Немцима. Код наших другова сам приметила страх од сељака. Клонили су се ı-бих и стајали по страни. Петоколонаши су пронели вест о стрељању и увећали број, само да би партизане одвојили од сељака и створили неповерење. Сећам се питања једног сељака: „Зашто само ваши партизани носе пушкомитраљезе". Један ме је питао: „Зашто се ви зовете партизани — шта то значи? „Ја сам свесно долазила међу њих да их разуверим и разбијем оне лажи које су међу њпх расуте. Мислила сам да их умирим и да успоставим пријатељске односе са њима. Чим сам командовала: „На оружје и у стрелце!" ја сам легла уз једну групу другова који су били на десном крилу. Кад сам осетила да је ватра слабија, почела сам милети десно ка заокружавању њиховот реда. Била сам у таквом положају да сам видела и десно и лево крило. Лево крило је викало: „На предају!" Десно се дигло (средина је лежала, било јој је немогуће да пуца, јер никога не види од грабара) и сагнути су продужили у истомправцу. Било је ту 5—6 стрелаца. Ја се подигнем. Чујем из даљине псовку: „Убиј је, мајку јој њену!". Тада су осули ватру на нас. Ја сам се ту сагла. Другови су мислили да сам погинула. Тада сам се подигла и потрчала десно, док су другови одјурили лево. Око ушију су ми фијукали меци. Била сам решена да се не предам. Нека ме убију, зато сам и скренула десно од другова. Чула сам повике да ће мене јаче да гоне, па нека погинем. Ако видим да ће да ме ухвате, решила сам да се сама убијем. Пуцали су за мном још 300 до 400 метара, онда више нисам чула пуцњаву, али повике јесам. Знала сам да ме гоне. Терен нисам познавала. Тек кад сам дошла до првих кућа, видела сам да сам у Извору. Онда сам продужила улицама да дођем до наших десетина. Знала сам да су они негде око Д. Мутнице и Лешја, али нисам знала тачно. Међутим, изнемогла сам у селу Извору. Ту сам пала поред неких тараба и ту остала. Гониоци су дошли замном. Сељанке су их обавестиле где су ме виделе.

ПС. Мој накнадни повратак у логор: рачунала сам да се командир са четом вратио у логор чим је чуо за борбу.

Узроци пораза: о тако великом послу као што је мобилизација није се продискутовало и плански пришло извођењу. Даље, мобилисани су остављени без наше контроле. У току борбе командир је морао бити са војницима, а не по свом обичају негде иза леђа одакле даје наређења. Када је чуо за борбу на Брду, командир је морао да дође у помоћ са људима који су му били у заседи, а не оставити цео логор и војнике и са шаком побећи исте вечери.

Мала, политички комесар"[214]

[214] Оригинал у В. И. Инсхитуту Бгд. рег. бр. 10, 17 кут. 1641.

Овај Живкин извештај уствари је њено писмено саслушање, једно од саслушавања о којима је говорио Петар Стамболић у напред цитираном извештају. Њена искрена људска исповест, без настојања да се нешто сакрије или улепша. Навешћемо још неколико сведочанства о животу, акцијама и разбијању Одреда, који употпуњују слику, али се у неким детаљима и разликују.

О догађајима у Одреду, тј. непосредно нре његово разбијање, занимљиво је и сећање последњег комесара Одреда Мите Димитријевског који углавном каже: „Септембра 1941. године дошао сам као избеглица и додељен на рад за учитеља у село Рибаре код Јагодине. Пошто сам био члан КПЈ, чак и члан ОК, тражио сам одмах везу и нашао Љубишу Урошевића који ми је рекао да треба да сачекам и да ће ме можда неко позвати. И заиста, у другој половини септембра позван сам на Бурђево Брдо. Пера Стамболић је разговарао са мном и послао ме за комесара Параћинско-ћупријске чете. Одмах сутрадан преко Мутнице сам стигао на Грзу. Командант је тада већ био Бора Петровић, официр бив. Југословенске војске, а комееар Мала (Живка Дамњановић), док је партијски руководилац био Мика Куља. Припремали смо се за акције, баш је тада било саветовање у Дуленима. Живка, Мика и ја смо остали у чети, а Бора је отишао на саветовање. Кад се вратио, саопштио нам је да је главни задатак да нападнемо Параћин и Фабрику штофа и да узмемо шајак потребан за партизане не само нашег већ и осталих одреда. Извршили смо мобилизацију. Био сам у Извору, Мутници са Бором, довели смо око 800 људи и вршили припреме за напад на Параћин. У то време била је борба на Шалудовцу. Немци су уиалили село, то је била ирва паљевина у овом крају. Бора је негде отишао, а ја и Живка смо прегледали оружје и муницију. Тада нас је било око 50, то је било језгро оДреда. Поделили смо се на чете и сећам се да је један од најхрабријих био Цуца. У Одреду нас је било из разних крајева — избеглица из Босне, Словенаца, рудара, стакларских радника. Било је и добрих минера. Нарочито је била успешна акција рушење моста на Гиљу. Мобилизацију смо завршили за дан-два, али су нас већ сутрадан ујутру сељаци на Црном Врху изненадили док смо чистили оружје и напали предвођени четницима, разбили нас и заробили тридесетак. Сељаци су се расули, а ми комунисти и радници смо се сјурили у реку па смо прешли преко Мораве и отишли на Јухор.

По мом мишљењу основна слабост приликом мобилизације била је што смо буквално схватили Бору и дали оружје иесигурним људима, а четници су већ били навелико роварили унутар наших редова. Разбијени смо у ствари изнутра. У своме раду ја сам се највише ослањао на Живку. Живка је баш држала говор приликом поделе на чете, када су нас они изненада напали. Било је ту доста радника и добрих комуниста. Нарочито

је добар утисак остављао Цуца, јуиачиа, сасвим одан иокрету, а исто тако партијски руководи,\ац. Међутим, село нас није најрадије примало.

Иако је то било врло кратко време, ипак је било врло бурно и садржајно. Партијски састанци одржавани су сваког дана и на њима су читани материјали које смо добили од партијског руководства у Параћину, док смо ми њима слали извештаје о људима који долазе у Одред, којима ћемо дати пушкомитраљез тј. само оданим, као на пример, Францу Малом. То се показало оправданим, јер приликом акције на мосту код Кићевца, Франц је отворио паљбу на немачку стражу на мосту и чак у најжешћој борби показивао смисла и воље за шалу довикујући Немцима: „Не, ово није Ханс, него Франц". Сваког дана слали смо и групе у правцу Куприје, Параћина, Кићевца, па чак и у правцу Зајечара, али њихов повратак нисмо дочекали због разбијања одреда.

Наоружање је било добро. Имали смо довољно пушака и аутоматског оружја које је затечено у селима код сељака, а остало од бив. југословенске војске.

Снабдевање храном вршено је углавном из села, а одећом и обућом из града. Уствари, тек је било почело организовање редовног снабдевања: *Сваки дан су долазили курири из Параћина и доносили извештаје о стању покрета на осталим теренима као и одећу и обућу, понекад и новаи, а односьги извештаје о стању у одреду, о расположењу, о исхрани,* итд. (подвукли аутори).

Ови извештаји руководства о успесима партизана у Западној Србији, о масовном устанку и све новим победама, можда су делимично утицали на нае и нашу будност да олако приђемо мобилизацији.

Ја не знам који је разлог био што су мене одредили за комесара, можда зато што сам имао партијског искуства, затим што сам био мушкарац, а и што сам имао неко војничко звање, јер сам био резервни официр. Но ипак, ја сам се у свему договарао са Живком и Миком, јер Живка је била невероватно активна и одана, док је Бора, иако на нашој страни, ипак био некако кицош и колебљив.

На састанку у Извору смо се договорили с људима да нам приђу. Говорили смо о успесима партизана и опет смо одржавали редовно контакте са народом, али су ипак најбољи борци, фабрички радници, били предвиђени да буду на врху удара приликом напада на Фабрику штофа у Параћину. Што се тиче поделе на чете, друкчије је нисмо могли ни предложити, а камоли поделити, тј. помешати, јер се сељаци ие би одазвали. То је свакако била грешка, али онда је тако морало да буде кад се већ почело са мобилизацијом.

После преласка на Јухор нисам се враћао више на овај терен.[215]

Миодраг Новаковић описује разбијање Одреда на овај начин:

„Када је дошла Живка у нашу чету на Црни Врх, сељаци су се већ припремили да ликвидирају партизане, били су сви у заееди. Сељаци су предлагали да сви дођемо на Црни Врх и да организујемо заједнички напад на Параћин. То им је био трик, јер> су сви видели да нас је врло мало, а да командант није ту. Они су се стално распитивали за команданта Бору. Донели смо одлуку да позовемо Бору и остале партизане који су били на фронту ради договора за напад на Параћин. Пошли смо да тражимо Бору, а послала нас је Живка: Галића и мене. Ми смо ттоттди око подне. Кад смо дошли до Доње Мутнице, чули смо грмљавину, то је било око два сата. После пола часа дотрчао је Франц Мали који је имао око појаса фишеклије са мецима. Причао је да су неки партизани ту убијени. Он није знао где су остали. После неколико дана, дошли су Бора Петровић и Бранко Ристић, затим браћа Ковачевић и браћа Нешић из Куприје. То је било увече. Ми смо знали каква је ситуација и нисмо се вратили у Горњу Мутницу. Тада су неки у Одреду предлагали да нападнемо Мутницу и Извор. Међутим, командант је донео одлуку да се пребацимо преко Мораве на Јухор. Нас је остало 36. Састанак је био код гробља. У то време стигла је једна група из Параћина и прешли смо Мораву". итд.[216]

Нешто више о самом разбијању одреда испричали су Теодосијевић, Јанићијевић и Бранко Обреновић. Тако Теодосијевић о разбијању Одреда каже ово:

„Живка и Новаковић су разговарали са сељацима када је група од око 60 сељака стигла на Црни Врх. Живка је имала неку наредбу команданта за тај дан. Она ми је рекла да позовем људе да чују команду. Изгледа да је била реч о неком кажњавању оних који се иису добро држали. Када ми је то она рекла, један Горњомутничанин са пушкомитраљезом пришао јој и рекао: „Дађу ја теби наредбу!" Ја сам ту остао и пришао Живки. Партизани су се распоредили по групама, јер су били на одмору. Сељаци који нису били у договору са овим, почели су да једу, а Горњомутничани и Изворци направили су круг око наших људи и тако је сваки држао по једног на нишану. Специјално су гледали људе који нису били обучени сељачки. На мене су двојица уперила пушке. Живка је почела да говори. У томе су наишла два немачка авиона и они су хтели то да искористе да би направили гужву. Партизани су говорили: „Не бојте се авиона!" Међутим, сељаци су још више сужавали круг,

[215] Изјава Мите Димитријевског (Димитријевића) члан ЦКСК Македоније.

[216] Изјава М. Новаковића-Цуце, стен. белешке ОКССС Параћин 1954, стр. 52.

док су се наши другови налазили у средини. Марић, рудар из Бошњана, легао је поред пушкомитраљеза и чекао. У том моменту они су нае опколили. Тада је испаљен један метак. Раша је носио доглед и дао га Малцу. Ја сам се извукао из тог обруча и наједанпут је се чула експлозија бомби и почели су да се туку .[217]

Радисав Јанићијевић се у опису овог догађаја слаже са Теодосијевићем и признаје да се са једном групом предао као и да су га ослободили неки рођаци из Горње Мутнице.

Јанићијевић пружа врло занимљив податак о борбеном моралу партизана: од око 9 погинулпх у овом нападу, само су Војиновић и Стева Румун погинули у борби, док су остала седморица сами извршили самоубиство кад су остали без муниције, само да не би живи пали непријатељу у руке. Раша Пејовић и Воја Војиновић су чак легли на отворену бомбу.

Треба напоменути и то, да у овој краткој, али жестокој борби, није било заробљених. Већа група заробљених партизана резултат је стицаја посебних услова и околности: завереници су направили заседу, а као што је познато, велики број партизана управо се налазио распоређен у магве групице и заузет спровођењем мобилизације. Приликом повратка у штаб на Црном Врху, падали су у постављене заседе и тако је знатан број заробљен, док је половина успела да се пробије из обруча.

Један од преживелих учесника, заробљен на Црном Врху, Бранко Обреновић-Руски, овако описује догађаје:

„Када сам заменио Цалића на извидници, а то је било на самом Црном Врху изнад логора, пролазили су транспортни авиони, а доле су били мобилисани сељаци. Ту је била и наша кухиња са храном. Видео сам када је Новаковић отишао са једном групом. Ја сам приметио да се Горњомутничани комешају и наједном је настала гужва. Живка је стајала на крилу камиона и говорила. Није поменула наредбу, али је рекла да ће они који су дигли узбуну, бити кажњени. Није поменула који су то. То се све дешавало у логору. Када је она то поменула, Горњомутничани и Изворци почели су да се развијају. Чуло се како Немци нападају Шалудовац и како су дошли са тенковима. Исто тако се чуло да су наши отишли да прихвате борбу. Другог дана чула се пуцњава доле код чесме и логора. Ми нисмо знали шта је то. Када сам сишао са извиднице, нисам затекао никога. Пошао сам ка потоку који је био према Грзи. Тамо сам запитао неке где су наши. Нико није знао. У том гренутку је дошао наш партизан и рекао да су нас напали сељаци и да има мртвих. То је било између један и два сата. Пошли смо узбрдо, али смо се вратили назад и ту смо, код једне колибе, наишли на једну групу људи који су нам показали пут. Они су нас упутили тачно

[217] Изјава Јакова Теодосијевића — Поповачки материјали 1960, стр. 5, 6.

на заседу. Код те колнбе био је један мали брежуљак. На један метар од нас изашли су пред нас сељаци и рекли нам да станемо или да ће нас побити. Ту су нас разоружали четворица, а нас је било тројица. Довели су нас до колибе где смо сели поред реке. Један је остао да нас чува. Рекли су нам да ће нас ако пукне пушка, побити. Ту су нас задржали отприлике два сата. Потерали су нас према нашој бившој комори. Тамо сам нашао Милоша који је био везан, Миленчића из Шалудовца и Илију Петровића из Доње Мутнице. Они су исто тако били везани. Такође је био Бора Јаковљевић из Шалудовца. Све у свему било нас је 10. Ту смо поседали уз неко дрвеће. Двојица су нас чувала. Одатле су нас отерали према Горњој Мутници где је била борба. Било је 9 мртвих. Ту сам познао Пикулу и Рашу Црногорца. Одвезли су нас у Горњу Мутницу и ту смо нашли доста сељака под оружјем. У подруму сам нашао око 20 људи, међу којима су били Мика Кујьа и Мицић, сајџија, који су били загворени ире нас. Мика је ухваћен када је дошао на место борбе и наишао на заседу. Тако смо један по један налетали на заседу. У подруму нам је било забрањено да разговарамо. Чули су се митраљези на брду.

Другог дана су решавали кога ће да пусте. Извођени смо један по један на саслушање код Драгчета н Радомира Вучковића. Ту су били још неки сељаци. Када су нас извели, питали су нас ко ће да пређе у четнике код Узелца. Ни један није пристао. Био је присутан и Узелац и Добре Пеливанац, као четник. Када је саслушање било завршено, вратили су нас назад. За она два дана што смо ировели у подруму, пили смо мокрађу из неке шупље тикве и јели неке корице од хлеба које су биле старе месец дана. После су нас одатле одвели. Наишли су Немци и са њима је дошао Кукић, командир жандармеријске станице из Параћина, Карло Верлогер из Пуприје и Фрања, тумач — петоколонаш. Пре него што су дошли код нае Немци су нас гледали кроз прозор. Када су отворили подрум, први је ушао Кукић и почео да бије Мику Кују, кога је познавао и коме је рекао:

„Тебе смо и чекали ..

Тукао га је доста дуго. До њега је седео Мицић из Параћина и Кукић је почео и њега да бије. Питао га је шта ће он ту и почео да псује. Питао је затим има ли кога из Параћина. Ја сам му рекао да сам ја. Мене је исто тако ударио 4—5 пута. Највише су тукли Мику по глави. Једног момента наишао је на Вељу из Мириловца, који је имао жандармеријску блузу на себи. Питао га је одакле му то и почео да га туче. Тада су Немци ушли. Они су нас такође тукли. Пре него што су нас оставили у подруму, убили су моткама Перу Жалца, предратног члана Партије, мислим од 1922. или 1924. године. Он је лежао мртав заједно са нама у подруму. Изнели су га тек онда кад су сазнали да ће Немци доћи. Закопали су га иза школе.

Кад су Немци дошли, изводили су једног по једног и претресали. Поново су нас везали ланцима и тукли кундацима. Поставили су нас да седимо. На неколико метара од нас сељаци су изнели столове на којима је било јела и нића. Немци су ту ручали. Иза сваког Немца био је по један сељак. (Уосталом, то се види и на слици из филма о хватању, спровођењу и стрељању заробљених партизана — напомена аутора).

Ту су се задржали више од два сата. Чували су нас сељаци. Ми смо то гледали. Кад су ручали, Арсић из Доње Мутнице пошао је први као вођа пута, а ми смо, ланцима везани један за другога, двојица по двојица, ишли. Са стране су иптли Немци. Они су ставили Кују последњег и целим путем су га тукли. Када је он падао, ми смо га дизали. Поред тога морали смо да носимо сандуке са муницијом. Терали су нас да идемо трчећи до Доње Мутнице поред воденице. Нису нам дали да идемо преко моста, него да газимо воду. Код вашаришта у Доњој Мутници чекала су три немачка и један Теокаревићев камион. Нас је било 36. Ту сам видео Александра Ристића, општинског деловођу, који се поздравио са Карлом Верлогером. Ми смо седели на дну камиона, а поред нас су били Немци. Четници су итпли само до Доње Мутнице, а са нама је пошао Вучковић. Тако смо дошли до поште параћинске. Камиони су ишли приличном брзином. Код поште смо стали и изишли из камиона. Одатле смо пошли пешице.

Док смо били у Горњој Мутници, сви они који су били боље обучеии, морали су да се свуку, па су на њих навукли неке прње. Скидали су са нас и ципеле. Ја сам цело време ишао бос. Када смо дошли до Параћина, Мику Кују су ставили напред. Кроз Параћин смо ишли полако, а за то време Мику Кују су тукли кундацима. Био је сав у прњама, а како је имао дугачку косу, она му је пала у очи. Када смо дошли до моста, угледао сам Пају Ламбровића, Константина Теокаревића, Бошка Благојевића, Милана Хаци-Видојковића, Лазу Марјановића и још неке. Стајали су на мосту. Кад смо пролазили поред њих, они су рекли: „То су комунисти који су хтели да нас ослободе …" И пљували су нае. Тада су нас дотерали пред старо начелство на крају града, код соколане. Ту су нас чекали камиони. Задржали су нас ту 20 минута. Тада су се окупиле све параћинске газде око нас. Одатле су истерали окованог Жику Клачевца. Руке су му биле слободне. Он је био партизан, али је побегао зато што је био плашљив. Касније је служио Немцима и потказивао партизане. Ту су нас натоварили на камионе и повели у Иуприју. Кад смо дошли у Иуприју, био је мрак. Затворили су нас у Крајскоманду. Прво смо седели у ходнику. Карло је ставио пушчану цев Мики на груди и питао га где су остали партизани. Мика је одговорио: „Ја не знам, а ви их тражите". Вукли су га за косу. А како је био везан, нису могли да га извуку из групе, па је то појачавало бол. Тако исто су тукли Вељу

и Шагорића, минера, који је извршио минирање моста. Ту су нас мучили до пола ноћи. Нису нас саслушавали, него тукли. Одвели су Мику и казали му да бира бандеру, а он је рекао: „Мени ништа не фали, вешај и овде!" Камионима су нас отерали у подофицирску школу. Ставили су нас у коњушницу. Била је ноћ, а није било сзетла. Ујутру, чим је свануло, видели смо да смо седели у коњској балези".[218] Обреновић даље оиисује кога је све видео у затвору и какви су били методи мучења.

Одјеци и коментари разбијања Одреда били су врло бројни и различити, што је и разумљиво за услове под којима су настали.

У сачуваним материјалима, претежно извештајима Петра Стамболића, објективно и реално се приказује не само догађаји, него и узроци који су до тога довели.

Тако Петар Стамболић каже:

„Извештај Бошњаков

... У целој тој ствари били су и петоколонаши умешани: бивши кандидат за народног посланика ЈРЗ Вучковић, неколико типова кулачких, један дуђанџија, калуђер манастира Св. Петке.

Сви су имали утицај међу мобилисаним сељацима у Извору и Г. Мутници. Деморализаторско расположење сељака, који су видели како гори Шалудовац, искористили су да сељаке наоштре против партизана. Психоза је била таква: кући више не можемо, попалиће нас, иајбоље је предати партизане Немцима.

Петоколонаши су у одсуству командира чете објаснили да је он био у Београду код Немаца, итд. Све је то припремило терен овим немилим догађајима. Погинули су: Пера Жалац, члан КПЈ, економ чете — рудар из Босне, стар 60 година, Воја Војиновић, рударски радник из Босне, заменик командира, члан СКЈ, Пера Милеуснић, руд. радник из Лике, Радомир Николић, инд. радник из Параћина, секретар партијске ћелије, Михајло Илић, инд. радник из Параћина, члан КПЈ.

Осталима незнамо пуно име и презиме. Погинули су млади скојевци и одлични борци као Пејчић Милан, уч. трг. акад. из Београда и Штиглица из Пуприје. Погинули су и Радован Пејовић, троцкист, који се на згодан начин увукао у чету и био водник, потпоручник Пепи Ерјевец, Словенац, Милан Симић, Шаторић, рудар из Сења, Крга Илија, Михајло Ивановић-Калињин, Рус, радник у руднику Сисевац, остао у Југославији као аустријски заробљеник.

Сви ухваћени другови су стрељани.

До свега овога дошло је после мноших погрешака четног штаба и партијске ћелије.

[2,8] Изјава Б. Обреиовића стен. белешке ОКСКС Параћин 1954. године, стр. 53, 56.

1. Требало је уништити Сењски Рудник, Р. Реку као и Фабрику цемента у Поповцу.

2. Пошто није уништен Рудник, требало је водити акцију против љотићеваца у Руднику.

3. Основна погрешка су мобилизација, претња и недостатак плана. Требало је мобилисане увести у конкретне акције, појачати будност према петој колони и настојати да се мобилизација не врши у присуству непријатеља и поред њега.

4. Рад је био ширег замаха и политичка страна заобиђена. Партија слаба да то постигне и уколико је схватила своју дужност.

5. Узелца је требало ликвидирати.

6. Командир је неспособан, политичка незналица, а Партију и остали део штаба је потиснуо.

7. Командир није био у центру организовања, већ на периферији.

8. Командир паникер и кукавица.

9. Оружје раздељено сељацима.

10.Команда над четама није била у нашим рукама".[219]

Разбијање Параћинско-ћупријске чете имало је одјека и даље, па тако Дедијер у своме „Дневнику" о овом догађају пише:

„Велики недостатак наших одреда био је у томе што нисмо онеспособили линију Београд—Ниш. Зато је највише био крив официр Бора из Параћинске чете. Он је на повратку са саветовања у Дуленима једноставно објавио мобилизацију свих људи од 18—45 година. Људе је силом мобилисао. Ту су се увукли кулаци и, после паљевине једног села, наговоре сељаке и побију тридесет напшх другова, а остале предају Немцима који их јавно стрељају у Јагодини и Параћину (нетачно јер су сви стрељани у Куприји — примедба аутора). Тако је пропао напад на Параћин и Јагодину. Изгубили смо једну од најбољих чета — све параћински радници. Тако смо оставили слободан пролаз непријатељу на најважнијој комуникацији и дозволили да нас удара с бока.

Пример Боре иараћинског најбоље показује шта значи када човек ради на своју руку, како је била опасна та мобилизација. И ми смо се у Крагујевцу опекли — мобилизација две класе
— 1919. и 1920. али смо уз помоћ Партије исправили одмах грешку".[220]

Само недељу дана после догађаја на Црном Врху стигао је и извештај из Параћина са потписом „Сељак" (у једном своме извештају Петар Стамболић помиње да је добио писмо и извештај од Мирка Сељака). У овом извештају такође, поред ана-

[215] **Војно-историјски институт Бгд., Рег. бр. 5/1 14 кут. 1461.**
[220] **Владимир Дедијер „Дневник", стр. 38, 39.**

лиза узрока иропасти Одреда, дати су и предлози за даљи рад. Он гласи:

„Извештај из Параћина од 1. X. 1941. године.

1. Надам се да је другарица стигла тамо и то још вероватно у недељу. Онај који је по њу пошао није је нашао па је, изгледа, сама продужила пут.

2. Најбрижљивије припремите прелаз ирекo Мораве, јер сада на местима око скеле у Чепуру и Шавцу постоје страже сељака. Није нам познато да има и Немаца, али долазе преко дана два до три пута камионима са по 20 до 30 војника. Страже су дужне да, чим примете штогод што је за непријатеља сумњиво, ооавесте преко једног становника — коњаника или на бициклу власти у вароши. Мора се испитати још и стање код Г. Видова и дуж Мораве у овом сектору, пошто се већ плаше опасности са запада (из Шавца чујемо да су одведена два стражара).

0 томе шта сазнамо обавестићемо накнадно још опширније.

3. Сматрам да би било потребно простудирати питање споразума са групом Узелчевом, која је остала, или бар уопште имати је у виду.

4. Да ли би смо требали дати неку помоћ родитељима нашег друга Куље, као и мајци Пикуле? Куљини родитељи су нарочито у тешком положају. Требало би им што пре дати нешто да ипак виде да ми мислимо на наше борце. Пикулу је мајка нашла и препознала међу погинулима.

5. Сазнали смо да је, на два дана пре овог догађаја, бивши посланик Вучковић био неким послом у Фабрици штофа; дакле у вези са овим, јер више не живи у селу, али се не зна где се налази. Исто тако и деловођа мутничке општине, кога наши благовремено нису очистили, вића се овде. Добро би, мислим, било да се нешто писмено објави бар овде.

6. Требало би нас обавестити ако има неких ствари које су остале на неком месту или код сељака, где се налазе, код кога, да би обезбедили њихово чување. Поздрав свима: Смрт фашизму слобода народу![1,221]

Свакако најкрупнија, али и најтрагичнија личност у овим бурним догађајима, јесте Живка Дамњановић. Она је и у предратном периоду и у току припрема за устанак, као и у самом устанку, била неуморна и неустрашива и покушавала је да обједини све снаге и повеже редове бораца. Она је имала, као и свако људско биће, своје грешке и слабости, али је друг Стамболић још онда у своме извештају о њој рекао:

„Другарица Мала повлачи се из чете. Партизани су непријатељски расположени према обема, иако је другарица Мала и

[221] В. И. Инсгитут Бгд. рег. бр. 7 1/14 кут. 1461, стр. 2, 3, 4.

поред грешака била најактивнија и најсавеснија у вршењу својих задатака''.[222]

А исто то рекао је и у последњем разговору ауторима: „Живка Дамњановић је трагична и велика фигура наше револуције .[223]

СТРЕЉАЊЕ ЗАРОБЉЕНИХ ПАРТИЗАНА V КУПРИЈИ

26. септембра био је петак — пазарни дан. Ипак, било је мало људи иа улицама, јер се чуло да ће бити стрељање. То се, уосталом, видело по припремама: зид Основне школе облаган је даскама, на стубове крај Раванице поред пијаце стављене су греде и ужета за вешање. Нешто око 9 сати пре подне Немци и градски стражари почели су да истерују људе из кафана, да их скупљају на улицама и да их терају према пијаци, да посматрају стрељање. Чак се и добошем наређивало. Грмео је гласоговорник пред Општином. Владало је стравично ћутање и разговарало се муклим шапатом.

А онда, нешто после 10 часова, дотерана је група заробљених партизана. Пратила их је јака стража немачких војника. Један други вод немачких војника постројио се свега десетак метара испред зида обложеног даскама. Уз овај зид приводили су групе од по четири заробљена партизана. Стрељањем је руководио — командовао лично Карло Верлогер. У белим рукавицама, парадно обучен, у црној СС униформи, најпре је прочитао пресуду немачког преког суда којом се сви осуђују на смрт. Кад је извршено стрељање прве четворице, затвореници који су обављали помоћне послове у току стрељања, одмах су одвукли њихова тела у двориште Основне школе. Тада је приведена друга група — четворица. У њој је био Михајло Илић Куља, радник Фабрике стакла из Параћина. Он је узвикнуо: „Живела Комунистичка партија Југославије!" Затим долази трећа група — у сељачким оделима. Па четврта. У петој групи били су углавном у грађанским оделима. Карло је командовао, а из групе у којој је био и Михајло Ивановић-Калињин, рудар из Сисевца, чули су се узвици: „Живео Совјетски Савез!", „Живела Комунистичка партија Југославије!", „Доле немачки фашисти!" Онда су Немци убрзали стрељање. У следећој групи био је Раде Симоновић-Штиглица, скојевац из Куприје. Пошао је мирно према зиду. Рањен у руку, блед и претучен, ипак је гледао право и смело. Немцима се журило, команда је пала, али је Раде стигао да пошаље свој последњи поздрав вољеној Партији. 'Гада су Немци почели да пуцају и без команде, без реда. Када је дове-

[222] **Петар Стамболић „О неким питањима партијског рада у Ћуприји, Јагодини и Параћину".**

[223] **Исто.**

дена последња група на стрељање, један од стрељаних је остао приљубљен уз даске. Није пао, иако је био мртав. Немци су тада почели да пуцају сваком појединачно у уста. Када је стрељање завршено, Карло је театралним покретом скинуо беле рукавице и бацио их у локву крви која се сливала са дасака на зиду.

Од свих стрељаних партизана одвојено је њих шест и обешено на стубове крај Раванице. Остали су да висе неколико дана, а фолксодјчери и њихове породице пролазили су поред њих и пљували их. Издвојени су и обешени најистакнутији борци и револуционари, неустрашиви скојевци и комунисти: Мика Илић-Куља, Раде Симоновић-Штиглица, Вељa Костић из Мириловца и Михајло Ивановић-Калгтњин.

Затим је прикупљено неколико кола којима су сељаци дошли на пијацу, набацани лешеви стрељаних један преко другог и док се крв цедила и капала, одвезени су кроз занемелу и преплашену варош и бачени у већ спремљену јаму преко моста на Морави, крај стрелишта.

О овоме стрељању објављено је званично саопштење на немачком језику:

„У Куприји обешено 35 устаника".

(1п Сирпја 35 АиРзШпсШбсће дећапа!;)[224]

Занимљив је и израз — термин „устаника", што је реткост у терминологији фашиста, који су све устанике називали „бандитима".

Тачан идентитет свих стрељаних, нажалост, није могао бити потпуно утврђен. Зна се да су тада стрељани:

Симоновић Радомир, графички радник из Еуприје, Илић Михајло-Мика Куља, стакларски радник из Параћина, Пешић Стаја, рудар из Буљана, Мицић Н. сајџија из Параћина, Пејчић Михајло-Милац, ћак из Поповца, Марић Драган, рудар из Бошњана, Марић Градимир, рудар из Бошњана, Јаковљевић Бора, земљорадник из Поиовца, Илић Гвозден, ћак из Еуприје, Илић Милош, земљорадник из Бошњана, Илић Милован, земљорадник из Буљана, Милетић Миленко, земљорадник из Шалудовца, Ивановић Михајло-Калињин, рудар из Сисевца, Шаторић Влајко, рудар из Сењског Рудника, Богдановић Чедомир, рудар из Сењског Рудника, Чаур Буро, рудар из Сењског Рудника, Вељa Н.
— скојевац из Шалудовца, Костић Велимир, земљорадник из Мириловца, Кола Циганин из Давидовца, Живадиновић Милош, земљорадник из Доње Мутнице, Петровић Милија, земљорадник из Доње Мутнице, Тодоровић Никола, земљорадник из Забреге, Живковић Милоје, земљорадник из Забреге, Живковић Богомир, земљорадник из Забреге.

[224] В. И. Институт Бгд. Документи Нирнбершког процеса К 44 — Е Н 1 док. 13/2748.

Немачки зликовци нису ирезали ни од најгрубљих. метода застрашивања. Тако су, на пример, крајем 1941. годиие сакупили на улици неколико дечака од 14 до 15 година, међу којима су се налазили Мирослав Марковић, Сима Новаковић, Драгослав Миленковић-Лија и други и отерали их у подрум у Општини. Ту су провели два сата, а затим су их спровели главном улицом према мосту на Морави. У исто време једна друга груиа довела је девет затвореника из затвора Команде места. Међу овим затвореницима двојица су била толико испребијана, да су их носили на колима. Када су обе групе стигле на стрелиште преко Мораве, дечацима су дали крампове и мотике и наредили да копају раку, што су ови под принудом и учинили. Затим су постројили затворенике и све их стрељали. По завршеном стрел>ању, немачки официр, који је руководио стрељањем, прилазио је сваком стрељаном и испалио му метак у главу. Затим су извршиоци стрељања отишли. Један Немац и неколико градских стражара остали су да контролишу дечаке приликом закопавања стрељаних. Марковић је тада запазио да су сви стрељани имали мале улазне, а страховито велике излазне рупе, велике чак и по 20 до 30 цм. и из тога закључује да су сви стрељани дум-дум куршумима. Тела су им била толико раско.мадана, да су морали најпре да направе неку врсту носила од мотки и тако их пренесу до раке. Крв је текла потоком, некима су главе биле буквално разнете и видела се шупл>ина у лобањи. После овога случаја дечаци данима нису излазили на улицу и ноћу су се будили обливени хладним знојем и језом.[225]

ПОЛИЦИЈА У СЛУЖБИ ОКУПАТОРА ТОКОМ СЕПТЕМБРА

Из редовног месечног извештаја Среског начелства у Ну-прији, за месец септембар 1941. године број 3700/41. упућеног Банској управи у Нишу јасно се види сарадња са окупатором. На другој страни под насловом „Жандармерија и стање безбедности", каже се дословце:

„На територији овог среза (раваничког) има 146 жандарма и 2 официра. Сви су жандарми повучени са жандармеријске станице у Куприји и придодати немачкој команди. Од овог броја послато је у Рудник Баре 25 жандарма, у Сењски Рудник 41 жандарм и 1 официр ради обезбеђења. Остатак од 82 жандарма и 1 официра су у Буприји и врше редовну службу као и ванредну заједно са немачким војницима".

У истом извештају, када се говори о просвети, здрављу, исхрани и др., стање се приказује далеко повољније него што је

[225] Изјава Мирослава Марковића ветеринара из Еуприје (сада Београд).

у ствари. Карактеристичан је део извештаја — последње поглавље 1Х-а о односу народа према немачким властима:

„Народ је коректан према немачким властима. Наредбе се извршавају уколико их не ометају одметници из шуме. Највећи део народа је озбиљно схватио данашњу ситуацију, али се налази у тешком положају, јер по селима ноћу потпуно госнодаре одметници. Општинске управе, односно њихови житељи, у немогућности су да им дају макаквог отпора, већ се све свело на њихово обавештавање начелства које са своје стране обавештава војне власти и своје претпостављене. Па сам мишљења да би енергичну акцију требало предузети противу ових шумских одметника.

Однос нашег чиновништва према немачким властима је такође коректан и до сада уопште није било никаквих жалби. Чиновници улажу све напоре да одговоре новим захтевима, како у служби, тако и ван ње".[22Л]

О стрељањима, међутим, нема ни речи у извештају. Исто тако ни у посебном извештају од 30. септембра 1941. године о одржавању реда и мира и збора у Иуприји, нема ни речи о стрељањима[227]. У извештају се посебно говори о збору који је одржан крајем септембра и на коме је иступило више говорника. Прво што пада у очи, јесте чињеница да на листи говорника нема ни једног трговца, индустријалца и банкара, као и бивших политичара. Све те „еминентне личности", тај кабинет у сенци, гурнуо је друге да за њих ваде кестење из ватре. Први на листи говорника, шеф железничке станице Голубовић, познат је био као режимлија, а касније као издајник. Остали су мање-више приморани, нарочито Марко Никитовић, који је иначе имао добро држање и Макарије Милетић, кога су Немци извели из затвора (због помагања партизанског одреда) и натерали да говори. Никитовић је 1944. године отишао у партизане, а Макарија су Немци стрељали почетком 1942. године.

И овај свет који се био сакупио, био је, углавном, натеран да дође. То су били највећим делом државни и општински службеници којима је саопштено на потпис да су обавезни да присуствују збору.

Посебно је занимљив однос ћупријских земљорадника према окупатору, чак и оних најбогатијих, кулака: као и увек, као и према партизанима, и према окупатору су имали врло резервисан став и „гледали свој посао".

[226] Оригинал — фотокопија у Музеју НОР-а у Буприји.
[™] Исто.

И поред погибије неколико одличних бораца на Црном Врху код Мутнице и стрељања заробљених партизана, остаци Б.упријско-параћиискога одреда су се у току 4—5 дана прикупили и успели да пребаце на Јухор. Тамо је вођена неколико дана истрага о узроцима пропасти Одреда. Истрагу су водили: Никола Груловић, Петар Стамболић и Филип Кљајић. Извршена је темељна анализа стања у Одреду. Па ипак, у том тренутку и у таквим условима, није могла да се сагледа она друга страна проблема, јер им нису биле познате битне чињенице. Неоспорно је да добар део кривице сноси и само руководство, али је исто тако данас познато (онда само у грубим и недовољним контурама), да је побуна и напад мобилисаних сељака на партизане био резултат не толико тренутног незадовољства и револта, већ плански и широко спроведене акције петоколонаша, чак и финансијски помогнуте од параћинске буржоазије.

Извршена је реорганизација и преживели борци Купријско--параћинског одреда ушли су у састав Поморавског одреда као посебна чета позната под именом „Моравци". Измењено је и руководство. Бора је додељен штабу Одреда, Живка је отишла у 2. шумадијски одред, а за командира чете дошао је Божа Зарић, шофер и члан КПЈ из Јагодине, пореклом Црногорац.

Породице ћупријских партизаиа интересовале су се за судбину својих. Сталних веза није било. Морава је готово непрекидно била блокирана. Па ипак је Љубица Ценић у пратњи свои' зета, родом из Рашевице, Љубе Јевтића, била на Јухору. То је била средином октобра. Љубица је обавестила и остале породице да су њихови живи и да се налазе на Јухору. Наставл>ено је скупљање прилога и санитегског материјала, али врло обазриво и у ужем кругу. Угловном се сакупљало од сасвим поузданих и проверених особа. Поред Љубице, у сакупљању прилога учествовала је и Мица Нешић. Међутим, већина скојеваца је још увек била у логору на Бањици. Оно неколико неодлучних чланова КПЈ, који нису хапшени, пригајили су се и пасивизирали. Другу Петру Стамболићу онда је била позната ситуација у Иуприји и у свом извештају, између осталог, каже:

„... А у Б остало је 4 партијца, делом врло младих, делом ликвидаторски расположених. Буприја је била стално блокирана, опасана жицом .. ,"[m]

Хапшења у самој Буприји у овом месецу било је мало, пошто је већина скојеваца и комуниста већ била откривена и у лошру. Једино је 21. октобра ухапшен Милен Илић, члан КПЈ од 1941. године. 25. октобра је ухапшена и Вука Михајловић, али не у Буприји, већ у свом родном месту Драгоцвегу, одакле је стражарно спроведена у Буприју где је остала до 25. децембра.

[п]* Исто.

Било је једно веће хапшење сељака из околине Еуприје — из Остриковца и Јовца, — њих 75. Сви ухапшени су и дотерани у ћупријски затвор због тога што је на остриковачкој станици рањен немачки војник. Да је немачки војник умро били би пострељани. Међутим, овај је дошао свести и изјавио да се сам ранио. Том приликом Карло Верлогер изнудио је ухапшеним сељацима замашне суме новца и злата.

По извештајима среског начелника[229] прилике су се „нормализовале". Па ипак, главни задатак остао је исти: даља борба против партизана. Занимљив је и део извештаја у коме се говори не само о одредима недићеваца, него и четника:

„На дан 10. ов. м. сазвана је конфереиција деловођа општинских срезова раваничког и угледнијих грађана из свих општина по 5—6, а из вароши Пуприје око 30 грађана.

На овој конференцији говорило је више говорника о штетности деловања шумских одметника и о начину како да се њихова акција спречи. Између осталих говорио је и државни тужилац, који је присутнима, поред осталог, говорио и о строгости уредбе о преком суду.

Сви присутни осудили су разоран рад шумских одмет-ника и обећали су своју сарадњу на сузбијању истог.

На дан 23. т. м. сазвана је конференција председника и деловођа општинских, на којој су командир жандармеријске чете и око 10 официра, активних и резервних, излагали присутнима начин на који би се најзгодније стало на пут разорној акцији шумских одметника. Истовремено су позвани присутни да раде, сваки у свом делокругу, да се што већи број људи пријави у четнике и милицију. Ова акција је имала дејство, јер су се из дана у дан све више јављали грађани како из Пуприје, тако и из села, у четнике и милицију.

Потписани је у току месеца обишао већи број општина у срезу и том приликом упућивао не само општинске управе него и народ, шта да се предузме са њихове стране да се јавна безбедност осигура.

Све ово утицало је на народ, те су прнлике у срезу раваничком нормализоване".

Колико су прилике биле „нормализоваие", говори и овај пример:

6. октобра 1941. године дужност директора Гимназије примио је проф. Живојин Поповић. Прва мера му је била да уведе „књигу пријављивања наставника". Пошто школа није радила, сваки наставник је био дужан да се сваког јутра пријави и упише у књигу. Поповић је био ревностан и у денунцирању наставника на његов иредлог отпуштена је Милица Веселинов, комунист и присталица НОР-а, суплент и једва се спасла хапшења.

[229] **В. И. Институт Бгд. Извештај среског начелства бр. 2710 од 30. 10. 41.**

Врхунац бестидности и безобзирности био је покушај да се деца уведу у подруме општиискe зграде и да се тамо организује настава неколико недеља. А ти подруми смрти, зверства и мучења, чак нису били ни окречени: на зидовима су биле многе рупе од куршума ишаране мрљама крви. И на поду су се на много места виделе локве усирене крви... Ово је ипак превршило сваку меру и неки наставници, нарочито Неранџа Ерцег, оштро су реаговали и нису хтели да уведу децу. Школа је почела нешто касније да ради у разним зградама, претежно у згради Женске занатске школе.

И најзад, почетком октобра у ћупријском затвору у Ортскоманди налазио се Раде Драгосављевић-Бисић касније комесар Ресавске чете. Био је ту само неколико дана.[2Г']

Према званичним извештајима он је ухапшен у Палигорићевој кафани у Деспотовцу од стране жандарма, док је он причао како га је на друму срео Карло Верлогер у камиону пуном Немаца, сишао и тражио исправе, и пошто их овај није имао, ухапсио га.[231]

НОВЕМБАР 1941. ГОДИНЕ

У току новембра дошла је до пуног изражаја отворена сарадња Пећанчевих четника са немачким окупаторима. У почетку, тј. само неколико дана, четници су успевали да обману лаковерне и неуке сељаке да се боре „за народ". Сада је издаја била очигледна:

Карло Верлогер постао је „четнички војвода темнићки" и када није носио немачку, носио је четничку униформу. Чак је и лично на челу Блашковог одреда вршио чишћење терена и ликвидацију симпатизера НОР-а у Левчу и Белици.

Опет Блашков, четник и нераздвојни пријатељ и пратилац — телохранитељ Карла Верлогера, Мика Пешић, такође гестаповац и окорели злочинац, стално је био у команди места и лично вршио мучења и убијања партизана и припадника НОР-а. Тако је 23. ногембра лично заклао 7 заробљеиих партизана у Добричеву код Еуприје. Њихов идентитет ннје утврђен, зна се само да нису били из Поморавског партизанског одреда ни из Поморавља.

Мика Пешић је 13. новембра, у пратњи једног официра Блашковог одреда и немачких војника, упао у стан Александра Глишића, свештеника и Макаријевог сестрића, и све испретурао тражећи Макарија. Кад га није нашао, одмах је отишао у Раваницу и тамо га ухапсио. Макарије је остао неколико дана у не-

[230] Изјава Драгољуба Шарановића и Каменче Радосављевића, стр. 2. Изјава Бранка Обрадовића, стр. 1.

мачком затвору, а затим је уиуђен у логор, на Бањицу, где је и стрељан марта 1942. године.

С друге стране, Е.упријско-параћинска чета („Моравци") и даље је водила тешке борбе на Јухору против удружених снага Немаца, четника Косте Пећанца, Недићевих добровољачких одреда, Љотићеваца и четника Драже Михаиловића који сада први пут иступају отворено против НОР-а. Планина Јухор блокирана је са свих страна, затворени су сви прилази. Потопљене су биле и све скеле на Морави. Чак је, вероватно у склопу I непријатељске офанзиве, на овај терен стигла и читава дивизија, о чему говори следећи немачки документ:[232]

„Штаб дивизије стиже у Параћин. Припремне радове извео је I батаљон, који је имао дуг пут кроз читаву Европу. Дивизија се подређује опуномоћеном генералу у Србији Бему (Так. ком. XVIII) ради умирења устаничких области. Размештај и окупљање дивизије извршиће се на простору Јагодина—Бачина —Крушевац—Параћип—Пуприј а.

Тамо ће се састати делови трупа и местимично се дозвољава закашњење до 30 часова. Пристигли делови треба одмах да приступе акцијама и чишћењу на овом терену".

Тада је Главни штаб партизанских одреда за Србију наредио повлачење са овог терена у правцу Ужица. После извршене реорганизације партизанских јединица, оне су се под борбом повлачиле, док је Нупријско-параћинска чета добила задатак да се врати на стари терен — срез параћински — само нешто јужније и успостави везу са Озренским партизанским одредом. „Моравци" су неколико пута покушавали да пређу Мораву код Рашевице и Доњег Видова, али је она била блокирана. Кад у томе нису успели, сишли су на југоисток и прешли Мораву. У пролазу упалили су архиву у Крушару, а затим се преко Исакова упутили у правцу Деспотовца, а затим се преко Исакова упутили у правцу Деспотовца и Миливе тражећи Ресавие који су били у саставу I шумадијског одреда. Из Исакова су се Милица Ценић и Нешић јавили својим породицама. Међугим, доносилац писма Алекса Богдановић из непознатих разлога није доставио санитетски материјал, рубље и храну, коју су сестре Ценићеве послале Милици и читавој јединици. То је било око 15. новембра. Треба нагласити и чињеницу да су у овој групи од десетак Нупричана—Параћинаца били сви врло млади скојевци, скоро сама деца. Још приликом покушаја прелаза Мораве код Рашевице, отишли су напред Новаковић и Станковић и нису могли да се врате због блокаде.[233]

ш Оригинал у В. И. Институту Београд.

[233] Пример Мутничана, тј. „самоиницијатива" у ликвидацији ћупријског-параћинског одреда свуда је истицан. Тако су групи од 40 сељака као и њиховим рођацима саветовали у Среском начелсгву у Куприји да сами формирају сеоске страже што су ови и учинили.

Командант чете Божа Жарић једноставно је побегао и касније се прикључио четницима Драже Михаиловића а комесар чете Мита Димитријевић отишао је са овог терена.

После лутања од неколико дана ‚Д1оравци" су срели Ратомира Ристића-Сељу, члана Окружног комитета КПЈ, који их је повезао са Ресавском-партизанском четом чији је званичан назив био Горњоморавска партизанска чета. Са Ресавцима су провели само четири дана. Сачињавали су посебан вод — у ствари десетину под називом „Моравци". У њој су били сви преживели Иупричани сем наведених, а од Параћинаца Франц Розин, Стеван Иличић и Ташковић Атанасије.[234]

Чети је био циљ да се пребаци у Млаву и тамо ухвати везу са горњачким партизанима, док су „Моравци" намеравали да се врате на стари терен чим то прилике буду дозвољавале.

Међутим, када су прошли Грабовицу и приближили се селу Липовици, четнички и полицијски извештачи — агенти Александар Радомировић-Лека, председник општине у Ломници (преко курира Милетић Радојка, сада у Жидиљу), председник општине из Плажана и председник општине из Грабовице — одмах су известили Блашков четнички одред и среског начелника Љубу Тодоровића лично, да се појавила већа група партизана. Тада су у Деспотовцу извршене одмах припреме за заједнички четничко-жандармеријски напад на ову групу. Том приликом држали су говоре о значају ове акције Блашко Михајловић, његов заменик игуман Павле Панић, срески начелник Љуба Тодоровић и капетан Лепенац.[235]

Ове групе издајника пребачене су камионима близу села Липовице. Ту је извршено опкољавање села. Напад је почео ноћу око 9 или 10 сати — 27. новембра. Партизани су били већ на спавању, а била је и густа помрчина и сипила киша. Изненађени, ипак су успели да пруже отпор и већина се извукла из обруча. Додуше, капетан Лепенац, у жељи да умањи „успех" Блашкових четника, на једном месту у своме извештају каже да су се партизани предали.[236]

Међутим, истина је сасвим друкчија: Мишковић Милутин, у чијој су се кући налазили Иупричани у Липовици, изјавио је следеће:

„У мојој кући било је смештено 12 партизана. У једном моменту један је стражар лупио у један прозор моје куће. Партизани су дограбили оружје и изашли из куће и настала је пуцњава. Тада су се чули узвици:

— Не пуцај, грешка је, наши смо!

Како је била ноћ, људи се нису распознавали и тако је четницима успело да похватају известан број партизана. Четни-

[154] Сећања Миодрага Новаковића-Цуце и Александра-Санде Станковића.

"[5] Изјава Данила Илића бив. четника из Липовице, стр. 2.

[234] Фотокопија Лепенчевог извештаја у И. А. Светозарево.

ци су повели иартизане код школе под изговором да су и они партизани и да иду код команданта који је код школе. Ја сам доцније чуо да су они тамо партизане разоружали и отерали.

Командант села Виђентије Стојановић-Бена, четник, знао је где су једни и други; он је и једне и друге обавештавао. Тако је он и одвео партизане код школе.

Борба између партизана и четника трајала је око један сат. Већина партизана уепела је да побегне у правцу Близнака. Ухваћено је 17 партизана увече, а ујутру су ухваћена још двојица. Међу њима је била само једна жена. Ухваћени партизани одведени су у Деспотовац и тамо су их предали Павлу, игуману и Блашку. Ови су их предали Немцу Карлу из Иуприје.

Што се тиче ове двојице накнадно ухваћених партизана, они су били рањени и њих су предали Радосављевић Милија и Милутин".

У овој групи нашао се и комесар Ресавске чете Бранисављевић—Бисић Радомир, сликар из Свилајнца. Зашто и како, то није јасно ни Ратомнру Ристићу-Сељи, који се критичне ноћи затекао такође у Липовици, у штабу.[237]

Сем „Мораваца", у овој групи заробљених партизана било је и неколико Ресаваца. Сви су спроведени 29. новембра камионом у Иуприју, њих 19. Један је успео да побегне при спровођењу из Липовице за Деспотовац.[238] Заробљени партизани одведени су у затвор Ортскоманде у Иуприји.

У новембру се помиње и неки четнички војвода Никола у Иуприји. Његов идентитет није утврђен.[239]

У ЗАТВОРУ ОРТСКОМАНДЕ

Иупријски затвори су најчешће били предсобља смрти или издајства, некад и једно и друго. Многе тајне у њима су откривене, а још више их је остало у затворским зидинама.

Ипак, затвор у Ортскоманди, у подруму, у Улици Цара Лазара био је најтежи. Ту су довођени они које је требало данонорно саслушавати и мучити. А и сама екипа злочииаца, која је радила у овој кући смрти, био је скуп окорелих крволока: командант Патберг, надувени и острвљени Прус, а уз то и нациста, подофицир Валер, судетски Немац, који је мучењима за-

[237] Изјава Мишковић Милутина земљ. из Липовице. Стен. белешке Деспотовац, стр. 21.

[238] То је био Јанићије Јовић, поштар из Параћина. Под изговором да мора да врши нужду отео је стражару пушку и побегао. После лутања од месец дана нашао партизански одред у Млави, у којем је остао све до смрти 1943. године, када је погинуо као командир чете. Изјава Ратомира Ристића-Сел>е.

[239] **В. И. Институт Бгд. бр. 25/248 од 7. 11. 1941. године.**

робљених партизана и припадника НОП-а настојао да докаже да је већи нациста од „рајсхдојчера", затим гестаповски агент Карло Берлогер, раније „уважени житељ" варонш Иуприје, кројач Готфрид Екерт, такође тумач, Карлов побратим и телохранитељ Мика Пешић, па онда градски стражари, који су имали чак и ту „привилегију" да туку ухапшенике, нарочито Бранко Чалдарић—Бранко „Црни" и други.

Драгољуб Шарановић из Равне Реке још као дечак од 14 година отишао је у паргизане и био заробл>ен. Тучен и мучен у овом затвору, провео је преко 5 месеци и овако га описује:

„Од 26. августа 1941. године па све до 7. фебруара 1942. године налазио сам се у затвору у Еуприји и то углавном у затвору у тзв. Мартинчевој згради у Улици Цара Лазара.

За то време кроз овај затвор је прошло око 600 лица. Од тога је скоро половина, око 270—280 пуштено, док су остали стрељани. Пуштени су већином на интервенцију Блашка Михајловића, који их је затим водио у свој одред Пећанчевих четника у Деспотовцу.

Велики број затвореника убијен је и у самом затвору, у ходницима и канцеларијама. Нарочито је број убистава порастао у новембру и децембру 1941. године. Карло Верлогер је скоро сваке вечери, пијан и закрвављених очију, упадао у затвор, изводио по једног, двојицу, тукао их, премлаћивао и убијао чиме стигне, не само револвером, већ и трупцем, гвозденом шипком и др.

У затвору је било и тешких мучења. Сећам се неког Лоте из Драгоцвета кога су тукли до бесвести. Он је све јуначки поднео па чак им се и подсмевао: „Ако, није то ништа тешко".

Или два младића, скоро дечака. Браћа су била, један је имао 17, а други 18—19 година. Отворено су изјавили Карлу и мучитељима:

„Јесте, партизани смо, можете да нас убијете, ништа вам више нећемо рећи".

И они су стрељани.

Драстично је било и убиство једног дечака, ђака VII разреда гимназије из Марковца, који је возио једног илегалца за Мијатовац или Јагодину. Карло га је газио чизмама и убио у ходнику на очиглед многих.

Херојски се понео заробљеник, партизан Влајко Шаторић, који се приликом саслушања залетео, иако везаних руку, главом на Карла Верлогера. И он је стрељан у Еуприји.

Све ово довело је дотле да смо почели да размишљамо о бекству. Једна група, њих 19, осуђена је на смрт после напада на аеродром у Јагодини и дотерана у ћупријски затвор. Два пута су их везане (везивао их је петоколонаш Кастелац из Рудника) водрхли на стрељање. Први пут у Јагодину, а други пут у Јовац, али су их оба пута вратили. Они су се спремали за бекство и са нама су се договарали кроз чунак од пећи. Двојица од њих, од

којих иеки Жота из Јагодине, успели су да побегну кроз неку рупу. Аруги из собе смрти спремили су жицу, било је то октобра, и њоме намеравали да задаве градске и немачке стражаре и да побегну. У томе нису успели, јер су их издали браћа Гајић из Рибара, и сви су стрељани (наравно, сем ове двојице издајника из Рибара).

Сећам се групе из Липовице, њих су дотерали крајем новембра. Сем наших Пупричана, било је још другова које нисам познавао. Међу њима се нарочито истицала Милица Ценић, која је јавно пркосила Немцима.

Из ове групе сећам се Радета Рисића из Свилајнца. Али он је и пре ове групе, још раније, био у затвору у Куприји. Тада је био и Каменче Радосављевић из Кованице. Он је жив и сетиће се Бисића.

Бисић је био у затвору први пут само три-четири дана и пуштен је. Са њим је био и један финанс из Јагодине. Он је такође пуштен. Овај финанс је том приликом сакрио сат од Немаца. После је опет отишао у партизане. То је било два-три даиа пред акцију на Гиљу. Било је и ведрих тренутака. Често би се из собе смрти, где су били „Липовчани", чуо нечији громки глас: „Другови, хоћемо ли песму?" И одмах се заорила „Билећанка" или нека друга борбена песма".[240]

Мучења су се протезала и на болесне и рањене партизане. Драгољуб Шарановић се сећа случаја кад је у болници лежао један рањени иартизан, заробљен у борбама негде око Јагодине. Био је тешко рањен и стално је тражио воде. Карло Верлогер му је приносио воду устима, говорећи:

„Само признај, па ћеш добити".

Партизан је упорно ћутао и гризао испуцане усне. Карло му је опет приносио воду, али је овај остао упоран и ништа није рекао. Онда га је Карло, онако болесног и рањеног, ударио неколико пута по лицу. Чим се мало опоравио, одведен је из болнице и стрељан.

После дотеривања из Липовице, група заробљених бораца Нупријско-параћинског одреда одведена је у истражни затвор, у подрум Ортскоманде. Ту су провели скоро месец дана. Немци су свим средствима иокушавали да нешто извуку од њих, тукли су их и мучили, претили и обећавали. Саслушавали су их свакодневно, некад и по неколико пута. Будили су их у сред ноћи и поново подвргавали грозним мучењима. Покушавали су да их и компромитују пред грађанством и у том циљу Карло је пар пута стражарно спроводио Милицу Ценић на ручак у хотел „Централ", као да она тобож има неке повластице. Но то им ништа није помогло. Напротив, Милица је била најупорнија и најсмелија од свих заробљених партизана, отворено и у лице им говорила да су зликовци и нељуди, да ће идеали за које се она

[2,0] **Изјава Драгољуба Шарановића, стр. 2.**

борила ипак победити. 0 томе сведоче и њена оригинална писма из затвора, која су сачувале њене сестре:

Прво писмо:

Драга Љубо, зашто ми ниси писала? Зар немаш шта? Да ли је дошла Вера? Хтела сам да вам оставим један аманет. Ако нас побију, поред многих познатих које ћете да побијете, да убијете Блашка, Мику Пешића, игумана Манасије, Голубовића и још много чегника и недићеваца. Они кажу да раде против Немцима, а да видиш само како навијају за њих. Раскринкај их на сваком кораку. Говори ли Москва о нашим партизанима? Свуда причај о партизанима. Не плачите за нама. Певајте, не носите црно. Пише ли Бора? Чујем да ће пустити све заробљенике да се обуку. Не дајте Бори да буде издајник свога народа. Поздрави све много! Поздрави све много! С партизанским поздравом

Смрт фашизму — Слобода народу!

ваша Мица”

Друго писмо сестре Милице Ценић нису ни добиле у трећем писму пише:

„Драга Љубо, пиши ми да ли си добила моје друго ипсмо. Од ствари нисам добила ништа. Тај човек је из Исакова, зове се Ш ... За сад ћутите. А после да га убијете зато што је покрао партизане... Спреми кнедле и пошаљи онима у командатури, пошаљи их овамо у судски. Спреми по некад нешто па им пошаљи. Тамо их је 10. Тамо је и Раде, сликар, политком ресавски
11. Помажите партизане.

Мица”

Писмо четврто:

„Драга Љубо, јуче сам била на саслушању. Неће бити добро. Рекла сам да сам комуниста. Боље него да ми суде у командатури и да ме бију градски сваки дан. Наше бију градски, само градски (запамти то). Овде је поручник Шутић из Доње Мутнице који је нашао и издао наше другове, па наместо да добије кокарду, добио затвор. За то наши другови не знају. То сам овде у затвору пспитала. Једне ноћи грдио га Карло што ћон није предао Немцима него га продао. Све градске да побијете, Милана и Бранка да мучите. Мику Пешића да мучите, он туче наше.

Одвели су ових 7 ресав.
у командатуру. Јавићу ти
ако их пусте.

Мица”.

Последње писмо:

„Драга Љубо, јуче је било суђење за иас 20. Изрекли су нам смртну казну. И таман смо хтели да пођемо, кад изаће тумач и рече да ће да нам суде поново и можда неће на смрт него на принудан рад. Ии један мишић не заигра. Ја запевам Интернационалу. Нико није молио, нико није плакао. Запамти, а то је једна од мојнх последњих жеља. Овде је .. .”[241]

Писмо је остало недовршено, као и њен млади револуционарни животни пут.

Убацивали су им у затвор[1] провокаторе, своје агенте или застрашене сељаке. Без успеха. Група партизана ухваћена у Липовици ћутке и храбро је подносила своју судбину. Из њиховог подрума чак се чула понекад и песма, борбена, смела, младалачка. Крепила је та песма и храбрила и остале затворенике, којима су били препуни мемљиви подруми ове куће смрти ...

Једино је Раде Бисић, некадашњи комесар Ресавске чете, иначе наставник и сликар, на миру сликао портрет своје старе познанице Каролине Пешић—Пишман, тумачице у Ортскоманди и Карлове љубавнице. То му је помогло да буде пуштен из затвора. Бар тако се онда причало.

За то време у вароши су кружиле разне вести и нагађања. Породице заробљених партизана покушавале су да им дотуре храну, рубље ,цигарете, али су ретко у томе успевале. Брижно су очекивале расплет и потајно се надале да их бар неће стрељати кад их тако дуго држе у затвору. Чак се био и пронео глас да су сви осуђени на по неколико година принудног рада у Немачкој. А то је била, изгледа, првобитна одлука преког суда.

Међутим, на сцену је ступила буржоазија, преплашена за своја имања и своје животе, немилосрдна када су у питању њени интереси. Опет су настала нагађања. Говорило се да Антикомунистички одбор грађана Куприје захтева партизанске главе, јер иначе не гарантује за мир и безбедност у граду.[242]

И једног суморног децембарског дана, оковани, у редовима по четири, са више стражара — пратилаца са аутоматима на

[241] Писма Милице Ценић — сачуваии оригинали у Музеју НОР Ћуприја.

[2,2] Антикомунистички одбор, односно преки суд који је судио групи заробљених партизана у Липовици сачињавали су: Борће Радојковић, банкар; Миливоје Милетић, трговац; Димитрије Тасић, трговац; Миленковић Миодраг-Паризлија, трговац; Милосав Црњапски, банкар; Живојин Остојић, трговац; Милош Цукавац, бив. сенатор и адвокат; Др Анте Ганчевић, директор Гимназије у Буприји; Данило Јовановић-Турчин, трговац; Др Милан Јовановић-Јапанац, професор; Ранћел Радуловић, винарски трговац; Живојин Голубовић, шеф жељ. станице; Бора Пандуровић, трговац; Милован Милојевић жан. капетан; Трифун Стошић, председник општине; Благоје Стојковић, индустријалац; Славко Јовановић, срески начелник; Милија Ристић, трговац-банкар и Борће Исајловић, адвокат. Оригинални докуменат. Стен. белешке у Музеју НОР-а, стр. 31, 45.

готовс, последњи пут су прошли улицама свога родног вољеног града... Спровели су их главном улицом ирема железничкој станици. Иза њих су ишле ојађене мајке, нарицале и молиле. Јецале су и неке од сестара, покушавале да гану фашистичке роботе, који су огуглали и острвљени, оштро и круто газили. Свет се слегао на улицу, отео се кришом по неки уздах, згрчило се лице од немоћног беса. По неко је и са олакшањем одахнуо када је видео куда их воде — бар ће сада бити „мира и реда”... Па ипак, породице партизана нису могле да се помире са страховитом мишљу о смрти. Још увек су се надале да их неће стрељати. Ценићи, Нешићи и други пошли су истим возом до Лапова.

У групи партизана заробљених у Липовици недостајала су тројица, њих је смртна казна мимоишла, и то:

Бранисављевић—Бисић Радомир, Свилајнац 1917; Стојичевић Душан, зем. из Петровца н/М, 1920; Голигобић Мирко, зем. из Бобова, 1924. године.

Занимљиво је да је испред њихових имена још у списку—извештаја капетана Лепенца о хватању, стављен знак минус, док испред имена свих осталих налази се +, односно крстић.

Међутим, како су Немци били пред уступањем Пуприје бутарској окупационој војсци, пожурили су да углавном испразне затворе, па је у овој групи било поред Пупричана и других партизана и сњмпатизера НОП-а, укупно њих 50.

Воз се зауставио у Лапову и сви партизани скинути су са воза и стрељани на једној ледини близу железничке станице. Раке су већ биле ископане. Породице стрељаних партизана, скривене иза дрвећа, издалека су гледале стрељање... Само оне знају како им је било, а њихов опис нема речи, већ само сузе бола и беса.

Поставиће се, можда, питање зашто их нису стрељали у Ћуприји. Очигледно, ни немачки силници нис
да их стрељају у Ћуприји плашећи се револта потлаченог народа. Да би иронија била већа, све до последњег тренутка заваравали су породице и чак им поручивали да својима пошаљу два пара пресвлака. А можда је и одлука о стрељању донета у последњем часу... То је, бар за сада, нерасветљено.

Једно је ипак извесно и сигурно: иако су заробљени парти-

зани провели у Вуприји — у затвору скоро месец дана, за све то време, а и после тога, нико није ухапшен, мада је у то време било још чланова партије и СКОЈ-а на слободи. Односно, скоро сви су били на слободи, јер су већ крајем новембра пуштени из логора на Бањици (сем Данила Димитријевића на Бањици нико није стрељан из Еуприје у току 1941. године).

И тако је крајем 1941. године тј. 23. децембра — датум

стрељања остатака Нупријско-параћинске чете, био и крај једне младости посвећене Партији и народу, трагичан, али и узвишен у свој људској лепоти и достојанству, верности и ћутању.

Поробљени народ, огромна већина радних и поштених људи, искрено је жалила ове жртве и била на страни НОР-а. Неко више, неко мање. Чак и они грађави који су спас и ослобођење гледали на Западу, нису одобравали ова зверства. Додуше, ретко се ко усудио да то јавно изнесе — шапутало се у породици, у ужем кругу, у разговору са другом и пријатељем. Као израз тога општег расположења и туге за својом најбољом децом, никла је и мала, али баш у својој једноставности и наивности снажна и потресна народна песма:

„Оj Иуприjо,
Ти проклето место,
Ти узимаш омладипу
т1есто...

Оj Иуприjо,
Жив те бог убио,
У теби сам
Живот изгубио.

Оj Иуприjо,
С оне стране моста,
Ту нам наша
Омладина оста".[243]

ПАРТИЗАНА НЕМА У НЕПОСРЕДНОЈ БАИЗИНИ .... (1942)

После повлачења партизанских јединица са Јухора и њиховог одласка, најпре у Ужице, а затим у Босну, на овом терену није било више партизанских јединица, изузев неколико мањих група у Ресави и Хомољу. То је изазвало извесно малаксавагве покрета у Иуприји. Било је, додуше, и самоиницијатива, окупљања и слушања Радио-Москве, коментарисања и сл., али организована акција је недостајала.

Друг Петар Стамболић врло реално и објективно оцењује ситуацију насталу у овом периоду кад каже:

„Руководство је изгинуло, а ми смо се повукли. Организација је остала без људи које бисмо могли да организујемо. Грешка је у нашем раду што се нисмо припремали за такву ситуацију. Разлог је тај што смо у кратком року изгубили део руководства. Исто тако, када смо се повукли, нисмо оставили неко упориште на које бисмо могли да рачунамо. После повлачења Одреда стање је било такво да није било субјективних снага

[2,3] Песма је имала неколико строфа, али се Миле Величковић тада ученик, сада директор Гимназије у Буприји сећа само ових. Он се сећа чак и арије коју су као једанаестогодишњи дечаци кришом певали.

које би нешто радиле. Можда је било недовољно упоришта на селу. Да је остао неко од чланова Партије, старији, искуснпји, могао је нешто да направи са симпатизерима".[244]

Услова за јачање покрета у 1942. тодини ипак је било. Тим пре што су Немди напустили Нуприју.

Првог јануара 1942. године немачке окупационе трупе напустиле су Нуприју и уступили је бугарској окупационој војсци. Отишла је чак и Ортскоманда, а у њену зграду уселила се бугарска команда места.

Немци су ипак оставили једну малу јединицу, вод војника, углавном фолксдојчера из Баната, и то старијих, који су били смештени у згради Основне школе. Верлогер је сада ређе долазио у Нуприју. Углавном је био у Јагодини и на терену.

Немачки окупатори нису заборавили да се одуже Драгутину Милетићу за учињене им услуге у откривању комуниста: дали су му „преко Црвеног крста" пасош за НДХ и овај је почетком јануара отишао из Ћуприје, а пре поласка дошао је у затвор код Косаре Дамњановић да се поздрави и рекао јој је да иде у НДХ — у усташе.

Смена немачких окупационих трупа бугарским, бар у почетку, није изазвала неке веће наде у побољшање ситуације. Напротив, стрепело се да ће Бугари чинити нста зверства као и у првом светском рату. Још увек су њихове приче и уверавања примана са разумљивом резервом и неповерењем. У Ћуприји је био штаб читаве дивизије, чије су трупе биле размештене на територији Буприја—Параћин (све до Мораве која је била граница, тзв. „Бугар—Морава" — вековни сан бугарских завојевача). Командант дивизије, пуковник Иван Маринов, у свакој прилици причао је о словенском братству и уопште настојао је себе да прикаже као великог славенофила.[245]

19. јануара 1942, на Богојављење, била је велика свечаност водоосвећење на пијаци. Поред свештеника из Ћуприје дошла су и три попа из Софије.[246]

После свечаиости била је игранка на пијаци.

Ипак није им се веровало. И међу самим бугарским војницима било је неколико струја. Највише је било англофила, затим славенофила, а најмање германофила. Овакав њихов попустљив став био је условљен и општим развојем политичке ситуације и рата у свету као и у самом срезу (рашчишћен терен), а не неким искренијим осећањима према српском живљу. Не треба се заваравати да су Бугари били потпуно самостални и да нису сарађивали са Немцима. Напротив, и они су имали своју обавештајну службу која је у ирвом плану имала борбу против комунизма. Тако су они у току 1942. и 1943. године на-

[2,4] **Петар Стамболић „О неким питањима партијског рада у Буприји, Јагодини и Параћину", стр. 15 и 16.**

[245] **Изјава Симеона-Шнмше Влатковића, стр. 2 и 3.**

[3,6] **Исто.**

рочито, имали и нека унутрашња разрачунавања у самој дивизији. Том приликом су хапшени неки напреднији официри. Забележен је и један занимљив покушај провокације бугарске обавештајне службе. Ради се о Живки Дамњановић и припадницима покрета у Иуприји уопште:

„Команда СДС Јагодина број 1450, од 18. IX. 1942.

На дан 31. јула т. г. патрола Одреда среза раваничког ухватила је Вебела Георгија Милокова, студента медицине из Београда, код кога је приликом легитимиеања пронађена само објава за путовање од Београда до Јагодиие, а није имао личну карту и паеош. Код именованог је пронађена цедуљица: Живка Дамњановић, студенткиња, Улица цара Лазара (ова је опасна комунисткиња, позната по својим злоделима и свирепостима), када је вођа патроле поднаредник Пантелић Тимотије питао откуд му ова цедуља, ко му је дао ове податке, Вебел је одговорио да ће то касније казати, а кад су га упитали зашго је тражи, казао је да је познаје од раније из Београда.

Због свега овог исти је спроведен у Одред где је узет на испит и где је изјавио да мења свој исказ и казао: „Молим вас, господо, ствар је дискретна, јер ако вам кажем, мени прети опасност по живот. Ја сам заиста пре два дана допутовао у Јагодину и тамо нема мога брата, састао сам се са официрима и тамо сам се задржао два дана, нашта су ме упутили у Буприју у дивизију, те сам се јавио команданту у шећерној фабрици, пошто ми је командант узео сва моја документа и задржао код себе, а дао ми је само објаву и мене упутио да извршим задатак у Еуприји, који не могу да кажем сад". Ова његова изјава била је тачна, јер су бугарске власти интервенисале да се именовани пусти као њихов држављанин, што је учињено од командира Одреда.

Овај провокатор је пуштен, али су односи између бугарских окупационих власти и Српске државне страже, у целини узев, били лоши. Долазило је чак и до сукоба и туча. Постоје бројне жалбе припадника СДС на поступке бугарских официра и војника у овом смислу.

За Бугаре је даље врло карактеристично да су се скоро сви без изузетака бавили црном берзом и шпекулацијом сваке врсте. Обично су продавали цигарете и пириијач, али су узимали само „жуте паре" (старе југословенске металне динаре и дводинарке, ваљда због бакра) и од њих правили прстење, које су опет даље продавали. И на самој згради касарне није остала ни једна месингана брава — све су покрали. Чак су продавали и оружје, било нађено приликом иретреса, било своје лично. Кад нису били на дужвости, бугарски војници шврљали су по околини, узимали из башта површе, ловили рибу динамитом, разбијали туће барке и односили рибу, некад и црпце, штапове и други прибор за риболов. Дужност нису обављали савесно, сем ако су Немци у близини. Тако су, на пример, грађани који

су били одређиваии иа стражу дуж железничке пруге, обично седели у кућицама — блоку на станици или чак и у кафани и играли карте, а ако би наишла бугарска иатрола, довољно је било једноставно им понудити новац и све би се на томе завршило.

ЕКОНОМСКЕ ПРИЛИКЕ У 1942. ГОДИНИ

И поред релативног смиривања и попуштања окупаторског режима, економска ситуација се знатно погоршала. Пре свега, сада је требало издржавати и бугароку окупациону војску, док су давања за немачке окупаторе не само остала иста, већ и порасла. Преко општинских органа, полиције и привредних установа (разне дирекције, одсеци и сл.), Немци су вршили бездушно и систематско искоришгавање окупираног подручја. Овај ботати крај, Поморавље, тако је доживео крајем 1942. год. и страховиту глад. Килограм кукурузног брашна продавао се по 250 до 300 динара, док је плата радника у просеку била око 3.000 динара месечно. О текстилу и обући да и не говоримо. Људи су носили дрвене ципеле или тзв. еспадриле од канапа или кучине. Шећера скоро није ни било. У нешто бољем положају били су, баш због тога, службеници и мајстори Фабрике шећера, пошто су на црној берзи продавали своје следовање шећера и по цени од 5.000—10.000 динара по килограму. Они су осим тога имали следовање у дрвима и угљу. Железничари су се такође „сналазили" јер им је природа посла олакшавала у ширењу „црне берзе". Ипак, они су добијали само мрвице, тек колико да преживе ове тешке дане, пошто су стварни носиоци, организатори црне берзе и свих могућих шпекулација и богаћења, били имућнији трговци који су сакрили и сачували робу.

У најтежем положају били су радници и чиновници, наравно, сем оних који су радили у Среском начелству или Општини.

Људи су продавали и црио испод нокта само да исхране породицу. Многа драга породична успомена — очев сат, мајчине минђуше, веренички прстен, бурма итд. — отишла је у ћемере незаситих зеленаша.

Па ипак, било је и таквих који нису ни осетили окупацију и беду. То су били сарадници окупатора, јавни или тајни. У хотелу „Централ" постојао је чак и стални, овећи сто за пробраније госте. У његовом прочељу увек је седео срески начелник Дане Константиновић (коме је било мало пола прасета за доручак), а лево и десно, већ према политичкој и имовинској хи**јерархији,** десетак „угледних грађана".

Једног хладног, ветровитог мартовског дана 1942. године ушао је у „Централ" неки босоног сељак из Мијатовца, исцепан и избезумљен од глади и очајања и раздерао се:

„Ако, ако, ждерите трбоње и крвопије, а моја деца липсавају од глади ... ће дође и вама црни петак..."

Избацили су га напоље и одвели у полицију, а затим мирно наставили доручак који је обично трајао од 9—11.

Беду широких народних слојева повећавао је и знатан број паразитског становништва: разних четника, Блашкових и Дражиних, Српска државна стража, жандармерија, пандури и стражари, полиција и остали друштвени олош. А њих је у Куприји било прилично.

Због таквог стања порастао је криминал, ситан, обичне крађе и то „народне" имовине. Сиротиња је крала угаљ на Железничкој станици, на вагонима су сечена гумена црева (употребљавана су за ћонове), гвожђе и плех у Фабрици шећера и Ложионици.

Додуше, казне су биле драконске: на „ћумураше" се пуцало без опомене, фелџандарми заустављали су људе на улици и наређивали да дигну ногу. Ако би код неког приметили пенџета од гуменог црева, убили су га на лицу места. Па ипак, живот је тражио своје — у нагонској тежњи за самоодржањем крало се и даље.

Неки су изабрали и лакши пут, пут тобожњих бораца за „краља и отаџбину" и за њих је било свега, — и прасади и гибаница.

Да би спречили крађе угља, гума, плеха и др., а и да би осигурали нормални саобраћај и производњу, Немци су почетком 1942. године формирали нове установе у Пуприји и то:

1. Контролу саобраћаја, односно команду железничке саобраћајне групе. Командант ове групе био је подофицир Н. Рингенег, који је за све време био на станици са још 11 подофицира и војника, већином саобраћајних стручњака, који су коптролисали и обезбеђивали саобраћај. Нарочито су инсистирали на брзом и несметаном ироласку немачких транепорта. Сектор рада био им је цео железнички чвор Пуприја — од Лапова до Сталаћа. Међутим, они су контролисали и путно особље и путнике, па су тако једном приликом, из неспоразума, убили на самој станици Миодрага Тирића. Ова јединица каениje је успоставила везе и сарадњу са четницима ДМ, који су такође имали своје представнике — команданте на станици и у Ложионици.

2. Команда Ложионице, којом је руководио Луцк Емил, имала је задатак да контролише рад Ложионице и спроводи у заједници са нашим особљем разне немачке транспорте. Било их је свега само — 2 официра, 2 подофицира и 3 административна лица. То су били транспортни стручњаци и машиновође.

ФОРМИРАЊЕ СРПСКЕ ПОЉСКЕ ДРЖАВНЕ СТРАЖЕ

Почетком 1942. године у бившем срезу раваничком и самој Ћуприји постојало је више оружаних квисл
и то:

Среско начелство са полицијом, Окружно начелство са полицијом (само до 5. II. 1942. године), Четници Косте Пећанца, (Војвода Никола), Жандармерија, VIII добровољачки одред Српске оружане силе (недићевци), Градска стража и први зачеци четника Драже Михајловића.

Формирању Срнске пољске државне страже — СПОС — предходиле су дуже припреме и оно је било условљено низом момената у развоју политичких прилика у окупираној Србији.

Већ на седници „владе народног спаса" Милана Недића, односно на саветовању са свим окружним начелницима из Србије, 5, 6. и 7. фебруара 1942. године у Београду, прва и најглавнија тачка била је анализа политичке ситуације у земљи.

У дискусији учествовао је, односно поднео неку врсту кореферата извештаја о ситуацији у округу моравском, окружни начелник Д. Бошковић.

Његов извештај је врло карактеристичан за сагледавање тадашњих прилика. Бошковић се најпре жали на либералан став среског начелника и полицију уопште, а исто тако и на грађанство. Даље истиче да је одржао већи број конференција и разговора са групама грађана и појединцима и да је посебно разговарао са бившим сенатором Цукавцем и братом Вељу Поповића:[247]

„Што се гиче политике, ја сам опалио много на политичаре. За мене су они главни кривци. Ја хоћу да им онемогућим сваку акцију. Ја сам их позвао и код Цукавца сам наишао на разумевање. А пошто је он мени мало ближи, ја сам га упрегао да носи барјак. Исто тако поступио сам и са братом Вељу Поповића".

Говорећи о постојању разних оружаних формација, Бошковић нарочито истиче односе међу њима, неслагање и борбу за превласт, нејединственост редова у борби против комунизма, колебљивост и неодлучносг. У својој дискусији нарочито се био окомио на Пећанчевог војводу Блашка Михајловића. Министар унутрашњих послова Аћимовић упада му у реч и каже:

„Па тај се бави свим и свачим..... " алудирајући притом на познату коруптивност Блашкову.

И остали одреди Пећанчевих четника већ су се били компромитовали, с једне стране као отворени сарадници немачких окупатора, а с друге као обични пљачкаши и пробисвети. То је довело до тога да одмах после седнице долази Недићева наред-

"[7] Срески архив Светозарево 17/79.

ба о „редуцирању”[248] људства у четничким одредима. Међутим, у пракси, бар! на овом терену, то значи и њихову постепену ликвидацију.

Већ почетком марта жандармерија и Српска оружана сила се спајају у нову оружану, квислиншку формацију „Српска пољска државна стража — СПДС.

Тада је појачан и притисак на све неопредељене активне официре и подофицире да ступе у СПДС. Они који су то одбили, послати су у заробљенички логор. Из Ћуприје је такође депортовано неколико.

Међутим, и известан број до тада активних припадника Српске оружане силе одбија да ступи у СДПС као, на пример, капетан Чачић. Он остаје у Сењском Руднику као чиновник. Уствари, то је била само тактика, споразум Недића и Драже Михаиловића. Чачић и њему слични наводно су били уз Недића када је требало „спасавати српске главе” и борити се против комуниста, док сада хоће тобож да се боре и против Немаца за „краљa и отаџбину". Оваква закулисна игра, тактички потез издајника, имала је успеха у овом крају, — бар у прво време.

И тако су сада немачки окупатори имали читав један одбранбепи систем од два појаса: у градовима и већим насељима оружане формације СДПС, а нешто даље, у тзв. „слободним српским шумама и планинама”, четнике ДМ.

У Ћуприји је одред СПДС био у јачини једне чете са 70—90 људи. Командир је био Милован Милојевић, а после његовог унапређења у чин мајора и преласка у Јагодину, Полетика Борђе, капетан.

Ова чета учествовала је у две веће акције против партизана: у Брезовици августа 1943. године и на Буковику јула 1944. године, а у пролеће 1942. године на челу са капетаном Милојевићем убила два одбегла радника код рампе Добре воде у близини Разне Реке. Кад је Стојан Матић упитао једног припадника ове чете зашто су убили ове људе, који нису партизани, већ одбеглице са принудног рада у Борском руднику, овај му је одговорио да ће Милојевић поднети извештај да је убио два партизана и подићи ће за то награду.....[249]

Априла ове године уместо VIII одреда СДПС у Ћуприји се помиње XXIII одред СДПС. То је, уствари, исти одред, са истим командникм особљем, али је број Недићевих оружаних одреда порастао, те је настала и ова промена бројева.

У ери формирања СДПС и одмах после ње унапређен је већи број официра, претежно жандармеријских, који су се истакли 1941. године прогоном комуниста и служењем окупатору. Тако је, на пример, Милојевић унапређен у чин мајора, а

[2,8] Телеграм број 19/1—1 К 19/2—2 Б В. И. Инсгитут Београд.

[249] Махеријал СУП Светозарево, стр. 101—172.

Дане Кокотовић од чина жандармеријског наредника 1941. године дошао је већ до чина капетана и као поуздана личност послат за командира граничне трупе.[250]

НЕПРИЈАТЕЉСКА АГИТАЦИЈА И ПРОПАГАНДА

Окупатор и његови сарадниди развијали су у 1942. години веома широку пропаганду у корист тоталитарних земаља, величајући Трећи Рајх у сваком погледу, нарочито његозе успехе на бојиштима и у стварању „новог поретка" у Европи уз приказивање комунизма као баука, као највеће зло у чијем искорењивању треба да се ангажују сви честити људи. Док је свет у 1941. години углавном седео код кућа, страхујући од блокада и рација, у току 1942. године сада се више излазило. Стога су коришћена сва средства да се народ обмане и привуче на своју страну. У ту сврху мобилисана су сва средства: радио, дневни и недељни листови, скупови и конференције, плакате и саопштења. Посебна пажња поклањана је пронаганди у школама. У том смеру коришћени су и скупови ђачких родитеља. Носиоци ове акције били су Среско начелство, просветне власти и „кабинет у сенци". Наиме, као што су 1941. године присилили 28. 9. државне чиновнике да говоре, тако су и сада радили. Говорници по селима били су највећим делом учитељи и чиновници послати из вароши. Не може се рећи да међу њима није било и таквих који су иступали добровољно и из убеђења, али је исто тако чињеница да је огромна већина била присиљена. И зато су ти говори били бледи и неубедљиви, јер су људи говорили под принудом. Додуше, и у извештајима Среског начелства готово стално се истиче да зборови и предавања нису држани због сезоне пољских радова:

„У току месеца маја формирани су одбори за националну пропаганду. Била је једна екипа са 3 члана. 17. маја било је 12 екипа са укупно 50 људи. Групе су обишле срез".

„У свим општинама образовани су одбори за националну пропаганду, од свештеника и других угледних и утицајних грађана. У јуну ови одбори нису држали предавања због сезоне пољопривредних радова. Иначе национална пропаганда шири се преко листова и плаката који се растурају. У Иуирији је у овом смислу инсталиран један јавни гласноговорник".

За то време „кабинет у сенци" прихватио се политичких рентабилнијих послова и дужности. Тако су у разне одборе за помоћ избеглицама, за зимску помоћ и др. улазили банкари или трговци: Милосав Црњански, Бока Радојковић, Миодраг Милен-

[250] **Државни телеграм бр. 301 од 1. 02. 1942. Недићева архива В. И. И. Београд.**

ковић-Паризлија, Милош Цукавац, Мика Тасић (злогласни комесар за исхрану и немачки агент), Данило Јовановић и други.

Занимљиве су и теме предавања одржаних у школама, односно гимназијама:

„Како ћемо се сачувати од комунистичке пропаганде", „Напред у живот", „Наш пут", „Религија у Срба", „Религија као васпитни и комунизам као разорни фактор у васпитању омладине и човечанства уопште" итд.

У ове сврхе уведена су у школе и тзв. „Српска посела". Носилац пропаганде међу школском омладином био је љотићевац Милан Јовановић, који је најзад остварио своје давнашње жеље поставши директор гимназије, као и група учесника око њега.

Међутим, ова предавања ипак нису успела да обману омладинце и привуку их издајницима. Тако је почетком 1942. године, после предавања „о комунистичкој опасности", које је одржао директор гимназије Милан Јовановић-Јапанац, дошло до оштре полемике између њега и Љубомира Гојковића, који је заступао
— не баш тако отворено — али ипак супротно гледиште.

У јесен 1942. годхше директор гимназије Јовановић покушао је да наметне Наставничком савету одлуку о слању у поправни логор у См. Паланку Живкиног брата Велимира ДамњаноБића-Иабе и Николе Легца, обојица ученика IV разреда гимназије, односно дечака који су имали тек по 14 година живота. Али Наставнички савет, у коме је било много више напредних људи и симпатизера НОП-а, категорички је одбио овај иредлог. И тако у току окупације и поред Јовановићевих настојаља, ниједан ученик гимназије није послат у овај логор.

МЕБУСОБНА ТРВЕЊА БУРЖОАЗИЈЕ

Првог фебруара 1942. године поднео је оставку дотадашњи председник општине Трифун Стошић. На његово место дошао је на чело новопостављеног одбора Живојин Остојић, трговац и љотићевац. Ово је већ представљало извесган заокрет, пооштравање курса у локалним размерама. Јер Остојић је стајао на челу једне групе младих и амбициозних скоројевића, бескрупулозних и упорних у остваривању своје љотићевске политике и својих личних циљева.

Једна од његових првих мера, уствари срачуната на ефекат код сиротиње и демагошка, била је слање на принудни рад у Борски Рудник, сем сиротиње и Цигана, и понеког богатијег трговца, у првом реду Цинцара, према којима је Остојић имао посебну расистичку мржњу и нетрпељивост. И у разрезу реквизиције увек је настојао да рашчишћава личне рачуне. Додржавано од власти окружног и среског начелства (и окупатора),

Остојићево председниковаше обележено је низом бруталности и самовоља. Тако је увео телесну казну, затим је раселио Цигане из Ћуприје, неке у села Влашку и Крушар, неке опет чак код општинске шуме у тзв. „Говеђар". У циљу контроле расељавања Цигана, августа месеца 1942. године, у пратњи читавог вода градских стражара, на фијакеру, Остојић је стигао у „Говеђар". Радознали Циганчићи трчкарали су око фијакера и Остојић је сишао и без икаквог разлога ударао из све снаге једно Циганче ногом и трбух. Дете је пало, јаукнуло је и после неколико минута издахнуло. Остојић је хладнокрвно наставио ИУТ... То му ипак ништа није сметало да удари „намет на вилајет" и подигне велику звонару у црквеном дворишту због чега је проглашен за великог добротвора храма св. Георгија у Еуприји.

Остојић је утерао страх у кости групи богатијих житарских трговаца, који су се тада сетили свог пријатеља и заштитника војводе Блашка. Овај је то једва и чекао, са једне стране за добре паре да „учини" својим пријатељима, а с друге стране да на председнички положај доведе свога пријатеља. Око тога имало је посла и само председништво владе. Остојић је остао и даље председник захваљујући овом допису — акту: „РЕФЕРАТ. Начелство округа моравског доставља Министарству извештај начелника среза раваничког о томе да људи војводе Михајловић Блашка пронесе по Еуприји гласове да је поменути војвода успео у Министарству унутрашњих послова да се смени председник Општине ћупријске Остојић Живојин и да се на његово место постави Богосављевић Тихомир, резервни капетан, који се налазио у служби у четничком одреду војводе Михајловића. Ову смену траже преко Михајловића извесни имућни мештани који желе да несметано развију трговину житом, у чему им смета садашњи иредседник, а и у чему би им ишао на руку председник, који би био постављен из редова четничког одреда.

Срески начелник сматра да Остојића не би требало заменити јер је врло способан, исправан, до крајности педантан и амбициозан.

Окружни начелник усваја предње мишљење среског начелника и моли да се Остојић не смењује као врло иодесан и незаменљив.

Јагодина, 5. јула 1942. године Окр. Начелник —потпис".

И тако је Остојић остао још једну годину да се разрачунава са својим противницима — све док не ојача организација ДМ у срезу раваничком и самој Еуприји. Уједно, ово је био и знак слабљења неограничене моћи и утицаја Блашка Михајловића. Недић је био већ нашао новог сарадника: четника Драже Михајловића.

И најзад, у склопу опште политике према активним официрима, и у периоду формирања четничког покрета, заробљеничке жене, официрске, добијају повећана следовања намирница. Црвени крст своју делатност усмерио је у том правцу. Један део заробљених официра вратио се из заробљекиштва да се бори против комунизма и ставио се на располагање Недићу или Дражи Михаиловићу, а њихове жене су биле носиоци равногорског покрета — бар у овом срезу и у самој Ћуприји.

ПОЈАВА ЧЕТНИКА ДРАЖЕ МИХАИАОВИНА У ЋУПРИЈИ И СРЕЗУ РАВАНИЧКОМ

Организација четника Драже Михаиловића у Ћуприји и срезу раваничком почиње се формирати знатно каеније него у другИхМ крајевима, тј. у другој половини 1942. године. Време и начин њеног формирања имају и нечег специфичног, различитог од четничких организација Драже Михаиловића у Западној Србији.

Пре свега, овде нису самоникли, већ долазе са стране, већином из Јагодине: Љуба Михајловић, Димитријевић-Змај и др. Занимљиво је да су скоро сви претходно били у СПДС (Михајловић у Јагодини, Ћачић у Сењском Руднику). Даље, карактеристичан је искључив и нетрпељив став — борба за превлает са четницима Пећанчевим. С друге стране, њихова сарадња са СПДС је потпуна и чврста. Они чак и примају плате. И најзад, они нису постојали на овом терену у време партизанских акција, тако да се нису компромитовали заједничком борбом са окупаторима против комуниста. Међутим, људи који су пратили догађаје у земљи, понашање четника Драже Михаиловића, толерантан однос власти према њима, могао је да схвати коме они служе и шта хоће. Треба знати да је добар део људи — али само у почетку — био необавештен и наивно улетео у њихове мреже. Сем тога, у срезу раваничком има доста заосталих села, неписмених, неуких и лаковерних људи који су од њих очекивали ослобођење земље од окупатора.

Део историје четничког покрета у срезу раваничком налази се у извештају команданта моравске груие корпуса Тодора Гогића упућеног Дражи Михаиловићу. Природно, извештај је, што се тиче сликања расположења народа нетачан и улепшан, али у том извештају има много непознатих и занимљивих детаља. Извештај је веома дуг — преко 30 куцаних страница и зато наводимо само карактеристичне делове:

„ — Почетак Иванковачког корпуса почиње мало касније, тек доласком мајора Љубе Михајловића, који је оотавио положај помоћника Команданта Срп. држ. страже у Јагодини и постао илегалан.

Половином 1942. године Гестапо улази у траг мајору Љуби и јури га. Он, извештен, бежи на територију Варваринског корпуса и ту одмах почиње са ортанизовањем. Има успеха у ширењу наше идеје. Врховна команда шаље га са овлашћењем да организује Иванковачки корпус и да у том крају рашири идеју покрета ДМ.

На лицу места, на терену, стиже половином новембра 1942. године, са једним пратиоцем. Зима, глад, неповерљивост овога краја ... Страх код људи ... Опште мртвило и умор код народа. Људи сити свега. Стање тешко. Мајор Љуба није клонуо, већ успева да скупи малу групицу од девет наоружаних војника — четника. И то су први пионири у овом крају где комунисти, па затим Блашкови мангупи, вршљају и уништавају сваког ко српски мисли и припада покрету ДМ.

Мајор Љуба, зв. „Селнмир" или „Радојица", презимљује зиму 1942/43. године на каменитом Бељешу, ненасељеном и негостољубивом кршу. Једини сарадници и главни снабдевачи били су први домаћини патриоте из села: Сења, Стубице, Забреге, Бошњана, Буљана, Бигренице, Супске и Крушара.

Преко ових људи ставља се у везу са капетаном II класе Михаилом Чачићем који је тада био као чиновник у Сењском Руднику и капетаном I класе Бором Станисављевићем, који се налазио у Параћину. Оба активни официри. Мајор Љуба одмах позива обојицу. Они долазе на братски договор, прихватају идеју покрета ДМ и братским споразумом праве план за рад на организацији покрета ДМ. Параћинска бригада, као територијално већа, додељује се Бори Станисавл>евићу, каиетану I класе („Новосаћанин"), а Раваничка бригада, као териоторијално мања, додељује се капетану II класе Михаилу Чачићу. Раваничкој бригади по територији припада и цео басен угљенокопа: Сењски Рудник, Равна Река, Сисевац и Баре. Сва три официра одмах се бацају на политичку и војничку организацију покрета ДМ шире̂и идеју покрета, прикупљајући илегално људство и оружје". Даље: „У исто време почиње рад Параћинске бригаде, почиње и рад на организовању Раваничке бригаде, коју је мајор Љуба поверио капетану II класе Михаилу Чачићу.

Овај млади официр из Плевља, војник од главе до пете, енергичан и поштеи и патриота до сржи, приступа свим својим жаром послу организовања своје бригаде. Упознат већ са народом овога краја и радницима у угљенокопима, знао је добро где мора обратити највећу пажњу. У то време било је веома тешко радити ио рудницима. Нешто услед разорног комунистичког рада међу радницима угљенокопа, а нешто због великог броја *несрпског* радништва које је остало наслеђено од пре рата. Тај велики број комуниста и несрпског радништва био је природно и велики број — петоколонаша. У том месту и са таквим елементима имао је капетан Чачић част да спроводи организацију и идеју нашег покрета.

Капетан Чачић је, још пре него што је постао илегалан, успео да код неколико радника Срба националиста и код неколико својих пријатеља рашири идеју покрета ДМ. То су били први пријатељи и први ослонац за даљи његов рад у том крају.

Пошто је примио упутства и наређења, капетан Чачић са малом пратњом иде из села у село, и ноћу и дању шири идеју покрета и врши организовање своје бригаде. Народ уплашен и од комуниста и од окупатора, који убијају све што српски мисли, у души прима идеју и полако, мало плашљиво, село по село ступа у организацију покрета. Првобитан успех организовања ограничен је на села Сење, Стубицу, Супску и Бигреницу.

Почетак т е ж а к . . . Драгоцена помоћ оца Макарија, архимандрита и старешине манастира Раванице, била је ускраћена хапшењем и одвођењем на основу издаје „народног војводе" Блашка Михаиловића. „Војвода" Блашко предаје окупатору дванаест пуних теретних камиона оружја и муниције, одузетог на превару од народа овог краја. Од тада се и рачуна његово јавно продавање окупатору. Поред свега тога капетан Чачић енергично ради и организује. Села почињу да прилазе. После многих разочарења, народ овог краја иочиње да увиђа где му је прави пут.

Сарадња мајора Љубе, као команданта Корпуса, осећа се у сваком погледу. Мајор Љуба са својом штабном групом логорује час у једној, час у другој бригади и свесрдно помаже своје потчињене команданте. Раваничка бригада ствара своје илегално људство у јачем броју. Прикупља преостало оружје од народа јер пропаганАа живом речју јаче делује и убедљивије је кад иза ње стоји јака и уређена војска којој народ поклања веру.

После једног напада комунистичке тројке на председника општине села Стубице, који је наш велики пријатељ, капетан Чачић врши чишћење терена Троглан, растура комуниетичке тројке и враћа се у свој логор.

Занимљиво је напоменути за оцену овог краја, који је обилан радницима и несрпским елементима, да комунисти нису могли да продру са својом политичком пропагандом, толико се будно назило на њих и толико је идеја иокрета ДМ усађена у народну душу.

Неколико сумњивих и тајних помагача комуниста у рудницима и неколико несрпсжих радника не седе мирно. Уверени да ће Немачка добити рат, несрби прилазе окупатору и издају наше људе. Капетан Чачић сасвим правилно почиње прво чишћење терена, па се креће и на руднике. Неколико муслимана и католика петоколонаша бивају ликвидирани, а то исто достиже и тајне помагаче — комунисте. Народ је срдачно поздравио ово чишћење издајника, што је уједно била и најбоља пропаганда л>г времена. После тога наша ствар креће сигурнијим корацима и мало брже, сада већ ирилазе — и поред сељака — радници из рудника. Национални радници враћају се свести после експери-

мената Коминтерне (скраћени назив за Комунистичку интернационалу). Сви прави Срби опредељују се за идеју покрета ДМ. По селима ради се још енергичније. Успех је осигуран, јер је цела Раваничка бригада организована у једну целину народа и војске. Илегалног људства има онолико колико је наређено из Врховне команде. Више се није скупљало верујући да је сваки наоружани сељак—војник".

Тако је писао Тодор Гогић, тако су сви они четници приказивали ствари, тако су лагали и народ, и иностранство, па и себе саме. Сасвим нормално: они који су издали сопствени народ, кукавице и издајници, размажени и товљени официри, надувени и уображени и уверени у своја војна знања, пали су на априлском испиту части и херојства. Срљали оу све дубље у издајство, најцрње које је историја наших народа забележила. Уосталом, ко је био тај „народ" који им је пришао? Шака јада. У варошима банкари и богаташи који се осигуравају за „будућност" у селима кулаци и општинске ћате. Сем њих и групе одбеглих робијаша, декласирани елементи, сеоске убојице и ћилкоши, џепароши и коцкари, градски беспосличари и силеџије, једном речи сав онај друштвени олош који је у датим условима, не само националног слома, него и тешких моралних криза нашега народа, исиливао на површину и нанео нам тешке жртве и грдну срамоту. Па ипак, то је био и период суровог испита људске савести и карактера, који нам је донео праву, и до сржи голу истину, и омогућио да кроз патње и чистилиште дођемо до слободе и велике моралне победе. Јер, маколико то звучало на први поглед парадоксално, махнитања и злочини ових изрода уверили су неопредељене и колебљиве на чијој је страни правда и истина и тако приближили народне масе Комунистичкој партији Југославије, народноослободилачкој борби и социјалистичкој револуцији.

ПРОГРЕСИВНЕ СНАГЕ

На самом иочетку излагања о збивањима у 1942. години казано је да партизанских јединица није било у близини. Исто тако и живљи, организованији позадински рад је замро. У Јагодини више није било окружног комитета. Старији и искуснији партијски радници повукли су се са јединицама Народноослободилачке војске. Скојевци првоборци из Ћуприје, изгинули су још 1941. године. Једино су још Миодраг Новаковић и Живка Дамњановић војевали на далеким бојиштима. Груловић такође. После пуштања из логора на Бањици и Зорица Дамњановић је отишла у партизане, а њени родитељи и браћа су стражарно протерани из Ћуприје у Смедерево. О том протеривању Косара Дамњановић каже: „Жандарми и два полицијска писара при-

суствовала су крајем априла 1942. године утовару у вагон целе наше породице, тј. свих преосталих чланова, јер су њих петоро већ били у партизанима. Утоварили су нас у вагон и замандарили врата све док воз није кренуо. Протераии смо у своје родно место код Смедерева". Па ипак, иако је породица Дамњаиовић већ била напуетила Пуприју, стално су стизале провере и потернице за љеним члановима. То је разумљиво, јер су сва три брата и обе сестре као и мајка били у партизанима од почетка устанка па до краја рата. У тој борби херојски су погинула сва три брата и сестра Живка, док је отац Никола измучен душм логоровањем у злогласном логору на Бањици умро одмах после завршетка рата. Старом Николи Дамњановићу издата је објава после пуштања из концентрационог логора.

За Зорицом Дамњановић стално су стизале потернице од којих је једна сачувана:

„Специјална полиција, I A B — IV — 3/115.

Из Смедерева: Испред полицијске потере побегла је Зора Дамњановић, свршена матураткиња, учесник комунистичке организације у селу Осипаоници. Наводно побегла у Београд код своје тетке Персе, жене Стојана Манића, обућара у Улици Златарској број 48. Молим да се пронађе и под јаком стражом спроведе овом предстојништву.

Предстојник полиције
Ленац".

Управа града Београда, Оделење специјалне полиције, 25. марта 1942;

„Предстојништву градске полиције Смедерово

Позивом на тамошњи телеграм Пов. бр. 61 од 23. марта т. г. извештавате се да Зора Дамњановић, свршена матуранткиња, није могла бити пронађена од стране ове уираве. Проведеном провером установљено је да је иста пре пет месеци напустила Београд и наводно отпутовала за Смедерево".

И док су полиција и остали сарадници окупатора будно трагали за члановима породице Дамњановић, који су наставили осАободилачку борбу у разним крајевима Србије, њен најистакнутији члан, већ легендарна Живка Дамњановић, на писмо ПК КПЈ за Србију од 7. 3. 1942. године одговорила следеће (писмо се наводи у целости премда се само прва половина истог односи на овај терен):

„Драги другови, ја сам радила у овим местима: у Иуприји сам била секретар месног руководства и са једним другом (стрељан) чинила неко среско рук. Ту познајем ове партијце који су остали у месту, али им не знам пуна имена. Зато вас упућујем на маму Косару Д. станује у улици Доситеја Обрадовића број
16. Она је члан КП. Она ће вас повезати са члановима своје

јединице. Нека вас одведе код Боре (мислим да се презива Илић), друга Бисиног, која је такође била учлањена. Бора је био у јединици Фабрике шећера. У тој јединици био је и Никола Кртенић, кога је окружни осудио на смрт. Не знам да ли Купричани то знају. Зато пазите.

Из јединице државне лож. и ж. станице су Млађа (њега ће вам показати моја браћа) с њим смо имали лозинку: „Дошао сам до Бранков алат". Затим друг Минић — ради у ложионици.

У селу Крушару: Драгиша-Гиша Обрадовић, секретар месне јединице.

У Параћину сам била као инструктор. Ту се обратите на Драгишу Цанковића, суд. приправника. Чула сам да је тамо и Бранко Ристић, дреер. Њега наћи по сваку цену преко Милета Јоцића (болестан — лежи), кога Бранка зна под називом Пикулин брат. Цанковић ће вас повезати са Јоцићем. Ако Фабрика стакла ради, нађите Вики и Руди Вајта. Оба непартијци, али партијаца немамо тамо.

Незнам ко је од иартијаца остао у Јагодини. У селу Драгоцвету код Јагодине живи партијка Вукосава Михајловић. Она је из Еуприје, али је сада у селу код брата. Девојачко презиме јој је Илић.

Затим сам по одлуци Окружног пребачена у Рачу крагујевачку. У њој су остала три парт. Другарица Рада Стојановић, живи у Пиносави, Доња Рача, била је хагппена, друг кројач и друг брица. Не знам им имена.

Одатле сам пребачена у великоорашки срез, где сам радила с једним другом руков. само десет дана. Од партијаца сам знала само Драгу столара из Новог Села. Он је врло слаб.

Из Плане два ж. чиновника.

Тај срез уопште не познајем. Јер по савету другова нисам ишла у места где су били Немци. Са повлачењем II шумадијског одреда из Крагујевца повукао се и наш Окружни, па и нас повукао.

У Гружи сам била одговорна за омладински рад у четама Другог батаљона. Пред долазак казнене експедиције све другарице су распоређене по селима за политички рад са женама. Мене и Веру Смиљанић (она је партијка — налази се у селу Ратковићу близу Рековца код сестре, учитељице Лзубице). Другови нису обавестили о повлачењу. Не могавши да се пребацимо кроз појас четника, добровољаца и Немаца, вратиле смо се у Крагујевац.

Она је остала код сестре. а ја кренула за Плану, пошто у Крагујевцу нисмо дошле до везе.

Другови из Плане везу такође нису имали. Зато сам дошла рођацима у село. Ту сам тек после месец ипо дана дошла у везу с друговима.

Пошто сам у Ћуприји дала везу преко маме, а моји су премештеии за Смедерево, пожурите да је затекнете у Н. У противном, она може да се врати у Н. са другом који буде тамо кренуо.

Смрт фашизму — слобода народу!

Другарски вас поздравља Ж. Д."[251]

Док је Живка наставила своју револуиионарну активност на новом терену, дотле је и у Куприји покрет и даље постојао мада не тако жив као у ранијем периоду и на теренима на којима је остало више позадинских радника. Није то био интезиван и сталан рад, јер су везе биле углавном прекинуте. Али састајало се дискутовало, препричавале вести. Наравно, у сасвим уском кругу. У првом реду у кругу партизанских породица. У кући Ценићевих и Нешићевих највише. О томе раду и састанцима, Дана Ценић каже:

„Одмах после стрељања у Лапову, јануара месеца 1942. године, Миодраг Павловић-Циле почео је да долази код мене. Он је био повезан са Љубицом Ценић, Војом Мицкићем и Миланом Стојановићем-Нерекликом. Циле и Воја Мицкић били су скојевци, а Стојановић симпатизер. На овим састанцима говорено је о прикупљању прилога, санитетског материјала, који је имао да се достави партизанима, када се добије веза са Озренским одредом. Код Љубице Ценић била је благајна, а прилози су се скупљали код мене. Прилоге су давали Мица Нешић, Трифун Симић, Зора Јевтић, Јела Симоновић, Љуба Јевтић, Воја Мицкић, Рада Ценић, Стојановић Мика-Бошков, Јевгић Даринка-Лола. Прилози су се редовно убирали. Јануара 1942. године, били су на састанку Миодраг Павловић-ЈДиле и Воја Мицкић. Питали су шта би радили ако би их затекли код мене на састанку, на шта сам одговорила да ћу рећи да ми је детету роЗоендан. На овом састанку била су још три до четири младића из крагујевачке пушкарнице. После овога састајали су се још неколико пута. Прилог је скупљан и преко читавог лета 1942. године. Код Љубице Ценић долазио је један друг, Гојковић, ђак 6 разреда гимназије и он је успео тек ујесен 1943. године да добије неку везу преко села Вукашиновца (кројача Воје) са Озренским одредом. Санитетски материјал добијен је од Јеле Симоновић, а она је овај материјал добијала од Бугарина Копчева".[252]

И у овој години било је неколико хаишења. О тим хапшењима Милутин Митић каже:

„2. јуна 1942. године ухагпиен је један Словенац у Ћуприји, његова два сина (Лончаревић, примедба аутора) и још неки Словенци, укупно 6 до 7 Словенаца. Тада сам и ја ухапшен. Хап-

[251] Извештај Живке Дамјановић, оригинал у В. И. Институту Београд.

[252] Изјава Данице Ценић из Ћуприје, стен. белешке 8, 9.

шење је извршено од стране Бугара. На саслушању су ме питали да ли имам везу са шумом, тукли су ме у затвору и на интервенцију мога мајстора трећи дан ме пустили. Словенци и још два младића остали су у затвору и касније отерани у логор у Нишу. Када су ме Бугари саслушавали, имали су један списак у коме је било око десетак лица. Ово је било последње хапшење од стране Бугара и крајем 1942. године дошла је мађарска мањина за одржавање реда".[253]

Вука Михајловић, предратни члан КПЈ, ухапшена је у свом селу Драгоцвету, а хапшена је и касније због илегалних састанака.

Вуку Михајловић позвао је срески начелник у Јагодину 1942. године и тражио да се исели из Драгоцвета. Пошто се Вука после опомене среског начелника није иселила, дошла су три жандарма и ухапсила је. Она је извесно време била у затвору и затим пуштена, али је била обавезна да се јавља Среском начелству у Ћуприји сваког дана.

Марта 1942. године код Вуке је дошао један младић. Она га није познавала. Тада је питао да ли она ради са неким из покрета. Вука је у то време била под присмотром и није имала никакве везе ни са ким. Чак није била у могућности да се са симпатизерима виђа, јер су се људи после непријатељског терора били повукли и пасивизирали.

Јануара 1942. године Вука се састала са Миком Стојановићем-Бошковим код Ценићевих, који их је упознао са политичком ситуацијом и после месец дана, фебруара 1942. године, када се од стране недиђеваца сазнало за састанак, ухапшени су као сумњиви: Вука Михајловић, Станоје Томић, Миленко Ерцег, Таса Борђевић, Мика Стојановић, Вера Ценић и Милутин Полић. Ухапшени су сутрадан одведени у Јагодину, у затвор. У затвору су биле групе ухапшених из Буприје, Параћина и Јагодине. Вршена су саслушавања. Ухапшени Ерцег знао је немачки, извукао се из затвора рекавши да није Србин. Ухагппени су били оптужени као комунисти. Међутим, како ништа нису признали, пуштени су после петнаест дана. Вуки Михајловић, касније је рекао адвокат Пиндић, да ју је он извукао из затвора.'[54]

Друга једна група скојеваца и напредних омладинаца састајала се у кући Нешићевих, а исто тако и код Тинкића. Код Тинкића је ова група, у којој су поред Жикице Тинкића и Мице Нешић, били још Сека Тинкић, Илија Тинкић, Миодраг Павловић, Воја Мицкић и други, прекуцавала вести и растурала их. Тада су почели да везу и партијску заставу, коју су везли у пуној илегалности пуне три године и по ослобођењу Буприје предали је на поклон Окружном комитету СКОЈ-а.[255]

[235] Изјава Милутина Митића, стен. белешке Ћуприја, стр. 12.
[254] Изјава Вуке Михајловић, стен. белешке Вуприја, стр. 9.
[255] Ова застава изгорела је приликом пожара на изложби СКОЈ-а у Загребу 1946. године.

Ово су до сада биле групе, углавном скојеваца и чланова партизанских породица. Поред њих постојала је и једна мања група интелектуалаца, већином правника, антихитлеровски оријентисана, која се састајала и дискутовала. Ова група није била тако изразито на линији НОБ и КПЈ, али је за оно доба ипак била прогресивна. У тој групи су се нарочито истицали: Добривоје Маринковић[256], Трифун Симић, Милан Анђелковић, Момир Јоксимовић, Влада Стојковић и др.

Постојала је и једна група напредних просветних радника. У тој групи нарочито су се истицале Јулка Триинац, њена сестричина Мира Алечковић, Милица Веселинов, Мара Тодоровић и други.

Они су се састајали највише код Јулке. Ту су сазнавали вести, а и извршавали неке конкретне задатке. Из тога периода Мира Алечковић има забележака и сећања под насловом:

„Били су то најтежи дани ..

„У Пуприји сам провела другу половину 1942. године до средине 1943. године, а ово што пишем о Иуприји допунила сам сећањима Милице Веселинов, професора, Маре Тодоровић, учитељице из Сењског Рудника и моје тетке Јулке Трпинац, која је такође била професор у Ћуприји и која је ту и завршила свој живот.

По доласку у Нуприју, чула сам да су у њој радиле Јелена Поповић и Добрила Карапанџић, професори, да је пре нас активно радила група комуниста, али ни Јелену Поповић, ни Добрилу Карапанџић нисам затекла када сам дошла у Нуприју, а ни Јулијану Врчинац, која је становала раније са Милицом Веселинов и која је убрзо дала оставку, јер није хтела да службује под окупатором.

У Нуприју су за време окупације пристигле и многе избеглице, међу њима и Милица Веселинов, Мара Тодоровић, професор Михаило Живковић, словеначки књижевник Антон Инголич, Тадиша Минић и други. Сећам се имена напредних ђака Дојчина Милићевића, Гојка Груловића, Даре Сенић, још једне сестре Ценић и Мише Благојевића, студента, а памтим и ликове неких других, чијих се имена Милица Веселинов, Мара Тодоровић и ја више не сећамо. Неке од поменутих сам лично иознавала, а неке преко другова из наше групе. У оно доба тешке конспирације некима нисам знала име.

Најчешће смо се састајали у Јулкином стану, у Немањиној улици број 1. и у стану Маре Тодоровић, у Доситејевој улици 12. Са некима је Милица била у директном контакту и давала им литературу, са другима смо Јулка или ја биле у вези, нарочито са многим ђацима који су у Јулкин стан долазили по напредну литературу, билтене и летке које је у прво време Милица доносила из Јагодине, а сећам се да је Милица два пута ишла

[2И] Заклан у фебруарском покољу 1944. године од стране четника ДМ.

и на Јастребац у Одред и односила од нас лекове, одело и друге најпотребније ствари друговима у Одреду, а доносила материјал за политички рад. Сећам се да је два пута Драгиша Урдаревић долазио из Прокупља и Лесковца са лецима које смо ми даље умножавале и растурале, да је Јулка Триинац такође одлазила у Прокупље, да је Јелена Јеремић, учитељица из Подујева, која је пре тога била осуђена на смрт од четника у Куршумлији, такође доносила материјал у Куприју. Везу смо повремено одржавали и преко инжењера Димитрија Милојевића, који је живео у Нишу, и преко Љубице Коњовић—Поповић у Нишу.

Наша група покушавала је да успостави и везу са антифашистима и нашим симпатизерима у околини, тако са учитељицом Радом и учитељем Буром Суботићем у Крушару, са другарицом Будимком Милошевић и њеним другом Љубом Милошевићем, радником у каменолому, као и другарицом Дуњом Стојичевић, грађевинским техничарем, која је тада радила у Јагодини.

У више махова другарица Мара Тодоровић односила је летке и други пропагандни материјал у Сењски Рудник и тамо га растурила.

У то доба је у Јагодини живео, везан за постељу, тешко болестан, покојни друг Брана Маринковић, са којим се Милица познавала још из Француске, а у Јагодини је била и Даница Станојевић, с којом смо одржавали везе и коју су Дражини четници убили. Брана Маринковић је слао помоћ друговима у партизански одред на Јастребцу преко Милице Вееелинов, а она преко Љубице Коњовић—Поповић и инжењера Димитрија Милојевића у Нишу.

Са свим поменутим друговима могло се рачунати у свакој акцији, јер су били спремни да помажу покрет. Нешто каеније веза са партијским руководством била је прекинута, али ми смо ипак егзистирали као „дивљи” неповезани комунисти и антифашисти, који су и те како међу собом били повезани, који су се еастајали, разговарали, договарали о раду и вршили ироиаганду у корист НОБ и стално окупљали нове присталице са којима бисмо у датом тренутку могли рачунати чим се успостави веза са руководством. Летке које смо повремено добијали и умножавали, раетурали смо преко наших људи, комуниста и симпатизера, поверљивим грађанима, антифашистима у Буприји.

Другарица Љубица Коњовић—Поповић, у Нипгу је била ухашпена, а друг Димитрије Милојевић ухапшен и убијен, јер је у затвору пребијен, па је подлегао ранама. Веза са Јастрепцом била је прекинута. Другарица Милица Веселинов је била отпуштена из службе под сумњом да је комуниста, мада ништа нису знали и нису могли да утврде, иа је њу, у време кад је била без посла, материјално помагао друг Брана Маринковић из Јагодине, а затим се склонила у Београд код Јулијане Вршинац, професора. У то доба Милицу је у стану њене другарице Маре

Тодоровић тражио да ухапси Милојевић, комаидант жандармерије. Да би се спречило ово хапшење, које би угрозило и друге, јер би онда можда пали под сумњу и били ухапшени и други чланови наше групе, друг Михаило Живковић, Мара Тодоровић и Нада Бешлић као и судија Марковић прикупљали су потписе грађана Ћуприје и тражили Миличин повратак у школу, јер је била добар наставншс, у чему су и успели.

Друг Михаило Живковић, који је био од нарочито поверљивих људи и оданих Партији, није се само ангажовао кад је Милица била отпуштена, него је и касније учинио много да се заташка узрок Јулкиног самоубиства како не би дошло до саслушавања код полиције и компромитовања читаве наше групе. С Михаилом Живковићем виђали смо се у стану Маре Тодоровић и Јулке Трпинац, где смо дискутовали о политичкој ситуацији и договарали се о раду, комеитарисали најновије вести и преносили их другима. Радо смо их редовно на смену слушали. Често је то чинио Михаило Живковић, а касније нам је у долажењу до последњих радио-вести помагао и професор Михаило Шћепановић. Професор Шћепановић био је познат по фантастичном памћењу вести. Он би од почетка до краја упамтио емисију. У почетку се мислило да је он четнички оријентисан пошто је чешће виђан у друштву четника, па смо са њим били врло опрезни. Касније смо га боље упознали, Јулка и Милица су чешће са њим иодробно разговарале. Он се жалио после на четнике и на крају је преко Милице Веселинов затражио везу са партизанима, јер је у суштини био поштен човек и згражао се над четничким неделима. Ми тада нисмо имали везу са Одредом и да смо је имали, не би смо му је смели дати, јер нисмо били сасвим сигурни у њега, мада је он касније доносио нама редовно радио-вести Москве и ЛонАона и тако се у неку руку за нас везао. Вероватно су четници нешто сазнали о томе, па су у њега посумњали и ликвидирали га (овај догађај инсшфисао је Инголича за његову приповетку „ПСИ", објављену у „Борби" пре неколико година).

Из Александровца жупског долазила је у то време у Нуприју другарица Вера Миљковић, такође поверљив и наш човек с којом су одржаване везе".[257]

Ипак, најчуднија и на свој начин револуционарна личност у Ћуприји у овој 1942. години био је Михаило Стојановић-Мика Бошков, син радничког ирвака Бошка Стојановића, пекара. Мика је тада имао већ близу педесет година, али је остао веран идеалима своје младости — идејама радничког покрета. Можда је и било правилно његово необухватање у чланство КПЈ у периоду 1937—1941. године пошто је он као некадашњи члан Партије већ био оптерећен неким старим схватањима (центрумаш, више теоретичар него практичар). Међутим, и у предратном периоду

[257] **Изјава Мире Алечковић, књижевнице, стр. 1—4.**

он је врло активно радио у синдикату, затим окупљао земљо-раднике у Репарску задруту за борбу против капиталистичке експлоатације, а и у току окупације развијао је врло живу активност у корист НОП-а. Свуда и на сваком месту преносио је искључиво вести Москве, говорио о победи комунизма и био стопроцентно на линији социјалистичке револуције. Такав његов став, односно недостатак конспиративности и отворено иступање, довели су до његовог хапшења и упућивања у логор на Бањици, где је стрељан марта 1943. године.

Покрет је, дакле, у овој години преживљавао извесну кризу, али све галије нису биле потопљене: назирали су се и светлији дани и семе буне ницало је.

Ову искру и скривене наде потхрањивали су развој рата у свету — већ се назирао пораз хитлеровских армија пред Стаљинградом и даљи размах социјалистичке револуције. Нарочити одјек имала је акција једне групе партизана предвођених Миодрагом Новаковићем-Цуцом у Троглан барама. Очекивало се да партизани дођу поново на овај терен. Међутим, то је била само једна диверзија и опомена окупаторима да партизански одред живи и расте. Акција је извршена 1. октобра 1942. године и о њој је окружни начелник поднео овај извешгај:

„Ноћу 1. октобра извршен је напад од стране једне групе (од 20 особа) партизана на рудник Троглан баре. Том приликом демолирана је телефонска централа и покидани каишеви на централи, које су са собом однели. Животом овом приликом није нитко страдао. Поведена је енергична истрага као и све мере да се нападачи пронађу, предузете су, али до сада још нема резултата".[258]

Породица Миодрага Новаковића, стари и болесни отац Ранислав, мајка и нејака браћа и сестре, са радошћу и зебњом слушали су ове вести. И они су били у покрету, слушали вести, ширили идеје НОП-а и поред свих малтретирања, хапшења и страховите беде у којој су живели.

Међутим, поред радосних вести о победама савезника, и партизана, било је и тужних. Најпре се крајем новембра чуло за погибију Драгоша Илића, партизанског комесара у Ресави и оснивача Урсових синдиката у Иуприји. Његову херојску смрт дивно је описао, такође првобораац, Вита Цветковић у своме делу „Извешгај пише ко преживи". Драгош је, давао шесток отпор, а последњи метак сачувао је за себе. Пошто су у нападу на Драгоша поред Немаца учествовали и четници и жандарми, командант немачке јединице их је све постројио и наредио да одају последњу почаст палом партизану Драгошу са речима: „Када бисте се ви овако херојеки борили као овај усамљени хроми јунак — партизан, онда ми Немци не би морали овде да седимо и да се боримо против партизана . . ."

[258] Оригинали у В. И. И. Београд (фотокоиија број 16—17).

Покидане шнне, изврнут воз... дело диверзаната (М. Новаковић и Хирш) моравског партизанског одреда септембра 1941. године

БОРА ВЕАИМАНОВИБ, метал-ски радник из Буприје, поги-нуо у НОБ-у. Првоборац

МИЛОШЕВИБ САВА, земљ. из Крушара, првоборац НОР-а, преживео НОБ

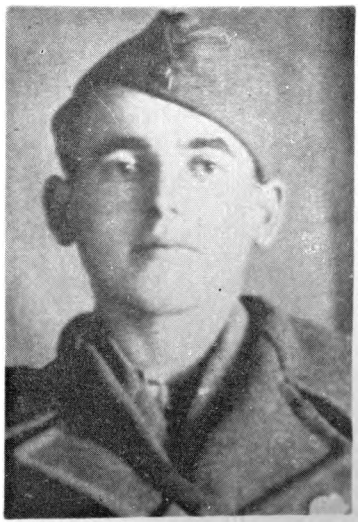

Кућа и спомен чесма на хместу заробљавања партизана новел^бра 1941. године у Липовици

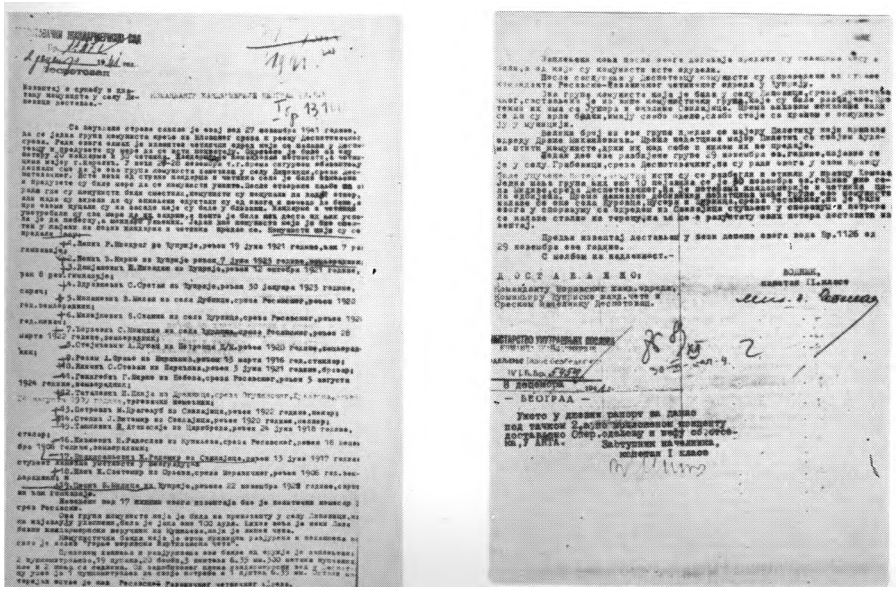

Извешхај о заробљавању партизана у Аиповици

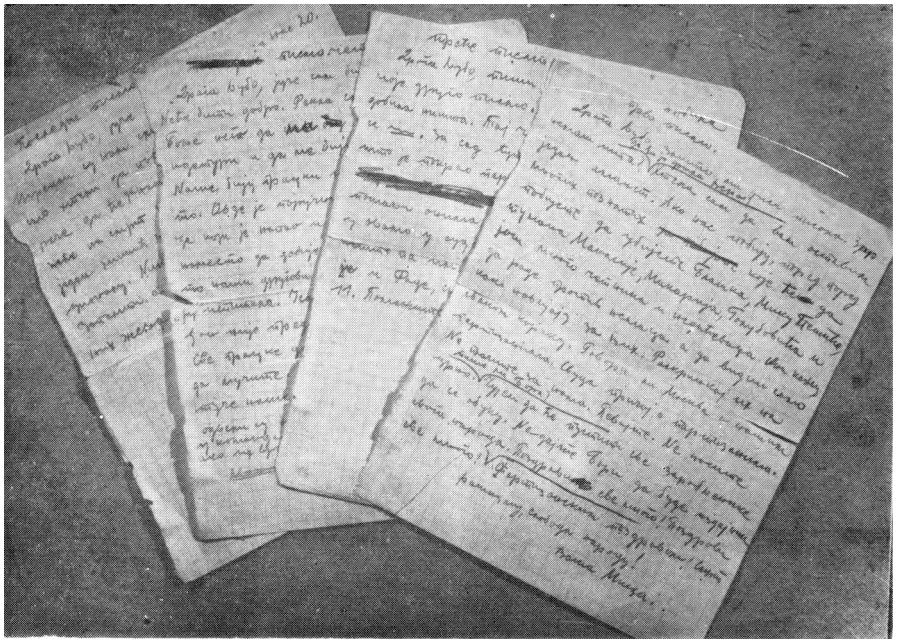

Писма, последње поруке партизанке Милице Ценић из затвора, непосредно пред стрељање

ЖИВОРАД ДАМЊАНОВИБ, радник-фотограф, члан СКОЈ-а, првоборац. Погнуо 1943. год.

ФРАН РОШ, изгнаник нз СЈловеније 1941. године. Боравио у Буприји и дочекао ослобођење

БУРА КОВАЧЕВИБ, рулар,
члан КПЈ, првобopац, погинуо
1942. године

ДРАГАН КОВАЧЕВИБ, рудар
члан КПЈ, првобopац, погинуо
1942. године

БОРКА МИЛОЈКОВИБ, **службеник, првобopац, погинула 1942. године**

МИЛОЈКО САВИБ, **земљ.** Крушар, **првобopац. Погинуо 1942. године (Спомен биста)**

Оргијање четника ДМ

Четиици ДМ доводе заробл>еног паргизана на клање

V овом гнусном злочину чегници ДМ нису били само статисти ... крв је текла, топла и људска...

... а жртве су бацали у Мијајлову јаму **... дубоку шпиљу ...**

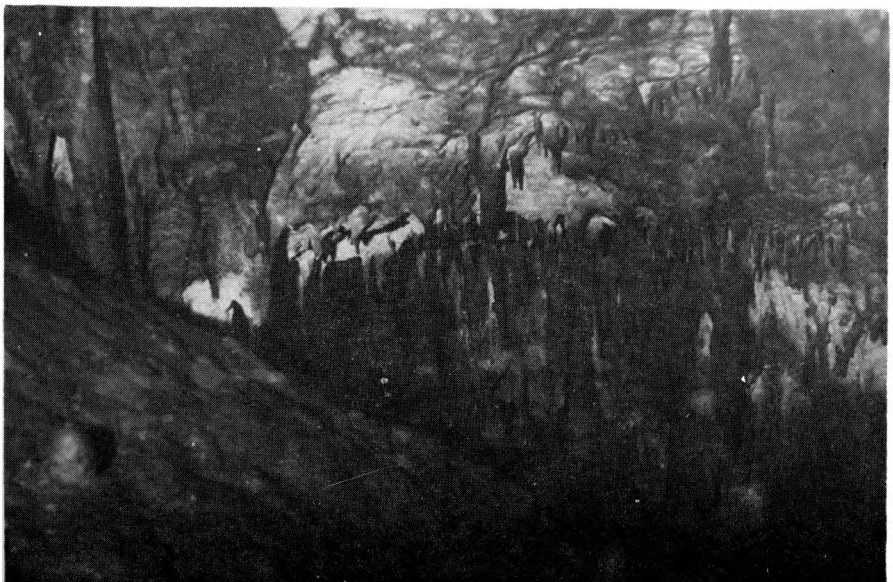

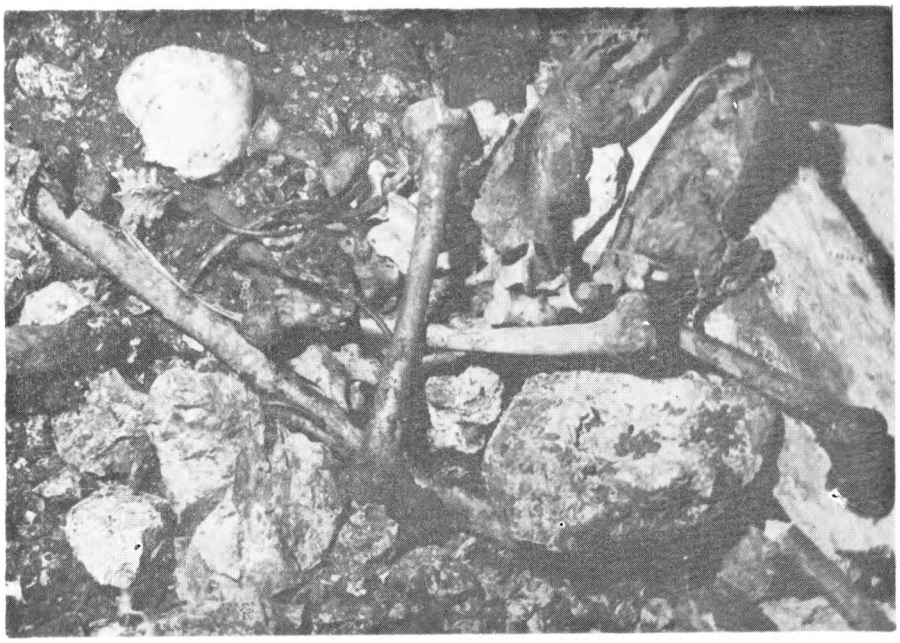

на чнЈем су дну остала ова сведочанства о тешким злочинима и неделима четника ДМ у овом крају

... као шго је и ово. Непознати, тешко рањени партизан у борби на Буковику, заробљен и зверски мучеи од четника ДМ у Добричеву лета 1944. године

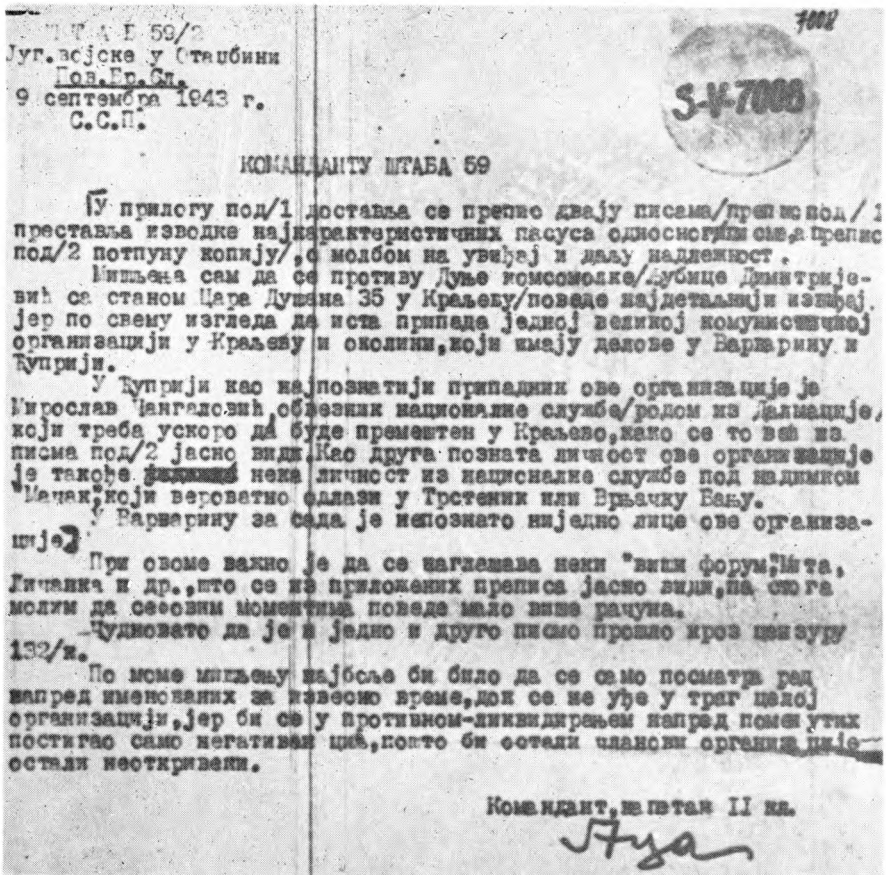

ШТАБ 59/2
Југ.војске у Отаџбини
Пов.Бр.Сл.
9 септембра 1943 г.
С.С.П.

7008

S-V-7008

КОМАНДАНТУ ШТАБА 59

У прилогу под/1 доставља се препис двају писама/препис под/1 преставља изводке најкарактеристичних пасуса односног писма,а препис под/2 потпуну копију/,с молбом на увиђај и даљу надлежност.

Мишљења сам да се противу Дуње комсомолке/Љубице Димитријевић са станом Цара Душана 35 у Краљеву/поведе најдетаљнији извиђај, јер по свему изгледа да иста припада једној великој комунистичкој организацији у Краљеву и околини,који имају делове у Варварину и Ћуприји.

У Ћуприји као најпознатији припадник ове организације је Мирослав Чангаловић,обвезник националне службе/родом из Далмације/ који треба ускоро да буде премештен у Краљево,како се то већ из писма под/2 јасно види.Као друга позната личност ове организације је такође ~~[illegible]~~ нека личност из националне службе под надимком "Мачак",који вероватно одлази у Трстеник или Врњачку Бању.

У Варварину за сада је непознато ниједно лице ове организације.

При овоме важно је да се наглашава неки "виши форум",Мита, Личанка и др.,што се из приложених преписа јасно види,па стога молим да сефовим моментима поведе мало више рачуна.

Чудновато да је и једно и друго писмо прошло кроз цензуру 132/к.

По моме мишљењу најбоље би било да се само посматра рад напред именованих за извесно време,док се не уђе у траг целој организацији,јер би се у противном-ликвидирањем напред поменутих постигао само негативан циљ,пошто би остали чланови организације остали неоткривени.

Командант,капетан II кл.

Аца

Писмо четничког команданта Аце о комунистичкој активности Мирослава Чангаловића у ЋУПРИЈИ

ЛзУБОМИР ГОЈКОВИН један од организатора НОП-а 1943/44. године

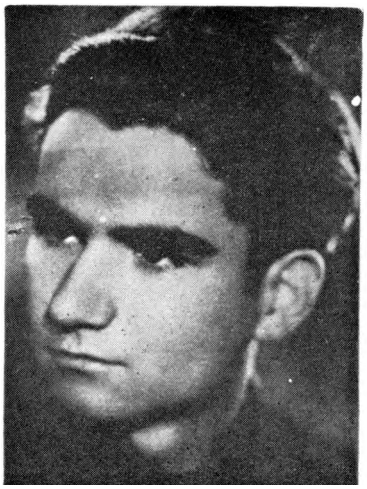

ЈЕЛЕНА ЛАЛОВИН, ученица, борац НОР-а од 1943. године. Погинула 1944. године

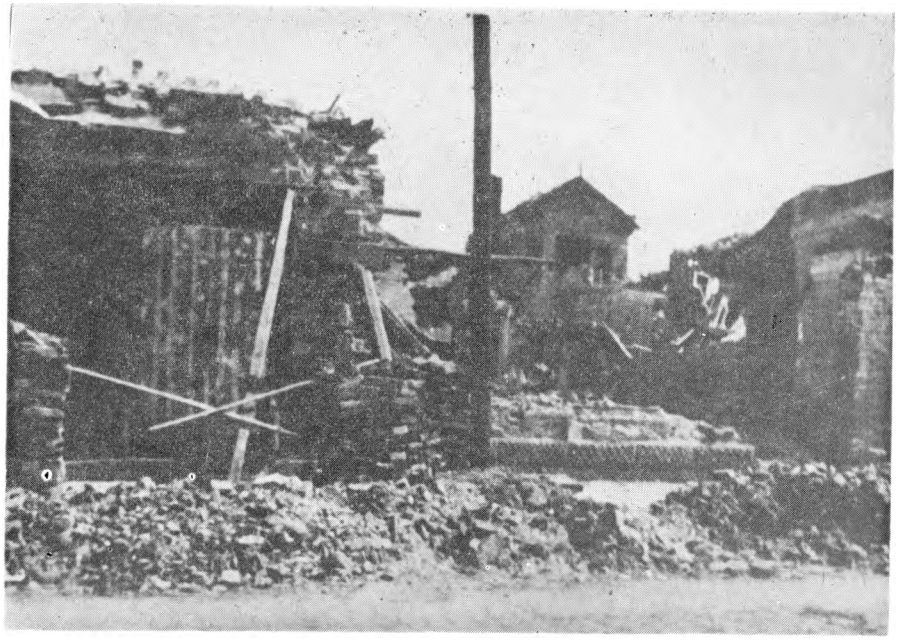

Куприја после бомбардовања 2. септембра 1944. године

Улазак 20. бригаде 45. дивизије НОВ-е у Куприју 19. октобра 1944. године

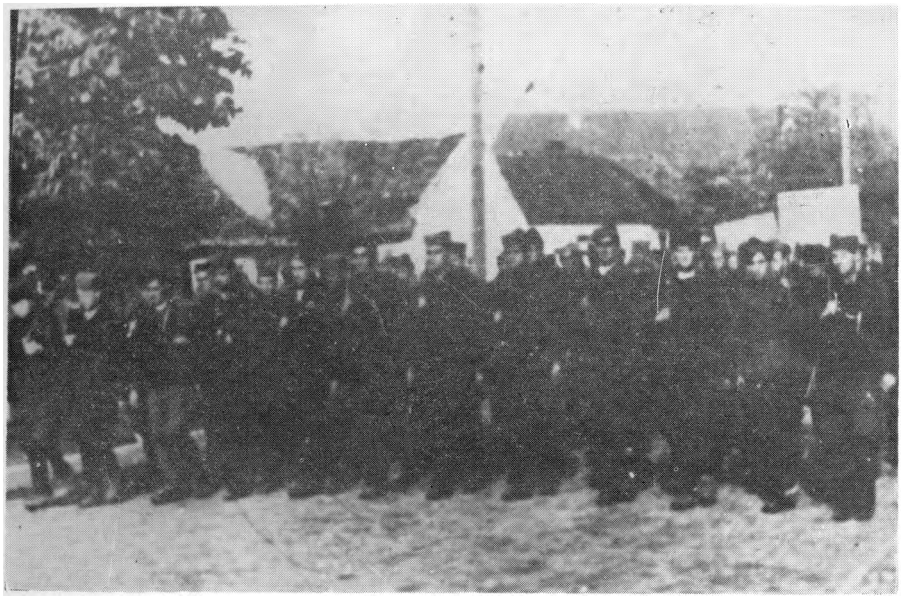

Омладинци Буприје и околине у 20. бригади октобра 1944. године

Први, велики народни збор на пијаци у Буприји октобра 1944. годиие

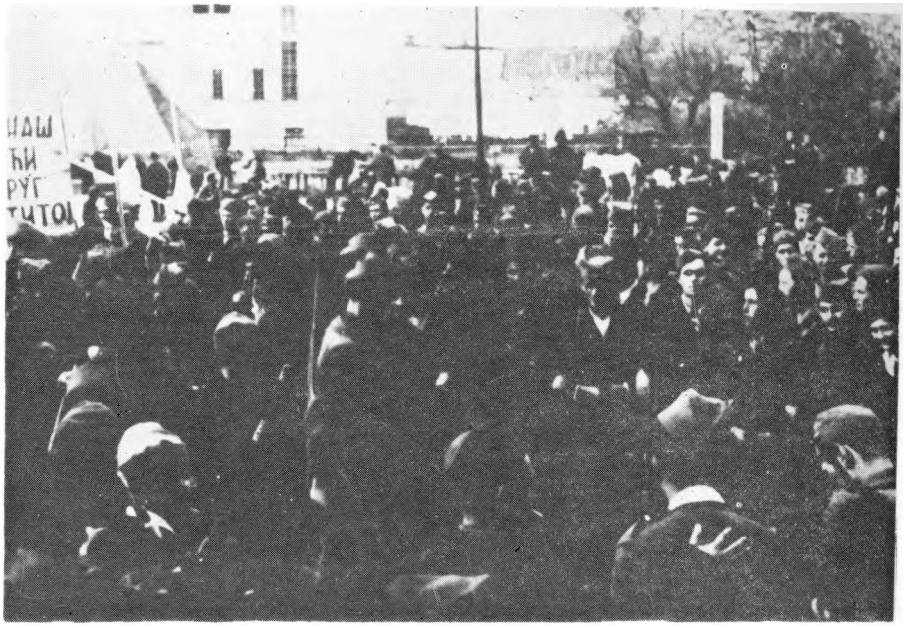

Народно весеље у Ћуприји после доласка 20. бригаде НОВ-е

Прослава Октобарске револудије у Вуприји 7. новембра **1944. године**

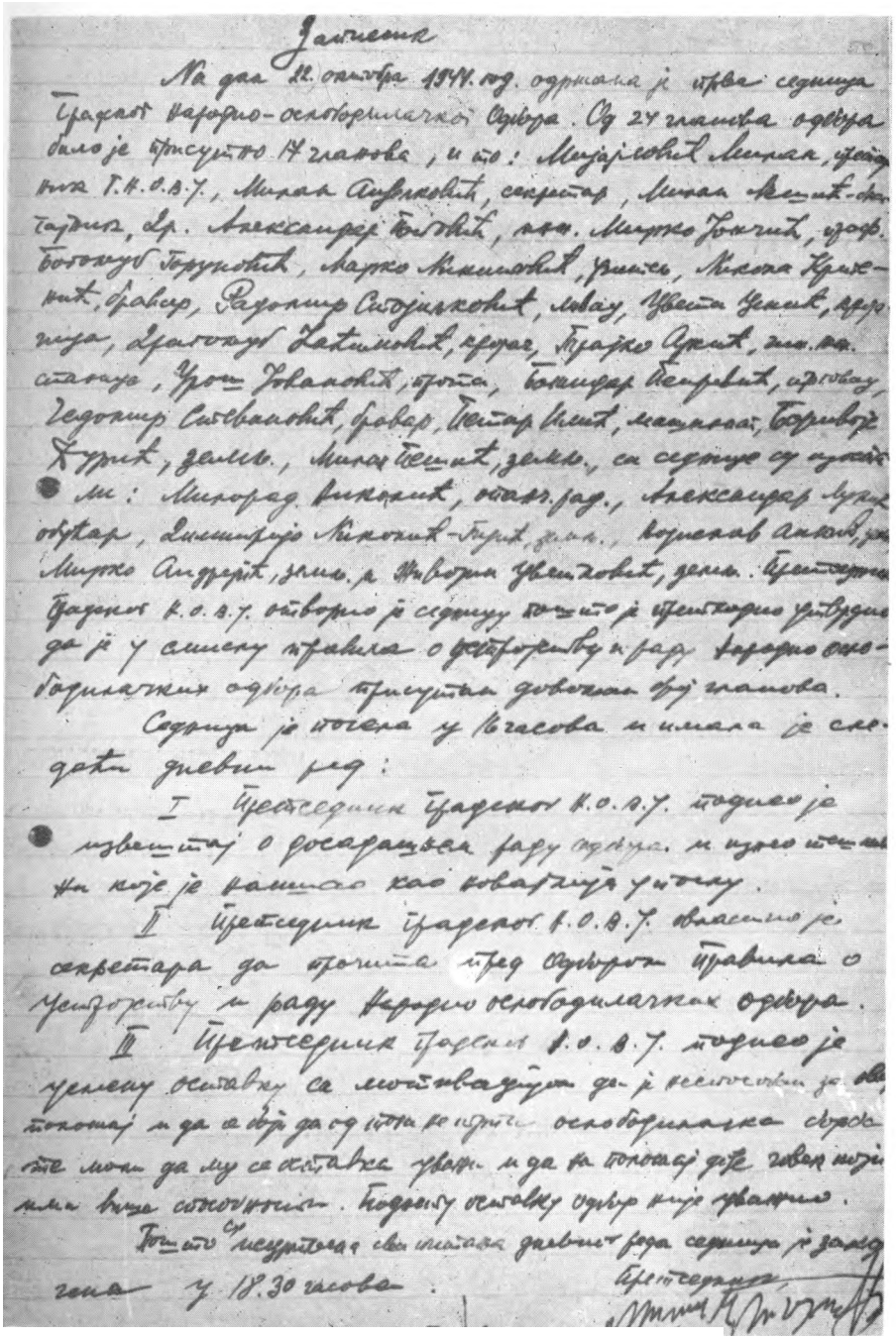

Записник

На дан 22. октобра 1944. год. одржана је прва седница Градског народно-ослободилачког Одбора. Од 24 чланова одбора било је присутно 17 чланова, и то: Мијајловић Милан, претседник Г.Н.О.В.Ј., Милан Анђелковић, секретар, Милан Лешић-Ђаја, др. Александар Бобовић, инж. Мирко Јончић, проф. Богожуб Горуновић, Марко Никитовић, учитељ, Никола Крстенић, бравар, Радомир Стојиљковић, лавац, Цвета Ценић, кројачица, Драгожуб Ћаћимовић, кројач, Трајко Аркић, инж. ин. станица, Урош Јовановић, прота, Божидар Петровић, трговац, Чедомир Стевановић, бравар, Петар Илић, машинат, Боривоје Ђурић, земљ., Милан Пешић, земљ., са седнице су изостали: Милорад Николић, опанч. рад., Александар Лукић обућар, Димитрије Николић-Гирић, земљ., Борислав Анђелковић, Мирко Андрејић, земљ. и Живојин Цветковић, земљ. Претседник Градског Н.О.В.Ј. отворио је седницу пошто је претходно утврдио да је у смислу правила о устројству и раду Народно-ослободилачких одбора присутан довољан број чланова.

Седница је почела у 16 часова и имала је следећи дневни ред:

I Претседник Градског Н.О.В.Ј. поднео је извештај о досадашњем раду одбора и изнео тешкоће на које је наишао као новајлија у послу.

II Претседник Градског Н.О.В.Ј. овластио је секретара да прочита пред Одбором Правила о Устројству и раду Народно-ослободилачких одбора.

III Претседник Градског Н.О.В.Ј. поднео је усмену оставку са мотивацијом да је неспособан за овај положај и да се боји да од тога не трпи ослободилачка борба те моли да му се оставка уважи и да на положај дође човек који ими више способности. Поднету оставку одбор није уважио.

Пошто су исцрпена сва питања дневног реда седница је закључена у 18.30 часова.

Претседник,

[illegible]

Записник са прве седнрвде градског Н00 у Куприји

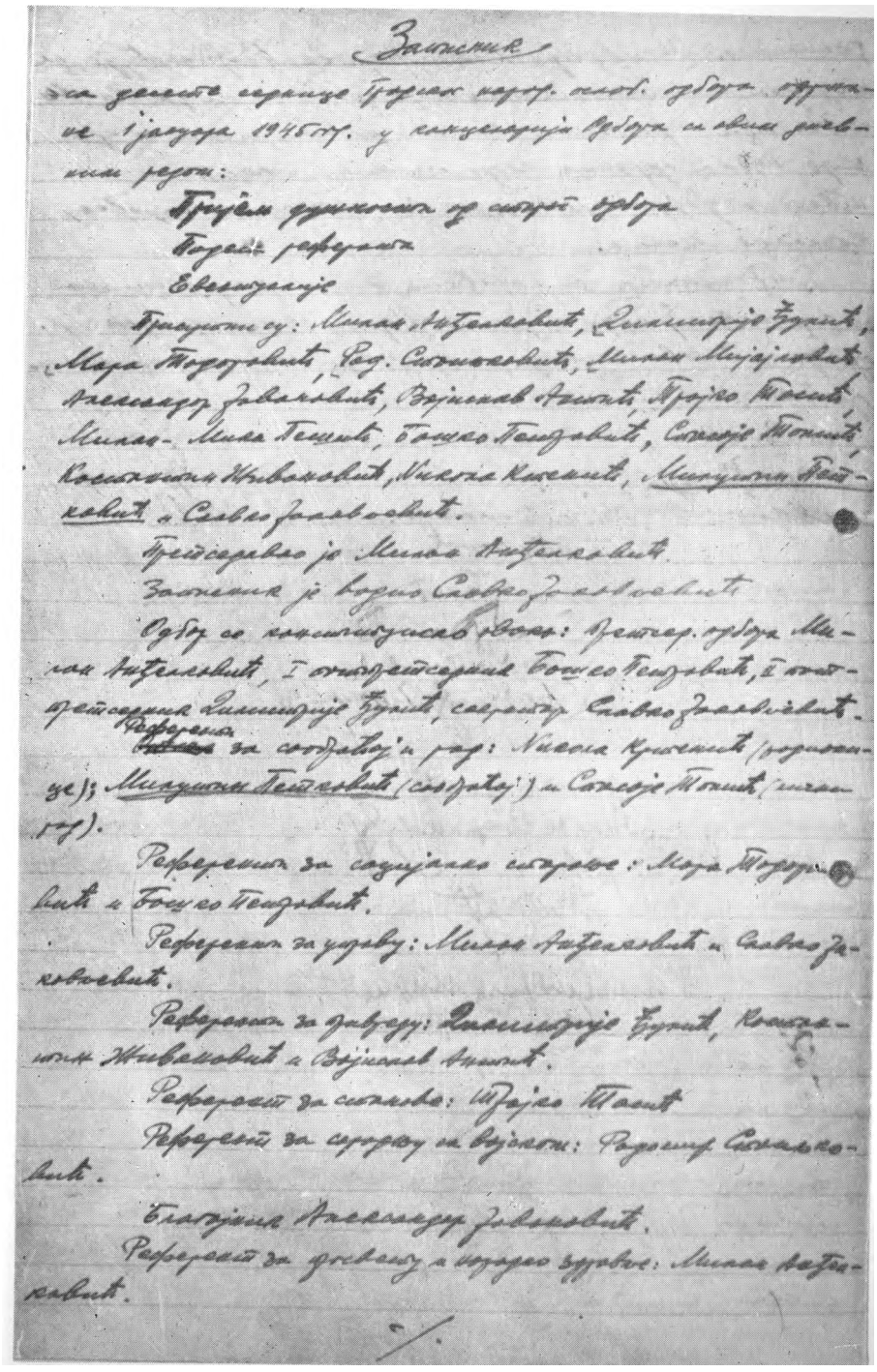

Заиисник са седнице Градског НОО Пуприја јануара 1945. године

Споменик учесницима НОР на тргу у Иуприји

Споменик палим борцнма и жртвама фашистичког терора на гробл>у у Иуприји

Спомен биста
народног хероја
МИЛОСАВЉЕВИП ЈОЦЕ
у Ћуприји испред
дворишта Гимназије

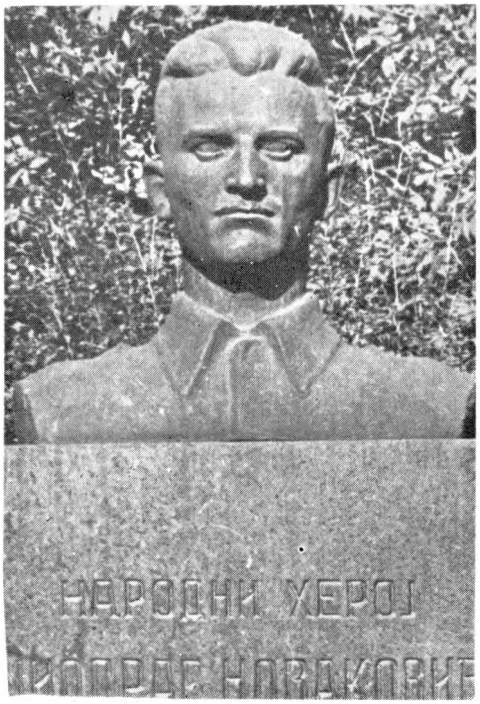

Спомен биста
народног хероја
НОВАКОВИБ МИОДРАГА-
-ЦУЦЕ, у парку код
Суда у Ћуирији

Спомен плоча на улазу у Нуприју, код моста на Великој Морави

Спомен плоча на Мијајловој јами масовној гробници многобројним знаним и незнаним жргвама рата

И најзад, на самом завршетку ове године, 24. дедембра 1942. године погинула је Живка Дамњановић, свакако најтрагичнија личност наиредног покрета и у социјалистичкој револуцији из Иуприје. У немачком извештају који се односи на њу (у кратком саопштењу на немачком језику помиње се њено име јер га тада још нису знали, каже се „омладинка"), описује се њен упад на католичко Бадње вече (24. децембар) у Младеновац. Ранила је два немачка официра и убила једног четничког војводу. Затим се, у безизлазној ситуацији, сама убила да не би пала жива непријатељу у руке. Немци су оДхмах за одмазду стрељали 50 лица (49 мушкараца и 1 жену), а затим и још 25 грађана. Овај случај инспирисао је аутора филма „Девојка са Космаја".

Сада је остао још само Миодраг Новаковић. Две најистакнутије жене првоборци из Ћуприје, Милица Ценић и Живка Аамњановић, погинуле су и сједиииле су се у смрти. Ако је некада било младалач1сих сукоба у борби мишљења између њих, штак их је Партија повела истим путем, у борбу за оне истине и идеале које је у њих усадила. Уједно су и доказали да је била правилна линија Комунистичке партије Југославије у обухватању жена у периоду пред сам рат и нарочито у припремама за народни устанак.

Уосталом, то се види у броју првобораца овог краја:

1. Алексић Милан, земљорадник из Мијатовца;
2. Велњмановић Бора, металски радник из Куприје;
3. Груловић Гојко, матурант из Ћуприје;
4. Дамњановић Велимир, ђак из Ћуприје;
5. Дамњановић Живадин-Жан, матурант из Ћуприје;
6. Дамњановић Живка, студент из Ћуприје;
7. Дамњановић Живорад, фотографски радник из Ћуприје;
8. Дамњановић Зорица, студент из Ћуприје;
9. Дамњановић Косара, домаћица из Ћуприје;
10. Димитријевић Данило, студент из Мијатовца;
11. Димитријевић Драгољуб, радник из Ћуприје;
12. Здравковић Сретен, сарачки радник из Ћуприје;
13. Ивановић Светислав, земљорадник из Јовца;
14. Ковачевић Драган, металски радник из Ћуприје;
15. Ковачевић Буро, металски радник из Ћуприје;
16. Максић Дамњан, ђак Гимназије у Ћуприји;
17. Марковић Милашин, шивачки радник у Ћуприји;
18. Милојковић Борка, службеник из Ћуприје;
19. Милошевић Сава, земљорадник из Крушара;
20. Миљковић Рада, народни херој, учитељица, Иванковац;

21. Настић Митар, ђак железничке школе из Иуприје;
22. Нешић Миодраг, ђак Гимназије из Иуприје;
23. Нешић Мирко, ђак пилотске школе, из Иуприје;
24. Новаковнћ Миодраг-Цуџа, народни херој, графички радник из Иуприје;
25. Савић Милојко, земљорадник из Крушара;
26. Симоновић Раде-Штиглиц, графички радник из Иуприје;
27. Ценић Милица, матурант Гимназије из Иуприје.

1943. ГОДИНА — У ЧЕТНИЧКИМ КАНЏАМА

Читава ова година, је у знаку појачане активности четника ДМ и њиховог терора, али и снажније, организованије активности напредних снага.

Остале непријатељске и квислиншке формације у Иуприји постоје и даље, али су и оне, углавном, у сенци четника и под њиховим утицајем.

Чак и иемачке власти, иако неформално, суштински и пређутно признају четнике ДМ и препуштају им сву власт. Тиме уједно ослобађају и знатан број јединица које су раније држали на овом терену и шаљу на источни фронт, где су им кола већ кренула низбрдо.

Од немачких јединица у Ћуприји се у току ове године налазила само једна чета, врло шаролика по свом националном саставу: поред нешто фолксдојчера — Банаћана, ту има сада и Чеха, Мађара, Румуна, па чак и Албанаца. Остала је контрола саобраћаја и команда Ложионице, али то су врло мале јединице. И последњи фолксдојчери напуштају Нуприју већ 3. фебруара: Лазецки Јосип и Бисек Лудвиг, а вероватно и Карло Верлогер, јер после тога није виђан у Ћуприји.[259]

Бугарске окупационе трупе су још увек у Ћуприји. Отишао је Маринов, а на његово место дошао нови командант дивизије, Димитров, те се са том променом и општи курс према становништву пооштрио. Бугари су у овој години извршили више хапшења. Њихови и иначе лоши односи са домаћим властима још су се погоршали. Међутим, нису још ишли ни у какве оружане акције и главни посао ıш је био стражарење и чување војних и саобраћајних објеката. Многи припадници бугарских окупационих трупа у Ћуприји и даље су се, међутим, бавили старим, уносним занимањем. Шпекулисали су разним артиклима, црноберзијанчили, богатили се на рачун становништва, које је све теже подносило терет окупације.

[259] Оригинали у В. И. И. Београд (фотокопија број 9/2).

Среско начелство је и даље одређивало предаваче за предавања по селима, али је и та активност знатно опала. Српска државна пољска стража и њени органи били су, уствари, филијала четника ДМ. Није редак случај да су жандарми хапсили поједине „сумњиве", а после их предавали дражиновцима који су их ликвидирали.

У Гимназији је директоровао љотићевац Јовановић и он је од свих најревноснији у спровођењу званичне политике Недићеве владе. У Гимназији су одржана разна антикомунистичка предавања, у којима је величана Немачка, а под паролом „Србија изнад свега". Тежило се да се код омладине и народа убије дух отпора и љубави за слободу и развија сервилан однос према окупатору. Пада у очи да сада више нису та предавања писали професори, већ су добијана готова из Министарства просвете и читана ђацима. Чак нема ни назива (у летопису Гимназије, сем једног: „0 жртвама комунизма" после којег је чак одржана и комеморација), већ се само спомиње пов. С. бр. 7. 39 итд.

Економске прилике су се и даље погоршавале. Нарочито су биле високе цене индустријској роби, текстилу и обући којих није било у слободној продаји. Могла се добити само на бонове које су добијали појединци. Тако се развијала шпекулација, црна берза и цене десетине пута веће од „прописаних". Намирнице такође. Свет је роптао, али му је бар лакше на души, јер се већ осећао крај рата и слом фашистичких сила.

Па ипак, крај рата и ослобођење нису дошли тако брзо као што су им се многи надали. Требало је поднети још много жртава, а нарочито издржавати страховладу четника ДМ. А она је у овом крају била и дуга и крвава.

Почетак 1943. године дочекује организација ДМ већ ојачала и организационо учвршћена. Неколико обрачуна и клања у 1942. години били су само предзнак онога што ће доћи и опомена да су решени на све.

Занимљиве податке о развоју четничке организације у срезу раваничком пружа Гогић Тодор, командант моравске групе корпуса у свом извештају, те ћемо га шире цитирати:

„Почетком марта 1943. године долази први резервни официр у штаб Иванковачког корпуса. Први братски разговори. Разумевање. Мајор Љуба тактичан, тих и стрпљив мудро прихвата сарадњу резервних ваздухопловних официра из његовог Београда. Појавом резервних официра на терену ојачава се поверење народа овог краја, а то се одмах познаје и међу војницима и међу народом Иванковачког корпуса. Војници добијају прве опанке, благајна добија прве озбиљније суме новца, а штабови прве писаће машине, хартију и друго. После тога укључен је и читав систем снабдевања новцем и материјалом из Београда. Ови резервни официри својим радом и везама у Београду нај-

више су помогли Вукашинову замисао да од мале радионице створи завидну фабрику бомби под овим приликама.

У погледу снабдевања решено је да се од села не узима ништа више, сем хране. За други материјал и новчана средства покушало се из вароши Еуприје. И ту ћифта побеђује. Нешто страх, нешто дволичност, а главни разлог — грамзива себичност, успевају да победе глас савести, глас крви и осећања патриотизма код ћупријских ћифта. Све ово није значило ништа и због тога се није клонуло, него се још иовезаније, енергичније и смишљеније радило.

Лето 1943. године даје пуну форму једне организацијски повезане целине Иванковачког корпуса. Крајем лета 1943. године почеле су заклетве наше војске организоване у покрет ДМ. Заклетве су вршене на територији целе Краљевине, ма где се налазила, а и на територији В.М.Г.К. извршене су заклетве, које су личиле на олштенародну светковину највишег стила. Заклетве су извођене по бригадама и под ведрим небом уз необичну свечаност шумске идиле.

После извршене заклетве Иванковачки корпус добија већи број илегалних војника. Користи се занос људи и долази се до још мало оружја и муниције, ма да не довољно. Обе бригаде Иванковачког корпуса сад имају пуне руке посла. Народ обавештен и лично уверен поклања своје поверење које је тешко освојено после страха којег је окупатор добро произвео, а вешто подржавао преко својих агената. Обе бригаде броје сада по 130 добро наоружаних илегалних војника — штабна група око 40—50 илегалних војника.

У јесен 1943. године Иванковачки корпус врши чишћење терена по Вел. Игришту где су се појавиле разбијене комунистичке групе, тражећи уточишта по тамошњим колибама. На појаву капетана Боре и капетана Чачића са мобилисаним војницима, комунисти беже видећи знатно јачу снагу. Ипак је том прилком ухваћено седам комуниста који су се сакрили па су их војници пронашли. Саслушавањем утврђено је признавање њиховог „помоћног" рада, а не и иепријатељство" против националиста. Сви су по пресуди ликвидирани.

Одмах после тога врши се чишћење у обема бригадама и ликвидирају се неколико комуниста и издајника. Кратко време после тога мајор Љуба организује потерну акцију у заједничкој сарадњи са СДС из Буприје и Параћина, како би сачекао једну комунистичку групу од преко 200 људи и уништио. Смишљен и добро изграђен план квари немарност официра СДС, који не обазирући се на утврђен илан, пропуштају одређено време и бивају нетачни. Затим не поседују места која су им додељена на терену. Неозбиљно вођени и олако схватајући борбу са партизанима, жандарми упадају у партизанску заседу на Брезовици, претрпљују неуспех и повлаче се. Захваљујући отреоитостн појединих жандарма — подофицира, спасавају се бекством, остав-

љени од својих официра, који нису ни излазили до места борбе. Иванковачки корпус, држећи се плана, није могао ступити на том месту п у то време у борбу, већ остаје по страни далеко од места где паргизани наилазе.

Зима 1943. године затиче Иванковачки корпус у припремљеним зимским логорима. Довршава се војничка организација у Корпусу. Илегално људство снабдева се обућом, вешом и оделом. Прикуиљају се резервне количине хране и оставља се на одређено место као и резерва. Има случајева да су поједина села дала више него предвиђени разрез. Исхрана обезбеђена до следеће жетве.

Целе зиме 1943. године радници ио рудницима, припадници нашег покрета, раде у својим радионицама разне потребе за Иванковачки корпус, мање и веће поправке оружја, израђују каме, па чак и нове делове за оружје и све друго што је потребно за опстанак илегалног људства у зимском логору.

Окупаторска војска насељава у већем броју руднике. Врши строгу контролу и притисак на рударе да се производња повећа, али не успевају.

Из Београда, помоћу веза које су се постигле преко наших пријатеља, долази материјал из разних центара за текстнл, за кожу и за гвожђе, од којег се много уступа и Вукашину. Уосталом, Иванковачки корпус постао је скоро и главни снабдевач Вукашинових радионица. Такође се помаже и радионица број 2 која је формирана и ради на нашој територији. Поручник Милошевић, својим стручним знањем корисво служи и даје резулгате. Верујем да ће и радионица број 2 иотпуно успети. Уједно са осталим материјалом набавља се и санитетски материјал, што је било и нарочито потребно".[260]

Почетком 1943. године, фебруара месеца, истога дана када су у Драгоцвету заклани Рајко Цветковић и син му Сава, у Драгошевцу су четници тројке тражиле Животија Цветковића, кандидата на земљорадничкој листи на изборима 1935. године, иначе познатог драгољубовца, предратног. Срећом тога дана није био код куће, већ на путу. Чнм је сазнао за овај злочин, склонио се у Еуприју и крио у кући Живка Булића, више од месец дана, на тавану. За Еуприју је то ипак било нешто ново. Међутим, често се преко Радио-Лондона понављала наредба о стављању под слово „З".

И заиста, слово „З" тј. заклати, постало је основни појам четничког убећивања и метод обрачуна.

И у Еуприји је стално кружила њихова парола: „Ко није с нама, судиће му наша кама . . . "

Нажалост, то није била само парола, претња, већ основни и искључнзи метод рада четника ДМ и зато кад се у овом крају

Оригинали у В. И. И. Београд (фотокопија број 16/12—19).

спомену четницп или још познатији под именом „дражиновци", одмах оживе суморна сећања на све њихове свирепе злочине, појединачна и масовна клања.

А њих је било толико, да ни сва настојања Комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових сарадника нису била у стању да их ретиструју. Многи су се одселили одмах после ослобођења, неки су и даље ћутали у забитим селима овога среза плашећи се освете четничких банди, које су још дуго лутале по шумама. Било је и таквих случајева да није имао ко да их пријави, јер су читаве породице истребљене.

Клало се немилице и људски живот није вредео ни лулу дувана. Под паролом националне борбе пљачкало се и убијало из разних разлога. Убијани су људи само зато што нису били Срби, зато што је неко неког потказао — из личне мржње, љубоморе или у жељи да се освети за нарамак сена или откинут грозд, зато што је нечији даљи рођак у партизанима, зато што нека честита девојка није хтела да подлегне четничким кабадахијама, зато што је неко имао црвен џемпер, а неко опет само зато што није хтео да носи „српску шајкачу". Клало се „по наруџбини" да би се наследило имање, а највише да се становништво застраши и слепо извршава четничке наредбе. Клало се чак и онда, када је пораз четничких „послодаваца" — немачких фашиста био на помолу. Огрезли у злочине, острвљени, четници ДМ убијали су и клали и из чистог задовољства, садистичког осећања потребе за убијањем. Клали су и децу у колевкама, бремените мајке и немоћне старце. А све то у „име краља и отаџбине". Злочин је постао основни закон и подигнут на пиједестал херојства.

Ево и примера за то:

У једном забаченом селу, већ на граници раваничког среза, неки сеоски сиромах, шеснаестогодишњак, чувао је овце код једног богатог сељака. Једног дана газди је нестала сланина са тавана и осумњичио је чобанче, које ту крађу није извршило (касније је газдин син признао да је то он урадио). Дечак се уплашио и побегао у страху од батина. Лутао је планином и тако набасао на четнике ДМ. бни су га повели са собом. Остао је код њих. Неколико недеља, можда и два месеца, цепао је дрва и радио друге послове у логору. А онда су га једног дана повели „у акцију". Са још двојицом окорелих кољаша дошао је у село Батинац код Куприје. Тамо је већ било постројено цело село да присуствује „одмазди" над непријатељем. А тај непријатељ је био Иван Самац, текстилни техничар из Вучја код Лесковца, кога су на превару довели у Парађин, а затим послали у Куприју, одакле је и изведен. Он је био комуниста и позадински радник. Везаног Самца оборили су на земљу и злогласни кољаш Васа из Крушара пружио је дечаку каму и рекао:

„Ево ти, па га закољи! . . . "

Дечак се одупирао, молио и одбијао, нааодећи да он то никада није радио, да није никада ни пиле заклао и да не може то да учини. Онда је Васа одговорио:

„Е, онда лези ти да тебе прво закољем . . . ”

Дечак се колебао још мало, а затим, уплашен за сопствени живот, заклао Самца. После клања Васа му је узео још крваву каму и наредио:

„Зини и олижи!”

И то је дечак урадио.

По повратку у бригаду у логор, рапортирали су команданту бригаде Михаилу Чачићу, по чијем наређењу је клање и извршено. Овај је примио рапорт у ставу „мирно” и наредио да се построји цела бригада. Зато време Чачић се вратио у своју канцеларију и написао заповест — наредбу. Затим је пред читавом бригадом похвалио „херојско дело” и у „име краља и отаџбине” пришао дечаку, пољубио га и саопштио му да је унапређен у чин поднаредника, као и да је предложен за одликовање. Дечак је био збуњен и пометен. Почео је чак да верује да је заиста учинио јуначко дело. Па он је био неписмено сељаче, приглупо и без икаквог знања и искуства, одрасло у планини, крај оваца ...

После овога, извршио је још неколико клања. Тако је „обрађен” још један извршилац четничких злочина.[261]

А тих злочина већ у 1943. години било је много. Ево само нај карактеристичнијих:

Петог априла четници ДМ заклали су Десанку Гајић из Стубице у самом селу зато што јој је муж као припадник НОП-а био отеран у концентрациоии логор у Немачкој. Истог дана и на истом месту заклана је Милица Милић зато што је, и „поред опомена немачке полиције”, носила црвен џемпер... 19. априла заклан је у Иуприји Петар Конопка, рођен у Пољској, по занимању бравар, сиромашан и са много деце. Убијен је само зато што је Пољак, *Несрпски елеменат”* по Гогићевој теорији.[262]

Маја месеца истребљена је у Равној Реци читава једна породица Живковић Крста, Живковић Иванка и њихово двоје мале деце Јелена и Никола. Овај злочин извршили су четници Драже Михаиловића са припадницима Српске државне страже из Иуприје. Ова породица поклана је зато што су имали неког даљег рођака у партизанима.[263]

У мају заклан је у Стубици Авдо Табаковић, рударски радник. Разлог је „јасан” — звао се Авдо и био је муслиман.. .[264]

[361] **Материјали Комисије за утврђиваље ратних злочина окуиатора** и **његових сарадника.**

[262] **Исто.**

[263] **Исто.**

[264] **Исто.**

Опет маја, у Бигреници, четници ДМ повели су Думетровнђ Борђа из Бигренице, иначе рудара у С. Руднику и више села пуцали на њега. Думетровић је пао, четници су отишли. Међутим, овај је био само тешко рањен и довукао се до куће Јована Кецмановића. Четници су сазнали за то и поново дошли по њега, извели га из куће и заклали. Био је осумњичен да одржава везе са партизанима.[265]

Јула месеца четници ДМ извели су из радионице у Сењском Руднику Милана Вукосављевића, електротехничара и одвели га са собом. Ускоро је његова жена Стојана добила писмо од мужа у коме је овај моли да спреми и донесе 250.000 динара како би спасао главу. Сирота жена све је покушала, али није могла да нађе толики новац, па је, са оних стотину хиљада што је спремила, отишла у четнички логор, молила да је сачекају још за који дан док не донесе и остатак. Четници су новац узели и обећали да ће је сачекати, но одмах по њеном одласку су заклали Милана.[266]

Седамнаестог августа извршен је у Сисевцу један од најјезивијих злочина у овом крају. Четници ДМ у по бела дана заклали су бравара Ивановића, његову жену Магдалену и децу од 3 и 5 година, Драгицу и Цецилију. Малу Цецилију извукли су испод кревета где се била сакрила. Затим су натерали цело насеље да продефилује поред лешева и види како ће ирећи сви „Хрвати и несрпски елементи" .. ,[267]

Истог месеца заклали су у С. Руднику Јованку Мејић само зато што је по народности Хрватица.[268]

Августа 1943. године четници ДМ ухватили су Борђа Кртенића, металског радника и скојевца из Буприје, који је пре тога два пута успевао да им умакне, и заклали га код „Мијајлове рупе".[269]

Ни руске емигранте нису штедели ако нису били на линији сарадње са Немцима. Тако су у августу одвели из Добричева Аристов Андреју, Руса — белог емигранта и заклали га код сењских колиба. Заклан је зато што му је саветовано да иде у руски окупациони корпус или немачку војску, а овај је одбијао говорећи да ће ускоро да дођу његова браћа Руси, па ће онда ићи у њихову војску. Приликом одвођења покушао је да пољуби децу, али га је четничка „црна тројка" одгурнула грубо од деце и нису му то дозволили.[270]

Па ипак, три злочина издвајају се по својој свирепости и масовности од осталих извршених у 1943. години:

[м] Исто.
[2"] Исто.
[267] Исто.
[263] Исто.
[269] Исто.
[170] Исто.

Прво од ових злочинстава односи се на зверско убиство труднице.

Четници Драже Михаиловића 1. септембра изболи су камама и дотукли револверским мецима Наду Бошковић из Б.уприје. Убиство је извршено у дворишту њене куће када се враћала из Ложионице где је однела оцу вечеру. Она их је молила и преклињала да је оставе бар док се не породи, јер се налазила у шестом месецу трудноће... Међутим, то није могло да гане четничке зликовце.

Четници су Наду зверски убили вероватно због тога што је била удата за Словенца Винка који је у то време био у партизанима, негде у Словенији.[271]

Аруго тешко злочинство извршили су четници над Циганима у селу Влашка код Куприје. Несрећни Цигани, којих је у Куприји било прилично уочи уласка окупатора, били су стална мета свакојаких прогањања (од обавезног ношења жуте траке до масовних стрељања).

Нарочито су много страдали руски Цигани, којих је у Куприји било преко 200. Најпре су их Немци прогањали, терали на принудан рад у логоре, неке стрељали, а затим их је председник Општине Остојић раселио у Говеђар, а једну групу у село Влашку. Аа не заостану за својим претходницима у „херојству", и четници ДМ су приступили масовном ликвидирању Цигана.

У ноћи између 8. и 9. септембра дошла је у село Влашку група 12—15 кољаша и сакупила све Цигане. Потерали су их све ка Морави и довели до скеле. Ту су их свукли голе и клали, а лешеве бацали у Мораву. Клали су децу на очиглед родитеља, родитеље пред очима деце. Укупно су у овом погрому заклали 28 Цигана. Једини преживели сведок овог покоља, Степан Павловић, изгубио је у њему жену и двоје деце.[272]

Треће од ових тешких злочинстава је масовни покољ Италијана. После капитулације Италије италијански војници, у мањим и већим групама, лутали су шумама на подручју среза раваничког и тражили Титове партизане, у намери да им се прикључе. Међутим, Дражини четници су их одмах и без икаквог саслушања, без изузетка и масовно, клали. Лешеве су бацали у злогласну „Мијајлову јаму". То је, у ствари, једна велика вртача у крашком земљишту, чија дубина није испитана, чак се у народу веровало да нема дна. Мијајлова се зове заго што је ту погинуо по предању неки чобанин Мијајло. Ова јама је била масовни гроб и многих других четничких жртава. Тачан број ових безимених Италијана као и наших грађана тешко је утврдити. По неким проценама он премаша 500. Занимљив је случај када је један заробљени и рањени партизан пребацио везане руке око четничког спроводника и повукао га са собом у смрт.

[271] Исто.
[272] Исто.

Иванковачки корпус имао је седиште у селу Иванковцу. Тамо је становао мајор Љуба Михаиловић, командант корпуса, све до 3. маја 1944. године када је тобож послат у логор у Немачку (уствари, видевши брзи и неминовни слом фашистичке Немачке, отишао је у заробљеништво да би се спасао заслужене казне).

После њега ову дужност вршио је делегат Врховног штаба ДМ п. пуковник Тодор Гогић, а њега је заменио, пред сам крај рата, Душан Цветковић, банк. чиновник из Параћина, који је пре тога био командант среза параћинског.

Раваничка четничка бригада:

Командант бригаде: Михаило Чачић, капетан II класе; Заменик команданта: Жикић.

Бригада се није делила на батаљоне већ на чете:

Командир I чете: Бојић Новак, резервни поручник; Командир II чете: Пауновић Милош, резервни потпоручник; Командир III чете: Тошовић Чедомнр, резервни п. поручник.

Међутим, док су ово били сви резервни официри, дотле су за чете тзв. *Јуришног батаљона* постављени војници по струци и то:

Командир I чете: Павловић Милорад, наредник; Командир II чете: Станојевић Настас, наредник, (после њега Милановић Раде, рез. поручник); Командир III чете: Борђевић Миодраг, поднаредник.

Ађутант бригаде: Бура Букић, санитетски поручник.

Командант јуришног батаљона био је најпре Илић Божидар, Узун, арт. капетан, кога су четници заклали, јер се није слагао са Чачићем, а и нису имали поверења у њега. После Илића, командант Јуришног батаљона био је Бока Атанацковић, учитељ и резервни капетан и најзад Божиновић Вјекослав, рез. капетан.

Војно-судски иследник и један од главних организатора четничког покрета у овом крају, био је Петровић Чедомир-Аибаде. Он је био и председник преког суда. Други иследник у Бригади и члан преког суда био је Гавриловић Димитрије, а обавештајни официр Бригаде Димитријевић Драгољуб-Змај. Командант техничке радионице био је инж. Нешић Никола. Шеф пропаганде и један од сарадника листа „Поморавље" био је Јовановић Чедомир — Чеда Пропаганда, учитељ.

Чете су се дакле делиле на водове. Вод се делио на тројке. Тројка је била „основна ударна група", али су биле познате под именом „црне тројке", уствари тројке које су вршиле клање.

Поред преких војних судова при самим јединицама четника ДМ постојали су и грађански „илегални" судови, уствари

пристлице и обавештајци четника, већином из редова правника, који су изрицали пресуде и достављали их командама да их изврше црне тројке. Председник тога суда у Пуприји био је Борђе Исајиловић, адвокат из Пуприје. Командант среза био је ~Ерана Станковић.___

Командант места у Буприји био је најпре Пандуровић Бора, рез. потпуковник, а после њега Миодраг Миленковић-Паризлија, трг. и рез. поручник.

Поред њих постојао је још низ прирепака, заменика, курира, економа итд.

На политичком плану — организације које ће ширити покрет ДМ били су тзв. *Равиогорски одбори.* Они се у Ћуприји и срезу раваничком формирају тек крајем 1943. године. У ове одборе постављени су, углавном, људи проверени и одани четничком покрету. Поред ширења четничке идеологије, они су имали и друге, практичне задатке, као што су снабдевање четника, пропаганда, рад са омладином и женама, те су постојале ове секције: управни одбор, финансијски одбор, пропагандно--обавештајии биро, одбор за братску помоћ, мушки омладински одбор, мушки санитетски одбор, женски санитетски одбор[1], народни судски одбор.

Председник Среског равногорског одбора био је Милош Цукавац, адвокат, а градског равногорског одбора др Живојин Поповић, лекар.[273]

Борба за власт између четника ДМ и љотићеваца у локалним ћупријским размерама и даље се заоштрава и креће у знаку премоћи четника. Извесне мере, односно њихови злочини, извршени су над изразитим љотићевцима и петоколонашима, наравно у циљу преузимања кључних позиција, позитивно су се одразиле, као на пример: ликвидација злогласног гестаповца и крволока Мике Пешића и градског стражара Бранка Чалдарића. Четници су покушали 2. априла 1943. године да ликвидирају и самог Перу „Фирера" — Петра Никчевића, али је он успео да побегне, док му је жена заклана. Међутим, напредним људима, упућеним у њихове међусобне размирице и непоштедну борбу за власт, било је и онда јасно да се овде не ради о ликвидацији петоколонашких елемената, већ о борби за власт, с једне стране, а с друге стране и о тактици, тј. да се четници ДМ у очима наивних и необавештених прикажу као борци противу издајника.

Овакав однос снага довео је и до смене председника општине Остојића. На његово место дошао је Мирослав Сибиновић, кројач. Сибиновић је био оиромашан, миран човек, оптерећен бројном породицом и без одушевљења, и скоро на силу, прихватио се ове дужности знајући да треба да послужи као ма-

[m] **Материјали СУП-а Светозарево, стр. 173—369.**

шице чаршије, оног истог „кабинета у сенци", који је ведрио и облачио током читаве окупације.

Тако је последње упориште лптићеваца пало у руке дражиноваца. У Гимназији је још увек био директор Јовановић, али се и он августа мудро повукао у Окружно начелство у Јагодини, а на његово место је дошао злогласни „Чврга" — Цветковић, љотићевац, али неурачунљив и грубијан, но и он је побегао после неколико месеци.

НАПРЕДНИ ПОКРЕТ ЈЕ ОЖИВЕО ...

Терор четника ДМ, њихово отворено издајство, вршљање жандармерије, односно СДС и њено повезивање са четницима, с једне, и углавном пасиван став бугарских окупационих трупа и дефинитиван одлазак фолксдојчера на челу с Верлогером, с друге стране, омогућили су у овој години живљу и организованију активност напредних снага.

Партизанских јединица још увек није било у близини, али као по неком правилу, бар једном годишње, партизани су походили овај крај и најављивали своје постојање и скори долазак.

Тако се група од 26 партизана појавила 4. фебруара код Јоцићеве рампе, између Р. Реке и Сењског Рудника. Борбе није било, пошто су се жандарми повукли, утекли, али се о томе шапутало у вароши. А и на источном фронту немачке армије су биле потучене код Стаљинграда. Поред ранијих симпагизера НОП-а сада се јавља и низ нових, претежно из редова омладине.

Но, сва искушења нису прошла. Тек је предстојао последњи обрачун са фашизмом и домаћим издајшшима, који такође нису седели скрштених руку.

Већ 14. фебруара припадницн СДС ухапсили су Михаила Стојановића, Веру Ценић и Вуку Михаиловић и спровели их у логор на Бањици. Стојановић је после месец дана стрељан, Вука је задржана у логору, док је Вера Ценић упућена на „преваспитавање" у омладински логор[1] у См. Паланчи

Група напредних просветних радника и даље се састајала код Јулке Трпинац. Директних веза са Одредом још није било. Али било је и дивне етике и људског поштења у самоубиству Јулкином, која није могла да говори против комунизма, коме је посветила сву своју младост и сам живот. Она се отровала 5. маја 1943. године. О њеној смрти, као и догађајима који су јој претходили, пише њена сестричина Мира Алечковић:

„Треба знати да су то били најтежи дани, да су то били они дани када је Стаљинград био пред падом и када је ужасни терор владао у овом делу Србије.

Настале су рације, код многих од нас и специјални претреси. Јулкин стан, где смо на Морави становали, претресали су

неколико иута, а једанпут Бугари до последње игле. Како те ноћи од пуцњаве преко пута на Морави нисмо ни спавали, зору смо дочекале будне и на опрези, па смо кроз прозор угледали патроле које су улазиле у поједине куће. Јулка је одмах дограбила свежањ са лецима и књиге „Мати" и „Како се калио челик" која су већ биле раскупусане од читања, као и неколико билтена који су се у том тренутку код нас налазили, и под смртном опасношћу пошла у двориште да их сакрије под кров шупе. Слаба, изгладнела, изнурених живаца, нарочито после борбе за Куршумлију, од које није могла да се опорави, јер је на њеним рукама издахнуо један од њених најбољих ђака, нашла је снаге да то у последњем тренутку учини када се патрола већ приближавала нашој огради.

Тек што је утрчала унутра, бугарски фашисти и љотићевци су упали у стан. Кад су отишли, остало је разбојиште испретураних ствари, перје из јастука на све стране, хаљине на гомили, конци, игле, књиге, није било даске у коју нису завирили ни фијоке коју нису истресли. Али ништа нису нашли. То није било први пут да смо осетили близину смрти.

Сутрадан ујутру пробудио нае је поново плотун. Тих дана су похватали неке наше људе, негде ван Ћуприје (нисмо им могли сазнати имена) и народ који је те људе крио и стрељали су их тачно преко пута нашег стана, с друте стране Мораве. На први плотун скочиле смо и изашле у предсобље. Кроз стаклена врата на предсобљу гледале смо преко Мораве како падају црне људске мрље. Раздањивало се, касније се још јасније видело кад су стрељали друге, а ми смо скамењене прво гледале, а затим отишле у собу да радимо. Чим се завршио полицијски час, Јулка је одлетела да обавести другове о јутрошњем догађају.

Већ истог дана проширила се вест о злочиначком стрељању за које су многи у Куприји чули, а ми смо га и виделе. За Јулку је то било исувише. Имала је искидане нерве, у Прокупљу је раније крила Дринку Павловић (народног хероја), и друге познате и непознате другове. И раније болешљива на плућима, добила је проширење аорте. Иначе у животу несрећна, борила се за свој хлеб, годиима чекала на службу после свршеног факултета, а фашистички злочини су је потпуно сломили. Ноћима није могла да трене. Тих дана саопштено јој је да је премештена у Рашку где су били четници, а то је било исто што и смрт. Сем тога, директор гимназије Јовановић, познати сарадник окупатора, наредио јој је да спреми предавање против комунистичке опаспости и партизанске авантуре. Свратила је прво и о томе обавестила Милицу и Мару, а затим дошла кући као убијена. Те вечери се отровала.

Другови су организовали свечану поворку. То је био један вид протеста против окупатора и домаћих издајника који су је просто отерали у смрт.

Сећам се говора Васка Точанца, који је правио алузије на отвореном гробу на неиздрживо стање под којим се живело, ћачких говора, многобројних венаца које су грађани донели и које су ћаци сами исплели — било је ту неке симболике, на ћурћевданском уранку — и носили у поворци".[274]

У крају око железничке станице и Ложионице радила је група симпатизера у којој су били Миодраг Павловић-Циле, Младен Јевтић, Станоје Томић, Милен Илић и други. Рад ове групе био је нешто конкретнији. Тако је Павловић, по изјави Милена Илића, у јуну 1943. године већ имао посредну везу с Јастребачким партизанским одредом. Он је дао првомајски проглас Илићу, а исто тако и Дани Ценић. У току целе ове године скупљан је прилог у Ложионици. Једном приликом Станоје Томић је скупио 7.600 динара, и предао их Николи Легцу. Исто тако Станоје је неколико пута расходовао санитегски материјал и предао га затим Легцу. У Ложионици растурани су и леци КПЈ. Растурао их је Станоје. Једном је наншао четнички командант Ложионице Млађа Николић са два револвера и запретио да ће све побити ако не кажу ко је донео летке. Људи су ћутали.

Јула и августа живела је у Еуприји Олга Ковачевић, кћи партизанског првоборца Буре Ковачевића и сама припадник НОП-а и скојевка. Овде је живела, јер јој је био забрањен приступ у Р. Реку. Код ње је једног дана дошао један познати друг коме она у први мах није веровала, али када јој је показао писмо Буре Татомира и Саре Момчиловића, поверовала му је. Одмах му је предала неколико пари цокула, чарапа, санитетски материјал и друго за Одред.

Једна група скојеваца и симпатизера, у којој су били Мица Нешић, Жикица Тинкић, Сека Тинкић и други, такође је прорађивала првомајски летак и иаставила да везе велику партијску заставу. Постојала је једна група око железничке станице — браћа Илић у првом реду, која је вршила сама саботаже у Ложиоиици, стављајући песак у локомотиве. На самој станици у Буприји телеграфиста Јовановић „Мацуока" радио је за НОП. Он је имао друга телеграфисту у Бунису и увек га обавештавао о поласку теретних возова са ћупријске станице. Л пре него што би воз кренуо, Миодраг Павловић-Циле и Мирослав Милкић, који су тада радили као нописивачи кола на станици у Буприји, уз прећутну сагласност старог магационера Вељковића, уговореним шифрама обележавали су загоне у којима се налазило оружје, санитетски материјал, веш и друго што је било потребно партизанима. Телеграфиста у Бунису о томе је одмах обавештавао Јастребачки одред, тако да је извршено неколико успелих диверзија и није се губило време у претресању вагона, већ се шпло право на обележене.

[274] **Изјава Мире Алечковић књижевнице, стр. 5, 8.**

Напредно језгро иостојало је и у Националној служби рада, стационираној у Ћуприји. То су били све младићи од двадесетак година различитог заниман,а. У овој организацији било је и другиих струјања, али је, углавном преовлађивало незадовољство због принудне мобилизације. Карактеристично је да у њој, бар у Ћуприји, није било дражиноваца. Омладинци из Нуприје били су у Националној служби рада у Арачићеву (Ланишту), а не у Ћуприји. Занимљиво је да су сви напредни омладинци и скојевци били у истој групи: Младен Јевтић, Миодраг Павловић, Предраг Пешић, Миле Николић, Мирослав Антић и др. Ипак су сви омладинци у Националној служби, како у Арачићеву, тако и у другим местима, на овом терену добро прошли захваљујући команданту целокупне Националне службе рада у овом крају Стевану Вуксану, који је био честит човек, позивао напредне омладинце и саветовао их да се чувају.

Међу овим омладинцима су се нарочито истицали Мирослав Чангаловић, „Мачак", „Сипља" и други. Они су радили врло конспиративно и нису били повезани са осталим напредним организацијама — групама у граду. Но, на њих је обраћана строга пажња, нарочито од стране четника, што се види из поверљивог извештаја четничког команданта, капетана II класе Аце упућеног 9. септембра 1943. године команданту штаба у коме се строго наређује да се мотри на Чангаловића и његову групу.

Ипак, централна личност у овој 1943. години у Ћуприји, око које се одвијао скоро сав позадински рад, био је Љубомир Гојковић, ученик VI разреда гимназије. Иако врло млад, био је необично тактичан и предузимљив, упоран и до крајности одан НОП-у. На њега уопште нико није сумњао, пошто је Гојковић био повучен и одличан ђак, што му је омогућавало да окупи око себе доста омладине код које је уживао углед. Он је још с пролећа 1943. године, приликом одласка у своје родно место Суботинац код Алексинца, ухватио везу са Озренским партизанским одредом. Гојковић није журио са слањем група у Одред, већ је био нешто спор, али и врло опрезан у раду: за то је имало и разлога, пошто је омладинце требало најпре добро упознати и припремити. У своме раду држао се строго конспирације и чланови једне нису знали за чланове друге групе. Поред Гојковића његови најближи сарадници били су такође омладинци, али све нова имена, некомпромитовани, као на пример, Никола Легац, Пантелија Милутиновић, Трифун Станојевић, Жикица Марковић и други. Углавном су постојале четири групе ових симпатизера: једну је водио сам Гојковић, другу Легац, трећу Живка Марковић, а четврту Миодраг Павловић-Циле. У покрету су били и даље чланови партизанских породица као Нешићи, Ценићеви, Сима и Јула Новаковић, али пошто су оне биле познате као такве, избегавани су састанци код њих, у њиховим становима.

Ипак сем састанака, скупљања прилога и слања санитетског материјала као и других повремених акција, одлазака у Одред у овој години још није било. То су биле само припреме, буђење покрета и окупл>ање напредних снага, у првом реду омладине.

ГОДИНА 1944. ПОЧИЊЕ МАСОВНИМ ПОКОЉИМА

Организација ДМ је већ била спроведена у свим селима и самој Иуприји. Поред Иванковачког корпуса и Раваничке бригаде биле су већ формиране четничке позадинске власти и равногорски одбори. И поред тога што су у ове одборе ушли највећим делом људи одани четничком покрету, било је и супротних случајева. Увлачење људи у покрет, често и присилно, имало је за циљ да прикаже тобожњу масовност и ширину четничког покрета, а и тежњу да у овим данима, када је слом фашистичких сила и њихових четничких помагача био на помОлу, увуку у тај покрет и компромитују што већи број људи. Сличан је случај био и са мобилисаним људством у бригади, изузимајући, наравно, добровољце, као што су били Пивљаковић, Матовић, Борђевић, Бурић и др. Обично су то били сиромашни људи, ситне занатлије, чак и радници, људи који ни по својој класној припадности, а ни по својим убеђењима нису били на линији четничког покрета, али су присиљени и само чекали прилику да се пребаце у партизане. Далеко опаснији су били многи који су седели у вароши, скупљали прилоге за четнике, шпијунирали и достављали. Неки опет, имућнији, давали су и шаком и капом само да не би били мобилисани, било они, било њихови синови. Јер то је ипак било јевтиније него ићи на Јастребац или Буковик у борбу против партизана. За ту привилегију — да уживају поверење четничких главешина и седе код својих кућа, плаћали су доставама и сплеткама. Сем тога и страх од победе партизана убрзао је припреме четника ДМ да ликвидирају све оне на које су сумњали да имају било какве везе са НОП, мада је ту било и личних обрачуна.

Михаило Чачић, командант Раваничке бригаде, сазвао је састанак у селу Сење на који су били позвани сви угледнији сарадници четника ДМ, који су и раније учествовали у одлукама када су у питању неке акције против НОП-а. Тако је на овај састанак, који је заказан да се изврше припреме за првофебруарски покољ у Иуприји (састанак је одржан 18. јануара), дошло доста људи из Иуприје, и то Миодраг Миленковић-Паризлија, трговац и четнички командант места у Ћуприји, Милош Цукавац, бив. сенатор и председник Равногорског одбора и Антикомунистичког одбора среза раваничког, Борђе Исајловић, адвокат и председник четничког преког суда, Благоје Стојковић, индустријалац, Никодије и Никола Пешић, трговци, Милосав Црњански,

банкар, Трифун Стошић, бив. председник општине, Милан Стојановић, управник основне школе итд., а из Сења су били присутни Милоје Јовановић-Чупа, четнички командант села, Драгомир Богдановић, Радомир Стојковић, бив. посланик ЈРЗ, Драгутин Михајловић, Божидар Нешић и Благоје Шошић.

После завршеног збора сви су заједно са Михаилом Чачићем пили у кафани у Сењу. Десетак дана после овога извршено је одвођење и клање свих сумњивих лица из Ћуприје.[275]

О кривици ових „угледних" грађана говори и део Гогићевог извештаја, који се односи на фебруарски покољ, а који он овако описује:

„Почетком фебруара 1944. године извршен је у Параћину, Ћуприји, Јагодини, Свилајнцу и варвари напад на народне изроде. Ликвидирано је у свакој наведеној вароши 10—15 таквих типова. Наши непријатељи, верујући да ово могу да узму као повод за његову пропаганду против нас, нападају нас, износећи лажи како кољемо и убијамо „невине". Међутим, народ овога краја добро је познавао људе своје околине.

Обавештајна служба на територији ВМГК изведена је преко села, сеоске милиције, команданта села, Српске државне страже, железничара и осталих пријатеља нашег покрета".[276]

Фебруарски покољ у Ћуприји одиграо се на овај начин:

увече, пред полицијски час, 1. фебруара размилеле су се четничке тројке по вароши и почеле из кућа да изводе лица предвиђена за клање. Припадници Српске државне страже су се повукли у своју касарну и на тај начин им омогућили несметано вршљање по вароши, док су им неки и помагали показујући им куће и лица која је требало из њих извести.

Те вечери изведено је око 20 лица и одведено у Летови-

ште, у штаб бригаде. Одмах сутрадан заклано је њих 12, и то: Антић Мирослав, кројачки радник, скојевац, Маринковић Добривоје, пошт. чиновник, симпатизер, Спасић Радомир, службеник, Гајић Душан-Чича, пензионер, Стојановић Александар, берберин, Томић Станоје, радник Ложионице. члан КПЈ, Ценић Лепосава, домаћица, партизанска мајка, Хаџић Љубомир, кафеџија (критиковао покрет ДМ), Богдановић Александар, капетан у пензији (одбио да иде у четнике ДМ), Јовановић Стана, домаћица, Радосављевић Јулијана, домаћица, Шимунић Павле, машиновођа, симпатизер НОП-а.

Херојска је била смрт мајке Милице Ценић, старе Лепо-

саве, мајке осморо деце. Кад су јој четници зликовци принели нож и покушали да присиле да домами своје кћери Љубицу и Раду, које су се склониле од четничких тројки, она је мирно

[275] **Материјали СУП-а Светозарево, стр. 195.**

[276] **Оригинал у В. И. Институту Београд (фотокопије 13/22** МузеЈ **НОР-а Ћуприја).**

гледала смрти у **очи, као ирава партизаиска маЈка и ниЈе ни помислила да спасава** себе.

Сем њих успели су још да избегну клање и браћа Душан и Александар Петровић, затим Миодраг Лазаревић, Миливоје Борћевић, Нишлија и још неколицина, и то захваљујући само брзој интервенцији бугарских војника **кој'и** су најпре уперили пушке на црнотројкаше и отерали их, затим одвели ухашнене у војничку стражарницу.

О фебруарском покољу расправљало се чак и на седници Недићеве владе 4. фебруара, али, наравно, приказали су га као одмазду над комунистима који су активно радили за НОП и давали прилоге, те се исти у суштини одобрава. Убиство богате старице Јуле Радосављевић приказано је као политичко. Наиме, она је наводно давала прилоге комунистима. Међутим, читавом грађанству Буприје био је јасан разлог: скоро осамдесетогодишња старица, врло богата и цицај'а, требало је да умре да би неко наследио њено имање.

ОваЈ' покољ имао **J'e** снажан одјек не само у Поморављу, већ и у читавој Србији. У БуприЈ'и нарочнто. Поштени људи су се згражавали и осуђивали ова зверства. Чак и оно мало заведених, наивних, који су дотле веровали у исправност четничког покрета, сада су се охладили и тражили начин да се повуку из четничких редова. Револт и гнушање били су општи, али људи су више мрмљали, шапутали и гунђали плашећи се четничке освете. Нису узалуд кружиле претње: „Прогутаће те МиЈ'ајлова р у п а . . и л и „Немој да те скратим за г л а в у . . . ” и слично.

У току марта и априла четници ДМ из Раваничке бригаде били су заузети борбама на Јастрепцу. Већ тада се осетило да **J'e** то воЈ'ска без идеологије, морала и храбрости. Бежали су без обзира, а њихове приче о бројноЈ' и техничкоЈ' надмоћи партизанских Ј'единица биле су и ненамерно најбоља пропаганда НОП-а. Још када је 1. маја Миодраг Новаковић на челу једне веће групе партизана по трећи пут после повлачења партизанских Ј'единица са овог терена упао у Троглан баре, страх од приближавања партизанских Ј'единица код четника се повећао. Сем тога, и унутар издајничких организација било је трвења и борби.

Тако је Блашко Михаиловић, који је, изузетно од осталих Пећанчевих војвода, још увек уживао помоћ од Недића и Немаца, успео да наговори Немце да ухапсе пуковника љубу Михаиловића. Михаиловић је ухапшен у Иванковцу и послат у заробљенички логор у Немачку (али и сам он Ј'е то желео да би се спасао од праведног суда и гнева народног).

Да би осветили хапшење свог команданта, четници ДМ су у договору са четничким командантом из Јагодине, Милуном Видовићем организовали заседу на Гиљу. Блашко **J'e** упао у заседу и погинуо са читавом својом пратњом од 10 људи.

Сами пак четници у срезу раваничком ј'ош увек нису нападали окуиаторе и то су правдали тиме да „ј'ош ниЈ'е моменат”.

Међутим, у договору са Немцима четници су у селима среза раваиичког исценирали два „сукоба" и том приликом „заробили" неколико Немаца. Затим су у самој Буприји, на очиглед грађана, бајаги замењивали „заробљене" немачке војнике за оружје и опрему.

Честа мета инсцениранх четничких напада била је Фабрика шећера у Еуприји. У пролеће 1944. године, савезнички бомбардери чешће су прелетали Куприју на свом путу за бомбардовање петролејских извора у Плоештију. Приликом тих узбуна и бежања радника и чувара из Фабрике, четници ДМ су већ припремљеним колима односили тоне и тоне шећера. Овај шећер користило је људство само делимично, а гро су продавали, наравно по црноберзијанским ценама. Ово су истицали као „акт саботаже и економског исцрпљивања окупатора".

Средином маја 1944. године, приликом једног од тих прелетања, срушио се један амерички бомбардер у близини Куприје између села Супске и Исакова. Посада авиона, њих осморица, нису знали српски, а ни територију на којој се налазе, па су само понављали „Тито", „партизани". Четници ДМ одмах су дотттди и спровели их у штаб Раваничке бригаде. Авион су опљачкали и све однели са собом. Ово се прочуло по селима и Чачић је чак био доиео одлуку да ликвидира америчке авијатичаре, али тек на наваљивање Гогића послао их је у околину Деспотовца. Касније су четници пронели вести да су то представници америчке војне мисије код четника ДМ. Њихова даља судбина је непозната.

Четници су одржавали добре односе и са јединицом руског окупационог корпуса у Пуприји. Одмах после уласка немачких окупатора знатан број руских белих емиграната ступио је у овај корпус који је чак имао и немачке униформе. Тако су у овај корупус отшпли из Пуприје Константин Матвејев, наставник цртања, са оба сина — Константином и Борђем, затим Влада „Рус", клисар цркве у Пуприји и др. Међутим, у Куприју су делови руског корпуса дошли тек 1944. године. Они су заузели целу зграду Гимназије. И она мала немачка јединица, вод, напустила је Куприју. Белогардејци су вршили унутрашњу полицијску службу. Једном приликом, јуна, пролазили су Палошевић и Видић, „четничке војводе", аутомобилом поред Гимназије и белогардејци су их зауставили, али кад су видели да су то четници ДМ, најстрдачније су се поздравили и они су наставили пут у правцу Сења.

У низу догађаја у вези са четничким вршљањем и махнитањем треба указати и на ове детаље.

Још пре фебруарског покоља, а нарочито после њега, честе су биле четничке наредбе о обавезном посећивању цркве као на пример[1], ова:

„Свима хришћанима среза раваничког наређујем да редовно сваке недеље иду у цркву и да моле Бога за правду и

спас. Ко не буде отишао у цркву, а неодлазак не оправда, добиће 25 батина или ће се против њега предузети и друге, теже мере..

У истој наредби команданта среза Б. Станковића свештеницима је наређено да држе дуге говоре о четницима и да најближој четничкој команди подносе извештај о броју посетилаца.

И **тако** је, у **име крал>а** и под **знаком крста, благословЈен злочин** и **настављено** клање.

У том периоду наређено је и прекрштавање католика и припадника других вероисповести у православце. У Иуприји је таквих случајева било око 70. Чак су мењана, тј. посрбљивана и страна имена. Тако је Алојз постао Александар, Цецилија Емилија, итд.

Четничка пропаганда вршила се, поред осталог и преко њиховог листа „Поморавље" који је штампан у Свилајнцу у 1.500 примерака. Уредник овог листа био је С. Дамњановић, проф. универзитета из Београда. У Иуприји се растурало око 200 примерака.

Четници су често издавали летке, лепили ноћу плакате у вароши и изигравали неку „конспиративност".

Настојали су увек да нешто измисле и обману масе. Такав случај био је и са упућивањем морнара на Равну гору, тобож то траже савезници. Морнари су се вратили после недељу дана.

ПРВИ ОДААСЦИ У ПАРТИЗАНЕ

Фебруарски покољ у Иуприји као и појаве партизана у близини (Браљина, алексиначки крај), убрзава припреме напредних омладинаца за одлазак у партизанске јединице.

Одмах после фебруарског покоља четнички оријентисани омладинци у Гимназији (Пивљаковић, Матовић и др.) погказали су групу напредних ученика: Мирослава-Сиру Јоцића, Милана Панића и Сврзића и четничке тројке стигле су их код Стубичког гробља. Они су сазнали да их траже и пошли су у партизане. Јоцића су ту заклали, а Панић је побегао и отишао у партизане, док је Сврзић имао неке рођаке у четницима и остао је код њих.

У марту је дата тема — домаћи задатак у Гимназији: „Зашто Србин не може да буде комуниста". Чак су најбољи радови и награђивани. Ученик VI разреда М. Борђевић из Браљине написао је само ово: „Заго што му не дају отац Недић и мајка Тот", оставио свеску у школи и отишао право у партизане. То исто учинио је и његов друг Миле „Сталаћанин", само што је он као одговор на тему написао: „Зато што му не да Милан Јапанац" ... (и додао једну псовку).

Почетком фебруара дошао је код Дане Ценић Миодраг Павловић-Циле и упозорио је да код ње више не би смели да се држе састанци, јер су неки другови ухапшени. То је потврдио и Гојковић и дао налог Дани да донесе материјал — вуну за плетење ствари за Одред — код Живке Марковић, што је ова и учинила.

У току овог пролећа радило се активно у неколико група и прииремани су одласци у Одред. Пошто је већ био компромитован, Гојковић је априла месеца отишао у партизане. Са њим је отишла и најреволуционарнија омладинка у Гимназији у то време Јелена-Лела Лаловић. Пре него што је пошао, Гојковић је дао везе и упутства за рад Николи Легцу и Панти Милутиновићу, са којима је највише сарађивао и у које имао највише поверења.

О том периоду, тј. о првој половини 1944. године, Легац каже:

„У мојој групи били су Пантелија Милутиновић, Чеда Милошевић — Милошевски, кога сам јуна пребацио у партизане, Жикица Тинкић, који је добио задатак да не иде у Одред због слабог здравља, као и Милан Нешић. Он је скупљао прилог, а једном сам му дао летак на шапилографу — извештај Нове Југославије и осуда издајства ДМ. Милан је тај летак ставио на кафану „Славија". У овом раду учествовали су још и Мица Нешић, Живка и Жикица Марковић и Сима Новаковић. У току читаве ове године активно је радила и група око спорт клуба „Јастреб" на челу са Бранком Фундуковићем, Иреном Богдановић и Пером Стефановићем-Парадајзом.

Мица Нешић ми је упутила три друга: Петра Чопу, Бранка Пржића и Бору Јовановића-Шпанца, које сам пребацио у Одред.

Са покретом сам се повезао преко Гојковића који ми је дао и везу са Одредом, тако да сам још пре његовог одласка у партизане, а поготово после тога, био главна веза и курир* који је пребацивао добровољце у партизане. Због тога сам и остао овде на терену да организујем пребацивање у Одред, што сам и чинио, тако да сам укупно пребацио око 20 другова у партизане. Пребацивао сам их претежно на Браљину преко Боре Браљинца, који је и сада жив. Ооим те везе и Гојковић је имао једну директну везу коју нисам знао. Њу ми није дао да би сачувао један од канала. Везу преко Браљине одржавали су Пантелија Милутиновић, као и Живка и Жикица Марковић. Било је и случајева директног одласка у партизане преко неког села у чијој су се близини налазили партизани, а неко имао тамо родбине. Због конспиративности нисам упознат да ли су Божа Николић, Циле Павловић и још неки отишли преко сталне везе или само преко везе за њихов одлазак. Једно је ипак сигурно: рад после затишја у 1942. години и донекле 1943. години се одвијао преко Гојковића и групе око њега. Они који нису радили

преко нас, то су бнли изоловани случајеви симпатизера или оних који су непосредно отшпли без претходне активности. Ми смо пре пребацивања људи са њима активно радили, обрађивали их, проверавали, давали им извесне задагке, скупљали прилоге, растурали летке и штампу, и тек онда их водили у партизане. У вези са тим размишљали смо о свим активистима НОП-а из 1941. године и предратним напредним људима видели кога можемо још да обухватимо.

Прилив у нартизане био је нарочито јак када је четничко издајство постало очигледно, тј. после фебруарског покоља и четничког банчења и гошћења уз присутност Немаца.

Од значајнијих акција спомену бих једну коју смо обавили Пантелија Милутиновић и ја. У мају 1944. године, преко везе добијене из Сокобањског одреда, отишли смо у Раковицу код Момчила Бенића и неког попа, а затим у Београд код неког Панића. Шифра је била 13—13. Тако смо однели летке, а донели смо из Београда материјал за илегалну штампарију Сокобањског одреда. Материјал смо предали Бори Браћинцу".[277]

Са приближавањем лета осећало се све јаче струјање и активност слободарских снага. Не само јачање НОП-а. То је био период када је хитлеровска вештачка творевина, поробљена Недићева Србија, почела да се комеша, буди и буни, када су вести о немачким поразима уносиле радосна предосећања и ишчекивање ослобођења. Велике групе избеглица из бомбардованих градова, нарочито Београда и Ниша, долазиле су тада у Нуприју. Стигле су и неке избеглице са Косова. Све је било ускомешано и бурно. Говорило се много слободније и често отворено. Додуше, окупатор је још био у земљи, али се и домаћа издајничка власт разлабавила и смушено припремала за бекство. У касно пролеће, крајем маја, отишле су и бугарске окупационе трупе из Ћуприје и нико их није заменио. Од окупаторских трупа било је још само нешто мало белогардејаца. Па ипак, и у својим последњим трзајима четници ДМ били су итекако опасни. У њиховим редовима је после страховитог пораза у борби са партизанима на Буковику настало расуло. У овој борби изгинуло је доста четника из Еуприје и среза раваничког, а доста их је и рањено тако да је ћупријска болница била препуна. Неговале су их Равногорке, а обилазили и остали четнички настројени грађани. У току борбе на Буковику десетак присилно мобилисаних омладинаца из Еуприје пребегло је партизанима и остало у њиховим редовима.

У завршним операцијама — борбама за ослобођење на Грабовици је погинуо и истакнути борац овог краја Мијатовчанин Тика Богдановић, коме је његов саборац — народни певач Ми-

[277] **Изјава Николе Легца, стр. 3, 5.**

ленко Живковић испевао песму под насловом „Погибија мог командира” од које доносимо првих неколико строфа:

Погибија мога командира

Пао си, друже, у свануће дана.
Пример си славан како херој гине
Не жалећи крви из својих рана,
Да сунце слободе свом народу сине.

Борба је тешка и крвава била,
Фијук куршума парао мир ноћи,
Германска свуд је навалила сила,
А ти јој, друже, ниси дао проћи.

Дужности своје ти си свестан био,
Стајао гордо на челу свог вода,
Све мисли своје у једну си слио:
Одбранити се мора народна слобода.

Другови, напред! Одлучно, без страха,
Слобода тражи нашу жртву свету,
Хитлеровској гуји не дајте маха,
Макар сви пали у снажном налету!

Другови, напред! — даље се пренесе,
И вод дивних јунака јурну смело
Да хордама швапским ударац нанесе
И крвљу испише своје свето дело.[278]

НА ПРАГУ ОСЛОБОБЕЊА

Дошло је бурно лето 1944. године. После битке на Буковику партизани су били већ близу Буприје. И из осталих делова Србије стизале су вести о великом успеху Народноослободилачке војске. Црвена армија била је већ у Румунији. Пред победоносним походом Народноослободилачке војске, којој су одушевљено приступале масе нових бораца, почело је повлачење немачких окупатора. Слобода је била на домаку, али је за њу требало поднети још жртава.

У својим последњим трзајима, видећи своју блиску и неминовну пропаст, четници ДМ суровo су се разрачунавали са присталицама НОП-а. У току лета извршили су низ нових покоља у намери да заплаше народ, да се свете.

[278] **Песма има више строфа, али су унете само оне на почетку јер симболизују осећања и привржености командиру, њеног аутора.**

Да би се ириказали као борци за ослобођење, почели су да нападају и Немце (покушај обмане широких маса). Уосталом, овај покушај обмане маса није успео, јер су истовремено сву мржњу усмерили на присталице НОП-а. Тако су крајем августа извршили покољ над једном групом Чеха и Пољака, који су били мобилисани у немачку организацију ТОТ. Ова група Чеха и Пољака побегла је са рада и пошла да се придружи партизанима чувши да су у близини Куприје. Дошли су до пешачког моста на Морави. Но мост је био оштећен од бомбардовања и они су кренули камионом према Глоговцу. Возио их је Милаи Рох својим камионом. Он је био петоколонаш и четнички сарадник, о томе је обавестио четнике ДМ у Крушару и ови су скинули са камиона њих једанаесторо, одвели на Мораву и све их на зверски начин побили: принудили су их да се свуку и легну потрбушке на скелу, а онда су их секли секирама и њихове лешеве бацали у Мораву. Све њихове ствари су опљачкали. Убијеним су чак секли прсте и ломили вилице да би дошли до прстења или златних зуба.[279]

За то време четничка пропаганда покушавала је да увери масе како су Руси уз њих, а не уз Тига, па се у наредби бр. 960 Раваничке бригаде, на пример, дословно каже:

„Руси су наши савезници, а комунистичке Титове банде су наши непријатељи, јер раде против интереса нашег народа, наше државе и краља, те у том погледу немају никакву подршку од Руса".[280]

Тога лета и у рану јесен кружиле су невероватне и бесмислене пароле, али за оно време и прилике врло карактеристичне, јер су стварале пометњу, забуну код наивних и необавештених. Ево и неких од њих:

„Идемо на море где ће нас дочекати савезници и пребацити у Италију где ћемо се спојити са армијом Петра Живковића." „Савезници су стигли на Цетиње и Билеће, заузели су Мостар и приближавају се Сарајеву". „Енглеска никад неће дозволити да Балкан буде интересна сфера Русије. „Траже Дражу". „Петар Живковић иде сада заједно са савезницима". „Павле Буришић је ухватио везу са савезницима". „Савезници не примају појединце, већ читаве јединице". „Русија се уплашила Енглеске и зато ће од Мораве кренути ка Београду и не иде у западну Србију". „Црна Гора је потпуно чиста од партизана". „Павле Буришић је спремио хране за сву војску за 6 месеци и има 30 бродова и све нас може пребацити у Италију". „Савезници прешли Грчку границу и стигли до Скопља". „Тито је убијен". „Рат Енглеска — Русија је неизбежан". „На Тита је извршен атентат". „Савезник више не даје помоћ партизанима". „Мобилисани се предају нама и сада ћемо ми лако са партизанима".

[m] **Материјали СУП-а Светозарево, стр. 198.**
™ Материјали СУП-а Светозарево, стр. 199.

С друге стране Радио-Москва и Радио-Лондон су јављали о све већим успесима Народноослободилачке војске и савезника. Немци су били погубили главе и сву власт препустили четницима ДМ и гледали да спасавају своју кожу. Вести, билтени и леци НОВ и КПЈ стално су се појављивали у вароши. Скоро сваког дана понека група или појединци одлазили су у НОВ. Углавном преко истих веза и канала. Читаве породице су одлазиле у сусрет ослободиоцима. Отишло је доста и просветних радника, углавном група која се окупљала око Јулке Трпинац и Мире Алечковић. Тако је у току лета и до ослобођења Куприје отишло у разне јединице НОВ око 100 људи. Било је и неколико жена.

У самој Куприји сваког дана догађало се по нешто ново: митраљирање возова и станице, бомбардовање мостова, одлазак у партизане. Ево и неколико телеграма о митраљирању: „30. јула митраљирана железничка станица у Куприји. Погинула 3 Италијана и један немачки машиновођа.[281] Више Италијана ран>ено.[282] Цивилно становништво нема губитака".

„12. августа митраљиран један камион у Куприји код Јоцићеве брикетнице. Погинуло два, а рањепо 5 лица".

„19. августа у 11 часова 4—5 бомбе пале у Руску улицу. Две зграде срушене, 7 мртвих и 3 рањена".

„30. август 1944. године Министарству унутрашњих послова — Оделењу за државну заштиту, Београд.

Сресни начелник из Куприје извештава телефоном да је данас око 10 часова бомбардован железнички мост на Великој Морави и исти порушен. Број жртава биће накнадно утврђен.

За окр. начелника — помоћник, Богдановић".

Уствари, железнички мост био је само теже оштећен, али су Немци успели да га оправе за две недеље. То им је био најважнији правац повлачења из Грчке и са Југа уошпте, те су бацили велики број радника и стручњака на оправку моста.

2. септембра 1944. године око 11 сати пре подне бомбардован је пешачки мост на Морави. Ово савезничко бомбардовање било је неуспело, јер мост није био срушен, нити теже оштећен — само је на два места пробијен под, и после неколико сати већ су пролазила немачка возила преко њега.

Међутим, услед тога што је мост бомбардован са велике висине и нетачно, бомбе су падале и на километар удаљености. Тако је срушено више зграда, од којих и читаво крило Среског суда као и средњи део болнице. Неколико приватних зграда је и изгорело. Ипак људских жртава било је врло мало, свега 3 погинула и један рањен пошто су људи већ на први знак узбуне

[281] У току повлачења Немци нису више имали поверења у возно особље, па су њихове транспорте возиле њихове машиновође.

[282] Италијани, који се помињу у извештају, сада су већ, после капилутације Италије, немачки заробљеници. У Буприји их је било неколико стотина у логору за који је преуређена тадашња Пољопривредна школа у Ћуприји.

побегли из вароши. Треба додати и то да једна већа група лаких бомбардера, која је вршила бомбардовање, није одмах почела да баца бомбе, већ је најпре кружила десетак минуга над Нупријом и отишла, а затим се кроз четврт сата вратила и сасула бомбе. Људи су у том међувремену изашли из вароши.

После овог бомбардовања и даље су свакодневно летели савезнички авиони на путу за Румунију, а у Иуприји су биле сталне узбуне и бежања. Престала су да раде сва начелства и установе, па чак и предузећа. Обично би се приватни послови позавршавали у ране јутарње часове, а после се ишло ван вароши, у поље. Срећом време је било лепо и сунчано. Било је пак доста породица које су се сасвим иселиле из Иуприје и склониле у околна села. У тим великим, узнемиреним и по свом саставу шароликим гомилама бегунаца било је увек свакојаких разговора, коментара и прогноза. Неки трговци су, на пример, тврдили да би требало неког професора приклати па ће се све смирити. Четнички курири и обавештајци ушли су међу избеглице и начуљили уши. Заиста је била тешка ситуација: у граду се није смело седети због бомбардовања, а у пољу и селима врвело је од четника и њихових доушника. И то баш кад је ослобођење било на прагу.

Овакву ситуацију и прилив варошког становништва у села покушали су да искористе четници ДМ и среде своје редове. 4. септембра издалп су проглас о општој мобилизацији. За неодазивање — смртна казна. Податке о војним обвезницима официрима, војницима и подофицирима четници су добили из општине — војног одсека, а преко својих сарадника.

За то време кроз Иуприју су и дању и ноћу пролазиле дуге колоне немачких војннка, зараслих у браде и каљавих, у ужурбаном бежању на север. Немачки окупатори су водили са собом и своје сараднике љотићевце, понеког истакнутог недићевца — жандармеријског официра, али уопште узев, нису водили рачуна о својим сарадницима. На неколико дана пре уласка руских трупа у Иуприју, дошла је и једна већа јединица, пук усташа, која се повлачила чак од Стаљинграда.

ОСЛОБОБЕЊЕ ИУПРИЈЕ

Већ око 5. октобра почело се причати да су руске трупе близу. Неки су чак тврдили да су их видели између Свилајнца и Деспотовца. 10. октобра то је већ била извесност. У среду, 11. октобра, почело је пушкарање између немачких заштитница и претходница Црвене армије. Руси су тада били већ на прилазима Иуприје код парног млина, изнад гробља, код Фабрике шећера и Брикетнице. Наступали су углавном са истока и са једним мањим пуком са југа. Немци су највише бранили мостове преко

којих су се још извлачиле њихове последње трупе. У четвртак, 12. октобра, почела је да туче и руска аргиљерија, углавном кањуше и топови мањег калибра. Борба је трајала и читаву ноћ. Пред зору се нешто смирила. Међутим, у неким крајевима вароши, нарочито око Фабрике шећера и Мрчевца, већ је било руских војника. У петак 13. октобра, у пет сати ујутро, одјекнула је снажна експлозија. Окупатори су напустили Нуприју и дигли у ваздух пешачки мост на Морави. Међутим, железнички мост је остао читав: неки незнани херој, наш човек из Ћуприје, пресекао је у последњем тренутку каол за паљење мина.

Немачке заштитнице су држале другу страну Мораве и митраљезима и бацачима тукли Нуприју. То ипак није могло да спречи раздрагане масе Нупричана — сви су излетели на улице, настало је опште славље, љубљење и честитање.

Руски војници нису изгледали ни издалека онако како су их наши људи замишљали: поцепани и блатњави са неким дугачким, старомодним пушкама, без икакве технике и моторизације, остављали су врло чудан утисак. То су били делови неког брдског пука. Већином Азербејџанци и Јермени, Руса мало.

Њих се није много тицало шта се у граду дешава и наставили су гоњење непријатеља. Ускоро је за њима наишла артиљерија. Нарочито су радозналост и одушевљење изазвале „кањуше" покривене великим цирадама, али посада ником није дозвољавала да им се приближи.

Први задатак им је био да направе прелаз преко Мораве. Одмах су донели греде и даске из неких магацина код Параћина и почели да праве привремени дрвени мост. За тих неколико првих дана Морава се прелазила скелом. У изградњи овог моста учествовало је и грађанство, у првом реду омладина. И на скели су радили и превозили добровољци.

Па ипак, ти први дани били су врло чудни: жандарми су шетали са пушкама и чували „државну" имовину — касарну, пошту, банку итд. Чак је један пуцао право у чело Божи Васићу, берберину, који је понео једну даску из касарне да огреје своју породицу од шесторо деце. Опет неки четнички курири и обавештајци ишли су по вароши и бележили — правили спискове оних људи који су се истицали у дочеку Руса. У то је наишла и једна већа група рудара из Сењског Рудника која је побегла у Нуприју да се спасе четничког покоља. Њих су сместили у кафану „Параћин". Звучало је просто невероватно, али је било жива истина: злогласни крволок Чачић у пратњи 40 најокорелијих четника отишао је у С. Рудник на преговоре код руског пуковника Царева. И то под оружјем. Затим се мирно вратио у свој логор на Летовишту. У басену је настала запрепашћеност, страх и паника. Почело се причати да се спрема покољ свих

[283] Његов идентитет и поред свих покушаја није могао бити утврђен.

оних који су се истицали у дочеку руских трупа. Чак је извршено и неколико клања, у Сисевцу на пример.

Ево шта каже један од учесника у овом периоду:

„Као што је познато, Еуприја је ослобођена 13. октобра у 5 сати ујутру. Ослободили су је Руси. Занимлива и чудна ситуација је била по њиховом доласку. Они су овде били већ три дана, а никог нису дирали, чак су и четници, и то прави кољаши, почели да силазе у Куприју и припремају покољ симпатизера НОП-а. Скренута ми је пажња и 2—3 дана нисам спавао код куће. У току та три дана имао сам контакте са Жикицом Тинкићем и Милорадом Николићем-Босанцем. Они су ме повели у општину и нападали што не прилазимо Русима. Уто долази и један Параћинац, неки Чеда и прича како су они у Параћину узели власт и издали проглас. Рекао је да хоће и нама да помогне. Онда сам ја пошао са њим у Параћин, али сам успут зазирао да није провокатор — дражиновац, али имао сам револвер. У Параћину сам добио десетину добровољаца и вратио се у Куприју. Код кафане „Шумадија" ухапсио сам Јову Андрејића--Талијана, четника, и одузео му машинку. Затим сам отишао у Мартинчеву зграду (СДС) са Параћинцем. Тамо смо нашли капетана Полетику. Од њега смо узели списак жандарма и разоружали их. Неки су нам и сами пришли. Нисмо их хапсили, већ пустили. Ту смо натоварили двоја пуна воловска кола оружјем и муницијом и отерали у Општину. Исте вечери окупио сам неколико симпатизера и скојеваца: Дојчина Милићевића, Владимира Марјановића, Свету Пржића, Тозу Сибиновића, Јовицу Матовића/[84] Синишу Јовановића, Жикицу Тинкића, тако око десетак њих. Затим смо образовали страже, наоружали омладинце. Сећам се, Синиша је био пред банком, Жикица пред поштом итд. Обезбедили смо касарну, мост, руску болницу, општину. Те вечери одржали смо састанак у општини на коме су сем мене били Милорад Николић, Ллександар Лукић и Жикица Тинкић. Договорили смо се и спремили проглас, који је Милутин Гвоздић још у току исте ноћи штампао и сутрадан смо га објавили грађанству. Те ноћи сачинили смо и спискове активних четника и четничких организатора из редова грађана и одмах почели са хапшењем. Ухватили смо и злогласног кољаша Шицка. Тако смо образовали неки свој, самоиницијативно, одбор у коме смо били нас четворица. Но то је трајало само дан-два.

Ишли смо код руског команданта и заједно са избеглим Рудничанима и Равноречанима тражили да ухапсе Чачића и његову банду. Он је тек после дужег убеђивања и образложења пристао. Послао је једну јединицу која је дотерала Чачића са једном групом четника. Били су везани и под стражом отерани

"* Јовица Матовић — издајник и провокатор, што се тада још није знало.

на пијацу у Нупрнји где се окупила огромна маса грађана. Било је ту страшних сцена: плач мајки и сестара, избезумљени од беса људи су га пљували, једва смо га спасли од линчовања и послали у затвор, на ислеђење".[283]

Укратко овај период до доласка 20. бригаде 45. дивизије Народноослободилачке војске могао би се хронолошки овако сажети:

13. октобар — ослобођење Ћуприје;

14. октобар — интерегнум, још нема никакве власти;

15. октобар — такође;

16. октобар — одлазак у Параћин и разоружавање жандарма;

17. октобар — проглас грађанству;

18. октобар — даља хапшења;

19. октобар — долазак двадесете бригаде 45 дивизије.

ДОЛАЗАК 20. БРИГАДЕ У НУПРИЈУ

Ових неколико дана од ослобођења Ћуприје па до доласка 20. бригаде 45 дивизије Народноослободилачке војске представља само кратак, прелазни период. Пун размах револуционарних снага, формирање команди, установа и друштвених организација почиње тек са доласком 20. бригаде у Нуприју.

19. октобра стигла је на свом путу за Ваљево и даље за Босну 20. бригада, а за њом и остале бригаде 45. дивизије. На челу бригаде у Нуприју је први ушао њен командант Бошко Бањац, тада капетан. Одушевљење грађанства што је најзад дочекало не само ослобођење већ и своју народну војску, било је неописиво и огромно. Заеута цвећем и уз одушевљене поклике ушла је у Нуприју војска веома шаролико обучена. Уколико нису били у грађанском или сељачком оделу, на себи су имали униформе отете од непријатеља, Немаца, Италијана, недићеваца. Заједничко им је било свима што су на својим капама носили црвене петокраке, а у срцима љубав према народу и решеност да наставе борбу до коначне победе и ослобођења целе земље. Официри су имали ознаке чинова. Одлучношћу којом су ступали, ведри и насмејани, борци 20. бригаде на јуриш су освојили поверење и љубав свих поштених, родољубивих грађана.

Војници и официри смештени су у зграду касарне (на којој чак није било ни врата ни прозора), а комисија за мобилизацију била је у згради Соколског дома, где је вршена мобилизација годишта 1914—1927.

[ш] **Изјава Јована Сибиновића проф., Београд, стр. 6** *АО 9.*

Команда места формирана је, такође, одмах по доласку 20. бригаде. Она је смештена у згради изнад апотеке. Први командант био је Буцко из Шетке, а комесар Миша Благојевић, Нупричанин. Ускоро је за мобилног официра команде места дошао Радивоје Снбиновић. Команда је одмах формирала и друге војне установе као: команду позадине, радну чету при команди места, батаљон за одржавање реда, магацине и органе за снабдевање.

Већ сутрадан после доласка 20. бригаде, одржан је, 20. октобра, испред Соколског дома велики народни збор на коме је формиран први Народноослободилачки одбор у Куприји. Збор је водио Сава Радојчић, п. пуковник и комесар 45. дивизије. Он је пред препуном салом одржао уводни говор о циљевима народноослободилачке борбе и улози НОО у том раздобљу. Списак чланова овог првог Одбора даје се у прилогу. У одбор су изабрани претежно људи који су се истицали својим антифашистичким и напредним ставом као и неколико чланова партизанских породица. Занимљиво је да је то уједно и први одбор у кохме су биране и жене (Цвета Ценић). Председник је био Милан Мијајловић, а секретар Милан Анђелковић. Прва седница Одбора одржана је 22. октобра. Дневни ред је био само једна тачка: Прорада Уредбе о устројству народних одбора.

Одбор је остао само неколико дана у истом саставу, а затим је уместо Милана Мијајловића за председника дошао Александар Лукић, пошто је Мијајловић поднео оставку. Одбор је радио све до краја 1944. године, када је изабран нови.

Садржииа рада Народноослободилачког одбора у Куприји састојала се у решавању привредних и других проблема, у првом реду оних који су били у вези са даљим вођењем ослободилачког рата и помоћи ослободилачкој војсци. Одбор је давао мишљења и предлоге о преузимању државних чиновника у службу издавао уверења о њиховом држању у току окупације, организовао снабдевање грађана, бринуо се о поправци путева и војних зграда, избору милиције при одбору, обезбеђивању средстава за руске војнике који су вршили оправку дрвеног моста, као и средстава за ирославу иоводом предаје новог дрвеног моста грађанству и средстава за прославу 7. новембра — дана октобарске социјалистичке револуције Русије. Стална брига одбора је била да пружа помоћ породицама бораца НОВЈ и сиромашним грађанима.

Одбор је одржао девет седница у току непуна два ипо месеца, рада, просечно једну седницу недељно. Тешкоћа је било много, поготово око снабдевања. Сви су они били одушевљени ослобођењем, али су трговци и кулаци опег нерадо давали порез у новцу и натури.

Двадесета бригада остала је у Ћуприји само две недеље, тј. до 4. новембра 1944. године. Тада је она отишла на форнт, а

њу је заменила 47. дивизија. У том раздобљу основане су и све друштвене организације у Иуприји.

Са 20. бригадом, односно неколико дана касније, дошли су Миодраг Новаковић-Цуца и Антоније Гајић. Они су одмах приступили хапшењу четника ДМ и осталих сарадника окупатора. Овим издајницима судио је Војни суд у Крагујевцу. Пресуде су биле оштре, претежно смртне, а ређе временске казне. У почетку ОЗНА још није постојала и њене послове вршио је КНОЈ. ОЗНА је формирана тек после доласка 47. дивизије, при истој.

У Пуприји је у том периоду мобилисано око 300 младића. Већина их је отишла са 20. бригадом у борбу, а један мањи број, око 500, остало је и на овом терену у КНОЈ-у. КНОЈ је вршио чишћење терена од одметничких банди којих је тада било прилично у овом крају. Ипак мобилизацијом су обухваћена претежно млађа годишта, док су многи, нарочито трговачки синови, успели да се некако и извуку. То им је било могућно и због тога што су мобилизацију поред војних власти, вршили и цивилни лекари, на пример, неки лекар из Ниша, који је веома лако и широко ослобађао децу имућнијих грађана.

Са 20. бригадом у рат је добровољно отишло и неколико еминентних лекара из Иуприје: Др Владан Лазаревић, познат по својој хуманости, као и др Митар Шарановић, који је још у првом светском рату био добровољац, а касније за време студија у Прагу истицао се својом напредношћу. Они су својим радом и залагањем били од велике помоћи јединицама 45. дивизије у којој су остали све до завршетка рата. У самој Пуприји формирана је болница лаких рањеника са око 800 лежаја у зградама Гимназије и Основне школе.

ОСНИВАЊЕ ДРУШТВЕНО-ПОЛИТИЧКИХ ОРГАНИЗАЦИЈА

Одмах после ослобођења основане су три друштвено-политичке организације настале у току Народноослободилачког рата — социјалистичке револуције, које су и овде, као и у другим ослобођеним деловима земље, постале масовне; Јединствени народноослободилачки фронт — ЈНФ, Антифашистички фронт жена — АФЖ, Уједињени савез антифашистичке омладине Србије — УСООС. ЈНОФ је радио веома активно, најпре у граду, а затим су основане организације ЈНОФ и у селима среза раваничког. Први председник био је Димитрије Тасовац, пенз. а секретар Радивоје Сибиновић. Председници реона били су Богољуб Горуновић, Илија Димитријевић, Милутин Петковић и Божин Милосављевић.

Рад ЈНОФ састојао се углавном у објашњавању политичке ситуације, у мобилисању свих народних снага за фронт, за победу, за помоћ НОВЈ и рањеним борцима, за чување тековина

Народноослободилачке борбе, а у том циљу организовано је више великих манифестационих збора и митинга. ЈНОФ је у то време давао мишљење којим лицима треба одузети право гласа због сарадње са окупатором. Можда су критеријуми били престроги — око 275 људи и жена — није добило бирачко право, али то је и морало тако да буде, такво је било време. Сећања на недела окупатора и њихових сарадника била су и сувише свежа.

То је био период веома честих конференција и зборова. Рат је трајао још увек, у свету и код нас — и био је потребан жив политички рад на објашњавању најновијих догађаја. Тим пре што све није ишло баш тако глатко. Још увек приличан број грађана, кад су се ослободили страха од „освете партизана", био је реакхшонарно расположен и измишљао свакојаке лажи. Није било довољно само хапсити их, већ је било неопходно и раскинкавање политичких противника, гј. непријатеља нове Југославије која се рађала у борби и жртвама. Револуција није стала на пола пута, већ се све више разгарала.

Антифашистички фронт жена — АФЖ — био је у Иуприји веома масовна политичка организација. Без претеривања може се рећи и најактивнија. Први пут у историји наших народа, слободне и равноправне, жене су приступиле покрету пуне одушевљења и елана. У Иуприји су носиоци овог рада биле жене, мајке, сестре партизана и њихових симпатизера. Председник АФЖ била је Дана Ценић, а најактивније чланице Жпвка Борђевић-Нишлика, Вука Михајловић, Дана Бурашковић, Вука Грујић, Цвета Ценић, Олга Васић, Ружа Сибиновић, Јевросима Николић, Милица Симић, Десанка Борђевић и др.

Чланице АФЖ, поред одржавања честих конференција и других политичких манифестација, биле су врло активне у решавању свих политичких задатака. Пре свега, плеле су џемпере и рукавице за Народноослободилачку војску, сакупљале прилоге, дежурале, кувале, прале и неговале рањенике у болници лаких рањеника у Буприји, посећивале читалачке групе, учествовале раме уз раме са мушкарцима у радним акцијама на рашчишћавању рушевина итд.

Одмах по ослобођењу формирана је и Комисија за утврђивање спискова жртава фашистичког терора на територији града и среза. Први председник Комисије била је Вукосава Грујић, домаћица. Комисија је за два до три месеца средила спискове и приложила потребне податке и фотографије. Вука је истовремено била и председник Опш. одбора Црвеног крста и председник Одбора за прикупљање хране и друге помоћи за ратно опустошене крајеве у западном делу наше земље.

Десетак млађих жена и девојака, претежно кројачица, отишло је са 45 дивизијом и за све време рата помагале су НОВ шивењем војничког одела и рубља, док је њих десетак остало у радионицама 47. дивизије у Иуприји.

АФЖ је био основао и своју кухињу за прихватање и помоћ градској сиротињи. У њој је, као и у осталим акцијама, била најактивнија Вука Грујић и Живка Борђевић-Нишлика. Уосталом, Вука је била и председница среског одбора АФЖ, а Живка Борђевић-Нишлика секретар. Оне су формирале и одборе АФЖ у свим селима среза раваничког и заслужне су за њихов успешан рад.

У овом периоду често је долазила Вида Милосављевић--Кева, затим и другарица Јулија, лекар, која је дошла са 47. дивизијом. .

Једном речи, рад АФЖ био је изванредно бујан и успешан. Ова организација у Ћуприји заслужује највећу похвалу и признање.

Уједињени савез антифашистичке омладине Србије УСАОС у Иуприји је обухватио гро омладине. Омладина Ћуприје — изузимајући, природно, нешто мало четнички оријентисану — масовно је приступила УСАОС-у и била врло активна у раду ове организације.

Први председник УСАОС-а у Ћуприји био је Сава Марковић, а потпредседник Влајче Марјановић. Поред њих истицали су се још Мица Нешић, Дара Сенић, Мица Павловић, Жикица Тинкић, Сека Тинкић, Дојчин Милићевић, Аца Толић, Живка Марковић, Нада Петровић, Милутин Митић и др.

УСАОС је имао своје просторије, одн. читаву зграду бившег Соколског дома — чак и свог домара. Дом је био место где се омладина свакодневно окупљала. У њему је врило као у кошници. Поред библиотеке и читаонице у дому су се налазили радио-пријемник, звучници, шах-табле, све што је занимало омладину.

Активности УСАОС-а испољавала се и у бројном учешћу његових чланова у свим локалним политичким збивањима — зборовима, прославама, митинзима. Омладина је радила — помагала на изградњи дрвеног моста на Морави заједно са црвеноармејцима, и то је била прва радна акција у Буприји. Омладинке и омладинци су редовно дежурали у болници лаких рањеника, доносили понуде и књиге рањеницима, неговале их. У току овог периода УСАОС је дао и неколико успелих приредби. Једна од њих трагично се завршила, несрећним случајем погинуо је Војислав-Војче Марјановић, ученик VI разреда и најбољи ђак Гимназије и један од најбољих омладинаца.

Крајем године наишла је велика поворка омладинаца и омладинки — Делегата за конгрес УСАОС-а у Београду. Долазили су из разних крајева Србије, чак са бугарске границе и са Копаоника. Ишли су пешице, али ведри и са песмом на уснама. Неки чак и боси. У Буприји су им се придружили делегати Жикица Милосављевић-Тинкић, Мица Нешић, Сека Тинкић, Драган Годић, Милен Илић и Лзубица Радојковић.

ФОРМИРАЊЕ ПАРТИ.ТСКЕ И СКОЈЕВСКЕ ОРГАНИЗАДИЈЕ

Крајем октобра 1944. године у Јагодини је већ био формиран Окружни комитет КПЈ у коме су били Драгослав-Гоша Борћевић, Љубинка Милосављевић и Момчило Чупић. ОК је 28. 10. позвао из Еуприје Радивоја Сибиновића и Јована Сибиновића као представнике омладине и поставио им задатак да формирају Повереништво КПЈ у Ћуприји. Уто је и стигла из Армије и Зорица Дамњановић, која је послата на политички рад из I. шумад. одреда „Милан Благојевић". Тако је најпре оформљено руководство, нека врста комитета од пет чланова:

Радивоје Сибиновић био је секретар и одговоран по линији ЈНОФ, чији је био секретар.

Михаило Благојевић био је задужен за привреду.

Зорица Дамњановић водила је АГИТПРОП (Секција за агитацију и пропаганду) и радила са женама.

Михаило Живковић имао је задатак да ради на формирању НОО у селима и радио је по линији народне власти.

Иван Путрић, који је дошао нешто касније из ЈНА, водио је синдикат.

Ово Повереништво није имало никакве везе, бар у почетку — тј. 1944. године, са селима и насељима у Сењском басену. Тамо је партијску организацију формирала ЈНА (Милеико Буровић).

У Иуприји су тада формиране најпре само три ћелије и то: у Ложионици (Милутин Стаменковић, Раде Цветковић, Радош), на железничкој станици (Јевта Лозанић, Бранко Фундуковић) и градска ћелија (већином чланови руководства) у свему око 14 до 15 чланова КПЈ.

Садржај рада партијске организације и најосновнији облик рада били су партијски састанци. Они су држани према потреби, али најмање једанпут недељно, а некад и чешће. Тек касније, почетком 1945. године били су нешто ређи.

На њима су решавана разна питања: помоћ фронту, снабдевање — одржавање болнице лаких рањеника, раскринкавање непријатеља не само административним путем, већ и јавно, на конференцијама, питање формирања народноослободилачког одбора и учвршћивање народне власти, реквизиција итд.

Посебан проблем представљало је јачање КПЈ на селу, па чак и у самој вароши, нешто и због система кандидовања. Ипак, крајем 1944. године у Буприји је било око 30, а на селу до 10 чланова Партије.

Од стране вишег партијског руководства у овом периоду долазили су неколико пута истакнути руководиоци: Благоје Нешковић, Милентије Поповић и Риста Антуновић.

Један од најтежих проблема била је борба против шпекулације. Партијска организација успела је да организује импозантан митинг и поворку кроз град против шпекуланата и црноберзијанаца.

Везе са ОК одржаване су непосредним доласцима и писменим извештајима. У Нуприју су врло често долазили **ЉЈубинка** Милосављевић, Чупић, Сарић, Антоније Исаковић и Милорад Костадиновић-Неша.

Партијски руководиоци тада још нису имали плате, већ су само као помоћ добијали храну у Команди места.

Градски комитет КПЈ није формиран до 15. 5. 1945. године.

Савез комунистичке омладине Југославије, СКОЈ, основан је у Еуприји такође крајем октобра и почетком новембра. Оснивачи СКОЈ-а у Ћуприји били су омладински и скојевски руководиоци из Јагодине: Зорица Милосављевић, А>убиша Ракић, касније Антоније-Ауле Исаковић и Момчило Ракић. Од Нупричана Миодраг Павловић-Циле и после доласка у Куприју Вера Ценић.

1944. године још није постојало месно руководство СКОЈ-а у Ћуприји. У почетку су формирана само т
један при УСАОС-у (водио га је Владимир Марјановић) и трећи, градски (водио га Милутин Митић). У свему 1944. године било је 14—15 скојеваца.

Рад у скојевским активима одвијао се претежно у реали-

зовању практичних задатака: на састанцима су дељени сектори и задужења, а скојевци су све те задатке извршавали у заједници са осталом омладином окупљеном у УСАОС-у. Разраде теоретских питања још није било. Више скојеваца учествовало је у првој радној акцији на сечи дрва на Црном врху. Од теоретских питања прорађиване су одлуке АВНОЈ-а.

Истакнути скојевци овог периода били су: Владимир Мар-

јановић, Драган Годић, Дојчин Милићевић, Сава Марковић, Сека Тинкић, Дара Сенић, Мица Нешић, Стеван Решетар, Мирослав Марковић, Нада Петровић, Димитрије Мартиновић итд.

1945. ГОДИНА

Борбе Народноослободилачке војске за ослобођење Југославије трајале су и даље. Фронт је захтевао нове жртве у људству и материјалним средствима. Сваког дана стизале су радосне вести о напредовању Народноослободилачке војске, ослобађању нових територија и градова. Али и тужне, о погибији наших бораца.

У самој Ћуприји, иако је фронт био далеко, ситуација није била најповољнија. Ни иолитичка ни економска. Преко стотину ликвидираних, близу две стотине грађана хапшених и још два

пута толико непријатеља нове Југославије, развлашћених буржуја, кулака и бивших властодржаца, махом сарадника окупатора и четничких елемената, роварило је и подривало нову власт. Револуција се у овом крају разгарала и ширила. После ликвидације ратних злочинаца, Комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових сарадника и даље је имала пуне руке посла. А непријатељи су користили економске тешкоће да све то припшиу новој власти, а не последицама ратних разарања и окупаторске експлоатације. Осећала се оскудица у свему, нарочито у текстилу. Саобраћај је још био нередован. У Иуприји су италијански и немачки заробљеници поправљали срушени мост. Фабрика шећера дала је — произвела мало шећера, велики комплекси земље државног одбора — „Добричево" остали су необрађени, а било је потребно још много средстава за војску и непроизвођачко становништво. Па и известан број почетних, али политички наивних и нестрпљивих грађана почео је да гуња и критикује. Замишљали су да већ само ослобођење може да донесе нагли преокрет на боље, да више није потребно жртава, рада, залагања. Уз то је Радио-Лондон доливао уље на ватру. У отклањању тих тешкоћа било је можда и грешака, тактичких. Најчешћи облик рада на савладавању тешкоћа и решавању политичких и других проблема, у првом реду економских, било је убеђивање, објашњавање узрока преко низа конференција, зборова, састанака. Некад је ипак, морало да се прибегне и административним мерама, нарочито кад се радило о намерном саботирању реквизије.

Стога је и читава делатност народноослободилачких одбора, масовних организација и КПЈ и СКОЈ-а, била усмерена у том правцу.

Био је то период великих успеха, али и великих искушења, период борбе да се сачувају и ојачају тековине социјалистичке револуције. У томе се и успело захваљујући добрим делом и томе што је већина саботера, четника и непријатеља била претежно дошла из других крајева у току рата и окупације, а по ослобођењу била или осуђена или напустила Иуприју.

У Иуприји је донекле представљала проблем само Фабрика шећера — једино веће и рентабилно предузеће, јер је у њега био инвестиран страни капитал, углавном чешки, а Чеси су нам били савезници. У Фабрици су постојали војни делегати, нека врста принудних управника, али је ипак Фабрика шећера била држава у држави. Приликом чешћих претреса у становима виших чиновника Фабрике нађене су гомиле скривених ствари: ћебади, радио-апарата, бицикла и мотоцикла, осталих од Немаца.

РАД НАРОДНООСАОБОДИЛАЧКИХ ОДБОРА

Крајем 1944. године и почетком 1945. године, већ су били формирани сви народноослободилачки одбори на територији среза раваничког, укључујући и Сењски угљени басен. Формирање ових одбора трајало је пуна два месеца и тражило много напора. Не због тога што је народ био против НОП-а. Наиротив. Али то је био нешто иово, сељаци по природи неповерљиви и увек обмањивани, уз то и због реквизије и осталих давања, споро су прилазили покрету. На то је утицало и вршљање остатка четничких банди у ближој околини. Одбори у селима ојачаће тек по завршетку рата са доласком демобилисаних бораца.

У Ћуприји је сем градског постојао и НОО среза раваничког. Формиран је крајем новембра 1944. године, али је претрпео неколико мањих промена. На челу Одбора био је непрекидно председник Михајло Живковић, а секретар др Трифун Симић, правник, кога је заменио Радивоје Сибиновић.

Садржај рада среског НОО био је сличан садржај градског НОО, а његова надлежност се протезала на подручје читавог среза раваничког. Одбор се бавио организацијом власти у селима, граду и басену, затим преузимањем државних чиновника у службу, при чему се водило рачуна о њиховом владању за време окупације и у том погледу је критеријум био прилично оштар. Одбор се такође бавио избором судија народног суда, провођењем потребних реквизиција за потребе НОВЈ, организовањем народне милиције. При Среском одбору образована је једна чета милиције, чији је командир био Милован Живковић, учитељ.

Седнице Одбора биле су врло честе. Избори су вршени преко кандидационих комисија и акламацијом.

Првог јануара 1945. године изабран је на народном збору у сали Занатског дома — нови градски НОО. На челу овог Одбора били су: председник Милан Анђелковић, правник, потпредседници Бошко Петровић, трговац и Димитрије Булић, професор, секретар је био Славко Јаковљевић, судија.

Одбор је у овом саставу радио све до завршетка рата, тј. до 15. маја 1945. године. За то време одржане су 42 седнице, тј. 10 у месецу, или сваког трећег дана.

Питања која је Одбор решавао у својим седницама била су разноврсна, али ипак претежно привредног карактера. Ради шго правилнијег и бржег решавања ствари, Одбор је имао неколико реферата: реферат за саобраћај — Милутин Петковић, земљорадиик, за социјално старање — Мара Тодоровић, учитељица, за управу — Мнлан Анђелковић, иравник, за привреду — Димитрије Булић, професор, за станове — Трајко Тасић, обућар, за сарадњу с војском — Раде Стоиљковић, ливац, за обнову — Милан Пешић, земљорадник, за просвету — Милан Анђелковпћ, а благајник — Александар Јовановић, итд.

Поред одборника у Одбору је радило 32 чиновника, од чега приличан број омладинаца.

Одбор је имао и своју градску милицију јачине 16 људи.

Градски народни одбор имао је на располагању поред своје зграде и знатну имовину: општинске дућане, електричну централу, шуме, зиратна земљишта итд.

У низу осталих питања решаваних на седницама градског народног одбора треба споменути ова: формирање градске милиције, подела угља сиромашном грађанству, помоћ пострадалим у рату, одређивање давалаца коња за војску, разрез — реквизија (у новцу и натури), куповина стоке за исхрану војске, замена старих новим лештимацијама, набавка мртвачких сандука за пале борце и сиромашне грађане, исплата и помоћ у натури радницима на раду у Команди места и у радионицама Артиљеријске подофицирске школе, давање карактеристика државним службеницима и грађанима уопште, додељивање земље на бесплатно коришћење радницима Ложионице, новчана помоћ УСАОС-у и синдикату, давање помоћи породицама ратних заробљеника, жртава фашистичког терора и палих бораца, као и бораца НОБ, решења о висини општинских такса, издржавање и брига о Болници лаких рањеника, градска чистоћа, саобраћај, претреси у становима шпекуланата, принудна наплата и хапшење саботера, наплага електричне струје, слање запрега на орање у Војводину, давање општинске земље сиротињи на бесплатну обраду, замена новца итд.

Као посебно карактеристичне треба навести неке од одлука НОО као што је, на пример, скала за убирање реквизије, за разлику од раније, била прогресивна и погађала, углавном, кулаке и богаташе уопште.

Сарадња Одбора са масовним политичким организацијама била је добра и потпуна. Поред помоћи омладинској организацији УСАОС, Одбор је давао помоћ и синдикалној подружници. Занимљиво је и образложење — услов за давање земл>е на бесплатно коришћење сиромашним радницима Ложионице:

„На захтев радника Ложионице да им се додели земља за баште, после претресања овог питања, Одбор је решио: да се земља огаптинска, Царина код Фабрике шећера, подели сиромашним радницима, с тим да поделу изврши јединствени НО фронт Ложионице".[286]

" Оригинални записник Г. Н. 000 у Буприји, седница бр. XXX.

МАСОВНЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ У ОВОМ РАЗДОБЉУ

Масовне организације које су формиране још у 1944. години и даље су успешно и активно радиле. Једино се сада та активност окренула и према селима и тако су почетком 1945. године основана и среска руководства ЈНОФ, АФЖ и УСАОС-а.

Срески ЈНОФ сачињавали су углавном другови из среског НОО задужени за рад на селу као и представници појединих села. У управи среског ЈНОФ били су: Димитрије Михајловић, Михајло Живковић, Радивоје Сибиновић, Љубица Радојковић (као председница среског УСАОС-а), Симић Трифун, Калиновић Селимир, Михаиловић Босиљка, Стојановић Синиша из Иванковца, Љубић Илија из Бигренице и Мартиновић Илија из Батинца.

Срески одбор АФЖ имао је сличне задатке само међу женама. У управи су биле: Михаиловић Босиљка, учитељица из Исакова, Ценић Дана, Јанковић Ружица, Николић Јевросима из Буприје, Павловић Ружа и Матић Нада из Сења, Борђевић Живка-Нишлика и Грујић Вука из Буприје.

У среском одбору УСАОС-а били су у руководству Ценић Вера, Годић Драган, Радојковић Љубица, Марјановић Владимир итд.

Све три поменуте масовне организације, поред организовања низа састанака и конференција, радиле су и иа дал>ем окупљању маса у евоје чланство, затим на организовању великих манифестационих зборова и прослава као што су биле прославе 27 марта, Првог маја, пада Берлина капитулације Немачке и других значајних датума и победа наше НОВ и Црвене армије. Оне су давале и мишљење о одузимању, односно враћању права гласа и биле покретачи културног и политичког живота у срезу. 1. јануара 1945. године основани су синдикати у Буприји. По синдикатима радио је Иван Путрић. Синдикалне подружнице основане су у већим предузећима: Фабрици шећера, Аожионици, на железничкој станици и у неким установама, а у првом реду у градском и среском НОО. Среско синдикално веће формирано је 1. марта 1945. године у саставу: Иван Путрић, Милутин Митић, Раде Стоиљковић, Вук Славковић и В. Добросавл->евић.

Садржина рада синдикалних подружница била је у решавању односа у предузећима и установама (још увек је било појава несхватања права и достојанства радника), борби против шпекулације и набијања цена, сарадњи са управама у погледу одређивања плата и слично.

То су били први кораци, несигурни и бојажљиви. Синдикати у Буприји у овом периоду можда нису имали ону улогу коју су могли и коју је требало да имају, али су ипак били значајан чинилац у даљем развоју револуционарних снага. И најзад, као оно пре рата, и сада су синдикалне подружнице биле неисцрпни резервоар новог кадра за КПЈ и СКОЈ.

Партијска организација у Ћуприји порасла је у овом периоду на 60 чланова, већином радника.

Руководство је проширено увођењем у Срески комитет представника Сењског базена и одмалдине, тако да су га сада чинили: Радивоје Сибиновић, Зорица Дамњановић, Михајло Живковић, Михаило Благојевић, Иван Путрић, Станоје Матић и Миодраг Павловић-Циле.

Једно време, фебруара и почетком марта, секретар повереништва КПЈ био је у Ћуприји Раде Игњатовић, капетан ЈНА.

ЈЕДИНИЦЕ НОВЈ У Ћуприји И НУПРИЧАНИ У ЊИМА И ДРУГИМ ЈЕДИНИЦАМА КАО И ЊИХОВ ДОПРИНОС

У Ћуприји је, као и увек, почетком 1945. године постајао јак војни гарнизон.

Команда места са својим установама и даље је била војно--административни центар преко кога су се одвијали сви војни послови, али обављали и многи политички задаци. Њен састав се непгго изменио: командант места био је тада Милан Баковић, капетан и првоборац, а комесар Милан Борђевић-Јанаћко, такође првоборац, и најзад Славко-Салко Хармандић, првоборац.

Штаб 47. дивизије са извесним деловима био је такође у Ћуприји. Присуство ове војне јединице много
прију. У сваком погледу. Нарочито је значајан њен политички допринос. Није било неке веће политичке и војне манифестације, митинга и прославе, а да није говорио неко од њених представника. Својим изванредним говорима, револуцнонарним и снажним, комесар ове дивизије Јеврем Поповић (тада потпуковник и народни херој), одушевљавао је масе. И у личном контакту официри и припадници ове јединице својом скромношћу, другарством и спремношћу да се ухвате у коштац са сваким проблемом, задужили су много Нуприју.

Традиција је настављена и у зграду бивше подофицирске
школе усел>ена је опет подофицирска школа НОВЈ. Сем мајора Ашанина, а касније и Ратка Радоњића, првоборца и одличних политичких радника, у њој је било и доста активних официра бивше југословенске војске.

Једно од најснажнијих политичких и пропагандних сред-
става биле су врло честе приредбе културно-уметничких група ових као и других, пролазних јединица НОВЈ, које су биле окупиле наше еминентне и напредне уметнике.

Исто тако значајан је био допринос омладине Ћуприје у
јединицама Народноослободилачке војске Југославије која се од 1. марта 1945. године звала Југословенска армија.

Најпре је са ослобођењем Ћуприје у њу ушао и знатан
број Нупричана који су се још, пре ослобођења придружили

јединицама НОВЈ као, на пример, Мика Минић, Миле Николић, Миленко Стојшић, Раја Томић и др. Но они су углавном продужили свој борбени пут са својим јединицама.

Друга једна, такође већа група младих Нупричана — готово деце — учествовала је у борбама 45. дивизије: Драгољуб Гуре Марковић, Драгослав Џелатовић-Џела, Рада Младеновић, Шиља Јовичић (погинуо пред Загребом априла 1945. године) итд.

Није за потцењивање ни знатно учешће сељака из околине Куприје — среза раваничког у завршним операцијама за ослобођењем земље, а нарочито становника села Сења, од којих је већи број отишао у партизанске одреде још пре ослобођења овог краја. Тиме су не само часно испунили свој дуг према народу и отаџбини, него и на најбољи начин доказали да су пролетери и на линији прогреса, а да су само стицајем географских околности и прилика као и због неколицине декларисаних елемената били погрешно схваћени и приказани.

Не мањи допринос био је и села Јовца које је, поред једног првоборца, дало две стотине бораца и села Крушара из кога су била два првоборца и неколико стотина бораца.

Становници села из околине Ћуприје дали су преко 2.000 бораца у завршним операцнјама, од којих је 186 иало у НОБ.

Занимљив је и детаљ како је народни херој Миодраг Новаковић-Џуџа проверавао храброст припадника Корпуса народне одбране Југославије (КНОЈ).

Једне вечери сазвао је збор целе чете и упитао, пошто је ситуација тешка, ко ће од кнојеваца добровољно да иде на фронт у борбу. На то је огромна већина изашла из строја и пријавила се. Остало их је само неколицина. Тада је Новаковић командовао добровољцима ‚налево круг", и да се врате у касарну, а колебљивце тј. оне који се нису били пријавили за добровољце, мобилисао да иду на фронт.

Ова провера показала се веома корисном, јер су добровољци међу којима је у огромној већини било чланова Партије и СКОЈ-а, имали одлучујућу улогу у обезбеђивању и учвршћивању нове, народне влаети.

Пролећна офанзива Југословенске армије била је у духу концепције о општој савезничкој офанзиви на Немачку. Офанзиву је отпочела прво Четврта армија, 20. марта 1945, која је до средине априла ослободила Лику и Хрватско приморје све до Ријеке. Првог маја јединице Четврте армије улазе у Трст, затим избијају на Сочу, где успостављају везу с енглеским снагама. Трећа армија прешла је у офанзиву 11. априла из Барање и већ је 14. апррила ослободила Осијек. Ова се армија затим усмерила ка Корушкој и сломивши снажан отпор непријатеља, онемогућила му је одступницу. Прва армија је 12. априла извршила пробој сремског фронта, у реону Загреба се спојила с јединицама

Друге армије. У завршиим операцијама непријатељ је имао близу 100.000 мртвих и преко 200.000 заробљених војника с великим бројем команданата.

Победе Југословенске армије у пролећној офанзиви, народ Пуприје је пратио с великим одушевљењем. Када је Трст ослобођен, у граду је све врило. Народ је изашао на улице, да се весели, да заигра, да пева. Топови су грували из артиљеријске школе поздрављајући тиме победу наше војске. Крај рата у Европи био је иитање дана. 5. маја Црвена армија је заузела Берлин.

Касно у ноћ тог 5. маја 1945. године над Бупријом су засветлеле ракете. Топовски плотуни су подигли свет на ноге, који је помало збуњен изашао на улицу да види шта се дотаћа. Одушевљењу није било краја када се сазнало за пад Берлина.

Само неколико дана касније, 9. маја 1945. године, нова радост је озарила све Пупричане. Најзад дошао је крај рата. Немачка је капитулирала. Дошао је Дан победе. Крај рата у Европи једино није важио на Југославију. Хитлеровци су на нашем тлу све до 15. маја пружали отпор не мирећи се чињеницом да морају да положе оружје Титовој Југословенској армији.

Рат је завршен. Свима је олакнуло. Неће се више са зебњом очекивати писма са ратишта. Јер рат је завршен. Уз тешке жртве, али успешно, за нови живот, за срећнију будућност, за праведно друштво, за победу социјализма.

СПИСАК ПАЛИХ БОРАЦА У ТОКУ НОБ КАО И ЖРТАВА ФАШИСТИЧКОГ ТЕРОРА ОКУПАТОРА И ЊЕГОВИХ САРАДНИКА

1. БАТИНАЦ

Погинули у НОБ у периоду од новембра 1944. до маја 1945.

1. **Петровић Живадин**
2. **Антић Ј. Сима**
3. **Спасић Г. Димитрије**
4. **Петровић Станоје**
5. **Јовановић П. Бора**
6. **Пиштољевић Б. Никола**
7. **Пиштољевић П. Марко**
8. **Илић Ј. Димитрије**
9. **Тодоровић Добривоје**
10. **Јовановић М. Сава**
11. **Николић Г. Јанко**
12. **Спасић С. Јован**
13. **Спасић В. Јован**
14. **Илић С. Јанко**
15. **Томић С. Сава**
16. **Јовановић Ј. Михајло**
17. **Мијајловић Р. Сава**
18. **Пауновић Ј. Тома**
19. **Рајковић Д. Паун**
20. **Милутиковић Адам**
21. **Тодоровић С. Никола**

Жртве фашистичког терора

1. **Инж. Самац Селимир, ДМ, 1943.**
2. **Кецман Јован, шум. радник, ДМ, 1944.**
3. **Јовановић В. Дамњан, земљорадник, Немци, 1941.**

НАПОМЕНА:
ДМ = четници Драже Михаиловића

2. БИГРЕНИЦА

Пошнули у НОБ у периоду од новембра 1944. до маја 1945.

1. Мнлетић Радивоје
2. Негић Станоје
3. Гркић Аврам
4. Павловић Павле
5. Нонић Драгутин
6. Рошковић Александар
7. Гајић Добривоје
8. Мариђез Паун
9. Бурђевић Марјан
10. Гајић Јанко
11. Ивановић Живојин

Жртве фашистичког терора

1. **Лаћеш Илија, Немци, 1941.**
2. **Лаћеш Марјан, Немци, 1941.**
3. **Лаћеш Милан, Немци, 1941.**
4. **Мариђез Драгомир, Немци, 1941.**
5. **Филиновић Јован, Немци, 1941.**
6. **Рошковић Петар, Немци, 1941.**
7. **Филиповић Марјан, Немци, 1941.**
8. **Адамовић Милан, ДМ, 1943—44.**
9. **Бабић Милан, ДМ, 1943—44.**
10. **Вијоровић Стана, Дм, 1943—44.**
11. **Димитријевић Борће, ДМ, 1943—44.**
12. **Котроманац Павле, ДМ, 1943—44.**
13. **Мегић Јана, ДМ, 1943—44.**
14. **Нонић Павле, ДМ, 1943—44.**
15. **Рошковић Станко, ДМ, 1943—44.**
16. **Чобановић Павле, ДМ, 1943—44.**

3. ВИРИНЕ

Погинули у НОБ у периоду од новембра 1944. до маја 1945.

1. **Ракић Љуба**
2. **Милетић Војислав**
3. **Милошевић Милојко**
4. **Живковић Владимир**
5. **Недељковић Милутин**
6. **Добросављевић Живко**

Жртве фашистичког терора

1. **Богдановић Сретен, Немци, 1941.**
2. **Јовановић Гаја, ДМ, 1944.**
3. **Рајић Љубомир, ДМ, 1944.**

4. ВЛАШКА

Погинули у НОБ у периоду од новембра 1944. до маја 1945.

1. **Јовановић Б. Никола**
2. **Голубовић Ј. Стојан**
3. **Јаношевић В. Милутин**
4. **Митровић Г. Милосав**
5. **Пауновић Р. Живојин**
6. **Томић П. Петар**
7. **Панић Т. Војин**
8. **Јанковић Д. Милоје**
9. **Траиловић З. Богдан**
10. **Пауновић Н. Александар**
11. **Петровић С. Живан**

Жртве фашистичког терора

1. **Петровић Т. Јанко, ДМ, 1943.**
2. **Већа група руских Цигана Сњих 30—35) поклана на скели на Морави код Влашке, ДМ, 1944.**

5. ИВАНКОВАЦ—ПАЉАНЕ

Погинули у НОБ у периоду од новембра 1944. до маја 1945.

1. **Јовановић Драгиша**
2. **Стевановић Божидар**
3. **Танасијевић Радоје**
4. **Николић Душан**
5. **Милосављевић Сретен**
6. **Пешић Илија**
7. **Трифуновић Душан**
8. **Илић Славко**
9. **Вучић Душан**

Жртве фашистичког тсрора

1. **Стојановић Велимир, Немци, 1941.**
2. **Јевтић Илија, ДМ, 1943.**
3. **Јевтић Десанка, ДМ, 1943.**
4. **Живковић Благоје, ДМ, 1942.**
5. **Лукић Велимир, ДМ, 1942.**
6. **Несторовић Милан, СДС, 1942.**

6. ИСАКОВО

Погинули у НОБ у периоду од новембра 1944. до маја 1945.

1. **Николић С. Божидар**
2. **Стојановић С. Илија**
3. **Церовановић Р. Илија**
4. **Миловановић Ј. Илија**
5. **Голубовић С. Јован**
6. **Стаиковић Ј. Страин**
7. **Бурћевић М. Никола**
8. **Павловић П. Димитрије**
9. **Петровић Ј. Алекса**

Жртве фашистичког терора

1. **Петровић Ј. Тома, Немци, 1941.**
2. **12 Циганина (непознатих)**
3. **Непозната лица из Паљана, ДМ, 1944.**

7. ЈОВАЦ

Погинули у НОБ у периоду од новембра 1944. до маја 1945.

1. **Борђевић Борисав**
2. **Илић Милутин**
3. **Јанићијевић Драгомир**
4. **Лазаревић Живојин**
5. **Марјановић Трифун**
6. **Милошевић Добривоје**
7. **Нешић Љубисав**
8. **Никодијсвић Радисав**
9. **Радосављевић Милош**
10. **Рајић Војислав**
11. **Рајић Драгослав**
12. **Стевић Живота**
13. **Радојковић Борисав**
14. **Стаменковић Жарко**

15. **Миленковић Бора**
16. **Ивановић Светислав, првобо-рац, пог. 1943.**

Жртве фашистичког терора

1. **Марковић Тихомир, Немци, 1941.**

8. КРУШАР

Погинули у НОБ у периоду од новембра 1944. до маја 1945.

1. **Савић Милојко,** *Првоборац,* **пог. на** Кугфесу **1942.**
2. **Илић Радојко**
3. **Борђевић Станиша**
4. **Мијајловић Станиша**
5. **Радомировић Гвозден**
6. **Јовановић Димитрије**
7. **Стојановић Радомир**
8. **Милојковић Борисав**
9. **Радојевић Станојло**
10. **Миленковић Душан**
11. **Марковић Борисав**
12. **Марковић Владислав**
13. **Марјановић Радосав**
14. **Живковић Радомир**
15. **Симоновић Миливоје**
16. **Обрадовић Радомир**
17. **Димитријевић Гвозден**
18. **Јовановић Милан**
19. **Миљковић Љубиша**
20. **Симић Станоје**
21. **Станојловић Миодраг**
22. **Станојловић Бранислав**
23. **Илић Богомир**
24. **Илић Драгомир**
25. **Петронијевић Радомир**
26. **Максимовић Живојин**
27. **Гинић Бранислав**
28. **Радисављевић Бранислав**

Жртве фашистичког терора

1. **Илић Миладин, ДМ, 1944.**

9. МИЈАТОВАЦ

Погинули у НОБ у периоду од новембра 1944. до маја 1945.

1. **Димитријевић Данило,** *Првобо рац,* **стрељан 1941.**
2. **Алексић Милан,** *Првоборац,* **стрељан 1941.**
3. **Богдановић Тихомир,** *Првобо-рац,* **(живео у Нишу)**
4. **Миленковић Миодраг, погинуо у НОБ, 1944—45.**
5. **Атанасковић Владимир, поги-нуо у НОБ, 1944—45.**
6. **Станимировић Александар, по-гинуо у НОБ, 1944—45.**
7. **Гајић Радомир, погинуо у НОБ, 1944—45.**
8. **Ивковић Крста, погинуо у НОБ, 1944—45.**
9. **Радисављевић Милун, иогинуо у НОБ, 1944—45.**
10. **Алексић Младен, погинуо у НОБ, 1944—45.**

Жртве фашистичког терора

1. **Петровић Александар, Немци, 1944.**
2. **Тасић Ружа (скојевка), Немци, 1941.**

Погинули приликом борби за ослобођење села

1. **Алексић Обрад, погинуо од ми-нобацача**
2. **Јовановић Ружа, погинула од минобацача**
3. **Борђевић Милица, погинула од минобацача**

10. СЕЊЕ

Погинули у НОБ у периоду од новембра 1944. до маја 1945.

1. **Маленовић Милосав**
2. **Антић Стеван**
3. **Маринковић Бранко**
4. **Кнежевић Боривоје**
5. **Бурђевић Боривоје**
6. **Борђевић Светислав**
7. **Марковић Михајло**
8. **Богдановић Љубивоје**
9. **Николић Милосав**

Жртве фашистичког терора

1. **Момировић Милоје, ДМ, 1942.**
2. **Момировић Љубица, ДМ, 1942.**
3. **Антић Сава, ДМ, 1943.**
4. **Антић Милена, ДМ, 1943.**

5. **Борђевић Светислав, ДМ, 1944.**
6. **Кнежевић Добросав, ДМ, 1944.**
7. **Кнежевић Параскева, ДМ, 1944.**

11. СУПСКА

Погинули у НОБ у периоду од новембра 1944. до маја 1945.

1. **Станојловић Цветко**
2. **Траиловић Драгутин**
3. **Милошевић Драгослав**
4. **Николић Радивоје**
5. **Никодијевић Милосав**
6. **Сталъевић Драгомир**
7. **Станојловић Светомир**
8. **Никодијевић Младен**
9. **Миланович Златибор**
10. **Илић Војислав**

Жртве фашистичког терора

1. **Милетић Милун**
2. **Петровић Милован**
3. **Николић Витомир**
4. **Николић Живадин**

12. ОСТРИКОВАЦ

1. **Петровић Милован**
2. **Милетић Милун**
3. **Симић Сретен**
4. **Николић Александар**

Б У П Р И Ј А

ПОГИНУЛИ У НАРОДНО-ОСЛОБОДИЛАЧКОЈ БОРБИ

1. **Дамњановић Живка, борац од 1941. пог. 1942.**
2. **Симоновић Радомир „Штиглица", борац од 1941. пог. 1941.**
3. **Марковић Милутин**
4. **Димитријевић Данило, борац од 1941. пог. 1941.**
5. **Миљковић Рада, борац од 1941, пог. 1942.**
6. **Димитријевић Драги-Јанков**
7. **Ценић Милица, борац од 1941, пог. 1941.**
8. **Здравковић Сретен, борац од 1941, пог. 1941.**
9. **Нешић Миодраг, борац од** 1941, **пог.** 1941.
10. **Нешић Мирко, борац од** 1941, **пог.** 1941.
11. **Дамњановић Живадин-Жан, борац од** 1941, **пог.** 1941.
12. **Дамњановић Живорад, борац од** 1941, **пог.** 1943.
13. **Дамњановић Велимир, борац од** 1941, **пог.** 1943.
14. **Настић Митар, борац од** 1941, **пог.** 1943.
15. **Илић Гвозден, борац од** 1941, **пог.** 1941.
16. **Ковачевић Драган, борац од** 1941, **пог.** 1942.
17. **Ковачевић Бура, борац од** 1941, **иог.** 1942.
18. **Милеуснић Петар**
19. **Гогић Миодраг**
20. **Милосављевић Илија-Тинкић, борац од** 1944, **пог.** 1944.
21. **Гојковић Љубомир, борац од** 1944, **пог.** 1944.
22. **Марјановић Војислав, пог.** 1944.
23. **Мартиновић Стојан, пог.** 1944.
24. **Брзаковић Душан, пог.** 1944.
25. **Јовичић Милан-Шиља, пог.** 1944.
26. **Лаловић Јелена, борац од** 1944, **пог.** 1944.
27. **Грујић Душан, пог.** 1944.
28. **Митровић Миодраг, пог.** 1944.
29. **Сибиновић Александар, пог.** 1944.
30. **Стојановић Љубомир, пог.** 1944.
31. **Шинковец Албин, пог.** 1944.
32. **Матејић Милорад-Попче, пог.** 1944.

Погинули приликом борбе за ослобођење Ћуприје — октобра 1944. године

1. **Бојић Панта**
2. **Стефановић Светозар**
3. **Радовановић**

Жртве фашистичког терора у ћуприји Ч'

1. **Антић Мирослав, ДМ, 1944.**
2. **Томић Станоје, ДМ, 1944.**
3. **Ценић Лепосава, ДМ, 1944.**
4. **Стојановић Михајло, Немци, 1943.**
5. **Тирић Миодраг, Немци, 1941.**
6. **Спасић Радомир, ДМ, 1944.**
7. **Гајић Душан, ДМ, 1944.**

8. **Стојановић Александар, ДМ, 1944.**
9. **Хаџић Љубомир, ДМ, 1944.**
10. **Бизјак Алојз, ДМ, 1944.**
11. **Анђелковић Надежда, ДМ, 1944.**
12. **Аристов Андрија, ДМ, 1944.**
13. **Аћимовић Константин, Немци, 1941.**
14. **Аксентијсвић Чедомнр, Немци, 1941.**
15. **Богдановић Петар, Немци, 1941.**
16. **Брзаковић Петар, Немци, 1941.**
17. **Будаи Габор, Немци, 1941.**
18. **Вељковић Миодраг, Немци, 1941.**
19. **Диклић Живота, Немци, 1941.**
20. **Јовановић Божидар, Немци, 1941.**
21. **Богдановић Константин, ДМ, 1944.**
22. **Васић Благоје, ДМ, 1944.**
23. **Васић Јанко, ДМ, 1943.**
24. **Драгосављевић Љубомир, ДМ. 1944.**
25. **Илић Божидар, ДМ, 1943.**
26. **Ивачић Гашпар, ДМ, 1944.**
27. **Јеринић Бранислав и Радислав**
28. **Вукојевић Милан, Усташе, 1941.**
29. **Кундаковић Бранислав, Немци, 1944.**
30. **Кундаковић Мирослав, Немци, 1941.**
31. **Кардаш Михајло, Немци, 1941.**
32. **Мурић Петар, Немци, 1941.**
33. **Михајловић Радомир, Немци, 1941.**
34. **Миленковић Живојин**
35. **Маринковић Миодраг, Немци, 1941.**
36. **Николић Борка, Немци, 1941.**
37. **Миленковић Војислав, Немци, 1941.**
38. **Милошевић Вукашин, Немци, 1941.**
39. **Перић Славко, Немци, 1941.**
40. **Станојевић Н., Немци, 1941.**
41. **Шалетић Н., Немци, 1941.**
42. **Шетакар Радосав, Немци, 1941.**
43. **Марковић Радивоје, Нсмци,** 1941.
44. **Лазић Добривоје, ДМ,** 1944.
45. **Младеновић Војислав, ДМ,** 1944.
46. **Милутиновић Милојко, ДМ,** 1944.
47. **Милутиновић Вера, ДМ,** 1944.
43. **Маринковић Добривоје, ДМ,** 1944.
49. **Недељковић Милан, ДМ,** 1944.
50. **Обрадовић Милош, ДМ,** 1944.
51. **Рабацијевић Јабланка, ДМ,** 1944.
52. **Спасић Драгутин, ДМ,** 1944.
53. **Симоновић Јелена, ДМ,** 1943.
54. **Шћепановић Михајло, ДМ,** 1943.
55. **Павићевић Милутин, ДМ,** 1943.
56. **Милошевић Јелисавета, ДМ,** 1943.
57. **Митровић Јаворка, ДМ,** 1943.
58. **Шимунић Паја, ДМ,** 1943.
59. **Тодоровић Живојин, Немци,** 1942.
60. **Тодоровић Лата, Немци,** 1942.
61. **Шаров Михајло, Немци,** 1941.
62. **Шаров Роза, Немци,** 1941.
63. **Шаров Морана, Немци,** 1941.
64. **Симић Коста, Немци,** 1941.
65. **Црњански Недељко, Дм,** 1943.
66. **Миловановић Светомир, ДМ,** 1944.
67. **Кртенић Борће, ДМ,** 1944.
68. **Поповић Милан, ДМ,** 1944.
69. **Малој Антон, ДМ,** 1944.
70. **Михајловић Верица, ДМ,** 1944.
71. **Васић Божидар, СДС,** 1944.

Свега погануло првобораца у целом срезу	**22**
Свега погануло бораца у НОБ у овом срезу	**154**
Свега погануло као жртве **фаш. терора**	**160**
Укупно:	**336**

ИЗГИНУЛИ У НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОМ РАТУ И ЖРТВЕ ФАШИСТИЧКОГ ТЕРОРА НУПРИЈЕ И ОКОЛИНЕ

Непознати борац

Антић Сима,
Батинац, 1924—1944.

Илић Димитрије,
Батинац, 1915—1944.

Илић Јанко,
Батинац, 1918—1944.

Јовановић Сава,
Батинац, 1925—1944.

Мијајловић Р. Сава
Батинац, 1922—1944.

Милутиновић Адам,
Батинац, 1925—1944.

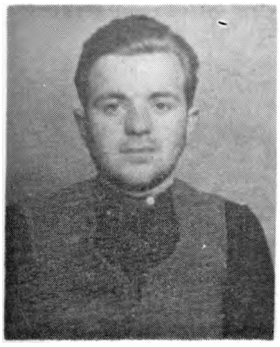

Петровић Живадин,
Батинац, 1924—1944.

Петровић Станоје,
Батинац, 1923—1945.

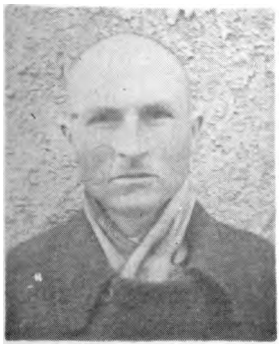

Пиштољевић П. Марко,
Батинац, 1913—1945.

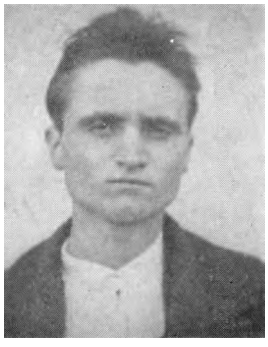

Рајковић Паун,
Батипац, 1921—1944.

Спасић Јован,
Батинац, 1923—1944.

Спасић Димитрије,
Батинац, 1926—1944.

Тодоровић С. Никола,
Батинац, 1920—1944.

Тодоровић Добривоје,
Батинац, 1923—1944.

Томић Сава,
Батинац, 1923—1944.

ДобросављевићЖивко,
Вирине, 1914—1945.

**Живковић Владимир,
Вирине, 1912—1944.**

**Милетић Војислав,
Вирине, 1914—1944.**

**Милошевић Мнлојко,
Вирине, 1902—1941.**

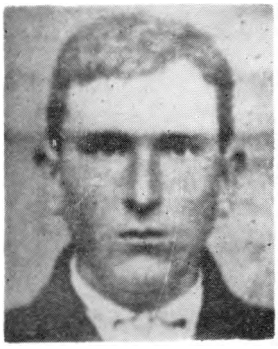

**Недељковић Милутин,
Вирине, 1924—1944.**

**Ракић Љубиша,
Вирине, 1925—1944.**

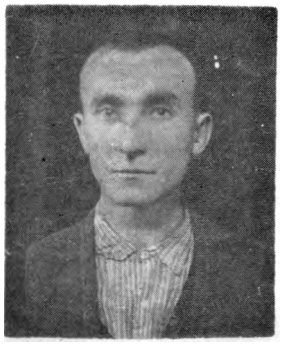

Јовановић Никола,
Влашка, 1908—1945.

Борђевић Борислав,
Јовац, 1920—1944.

Илић Милутин,
Јовац, 1926—1945.

Јанићијевић Драгомир,
Јовац, 1921—1945.

Лазарепић Живојин,
1923—1944.

Марјановић Трифун,
Јовац, —1944.

Миленковић Бора
Јовац

**Нешић Лзубисав,
Јовац, 1924—1944.**

**Никодијевић Радисав,
Јовац**

**Радосављевић Милош,
Јовац**

**Рајић Војислав,
Јовац**

**Рајић Драгослав,
Јовац**

**Стевић Живота,
Јовац, 1925—1944.**

Алексић Младен,
Мијатовац, 1922—1944.

Атанасковић Владимир,
Мијатовац, 1927—1945.

Гајић Радомир,
Мијатовац, 1927—1945,

Ивковић Крстивоје,
Мијатовац, 1926—1945.

Миленковић Миодраг,
Мијатовац, 1927—1945.

Радисављевић Милун,
Мијатовац, 1927—1945.

**Милетић Милуи,
Остриковац**

**Николић Александар,
Остриковац, 1918—1945.**

**Петровић Милован,
Остриковац**

**Симић Сретен,
Остриковац, 1914—1944.**

**Вујичић Душан,
Паљане—Иванковац,
1923—1944.**

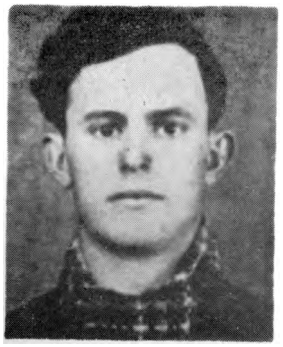

**ИлићСлавко,
Паљане—Иванковац,
1923—1945.**

Јовановић Драгиша,
Паљане—Иванковац,
1922—1945.

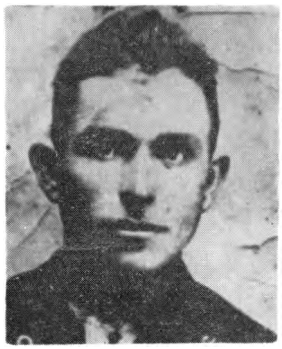

Милосављевић Сретен,
Паљане—Иванковац,
1912—1945.

Николић Душан,
Паљане—Иванковац,
1926—1944.

Пашић Илија,
Паљане—Иванковац,
1926—1944.

Стевановић Божидар,
Паљане—И ванковац,
1924—1944.

Танасијевић Радоје,
Паљане—И ванкован,
1912—1945.

**Трифуновић Душан,
Паљане—Иванковац,
1917—1945.**

**АнтићСтеван,
Сење, 1926—1944.**

**Богдановић Љубивоје,
Сење, 1924—1945.**

**Борђевић Светислав,
Сење, 1920—1944.**

**Бурђевић Боривоје,
Сење, 1924—1944.**

**Кнежевић Боривоје,
Сење, 1925—1945.**

**Маленовић Милисав,
Сење, 1925—1945.**

**Маринковић Бранко,
Сење, 1924—1945.**

**Марковић Михајло,
Сење, 1925—1944.**

**Илић Војислав,
Супска, 1925—1944.**

**Милановић Златибор,
Супска, 1923—1944.**

**Милошевић Драгослав,
Супска, 1926—1945.**

**Никодијевић Милоеав,
Супска, 1923—1944.**

**Никодијевић Младен,
Супска, 1917—1944.**

**Николић Витомир,
Супска, Ж. Ф. Т.**

**Николић Живадин,
Супска, Ж. Ф. Т.**

**Николић Радивоје,
Супска, 1922—1944.**

**Станојловић Светомир,
Супска**

Станојловић Цветко, Супска, 1926—1945.

Антић Мирослав, Еуприја, ЖФТ 1944.

Богдановић Петар, Еуприја, ЖФТ 1941.

Брзаковић Душан, Ћуприја, пог. 1944.

Брзаковић Петар, Буприја, ЖФТ 1941.

Јеринић Бранислав, Ћуприја, ЖФТ

**Јеринић Радисав,
Ћуприја, ЖФТ**

**Кардаш Михајло,
Буприја, ЖФТ1941.**

**Купдаковић Бранислав,
Буприја, ЖФТ 1944.**

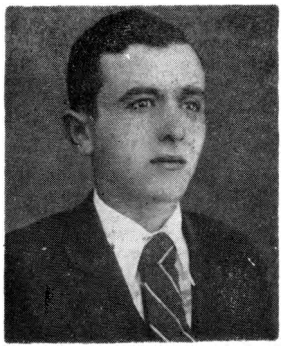

**Маринковић Добривоје
Буприја, ЖФТ 1944.**

**Марковић Вукашин,
Ћуприја, ЖФТ 1942.**

**Матејић Милорад-
-Попче, Буприја, 1944.**

Јовичић Милан,
Бупријa, пог. 1944.

Мартиновић Стојаи,
Бупријa, пог. 1944.

**Милошевић Вукашин,
Купријa, ЖФТ 1941.**

**Мптровић Миодраг,
Ћупријa, пог. 1944.**

Мурић Петар,
Ћупријa, ЖФТ 1941.

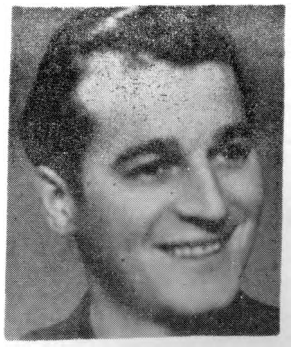

Сибиновић Александар, Ћупријa, пог. 1944.

Симоновић Јелена, Ћуприја, ЖФТ 1943.

Спасић Драгутин, Ћуприја, ЖФТ 1944.

Стојановић Љубомир, Куприја, пог. 1944.

Ценић Лепосава, Буприја, ЖФТ 1944.

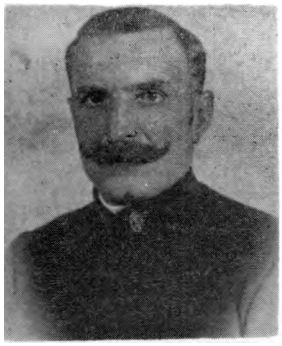

Шимунић Паја, Вуприја, ЖФТ 1944.

Томић Станоје, Иуприја, ЖФТ 1944.

ФОРМИРАЊЕ ПАРТИЈСКИХ ЋЕЛИЈА — ОРГАНИЗАЦИЈА КПЈ У СЕЛИМА БИВ. СРЕЗА РАВНИЧКОГ У ЋУПРИЈИ ТОКОМ 1944. и 1945. (МАЈА)

1. **БАТИНАЦ: Прва партијска ћелија формирана је 6. маја 1945. године и њу су сачињавали ови другови:**

   1. **Јанић Тихомир, земљорадник;**
   2. **Марковић Драгутин, земљорадник;**
   3. **Мартиновић Александар, земљорадншс;**
   4. **Грујић Данило, земљорадник;**
   5. **Керић Никола, земљорадник.**

2. **БИГРЕНИЦА: Прва партијска ћелија формирана је почетком 1945. године и њу су сачињавали:**

   1. **Љубић Илија, земљорадник — официр ЈНА;**
   2. **Булатовић Милија, земљорадник;**
   3. **Мариљез Алекса, земљорадник;**
   4. **Мегић Цветко, земљорадник.**

3. **ВИРИНЕ: Партијска организација није била формирана до 15. маја 1945. године.**

4. **ВЛАШКА: Прва партијска организација формирана је 1. маја 1945. године и њу су сачињавали ови другови:**

   1. **Петровић Ј. Бора, земљорадник;**
   2. **Петровић М. Савроније, земљорадник;**
   3. **Калиновић А>. Селимир, земљорадник;**
   4. **Грујић М. Милутин, земљорадник.**

5. **ИВАНКОВАЦ—ПАА>АНЕ: Партијска организација формирана је крајем априла 1945. године и њу су сачињавали:**

   1. **Александар Милосављевић, земљорадшж;**
   2. **Синиша Стојановић, земљорадник;**
   3. **Милан Танасијевић, земљорадник;**
   4. **Миладин Младеновић, земљорадник.**

6. **ИСАКОВО: Партијска организација није била формирана до 15. маја 1945. године.**

7. **ЈОВАЦ: Прва партијска организација формирана је у децембру 1944. године. Формирали су је Животије Цветковић и Милорад Илић-Ера. Белија је имала само три члана:**

   1. **Стојановић Слободан, учитељ;**
   2. **Трифуновић Теса, радник;**
   3. **Миладиновић Чедомир, земљорадник.**

8. КРУШАР: У Крушару је прва партијска организација формирана априла 1945. године и њу су чинили:

1. Арсић Петар, учитељ;
2. Обрадовић Живојин, земљорадник;
3. Обрадовић Драгиша, земљорадник.

9. МИЈАТОВАЦ: Партијска организација формирана је крајем 1944. године и имала је 7 чланова. Њих 6 је познато, а за седмог нема података:

1. Бранковић Милоје, земљорадник;
2. Петровић Душан, земљорадник;
3. Тасић Бола, земљорадник;
4. Тасић Петар, земљорадник;
5. Алексић Милутин, земљорадник;
6. Алексић Војислав.

10. СЕЊЕ: Прва партијска организација формирана је почетком 1945. године и њу су сачињавали:

1. Антић Милан, службеник;
2. Антић Бока, земљорадник;
3. Антић Михајло, железничар;
4. Кнежевић Љубомир, земљорадник;
5. Стојановић Света, земљорадник.

11. СУПСКА: Прва партијска организација у Супској формирана је 12. маја 1945. године и њу су сачињавали следећи другови:

1. Станимировић М. Милан, земљорадник;
2. Матић Милосав, земљорадник;
3. Јевремовић Никола, земљорадник;
4. Петровић Боривоје, земљорадник.

12. БУПРИЈА: Прве партијске организације у Буприји формирала је НОВ (Миленко Буровић) одмах по ослобођењу Буприје тј. крајем октобра и почетком новембра 1944. године. Најпре су формиране ћелије у Ложионици и на станици, као и две градске. Чланови КПЈ били су:

1. Белија при Ложионици:
Цветковић Раде, бравар;
Радош Милосављевић;
Јевтић Младен, бравар;
Стојановић Марко, бравар.

2. Белија на станици железничкој:
Јевта Лозанић;
Бранко Фундуковић;
Станко Мрак, командант жел. чвора;
Гојковић Драгољуб.

3. Постојале су две градске ћелије у којима су били следећи друтови:
Митић Милутин, обућарски радник;
Милосављевић Живојин-Тинкић, крој. радник;
Богдановић Ирена, службеник;
Перић Милош, учитељ;
Тодоровић Мара, учитељица;
Петровић Миодраг, службеник;
Илић Милен, кожарски радник;
Томић Бисерка, домаћица;
Цветковић Јованка, домаћица;
Ценић Дана, домаћица;
Јовановић Деса, директор Гимназије.

4. Нешто касније, почетком 1945. године, формирана је ћелија и у Фабрици шећера и у њој су били:

Мартиновић Димитрије, бравар;
Стојановић Мирослав, кувар;
Дуликравић Никола, радник;
Томић Бора, радник;
Кртенић Никола, бравар.

Било је можда још чланова КПЈ у овом раздобљу, али се дошло само до горњих података.

Одмах после формирања партијске организације, формиран је и комитет. Он се тада звао *Среско повереништво,* **а 1945. већ се зове** *Срески комитет КПЈ.* **Њега су сачињавали исти људи и имали су сваки свој сектор, задужење:**

1. **Сибиновић Радивоје-Лале, желез. чиновник, секретар, водио полит. сектор и ЈНОФ;**
2. **Благојевић Михајло, комесар Команде места, водио привреду;**
3. **Дамњановић Зорица, студент, водила је агитацију и пропаганду.**
4. **Живковић Михајло, професор, радио је на формирању и учвршћивању народне власти.**
5. **Путрић Иван, радник, дошао је неколико недеља касније био је задужен радом у синдикату.**

ФОРМИРАЊЕ СКОЈЕВСКИХ ОРГАНИЗАЦИЈА У ТОКУ 1944. И ПОЧЕТКОМ 1945. ГОДИНЕ У СЕЛИМА И ЋУПРИЈИ

1. **БАТИНАЦ: СКОЈ није формиран до 15. маја 1945. године.**

2. **БИГРЕНИЦА: Ни у Бигренициу није СКОЈ формиран у овом периоду.**

3. **ВИРИНЕ: Ни у Вирину није формирана скојсвска организација у овом периоду.**

4. **ВЛАШКА: Према подацима СКОЈ је овде формиран врло рано, већ 4. децембра 1944. године. Чланови су били:**

   1. **Новаковић П. Миодраг, радник (секретар);**
   2. **Петровић С. Сава, службеник;**
   3. **Војић М. Властимир, земљорадгшк;**
   4. **Петровић В. Богомир, радник;**
   5. **Јанковић М. Радојко, земљорадник.**

5. **ПАЉАНЕ—ИВАНКОВАЦ: Организација СКОЈ-а формирана је овде почетком 1945. године у њој су били ови другови:**

   1. **Илић Првослав, секретар;**
   2. **Младеновић Миладин;**
   3. **Миловановић Никола;**
   4. **Илић Станислав;**
   5. **Којић Боривоје.**

6. **ИСАКОВО: Скојевска организација формирана је у новембру 1944. године. Њени чланови били су:**

   1. **Ступарановић С. Дамњан, земљорадник (секретар);**
   2. **Стојановић П. Алекса, земљорадник;**
   3. **Милошевић И. Марјан, земљорадник;**

4. Миловановић Ј. Војин, земљорадник;
5. Загарановић А. Босијок, земљорадник;
6. Ступарановић Д. Алекса, земљорадник;
7. Илић Јанко, земљорадник;
8. Стојановић П. Илија, земљорадник;
9. Николић Ј. Љубинка, земљорадник.

7. ЈОВАЦ: У Јовцу је скојевска организација формирана 10. јануара 1945. године. Њени чланови су били:

1. Стојановић Слободан, учитељ (секретар);
2. Радосављевић Миодраг, земљорадник;
3. Савић Д. Војислав, земљорадник;
4. Милосављевић Радивоје, земљорадник;
5. Лазић Вера, ученица;
6. Јоцић Петар, ученик;
7. Лазић Радунка, ученица.

8. КРУШАР: СКОЈ је у Крушару формиран почетком маја 1945. године, чланови су били:

1. Станисављевић Милосав, земљорадннк (секретар);
2. Максимовић Радомир, земљорадник;
3. Стојановић Живојин, земљорадник;
4. Симић Момчило, земљорадник;
5. Станојевић Драгослав, земљорадник.

9. МИЈАТОВАЦ: У Мијатовцу је скојевска организација формирана још новембра 1944. године. Чланови су били:

1. Мијајловић Загорка, ученица (секретар);
2. Бранковић Вера, ученица;
3. Петровић Будимка, земљорадник;
4. Милетић Александар, учитељ;
5. Матић Драгољуб, учнтељ.

10. СЕЊЕ: И у Сењу је скојевска организација рано формирана, још у новембру 1944. године. У њој су били:

1. Богосављевић С. Драгомир, земљорадник (секрстар);
2. Борћевић Димитрије;
3. Новаковић Наталија;
4. Марић Радмила;
5. Кнежевић Нада;
6. Ерић Бора.

11. СУПСКА: У Супској је постојао само УСАОС, а СКОЈ је формиран тек после 15. маја 1945. године, односно после ослобођења.

12. ЋУПРИЈА: У Ћуприји је СКОЈ формиран одмах после партијске организације, тј. већ у новембру 1944. године. СКОЈ је обухватио велики број омладине, претежно интелектуалне, а касније и радничке. Постојао је и Срески комитет СКОЈ-а у саставу:

1. Вера Ценић;
2. Драган Годић;
3. Љубица Радојковић;
4. Владимир Марјановић;
5. Радомир Решетар.

Активи иису могли бнти тачно утврђени као ни секретари истих, пошто су вршене честе измене.

Чланови скојевских актива били су ови другови-це:

1. **Ценић Вера, ученица;**
2. **Ценић Љубица, радница;**
3. **Перић Мирослав, ученик;**
4. **Блажевић Ивица, радник;**
5. **Блажевић Антон, ученик;**
6. **Јончић Љубиша, ученик;**
7. **Станојевић Трифун, ученик;**
8. **Марковић Сава, студент;**
9. **Сенић Даринка, ученица;**
10. **Сенић Десанка, ученица;**
11. **Ивковић Владимир, радник;**
12. **Марјановић Владимир, студент;**
13. **Марјановић Војислав, ученик;**
14. **Сибиновић Станоје, радник;**
15. **Станојевић Рада, ученица;**
16. **Нешић Милица, радница;**
17. **Годић Драган, ученик;**
18. **Годић Олга, ученица;**
19. **Милосављевић Сека, радница;**
20. **Радојковић Љубица, студент;**
21. **Решетар Радомир, студент;**
22. **Петровић Нада, ученица;**
23. **Иешић Томислав, ученик;**
24. **Костић Радомир, студент;**
25. **Толић Александар-Поп, студент;**
26. **Милићевић Дојчин, студент;**
27. **Марковић Мирослав, ученик;**
28. **Мнхајловић Драган, ученик;**
29. **Новаковић Јулијана, ученица;**
30. **Новаковић Сима, ученик;**
31. **Новаковић Ружа, радница;**
32. **Лукић Миодраг-Миша, студент;**
33. **Ерић Д. Радослав, ученик.**

ПРВИ **НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ ОДБОРИ У СРЕЗУ РАВАНИЧКОМ И ЋУПРИЈИ ФОРМИРАНИ ОКТОБРА И НОВЕМБРА 1944. ГОДИНЕ**

1. **БАТИНАЦ: НОО Формиран је крајем октобра и сачињавали су га:**
   1. **Митровић Марјан, земљорадник (председник);**
   2. **Јовановић В. Јанко, земљорадник;**
   3. **Савић Ј. Никола, земљорадник;**
   4. **Савић Сима, земљорадник;**
   5. **Спасић Н. Сава, земљорадник;**
   6. **Илић Т. Никола, земљорадник;**
   7. **Пауновић П. Јанко, земљорадник;**
   8. **Стојановић Јанко, земљорадник;**
   9. **Стојановић Јован, земљорадник;**
   10. **Павловић Јован, земљорадник;**
   11. **Грујић Дамњан, земљорадник.**
2. **БИГРЕНИЦА: И у Бигренци одбор је формиран почетком новембра 1944. године. У њему су били:**
   1. **А>убић Паун, земљорадник (председник);**
   2. **Филиповић Станоје, земљорадник;**
   3. **Илић Илија, земљорадник;**
   4. **Мариђез Алекса, земљорадник;**
   5. **Велимировић Тома, земљорадник;**
   6. **Гецић Паун, земљорадник;**
   7. **Плашинтовић Јован, земљорадник;**
   8. **Пасуљановић Марјан, земљорадник;**
   9. **Марковић Јован, земљорадник.**
3. **ВИРИНЕ: НОО у Вирину формиран је новембра месеца. У њему су били ови одборници:**
   1. **Стефановић Димитрије (председник);**
   2. **Јовановић Борисав;**
   3. **Благојевић Милега;**
   4. **Савић Љубомир;**
   5. **Мијатовић Милосав;**
   6. **Антић Стаја;**
   7. **Рајић Милосав;**
   8. **Милошевић Драгомир;**
   9. **Стојановић Радивоје.**
4. **ВЛАТТТКА: У Влашкој је НОО формиран у првој половини новемора 1944. године. Одборници су били:**
   1. **Петровић М. Петар, земљорадник (председник);**
   2. **Калиновић Љ. Селимир, земљорадник;**

3. Петровић М. Софроније, земљорадник;
4. Петровић В. Славко, земљорадник;
5. Митровић С. Владимир, земљорадник;
6. Бојић П. Димитрије, земљорадник.

5. ИВАНКОВАЦ—ПАЉАНЕ: НОО формиран је почетком новембра 1944. године. Одборници су били:
   1. Јоксимовић Радивоје, земљорадник (председник);
   2. Лазић Радосав, земљорадник;
   3. Атанацковић Никола, земљорадник;
   4. Станојловић Милојко, земљорадник;
   5. Стојановић Василије, рудар;
   6. Миловановић Витомир, рудар;
   7. Вујић Каменко, земљорадник.

6. ИСАКОВО: Овде је НОО формиран почетком новембра 1944. године, а одборници су били:
   1. Бранковић Г. Јован, земљорадник (председник);
   2. Софијановић П. Никола, земљорадник;
   3. Пауновић Н. Павле, земљорадник;
   4. Јановешић П. Драгутин, земљорадник;
   5. Филиповић П. Сима, земљорадник;
   6. Николић Т. Јанко, земљорадник;
   7. Николић С. Михајло, земљорадник;
   8. Загарановић Алекса, земљорадник.

7. ЈОВАЦ: НОО је формиран одмах по ослобођењу, а одборници су били:
   1. Павловић Милорад, земљорадник (председник);
   2. Јанићијевић Милорад, земљорадник;
   3. Рашић Вукосав, земљорадник;
   4. Маринковић Бора, радник;
   5. Савић Драгиња, домаћица;
   6. Рајић Стојадин, земљорадник;
   7. Симић Душан, земљорадник.

8. КРУШАР: У Крушару је НОО формиран крајем октобра 1944. године и у њему су били одборници:
   1. Обрадовић Живојин, земљорадник (председник);
   2. Симоновић Љубомир, земљорадник;
   3. Марковић Аранђел, земљорадник;
   4. Миловановић Лзубиша, земљорадник;
   5. Борђевић Милисав, земљорадник;
   6. Милосављевић Драгутин, земљорадник;
   7. Радомировић Јоксим, земљорадник;
   8. Борђевић А. Љубисав, земљорадник;
   9. Јанићијевић Б. Василије, земљорадник.

9. МИЈАТОВАЦ: НОО у Мијатовцу формиран је крајем октобра 1944. године и одборници су били:
   1. Обрадовић Живадин-Динка, земљорадник (председник);
   2. Станимировић Радојица, радник;
   3. Димитријевић Станимир, радник;
   4. Савић Стеван, земљорадник;
   5. Бранковић Милоје, земљорадник;
   6. Вулић Василије, земљорадник;
   7. Нешић Душан, земљорадник;
   8. Тасић Милан, земљорадник;
   9. Димитријевић Драгомир, земљорадник;
   10. Милојевић Добривоје, земљорадник;
   11. Тодоровић Гвозден, земљорадник.

10. СЕЊЕ: Одбор је основан крајем октобра и одборници су били:

1. Марић Чедомир, земљорадник (председник);
2. Ерић Владимир;
3. Богосављевић Ж. Драгомир-Бала, радник;
4. Борђевић Милан, земљорадник;
5. Лукић Бора, земљорадник;
6. Хошић 11анта, земљорадник;
7. Антић Милан, земљорадник.

11. СУПСКА: НОО у Супској формиран је 20. октобра **1944.** године. Одборници су били:

1. Николић В. Боривоје, земљорадник (председник);
2. Илић Станоје, земљорадник;
3. Станисављевић Станоје, земљорадиик;
4. Милановић Ж. Радивоје, земљорадник;
5. Милегић Владимир, земљорадник;
6. Петровић Светозар, земљорадншс;
7. Нешић Мијушко, земљорадник;
8. Илић Добривоје, абаџија;
9. Станисављевић Милан, земљорадник;
10. Милановић Војислав, земљорадник.

Међутим, овај одбор био је кратког века, ускоро је изабран нови НОО у овом саставу:

1. Станојевић Живојин, земљорадник (председник);
2. Мњ\ановић Ж. Радивоје, земљорадник;
3. Милетић Владимир, земљорадник;
4. Станимировић Милан, земљорадник;
5. Томић Радисав, земљорадник;
6. Илић Добривоје, абаџија;
7. Марковић Радисав, земљорадник;
8. Петровић Светозар, земљорадник;
9. Нешић Мијушко, земљорадник.

Ћ У П Р И Ј А

Први народноослободилачки одбор у Буприји изабран је на великом народном збору 20. октобра 1944. године. Овај одбор се конституисао 22. октобра и имао је следећи састав:

Председник: Милан Мијајловић, земљорадшпс.

Секретар: Милан Анђелковић, правник.

Благајник: Милан Нешић, службеник.

Чланови: Александар Поповић, лекар; Мирко Јончић, инж. агрономије; Живојин Цветковић, земљорадник; Богољуб Горуновић, професор; Мирко Андрејић, земљорадник; Марко Никитовић, учитељ; Војислав Антић, земљорадник; Никола Кртенић, бравар — радник; Димитрије Николић, земљорадник; Радомир Стојиљковић, ливац Ложионице; Милан Пешић, земљорадник; Александар Лукић, обућар; Цвета Ценић, домаћица; Урош Јовановић, свештеник — прота; Драгољуб Јаћимовић, кројач; Трајко Тасић, обућар; Боривоје Бурић, земљорадник; Милорад Илић-Чича, Босанац, опан. радник; Божидар Петровић, трговац; Чедомир Стевановић, бравар; Петар Илић, машинист.

После непун месец дана, тј. 10. новембра 1944. године извршена је мања реконструкција одбора. Председник Мијајловић Милан поднео је оставку, а на његово место дошао Александар Лукић. Из одбора је остао једино Милан Анђелковић, секретар.

Крајем 1944. године тј. 31. децембра изабран је нови НОО у Ћуприји, који је радио у истом саставу све до ослобођења земље тј. до 15. маја 1945. године, и то:

Председник: Милан Анђелковић, правник.

Потпредседници: Бошко Петровић, трговац и Димитрије Булић, проф.

Секретар: Славко Јаковљевић, судија.

Благајник: Александар Јовановић, трговац-индустријалац.

Чланови: Мара Тодоровић, учитељица; Радомир Стојиљковић, ливац Ложионице; Милан Мијајловић, земљорадник; Војислав Антић, земљрадник; Милан-Мика Пешић, земљорадник; Константин Живановић, земљорадник; Спасоје Томић, службеник; Трајко Тасић, обућар; Никола Крстенић, бравар; Милутин Петковић, земљорадник.

НАПОМЕНА:

1. Народноослободилачке одборе по селима формирали су највећим делом председник Среског Н.О. Михајло Живковић и секретар др Трифун Симић.
2. На селу има мало сачуваних оригиналних докумената из овог периода.
3. За Нуприју постоје два оригинална одборска записника са свим седницама одборским (око 50 седница).

СРЕСКИ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ ОДБОР ЗА СРЕЗ РАВАНИЧКИ

Формиран је после Градског одбора, и то почетком новембра. Састав одбора био је следећи:

Председник: Михајло Живковић, професор.

Потпредседник: Александар Павловић, железничар.

Секретар: др Трифун Симић, правник.

Повереник за унутр. послове: Владимир Стојковић.

Повереник за војне послове: Радивоје Сибиновић, железничар.

Повереник за просвету: Зорица Дамњановић, студент.

Повереник за саобраћај: Милорад Гојковић, железничар.

Повереник за рад: Никола Дуликравић, радник.

Повереник за трговину: Божин Милосављевић, б. трговац.

Повереник за пољопривреду: Бока Антић, земљорадник.

Повереник за финансије: Синиша Стојановић, земљорадник.

Персонални референт: Вука Михајловић, радница.

Касније је овај НОО нешто измењен, одн. смањсн, из њега су испали А. Павловић, В. Стојковић, Т. Симић, Н. Дуликравић и Б. Милосављевић, а дошли су М. Јончић, инж. агрономије и Миодраг Петровић (привреда и унутрашњи послови).

Главни послови овог одбора били су:

1. Организовање народноослободилачких одбора у граду и у селима среза:
2. Преузнмање у службу службеника, при чему је критеријум био прилично оштар, али и правилан.
3. Избор народног суда и судија.
4. Обезбеђење рада и законитости, јачање милидије.
5. Обезбеђење економске базе путем реквизиције и сл.

П О Г О В О Р

Ово ново, друго издање хронике Куирије знатно је проширено и допуњено новим подацима и чињеницама до којих се дошло у току протеклих једанаест година од појаве првог издања хронике „НА МОРАВИ КУПРИЈА".

Допуне се нарочито односе на живот, пут и борбе које је водио Купријско-параћински партизански одред, у ближој и даљој околини, у току кратког али значајног периода његовог постојања. Судбина преживелих бораца ове партизанске четс— одреда, дата је у књизи али и у посебној хронологији. Управо у томе је и највећа разлика између првог и другог, овог, издања.

Писац је у томе имао највећу подршку и помоћ Општинског одбора Савеза удружења бораца народноослободилачког рата у Куприји и од преживелих учесника НОБ-а и предратног напредног поретка. Учињена су и извесна скраћивања текста који се односи на старији период постојања Куприје али не тако битна и велика. Нови материјали коришћени су углавном од Војно-историјског института у Београду. Такође су коришћени подаци прикупљени у прогеклом периоду припрема новог издања путем средстава јавног информисања где је најављено штампање истог а што је дало извесне резултате.

У протеклом периоду један од аутора — Миодраг Милачић-Мија је трагично изгубио живот у саобраћајном удесу 1973. године као секретар Општинског комитета Савеза комуниста у Куприји.

У издавању ове хронике учествовао је већи број другова и другарица, на чему им писац захваљује. Поссбно су много учинили рецезент Др Мирослав Николић (рецезент и првог издања) и Атанасије Симић који је крајње савесно, одговорно и педантно обавио све техничке радње око овог новог издања.

Куприја
Септембра 1977. године

Димитрије Булић

ХРОНИКА „НА МОРАВИ БУПРИЈА”

Технички уредник и коректор
Атанасије Симић

Аектор
Марић Драгослав, професор

Штампа
Штампарско предузеће „Будућност”
Нови Сад, Шумадијска 12

Штампано у 7.000 примерака
1977.